tkpti
AD LIBRUM

Szerkesztette
Körösényi András
Gyulai Attila
Illés Gábor

VEZÉRDEMOKRÁCIÁK A VILÁGBAN

Macrontól Erdoğanig és Trumpig

X342277

Boda Zsolt – Sebők Miklós
szerkesztésében
A magyar közpolitikai napirend
Elméleti alapok, empirikus eredmények
(2018)

Kiss Balázs
szerkesztésében
A polarizáció évei
Politikai kommunikáció Magyarországon 1997–2006
(2018)

Szűcs Zoltán Gábor
A politika lelke
A politikai realizmus elméleti és eszmetörténeti nézőpontból
(2018)

Szabó Andrea – Oross Dániel
szerkesztésében
Csendesek vagy lázadók?
A hallgatók politikai orientációi Magyarországon 2011–2015
(2017)

Boda Zsolt – Szabó Andrea
szerkesztésében
A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák
Trendek a magyar politikában 2.
(2017)

VEZÉRDEMOKRÁCIÁK A VILÁGBAN

MACRONTÓL ERDOĞANIG ÉS TRUMPIG

SZERKESZTETTE
KÖRÖSÉNYI ANDRÁS – GYULAI ATTILA – ILLÉS GÁBOR

Társadalomtudományi Kutatóközpont – Politikatudományi Intézet
Ad Librum Kiadó
Budapest, 2022

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001423441

ISBN 978-615-6439-11-6

© Körösényi András – Gyulai Attila – Illés Gábor (szerk.), 2022

Szakmailag lektorálta: Csizmadia Ervin

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 1.

X 342277

Kiadja
a Társadalomtudományi Kutatóközpont –
Politikatudományi Intézet
és az Ad Librum Kiadó

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit a kiadó előzetes írásos engedélye nélkül tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus vagy más módon – közölni.

Az Ad Librum Kft. tagja
a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének (MKKE)
és a Magyar Könyvkiadók Érdekvédelmi Szövetségének (MKÉSZ).

Főszerkesztő: Pordány Katalin
Felelős szerkesztő: Bíró Csilla
Tördelés: eClassic
Nyomda: Kapitális Kft.

Előszó

Jelen kötet egy nagyobb, 2018 és 2022 között folytatott kutatás részeként született. *A weberi vezetők visszatérése: a plebiszciter vezérdemokrácia, mint a kortárs politikai trendek megismerésének eszköze* címet viselő, az NKFIH által támogatott projektben (K 128139) a teoretikus munka mellett a kidolgozott politikaelmélet empirikus alkalmazását is célul tűztük. Az empirikus rezsimkutatás első eredményeként született meg korábban *Az Orbán-rezsim: a plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata* (2020) című monografikus igényű esettanulmányunk, amely önálló könyvként jelent meg. Az itt kidolgozott fogalmi keretet a kutatás nemzetközi kiterjesztése során mintegy másfél tucat vezető, illetve rezsim elemzésében alkalmaztuk. Kötetünkben ezeket az eredményeket adjuk közre.

Köszönettel tartozunk kollégáinknak a Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetében, továbbá Tóth Lászlónak, Tóth Szilárdnak, Pócza Kálmánnak, Lehoczky Bernadettnek és Szente-Varga Mónikának, akik az egyes fejezetek korábbi változatához fűzött megjegyzéseikkel segítették munkánkat; Csizmadia Ervinnek, a kötet szakmai lektorának; továbbá az NKFIH-nak a kutatáshoz nyújtott támogatásért.

Budapest, 2022. szeptember 15.

A szerkesztők

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 5

BEVEZETÉS

1. fejezet 13
Körösényi András – Gyulai Attila – Illés Gábor
Vezér- és vezér nélküli demokráciák, radikális és mérsékelt plebiszciter rezsimek: elméleti-fogalmi bevezető

MÉRSÉKELT VÁLTOZATOK

2. fejezet 57
Kováts Eszter
Sebastian Kurz hübrisze és az elbukott PVD-ambíció

3. fejezet 79
Gyulai Attila – Horváth Attila
Andrej Babiš: perszonalizáción túl, plebiszciter rezsimen innen

4. fejezet 113
Soós Eszter Petronella
Örökség és újítás: Emmanuel Macron

5. fejezet 137
Molnár Anna
Silvio Berlusconi és a plebiszciter rezsim létrejöttének lehetőségei

6. fejezet 159
Gáspár Kristóf
Válság szülte vezető: Boris Johnson kormányzásának első két éve

7. fejezet 183
Benedek István
Populizmus és karizmatikus plebiszciter vezetés a Balkánon: Aleksandar Vučić és Bojko Boriszov

RADIKÁLIS VÁLTOZATOK

8. fejezet 211
Galambos László
Neoliberális plebiszciter rezsimek Dél-Amerikában: Carlos Menem peronizmusa és Alberto Fujimori párt nélküli rezsimje

9. fejezet 241
Illés Gábor
Plebiszciter rezsim a millenniumi trendek előtt: Charles de Gaulle és a francia Ötödik Köztársaság

10. fejezet 277
Metz Rudolf – Lakatos Júlia
Donald Trump: egy radikális kísérlet a vezérek demokráciájában

11. fejezet 305
Drávucz Renáta Ryoko
Identitáspolitika és performansz: Jair Bolsonaro elnöksége

12. fejezet 333
Benedek István
Populizmus és karizmatikus plebiszciter vezetés a visegrádi országokban: Jarosław Kaczyński és Robert Fico

13. fejezet 361
Galambos László
Szocialista plebiszciter rezsim Bolíviában – Evo Morales elnöksége

14. fejezet 375
Egeresi Zoltán
Recep Tayyip Erdoğan és a török vezérdemokrácia

15. fejezet 401
Körösényi András
Inverz bonapartizmus: Hugo Chávez plebiszciter rezsimje

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
7.

A PLEBISZCITER REZSIMEKEN TÚL

16. fejezet 433
Metz Rudolf
A látszat-vezérdemokrácia: a putyini politikai rezsim anatómiája

17. fejezet 465
Kováts Eszter
Angela Merkel: a plebiszciter vezető antitézise

KONKLÚZIÓ

18. fejezet 493
Illés Gábor – Gyulai Attila – Körösényi András
A plebiszciter rezsimek létrejöttének lehetőségei és korlátai: összegzés és néhány konklúzió

A kötet szerzői 513

BEVEZETÉS

1. FEJEZET

Körösényi András – Gyulai Attila – Illés Gábor

VEZÉR- ÉS VEZÉR NÉLKÜLI DEMOKRÁCIÁK, RADIKÁLIS ÉS MÉRSÉKELT PLEBISZCITER REZSIMEK: ELMÉLETI-FOGALMI BEVEZETŐ

A PLEBISZCITER VEZÉRDEMOKRÁCIA: ELMÉLET ÉS REZSIMTÍPUS

Az elmúlt másfél évtized politikatudományi irodalmának és a közéletnek is az egyik vezető témája a liberális demokráciák válsága. A populizmus felemelkedését és a liberális demokráciát a nyugati magországokban is meggyengítő politikai kihívásokat tekintik leggyakrabban e válság tüneteinek. E válságjelenségek „mögött" azonban a 20. század utolsó évtizedeiben mélyebb politikai és társadalmi változások mentek végbe. Ezek a változások, amelyeket Körösényi, Illés és Gyulai (2020) nyomán „millenniumi trendeknek" nevezünk, magukban foglalták a szavazói viselkedés növekvő volatilitását, a törésvonalak „kiolvadását", illetve átalakulását, a pártok és a parlamentek fontosságának hanyatlását, szerepük megváltozását, a politika mediatizációját, perszonalizációját és „prezidencializációját". E változásokat összegzően a demokrácia kiüresedésének, hanyatlásának, „közönségdemokráciának" vagy „posztdemokráciának" is nevezték (Dalton–Wattenberg 2000; Crouch 2004; Mair 2013; Karvonen

2009; Poguntke–Webb 2005). Mindezt tetézi egyes országokban az identitáspolitika és a politikai polarizáció megerősödése (Iyengar et al. 2018).

A millenniumi trendek komoly hatást gyakoroltak a demokratikus politikai rezsimekre, átformálták azok természetét. Noha mindez aláásta a liberális demokrácia elméletét (Manin 1997; Körösényi 2003; Green 2010; Pakulski–Körösényi 2012; Mair 2013; Levitsky–Ziblatt 2018; Mounk 2018), teoretikus, demokráciaelméleti szinten nem jött létre komoly korrekció vagy válasz. Kutatásunk a korábbi eredmények alapján abból a feltételezésből indult ki, hogy a plebiszciter vezérdemokrácia (PVD) elmélete választ ad ezekre a kihívásokra, számot vet a felsorolt kritikus változások következményeivel, és közelebb hozza az elméletalkotást a politika empirikus valóságához.[1]

A szélesebb kutatási programnak három célja van. Az egyik annak bemutatása, hogy megrendült a liberális demokrácia politikaelmélete, mivel az egyre kevésbé alkalmas a kortárs politikai folyamatok elméleti-fogalmi megragadására. A másik célunk egy alternatív, realista demokráciaelmélet kidolgozása, amely normatív értelemben kevésbé idealisztikus, de alkalmasabb az empirikus folyamatok elméleti-fogalmi megragadására, továbbá az átalakuló demokrácia válságával egyidejűleg létrejött politikai rezsimek leírására és működésük megértésére. Ez a PVD. A harmadik célunk a PVD elméletének empirikusan is értelmezhető, azaz rezsimként történő megragadása. Ezt *plebiszciter rezsimnek* fogjuk nevezni, szinonimaként használva a fogalmat a rezsimszinten értelmezett PVD-vel.

Elméleti szinten a vezér- és a vezér nélküli demokrácia fogalmait különböztetjük meg. A vezérdemokrácia (PVD) elméleti modellje szemben áll a demokráciaelmélet főáramával. E főáramot Schumpeter (1987) klasszikus demokráciafelfogásnak nevezte, mai megfelelőjének a liberális demokrácia elméletét tekintjük – ami többé-kevésbé megfelel a weberi „vezér nélküli demokráciának". Empirikus szinten plebiszciter és nem plebiszciter rezsimek között teszünk különbséget. Kutatásunk elsősorban ezzel

1 Korábbi kutatási eredményeink (Illés–Körösényi 2021; Körösényi–Gyulai 2019; Körösényi–Illés–Gyulai 2020) kiindulópontként szolgáltak jelen kutatás számára.

a konkrétabb rezsimszinttel foglalkozik, az egyes országtanulmányok segítségével konkrét rezsimek empirikus vonásait törekszünk megvilágítani. Jelen bevezetőben azonban szükségesnek tartjuk, hogy röviden kitérjünk a felvetett probléma absztraktabb, demokráciaelméleti dimenziójára is.

A millenniumi trendek és a pártdemokrácia vége

Ahhoz, hogy a PVD elméletének erényei megmutatkozhassanak, célszerű mindenekelőtt azokat az empirikus változásokat áttekintenünk, amelyek aláásták a liberális demokrácia, illetve némileg tágabban, a demokrácia klasszikus felfogásának politikaelméletét. Első lépésként a 20. századi pártdemokrácia időszakának a demokrácia klasszikus elmélete segítségével jól megragadható jellemzőit, majd az ezt követő millenniumi trendek fő sajátosságait tekintjük át röviden.

A pártdemokrácia kora

Először is nem állíthatjuk, hogy a demokrácia klasszikus modellje pusztán normatív ihletésű, amely minden empirikus megalapozást nélkülözött. A 20. század során volt egy olyan, közel fél évszázados politikai korszak, amelynek empirikus jellemzői megalapozást adtak a klasszikus elmélet több összetevőjének. Ez a pártdemokrácia korszaka, különösen annak az úgynevezett osztálypárti vagy rétegpárti időszaka. Az osztály- és rétegérdekek szerepe, és a *csoportérdek – pártképviselet – közpolitika* logika érvényesült. A pártképviselet e felfogás szerint „ékszíjként" (*transmission belt* – Brito Vieira 2020) működik, amely továbbítja az említett érdekeket (illetve preferenciákat és értékeket) a társadalmi csoportoktól az állami intézmények felé. Vagy másképpen fogalmazva: a pártok adnak hangot a választóknak a közpolitika-alkotásban (Mair 2013). A jól körvonalazott, őket támogató társadalmi csoportoknak szóló ígéretekkel kampányoló pártok választási versenye empirikusan megalapozta

mind a demokrácia aggregatív elméletét, mind a képviselet mandátumelméletét (Dahl 1956; Przeworski et al. 1999). A jóléti állam kiépítése az 1945 utáni évtizedekben hozzájárult a centripetális versenyhez és ahhoz a konszenzusos közpolitika-alkotáshoz, amelyet Anthony Downs (1957) mediánszavazó elmélete és később a deliberatív demokráciaelmélet is tükrözött. És bár számos empirikus kutatási eredmény megkérdőjelezte az állampolgárok racionális, kompetens és jól informált voltáról kialakított elméleti előfeltevéseket (Brennan 2016; Achen–Bartels 2017; Finkel et al. 2020; Mason 2018), továbbá az *issue*-szavazásról folytatott empirikus kutatások is aláásták azt a feltevést, hogy a kormányzati közpolitika *bottom-up* módon, az állampolgári igényektől vezérelten jönne létre (Kinder–Kalmoe 2017), a képviseleti demokrácia elszámoltathatóságalapú, retrospektív modellje (Przeworski et al. 1999) mintha megmentené a demokrácia normatív elméletét. Különösen azzal, hogy fenntarja az állampolgárok racionalitásának és relatív informáltságának előfeltevéseit, és erre alapozva feltételezi, hogy a Friedrich-törvény (1963) elősegíti a képviselők elszámoltathatóságát, és ösztönzi a kormánypolitika reszponzivitását (vö. Körösényi 2007). Azaz ha az állampolgárok nem is informáltak a közpolitikai kérdésekben, érzékelik a kormánypolitika (negatív vagy pozitív) eredményeit, és ez alapján képesek racionálisan értékelni az elmúlt ciklus kormányzását, és az értékelés fényében szavazni; mindez pedig az állampolgári igényekre való odafigyelésre ösztönzi a képviselőket.

Összegezve: egészen a 20. század végéig úgy tűnhetett, hogy a demokrácia klasszikus felfogásának normatív elmélete empirikusan (részben legalábbis) megalapozott. A pártdemokrácia korszakában a politikai folyamatnak volt egy határozott bottom-up jellege, még ha kérdéses is volt ennek a mértéke. A millennium időszakában azonban ennek érvényességét már számos politikatudományi kutatás megkérdőjelezte (Katz–Mair 1995; Mair 2013). Az 1945 utáni liberális demokrata konszenzus időszakát (a mögöttes gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai feltételekkel) a millenniumi trendek aláásták (vö. Mason 2018).

A millenniumi trendek

Nézzük bővebben, pontosan mik is ezek a trendek, amelyek az 1980-as évektől jelentkeztek, és miként ásták alá a liberális demokrácia elméletét.

- Az első a korábban „befagyott" politikai törésvonalak felolvadása, a szoros pártkötődés és pártidentitás gyengülése *(dealignment)*, a pártok tagságának csökkenése, a növekvő szavazói volatilitás, amelyek megingatták az addigi pártrendszerek stabilitását (Dalton–Wattenberg 2000; Mair 2013).
- A második trend a pártok és a parlament gyengülése és a politika perszonalizációjának megjelenése (Karvonen 2009; Frantz et al. 2021). Ehhez kapcsolódik az európai politikai rendszerek úgynevezett prezidencializálódása is (Poguntke–Webb 2005). Utóbbi a pártban, a kampányban és a kormányzatban is a politikai vezetők szerepének az erősödését hozta.
- A harmadik trend a politika növekvő mediatizációja, amely a közpolitikától a személyiségek, politikai események, botrányok és az *infotainment* irányába tolta a politikai kommunikációt (Esser 2013).
- A negyedik fejlemény – a közvetítő intézmények súlyának csökkenése mellett – a politikai vezetők és követőik közti közvetlen kapcsolat, a média kapuőreit kikerülő kommunikáció, amelyben először a televízió és a rádió, majd a 2010-es évektől az internetes kommunikáció és a közösségi média játszott vezető szerepet. A politikai vezetők szerepe megnőtt a közvélemény formálásában. Bár a két adat nem vethető össze közvetlenül, a trendet és a nagyságrendeket mégis jól illusztrálja, hogy míg a *The New York Times*nak csak 1,2 millió online előfizetője volt 2016 utolsó negyedévében, addig Donald Trump 17,6 millió követővel rendelkezett Twitteren (Enli 2017, 53.).
- Az ötödik folyamat a politikai valóság közösen osztott percepciójának a fokozatos elporladása, a párhuzamos valóságok kialakulása,

amit gyakran *post-truth* korszaknak (Kalpokas 2019; McIntyre 2018) vagy „új szubjektivizmusnak" (Prado 2018) neveznek. Az erősödő politikai polarizáció (Iyengar et al. 2018; Patkós 2017) megnöveli ennek a társadalmi-politikai integrációra való centrifugális és fragmentáló hatását.

- Végül a hatodik fejlemény, hogy a képviseleti demokráciák növekvő legitimitásproblémákkal néztek szembe: meggyengült a felelős pártkormányzás intézménye, és megnőtt a kormánytól részben vagy teljesen független (úgynevezett nem többségi) intézmények szerepe a döntéshozatalban. A populizmus és a technokrácia elméleti szempontból egyaránt a pártkormányzás meggyengülése révén létrejövő legitimációs „űr" (Mair 2013) betöltésére tett kísérletnek tekinthető: előbbi a nem pluralisztikus népakaratra, utóbbi a szakértelemre való hivatkozással (Caramani 2017). Igaz, egyes empirikus vizsgálatok alapján a populista pártok a nyugati demokráciákban csak kismértékben reszponzívabbak az állampolgári preferenciákra, mint a mainstream pártok (Plescia et al. 2019).

Ezek a trendek nem pusztán a populista pártok és politikai vezetők elterjedése és megerősödése számára teremtettek kedvező környezetet, de a demokráciák természetét is megváltoztatták, és ez az a pont, ahol a vezérdemokrácia fogalma jelentőséget nyer. Bár e változások többsége a konvencionális rezsimtipológiákban és a populizmusirodalomban reflektálatlan maradt, azok strukturális jellege nem kerülte el a nemzetközi politikatudomány figyelmét. Többen a képviseleti demokráciák új korszakának beköszöntéről írtak. Az új korszak megnevezésére olyan fogalmakat vezettek be, mint a „közönségdemokrácia" (Manin 1997), az „elektronikus demokrácia" (Street 1997), a „posztdemokrácia" (Crouch 2004), illetve a vezérdemokrácia (Körösényi 2005; Pakulski–Körösényi 2012). Peter Mair (2013) a pártdemokrácia végéről, a nyugati demokráciák kiüresedéséről írt, Jeffrey Green (2010) pedig – a weberi vezérdemokrácia sajátos konkretizálásaként – a demokrácia okuláris modelljét vezette be,

hogy rávilágítson a nép uralmának, illetve a népszuverenitásnak a „nézőközönség korában" *(age of spectatorship)* megváltozott jelentésére. Úgy véljük, a weberi irányvonalon érdemes továbbmennünk az itt ismertetett tendenciák demokráciára gyakorolt hatásainak megértéséhez. A következő pontban ezt kíséreljük meg, először a weberi elméleti megfontolásokra, majd azok empirikus alkalmazhatóságára térve ki.

A demokráciák változásának weberiánus értelmezése

Tézisünk az, hogy a PVD Max Weber nyomán rekonstruált és kiegészített koncepciója (Körösényi 2017; 2019) adekvát elméleti keretet kínál az új korszak és az abban kialakuló rezsimek újszerű, szélesebb horizonton történő elemzésére. Jeffrey Greennel (2010) egyetértve állítjuk, hogy a plebiszciter politika terjedése drámai módon megváltoztatja a demokráciák természetét. Lássuk előbb a weberiánus elméleti kiindulópontot, majd a weberi nézetek kortárs tendenciákra alkalmazását.

Demokráciaelméleti szint: vezér- versus vezér nélküli demokrácia[2]

A weberi vezérdemokrácia a karizmatikus és a legális-racionális uralomtípus kombinációja. A vezér uralmát tartalmában a karizmája, formájában a demokratikus választások legitimálják. A karizmatikus uralom természeténél fogva autoriter, mivel nem a személytelen bürokratikus kormányzásra és a joguralomra épül, hanem a vezér személyes vonzerejére és a vezér és követői közti aszimmetrikus, érzelmi kapcsolatra. Ez széles mozgásteret biztosít a vezér számára, hogy önkényes, voluntarista módon kormányozzon, vagy kövesse saját vízióját. Ha a karizma és az uralom perszonalizált jellege, bármilyen okból is, de elhalványul, a

2 Ebben a részben támaszkodtunk Körösényi–Illés–Gyulai 2020 1–2. fejezetére.

legális-racionális uralom erősödik, és a plebiszciter vezérdemokrácia végső soron „vezér nélküli demokráciává" alakul át.

A plebiszciter vezérdemokrácia demokratikus legitimációja azt jelenti, hogy az állampolgárok a választásokon keresztül hozzájárulásukat adják, hogy uralkodjanak rajtuk: nem szabad és autonóm egyének politikai közösségével vagy államával állunk szemben, hanem olyan berendezkedéssel, ahol az „ember ember feletti uralma" érvényesül.[3] A „nép akaratát" intézményesítő klasszikus demokráciaelmélettel szemben a PVD elmélete egy paradoxonra épül, nevezetesen az „alávetettek akaratát" intézményesíti (Weber 1987, 273.).[4]

Max Weber a plebiszciter *vezérdemokrácia* ideáltípusát a *vezér nélküli demokrácia* ideáltípusával állította szembe. Míg a vezérdemokráciát a karizmatikus és a legális-racionális legitimitáselv keveredése jellemzi, addig a vezér nélküli demokráciát a tiszta legális-racionális legitimitás. Weber alapján, de az általa írtakat továbbgondolva konstruáljuk meg a vezér- és a vezér nélküli demokrácia ideáltípusait. A vezér nélküli demokrácia ideáltípusa többé-kevésbé megfelel a demokrácia klasszikus elméletének, annak, amit a mai politikatudomány a liberális demokrácia elméleti alapjának tekint.

Nézzük először a vezér- és a vezér nélküli demokrácia főbb különbségeit!

(1) Először is másképpen ábrázolják a politikai folyamat dinamikáját. Míg a klasszikus vagy vezér nélküli demokráciában ez bottom-up módon, az állampolgári preferenciákból indul ki, és azok aggregációját követően a törvényhozásban és a kormánypolitikában teljesedik be, azaz megvalósul a nép önkormányzata, addig a vezérdemokráciában a folyamat kétirányú, amelyen belül a top-down irány a hangsúlyosabb. A politikai folyamatot a napirendformálástól a közpolitika alakításáig jellemzően a politikai vezetők kezdeményezik és irányítják, az állampolgárok szerepe inkább

3 *„Herrschaft des Menschen über den Menschen"* – idézi Hübinger (2019, 184.).

4 Weber eredeti szövegében: *„Wille der Beherrschten"*. Erről bővebben lásd Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 211.

reaktív. A választások így a plebiszciter vezérdemokráciában korántsem jelentik a nép önkormányzatának vagy önigazgatásának a megvalósulását (vö. Green 2010; Körösényi 2007; Schumpeter 2003). A választások szerepe arra korlátozódik, hogy a nép elfogadja vagy elutasítsa az inkumbens vezetőt, illetve a rivális jelölteket.

(2) Mindez arra épül, hogy a klasszikus demokrácia elmélete, illetve a vezér nélküli demokrácia ideáltípusa feltételezi a népakarat, de legalábbis az (exogén jellegű) állampolgári preferenciák meglétét.[5] A vezérdemokrácia elméletében ezzel szemben a közvélemény a politikai folyamatban (azaz endogén módon) alakul, folyamatosan változik, és e változás előidézői között kitüntetett helyet foglalnak el a politikai vezetők.

(3) A vezérdemokrácia ideáltípusa tehát megkülönbözteti a politikai vezetőket és a követőket (azaz az egyszerű állampolgárokat), míg a vezér nélküli demokrácia mögött meghúzódó klasszikus elmélet az állampolgárok és a vezetők politikai egyenlőségét feltételezi (itt politikai, és nem jogi egyenlőségről van szó). Az egyenlőség előfeltevésének a feladása, a deskriptív-empirikus szinten létező politikai egyenlőtlenség elismerése fontos realista elem. Ebből következik az is, hogy a PVD elmélete kitüntetett szerepet ad a politikai vezetőknek, míg a klasszikus elmélet ezzel szemben a vezetők szerepét igyekszik kiküszöbölni, funkcionalista módon értelmezni, mondván, hogy szerepük a népakarat végrehajtásában merül ki. A képviselet vonatkozásában ez azt jelenti, hogy míg a klasszikus elmélethez a képviselet „ékszíjmodellje" illeszkedik (ahol a pártok és az általuk választott vezetők a társadalmi csoportok érdekeit, értékeit és preferenciáit közvetítik az állam felé), addig a vezérdemokráciához sokkal inkább a képviselet elmúlt évtizedben megjelenő konstruktivista elméletei (Saward 2010; 2017; Disch 2015) állnak közel, ahol a képviselet folyamata konstituálja a képviselt csoportokat. A politikai vezetők nemcsak az állampolgárok preferenciáit képesek manipulálni (maguk hozva létre ezáltal a népakaratot), politikai akaratukat befolyásolni, de

5 Itt a preferenciák, illetve a népakarat a politikai folyamat előtti ex ante létezésének feltételezéséről van szó.

a képviselt csoportok önképét, identitását is. Az „alávetettek akarata" mellett az „alávetettek identitása" is a vezetők által uralt képviseleti folyamatban jön létre.

(4) A fenti egyenlőség/egyenlőtlenség eltérés még markánsabban jelenik meg abban, hogy míg a vezérdemokrácia a karizmatikus vezető uralmából indul ki, addig a vezér nélküli demokrácia a liberalizmus normatív alapelvéből, a joguralomból *(rule of law)*. A joguralom vagy a törvény uralma megfelel a demokrácia nép önkormányzatiságával való azonosításának, amennyiben a politikai folyamat bottom-up jellegéből következően itt a nép önmaga válik törvényhozóvá *(self-legislation)*, megvalósítva ezáltal az uralom kiküszöbölését. A PVD-ben a törvény uralma mellett vagy helyett emberek (vezetők) uralkodnak emberek felett, noha ahogy a vezetők uralmának alapja a néptől származó (választási) felhatalmazás, az ugyanígy el is veszíthető. A népi kontroll az uralom alanyára korlátozódik, de a nép nem, vagy csak kismértékben képes az önkormányzásra a *self-legislation*, azaz a közpolitika meghatározása értelmében. A PVD-ben így a törvény uralma is mást jelent, mint a klasszikus elméletben, hiszen nem, vagy csak metaforikus értelemben tekinthetjük azt a „nép önkormányzatának".

(5) A PVD elméletében az egyenlőtlenség és a vezetők uralma azt is jelenti, hogy az állampolgárok – szemben a klasszikus elmélet által feltételezett racionalitással és autonómiával – nem, vagy csak korlátozottan tekinthetők racionális és autonóm lényeknek, akik képesek lennének egyértelmű és koherens preferenciarendezésre, amely alapján megalapozottan ítélhetnének a pártok programjairól vagy az elmúlt ciklus közpolitikáiról. Míg a vezetőknek politikai akaratuk van, az állampolgárok heteronóm szereplők, akik a legtöbb kérdésben nem rendelkeznek határozott preferenciával, ahol pedig igen, álláspontjuk ott is formálható.[6] Politikai preferenciáik így nem függetlenek a követni kívánt vezetők,

6 A politikai akarat nem a politikai preferencia szinonimája, hanem annál több: a preferencia megvalósítására irányuló cselekvés (Körösényi 2005). A választások előtt a politikai vezetők éppen azért folytatnak kampányt, hogy a szavazóikat (akik őket preferálják) politikai cselekvésre (szavazásra) mozgósítsák.

illetve a pártok programatikus vagy retorikai ígéreteitől és politikai valóságértelmezésétől. Nem a nép, hanem a vezetők akarata mozgatja elsősorban a politikai folyamatot és a közpolitika-alkotást, noha a nép reaktív vétóhatalma (Illés–Körösényi 2021) módosíthatja vagy megakadályozhatja egyik vagy másik közpolitika érvényesülését, vagy egy jelölt megválasztását.

(6) Végül a két elmélet ontológiai alapjai is különböznek. A klasszikus elmélet fundacionalista ontológiára épít, amelyben a szereplők a politikai valóság egy közösen osztott értelmezésével rendelkeznek. Ezt fejezi ki plasztikusan Anthony Downs (1957) mediánszavazó modellje, ahol a pártok politikai pozíciói, illetve az állampolgárok preferenciái egyazon, mindenki által elfogadott értelmezési skálára vetíthetők vissza, és ezáltal összehasonlíthatóvá és összemérhetővé válnak. A PVD ezzel szemben mérsékelt konstruktivista ontológiára épít, amely számot vet azzal, hogy a valóságban a különböző pártok és táborok a politikai valóság eltérő percepciójával rendelkezhetnek. Ennek egyik oka, hogy a politikai vezetők döntő szerepet játszanak a politikai valóság percepciójának formálásában saját táborukban, míg riválisvezetők vagy pártok és táboruk a valóság egy eltérő percepcióját alakítják ki, illetve fogadják el. Ezzel megszűnik a politikai valóság közösen osztott percepciója, aminek legtisztább empirikus illusztrációját például a 21. századi, politikailag polarizált és identitáspolitikára épülő amerikai (vagy éppen a magyar) politika adja.

Empirikus szint: plebiszciter és nem plebiszciter rezsimek[7]

Miként demokráciaelméleti síkon megkülönböztettük a PVD és a vezér nélküli demokrácia elméletét, most empirikus dimenzióban is meg kell tennünk a plebiszciter és a nem plebiszciter rezsimek elhatárolását. Noha fentebb a millenniumi trendek globális jellegét hangsúlyoztuk, ezek nem mindenhol hatnak azonos erővel, hatásuk nem feltétlenül

7 Ebben a részben támaszkodtunk a Körösényi–Illés–Gyulai 2020 2. fejezetére.

jelentkezik egy-egy politikai rezsim szintjén. Célunk ebben a részben az, hogy empirikus kapaszkodót adjunk a plebiszciter és a nem plebiszciter rezsimtípusok elhatárolásához. Mindezt egy korábbi munkánkban (Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 50.) adott tipológiát követve tesszük meg.[8]

Összetevők	Nem plebiszciter rezsim	Plebiszciter rezsim
1. Vezetés	személytelen	karizmatikus
2. Vezér és állampolgár közti kapcsolat	racionális deliberáció vagy preferencia-, illetve érdekaggregáció	demagógia (érzelmi alapú, leegyszerűsítő vezetői kommunikáció)
3. Képviselet	bottom-up jellegű; mandátumadás	top-down jellegű; plebiszciter
4. Politikai helyzet	normál állapot	válság vagy rendkívüli helyzet
5. Közpolitika	mérsékelt (konszenzus/ kompromisszum)	forradalmi vagy radikális
6. Hatalomgyakorlás	személytelen és bürokratikus *(a jog uralma)*	patrimoniális vagy prebendális *(emberek uralma)*

1. táblázat: A plebiszciter és nem plebiszciter rezsimek fő jellemzői
Forrás: Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 50.

(1) Vezetés. Szemben a liberális demokráciákkal vagy a pártdemokráciákkal, amelyekben a vezetés jórészt személytelenné válik, a plebiszciter rezsim egyik meghatározó vonása a politika perszonalizációja, a karizmatikus vezetés fajsúlyos szerepe.[9] Míg az előbbiben a vezetőknek nincsen önálló vagy döntő szerepük – például a párt irányvonalának a képviselői, végrehajtói –, addig az utóbbiban jelentőségük kiemelt. Úgy is megfogalmazhatjuk ezt a fordulatot, hogy míg a pártdemokráciában a pártoknak vannak vezetőik, a plebiszciter rezsimben a vezetőknek pártjaik. A politikai folyamat emellett top-down jellegű, amelyben a politikai vezetők

8 Tipológiáról (ideáltípusok) és nem klasszifikációról van szó. A különbségről bővebben lásd Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 1. fejezet.

9 A karizma jelentése a PVD-ben már némileg eltér az eredeti értelmében vett karizma fogalmától (Weber 1987, 271–272.; Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 38–41.). Szemben a próféta tiszta karizmájával, a PVD-ben a vezér karizmája a politikai küzdelemben „állítódik elő" (*manufactured charisma* – Green 2010, 140–166.).

inkább az állampolgári preferenciák formálói, mintsem azok mechanikus követői. A politikai egyenlőtlenség és az állampolgári heteronómia alapja a karizma relációs mivolta, az abban rejlő vezető-követő viszony (Burns 1978). A karizmatikus vezetők és követőik közti kapcsolatban gyakran erős politikai identifikáció (illetve identitásalapú politikai táborteremtés) jön létre, amihez a politikai kommunikációban nagy szerepet játszó emocionális, szimbolikus politika is hozzájárul (Szabó 2020).

A politika perszonalizációja már a plebiszciter rezsim irányába történő elmozdulás, a karizmát pedig a perszonalizált vezetés minősített módjának tekinthetjük. Mivel empirikusan a perszonalizáció könnyebben megragadható, mint a karizma, ezért először ebből indulunk ki. A perszonalizáció erősödését az empirikus politikatudományi irodalom az 1990-es évek végétől konstatálta (McAllister 2017). A folyamat robusztus mivoltát a legjobban a Thomas Poguntke és Paul Webb (2005) által vezetett prezidencializálódáskutatás mutatta meg, amely három területen állapította meg a perszonalizáció megerősödését: (1) a politikai vezetők szerepe megerősödött a pártjaikon belül (a párt testületei és tagjai rovására); (2) a választási kampány egyre inkább vezetőközpontúvá vált; (3) a kormányon és a végrehajtó hatalmon belül egyre inkább kiemelkedett a kormányfő szerepe.

Fontos azonban leszögezni, hogy bár a politika perszonalizációja a plebiszciter rezsim irányába tett lépés, az még nem jelenti, hogy az adott rezsim szükségképpen a vezéresedés irányába mozdul el. Utóbbi tehát szűkebb kategória, mint a perszonalizáció. A 2000-es évektől megerősödő populizmusirodalom különböző iskolái a politikai vezetőknek kiemelt szerepet adtak a politikai folyamatok magyarázatában (Mudde – Rovira Kaltwasser 2014; Moffitt 2016; Casullo 2020; Weyland 2001; 2017). Ehhez hasonlóan a demokratikus visszacsúszással és az autokratizálódással kapcsolatos kutatások is nagy hangsúlyt helyeztek a vezetők szerepére (Tomini 2021; Lührmann–Rooney 2021).

A karizmát a perszonalizált vezetés minősített módjának tekintjük. A fogalom használatát sokan éppen amiatt kerülik, mert számtalan

értelmezése van a társadalomtudományi, szociálpszichológiai és menedzsmentirodalmakban, ez a sokféleség pedig már-már elmosódóvá teszi a fogalom kontúrjait (egy áttekintéshez lásd: Antonakis et al. 2016). Értelmezésünk szerint a karizma egyszerre jelenti a feltétlen uralmi igény kinyilvánítását a vezér részéről, továbbá a rendkívüli képességek (vízió, hősiesség, felelősségvállalás) percepcióját és az uralom elismerését a követők részéről. Jeffrey Green (2010, 143.) Weber nyomán a sikeres karizmatikus politikus három karaktervonását emeli ki: először is a politikai küzdelem „szakértője", akinek tekintélye a politikai harcban manifesztált erejéből, a küzdelemben megmutatkozó hősiességéből származik; másodszor új értékeket és kötelességeket hirdet, és a jövőre vonatkozó víziót kínál a politikai közösség számára; harmadszor a vezér személyesen válik felelőssé a döntéseiért és cselekedeteiért, ezért azoknak eredményeseknek kell lenniük (azaz a karizmának igazolódnia kell). A liberális, illetve a vezér nélküli demokrácia nélkülözi a karizmát mint az uralmat legitimáló tényezőt, sőt ennek személyes logikája idegen tőle. A plebiszciter rezsimekben ugyanakkor értelemszerűen kikerülhetetlen tényezőről van szó.[10]

(2) Vezér és állampolgár közti kapcsolat. Míg a liberális demokrácia a politika és ezen belül az állampolgár-politikai vezető közti kapcsolat nagymértékű racionalitását feltételezi, addig a plebiszciter rezsim az érzelmek és más nem racionális elemek szerepét hangsúlyozza. Az issue-központú kommunikációt (például választási kampányt) a politikai demagógia váltja fel, például a populista politikai stílus (Moffitt 2016) formájában. A liberális demokráciában a választói preferenciákból a népakarat egy racionális aggregációs mechanizmuson keresztül formálódik ki, és a választási mandátumadáson keresztül ez válik a közpolitika alapjává. E folyamat kulcsszereplői a társadalmi követeléseket alulról felfelé (bottom-up) közvetítő pártok. Az alulról felfelé közvetítés korszakának végét már az úgynevezett kartellpárti irodalom (Katz–Mair 1995), Bernard

10 Többen, például Soós Eszter Petronella (2015) Charles De Gaulle-t tekinti a modern karizmatikus vezető archetípusának, ugyanis ő a weberi kritériumok mindegyikét teljesítette. Továbbá, miként Takis Pappas (2011) megjegyzi, De Gaulle-t visszahívták a hatalomba, mivel Franciaország megmentőjét látták benne.

Manin „közönségdemokrácia" fogalma és Colin Crouch (2004) „posztdemokrácia" tézise is jelezte.

A plebiszciter rezsimben ezzel szemben a folyamat fordított, top-down irányú. A vezetők itt a maguk képére formálják a pártokat (nekik vannak pártjaik, és nem a pártoknak vezetőik), mint például Tony Blair; vagy a politikai eliten kívülről érkeznek, majd maguk alapítanak pártokat (Silvio Berlusconi, Andrej Babiš, Emmanuel Macron). De a lényeg: a párt- és pártprogramközpontú kampányt a perszonalizált kampány váltja fel – ezt a váltást már az úgynevezett prezidencializálódásirodalom is konstatálta (Poguntke–Webb 2005). A pártok és más közvetítő intézmények (például szakszervezetek) közvetítő szerepe meggyengül, a vezetők közvetlen kapcsolatot alakítanak ki a választóikkal: először a rádió és a televízió, majd a 2010-es éveket követően az internet és a közösségi média segítségével. Ezzel nemcsak a párt, de a korábban szűrő, kapuőr szerepet játszó médiaelit is meggyengül. A politikai kommunikáció demokratizálódása megkönnyíti a politikai arénába történő belépést: gyakran celebekből lesznek politikai vezetők (Beppe Grillo, Petro Porosenko, Donald Trump, Vologyimir Zelenszkij).

(3) Képviselet. A PVD-ben a képviselet a választók és a vezér közötti közvetlen kapcsolatra épülő folyamatban valósul meg, amelyben a top-down elemek válnak hangsúlyossá. A vezér nélküli demokráciában ugyanakkor a pártok szerepe a képviselet létrejötte módjának szempontjából elsődlegesnek számít. A deskriptív (Pitkin 1967), a választói akaratot tükröző képviselet a pártokon és a parlamenten keresztül, az ott lezajló érdekaggregáció és alkufolyamat során bottom-up jelleggel jön létre, és határozza meg a választók és a vezetők közötti kapcsolatot. A kapcsolat alapja a pártok által kínált közpolitikai program, amelynek megvalósításához mandátum formájában a választáson a szavazók a támogatását kérik. A PVD-ben a képviselet ezzel szemben elszakad a választóktól kapott megbízástól, az állampolgárok felhatalmazással vagy vétóval élhetnek a választásokon, a megválasztott vezető pedig kvázi biankó felhatalmazást kap, és szabadon kormányozhat, mert maga formálja megbízásának

tartalmát. Ennek alapja a képviselet plebiszciter jellege: nem csupán a referendumok vagy a választókkal való konzultációk és más közvetlen kommunikációs csatornák kapcsolják ki a közvetítő intézményeket, de maguk a választások is a végrehajtó hatalom vezetőjének személyéről szóló plebiszcitumként működnek. Első lépésben tehát a képviseletben másodlagossá válnak a korábban meghatározó közvetítő intézmények, másodszor pedig a helyükbe lépő, közvetlen kapcsolatot biztosító és új tartalommal megtöltött intézmények megváltoztatják a képviseletet: tartalmának meghatározója a vezér lesz. A választás ebben az értelemben a rutinizálódott karizma számára formális és legális vonásokat biztosít, összekapcsolva a demokratikus legitimitást és a plebiszciter vezetés autoriter karakterét. A közpolitikákról szóló referendumok, a választás plebiszcitummá válása, a top-down módon meghatározott tartalmú konzultációk, valamint a közvetlen kommunikációs csatornaként funkcionáló közösségi média összességében tehát plebiszciter képviseletet valósítanak meg. A vezető személyében képviseli a nép szimbolikus egységét, illetve empirikus többségét (Manin 1997; Körösényi 2003), a választás pedig legfeljebb vétóhatalmat biztosít a szavazóknak.

(4) Politikai helyzet. A vezér nélküli demokrácia alaphelyzete a politika normál állapota, vagyis a politika rutinszerű működése, amelyben a kontingencia és a politikai kockázat szintje alacsony, és ahol a szabályok és konvenciók érvényesülése következtében ritkán van szükség sürgős döntések meghozatalára. A plebiszciter rezsim ehhez képest válságból jön létre, és a rendkívüli helyzetben nyeri el igazolását. Válság esetén a döntések sürgetőek, a politikai kockázat és a kontingencia szintje magas, az alternatívák közötti választás nem következik magából a helyzetből vagy a már előzetesen adott szabályokból, konvenciókból, mivel ezek maguk is megkérdőjeleződnek. Már Weber is úgy ír a karizmatikus uralomról, mint amelyet a rendkívüli helyzet hív életre (Weber 1996, 227.). A válságok önmagukban még nem vezetnek plebiszciter rezsimekhez, de a politika magas fokú perszonalizáltsága válsághelyzetekben megteremti annak lehetőségét, hogy egy vezető a válsághelyzet kezelésével

stabilizálja rendkívüli döntéshozói pozícióját, ami nem feltétlenül jelentkezik az alkotmányos viszonyok megváltozásában. Emellett a PVD a politika normál állapota mellett is kialakulhat, ahol a válságok nem formálják át a politika alapvető működését, illetve ahol az esetlegesen felmerülő válságok exogén jellegű, elhárítandó sokkok (például gazdasági válságok, természeti katasztrófák) amelyek megelőzése vagy gyors kezelése a normál állapotba való visszatérés után is hozzájárulhat egy plebiszciter rezsim fenntartásához.

(5) Közpolitika. A vezér nélküli demokráciában a közpolitika forrása a társadalom különböző csoportjainak, politikai szereplőinek érdekei és követelései közötti alkufolyamat és kompromisszum. Az eleve létező preferenciák a képviseletet is megvalósító közvetítő intézményekben, a választók és a vezetők között működő pártokban és a parlamentben formálódnak közpolitikává, amely a folyamat jellegének megfelelően mérsékeltként jellemezhető. Ezzel szemben a PVD-re radikális vagy forradalmi közpolitikák jellemzőek. Weber nyomán ennek magyarázata a karizmatikus vezetés azon vonásában rejlik, hogy tradicionális és racionális normák helyett a vezér szuverén módon teremt új értékeket és „új parancsokat" (Weber 1987, 250.), ami radikális közpolitikai fordulatokat eredményezhet. Forradalmi közpolitikáról ugyancsak Weber nyomán a karizma birtokosának tulajdonított, értékeket, szokásokat és hagyományokat felforgató küldetése miatt beszélhetünk (Weber 1996, 211.). A PVD gyakorlatában ugyanakkor a karizmatikus és legális uralom ötvözeteként még a felforgató közpolitikák is inkább formabontóan újszerűek, mint forradalmiak, hiszen a kormányzás során pozitív jogi formát öltenek, még az ilyen típusú közpolitikákat gyakran megalapozó válságok esetében is. Miközben azonban ez utóbbi vonás a bürokratikus eljárások felé tolja el a közpolitika-alkotást, a PVD-ben a politikának a rezsimre ugyancsak jellemző primátusa miatt gyakran alakul ki feszültség az uralom két formája között, hiszen a vezér az uralom gyakorlása érdekében nem csupán támaszkodik a bürokratikus normákra, de felül is írja azokat.

(6) Hatalomgyakorlás. A vezér nélküli demokrácia hatalomgyakorlása a jog uralmára és bürokratikus eljárásokra épül, amelyek összességében egyrészt személytelenné teszik a kormányzást, másrészt a piaci koordinációhoz hasonlítható módon a racionalizációra alapozzák azt. E két vonás lényege a vezér nélküli vagy liberális demokráciában az, hogy általuk a kormányzásból kikapcsolhatónak vélhető az önkény, ami akár a vezetés szerepének felszámolását is jelenthetné. A PVD-ben ezzel szemben a döntések személyes kapcsolatokon is alapulnak, és a partikuláris hatalomgyakorlás patrimoniális, illetve prebendális módja kiegészíti a karizmatikus uralmat. Bár a patrimonializmust és a prebendalizmust Weber eredetileg a tradicionális uralomhoz sorolta, a karizma mindennapivá válásának összefüggésében maga is megjegyezte, hogy a vezér körüli csoport az ügyek intézésében való részvételéért cserébe olyan javadalmazást (anyagi előnyt, állást) várhat el, amely személyes és partikuláris döntések alapján egészíti ki a karizmatikus uralmat (Weber 1987, 251., 256.). A PVD-ben a karizmatikus uralmat egyik oldalról tehát a piaci és bürokratikus koordináció legális-racionális mechanizmusai egészítik ki, másik oldalról azonban – különösen a felsőbb szintjein – a személyes kapcsolatokra épülő döntéshozatal. Míg a bürokratikus hatalomgyakorlás, illetve a piaci koordináció világos határokat jelent az állami és társadalmi területek között (Mazzuca 2010), addig a patrimonializmus és a prebendalizmus átjárhatóvá teszi, illetve elporlasztja ezeket a határokat, és magánérdekeknek megfelelve fúziót teremt közöttük. A patrimoniális és a prebendális eljárások között ugyanakkor jelentős különbség, hogy míg előbbi esetében az átadott javak elidegeníthetetlenek, azaz a vezér végleges juttatást biztosít a közvetlen környezetében lévők számára, addig a prebendális juttatások bármikor visszavehetők és újraoszthatók, így a követők nem rendelkeznek a nekik átadott tulajdon biztonságával (Csillag–Szelényi 2015; Szelényi 2016). A PVD esetében a karizma tehát kétfelől is korlátozott: az uralmat egyrészről a piaci koordináció, a bürokrácia, valamint a távolabbi követők esetében a választás mint legális-racionális eljárások

egészítik ki, másrészről azonban a tradicionális legitimációra jellemző személyes – patrimoniális vagy prebendális – döntések is befolyásolják.

A plebiszciter rezsimek mérsékelt és radikális formája

Az empirikus esetek sokfélesége arra utal, és hangsúlyoztuk is fentebb, hogy a millenniumi trendek nem értelmezhetők univerzálisan, mindenhol egyformán érvényesülő fejleményként. Másképpen hatnak az elnöki rendszerű és a parlamentáris kormányzattal rendelkező államokban, illetve a két típuson belül is az egyes országokban. A pártdemokrácia logikája a parlamentáris rendszerekben közvetlenebbül befolyásolta a közpolitikát, de korántsem jelentkezett mindenhol egyformán: például a kétpártrendszerekben erősebben, a sokpártrendszerekben gyengébben. Az elnöki rendszereket jellemző hatalommegosztás keresztbe metszi a kétpárti parlamentarizmus *csoportérdek → pártprogram → mandátum → kormánypolitika* logikáját. Olyannyira, hogy például az Amerikai Politikatudományi Társaság (*American Political Science Association* – APSA) 1950-ben testületi állásfoglalásban szállt síkra az alkotmányreform szükségessége mellett, amely az Egyesült Államok hatalommegosztásos kormányzatának a brit mintájú „felelős pártkormányzással" történő felváltását célozta (APSA 1950).

A millenniumi trendek és a plebiszciter éra jellemzői kedvező feltételeket teremtettek a plebiszciter politika kialakulásához és megerősödéséhez. Az elnöki rendszerű USA-ban ezt tovább erősítette az előválasztások a 20. század utolsó negyedében történt fokozatos elterjedése. Világszerte nagy lépést jelentett ebbe az irányba a kommunikáció 21. század eleji technológiai forradalma, amely megszüntette a médiaelit kapuőr szerepét és dominanciáját a politikai kommunikációban (Klinger–Svensson 2016, 29.). Az internet és a közösségi média megjelenése megváltoztatta a politikai vezetők szelekciós mechanizmusát. Nagy szerepet játszottak például abban, hogy az évente Twitter-üzenetek ezreit megosztó Donald

Trump a pártelittel szemben elnökjelölt, majd elnök lehessen. De szintén a közösségi média révén vált népszerűvé, majd elnökké Jair Bolsonaro Brazíliában, vagy az ellenzéki előválasztás győztesévé Márki-Zay Péter Magyarországon (Körösényi–Illés 2021). A rezsimfejlődésre ható strukturális tényezőkkel írásunk következő részében foglalkozunk. Ebben a részben a plebiszciter rezsimek mérsékelt és radikális változatainak fogalmi különbségeit fogjuk megmutatni.

A plebiszciter politika megerősödése és a plebiszciter rezsim létrejötte nem jelent mindenütt azonos mértékben jelentkező trendet. Vannak olyan országok is, amelyek, bár a perszonalizációs folyamatok őket is érintik, a plebiszciter rezsim kialakulásának kevés jelét mutatják (például Németország), míg máshol mérsékeltebb vagy erősebb vonások láthatók. Alább megpróbálunk fogalmi megkülönböztetéssel élni a plebiszciter rezsim mérsékeltebb és radikálisabb változata között – szerencsére a PVD elméletében számos fogódzót találunk egy ilyen megkülönböztetéshez. Lássuk a mérsékelt és radikális plebiszciter rezsim megkülönböztetését a fentebb tárgyalt hat szempont mentén!

(1) Vezetés. Míg a vezér nélküli demokráciában a vezetés személytelen, addig a mérsékelt plebiszciter rezsimek esetében a vezető kiemelkedő képessége, az adott közösség vezetésére való alkalmassága kerül középpontba. Ezzel szemben a radikális plebiszciter rezsimeknél a karizma rendkívülisége a kollektív értékrendszer átalakítására irányuló törekvéseket is hivatott alátámasztani. Míg a mérsékelt verzióban a karizma nagymértékben rutinizált formája jelenik meg, addig a radikális közelebb áll a weberi tiszta karizmához. Utóbbi – Weber szavaival – „sajátos »alkotó« erőt és forradalmi hatalmat jelent a történelemben" (Weber 1996, 211.), amely a követők belső átformálásával, „megtérítésével" éri el a külső korlátok (formális intézmények, szokások, politikai kultúra) átalakítását.

(2) Vezér és állampolgárok közötti kapcsolat. Ahogy korábban láthattuk, a vezér nélküli demokrácia racionális és közvetett (például pártok által mediált) kapcsolatot feltételez vezér és állampolgárok között, míg a PVD közvetlen és érzelmi alapút. Nem mindegy azonban, hogy milyenek is

ezek az érzelmek: pozitívak vagy negatívak (vö. Griffith et al. 2015), illetve hogy miként konstruálja meg a vezető riválisait: politikai ellenfélként vagy a közösségre egzisztenciális veszélyt jelentő ellenségként – utóbbi már a legitim ellenzék létének elutasítása és a pluralizmus tagadása felé mutat.[11] A mérsékelt plebiszciter rezsimre az előbbi, a radikálisra az utóbbi a jellemző. A mérsékelt és a radikális plebiszciter rezsim között tehát úgy tehetünk különbséget, ha a vezető-követő kettes viszonyrendszert hármassá bővítjük, bevonva a vezető politikai riválisait is. Ennek oka, hogy a politikai alternatívák milyensége döntően befolyásolja a vezető-követő kapcsolatot: ha a követők az alternatív vezetőket egzisztenciális fenyegetésnek látják, akkor a vezetővel való kapcsolatuk identitásalapúvá válik, a vele kapcsolatos kételyeik pedig másodlagosnak tűnnek.[12] Az ilyen jellegű viszonynak fontos következményei vannak a képviseleti viszonyra is.

(3) Képviselet. A plebiszciter rezsimekben a választás a jelöltekről és nem a politikai programokról szól. Azonban a jelöltközpontú kampányok között is lehetnek komoly különbségek: nem mindegy, hogy a vezetőt tényleges teljesítménye, kormányzati rekordja alapján számoltatják el, vagy a választás inkább a vezetők előadásainak értékeléséről szóló felhatalmazás, ahol elszámoltatásról legfeljebb metaforikus értelemben beszélhetünk (Körösényi 2007). A politikai polarizáció és az identitáspolitika növekvő szerepe az utóbbi irányba hat, hiszen ha a rivális vezetőt a közösségre nézve egzisztenciális veszélyt jelentőnek látja egy politikai tábor, akkor az a kérdés, hogy a saját jelöltjük jól vagy roszszul kormányzott-e az elmúlt években, másodlagos fontosságúvá válik. Az identitáspolitika és a polarizáció tehát alááshatja az elszámoltathatóságot és a meritokratikus szelekciót (Illés–Körösényi 2021).

11 Ez megfeleltethető az agonisztikus és antagonisztikus szembenállás Mouffe-féle megkülönböztetésének (Mouffe 2013).

12 Az identitásalapú kapcsolat logikáját jól összefoglalja egy Trump-támogató Trumpot jellemző nyilatkozata, amely szerint "He may be an asshole, but he's *our* asshole" (idézi: Reicher–Haslam 2016). Egy ilyen, identitásalapú kapcsolatban másodlagos, hogy milyen a követők véleménye a vezetőről addig, amíg közülük való, az alternatív jelöltettel szemben pedig erős negatív érzelmeik vannak (vö. Abramowitz 2018).

A plebiszciter rezsim milyenségét illetően szintén fontos lehet, hogy a pártok szerepe mennyiben is üresedik ki. Még a pártdemokrácia fölött a lélekharangot megkondító Peter Mair is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy ha a pártok el is veszítik képviseleti funkcióikat, bizonyos mértékű procedurális szerepük megmaradhat a vezetők rekrutációjában. Ha a párt jelöltje a párton kívülről is érkezik, a párttámogatás sok esetben még mindig kulcsfontosságú lehet számára. Ahogy Mair írja: „Még Arnold Schwarzenegger is szükségét érezte a republikánus címkének a kaliforniai kormányzóságért folytatott sikeres kampányában" (Mair 2013, 95.). A hosszú múlttal és komoly társadalmi beágyazottsággal rendelkező pártok képesek lehetnek valamelyest mérsékelni a vezetők által irányított, top-down jellegű politikát, míg a centralizált, egyszemélyi irányítású vagy egyenesen a vezető személye köré épülő pártok ezt a funkciót aligha tudják betölteni.

(4) Politikai helyzet. Plebiszciter rezsim a politika normál állapota mellett is kialakulhat, ahol a válságok nem formálják át a politika alapvető működését, illetve ahol az esetlegesen felmerülő válságok exogén jellegű, elhárítandó sokkok, gazdasági válságok, természeti katasztrófák, amelyek megelőzése vagy gyors kezelése és átmenetisége a normál állapotba való visszatérés után is hozzájárulhat egy mérsékelt plebiszciter rezsim fenntartásához. A radikális forma ezzel szemben a válságok (illetve a válságpercepció) állandóvá válásához kapcsolódik, ahol a politikai vezetés a folyamatos rendkívüli helyzettel igazolja lépéseit. A válságok ebben az esetben gyakran endogén jellegűek, ami azt jelenti, hogy vagy maga a vezető generálja azokat, vagy külső eredetű válságokat formál át endogén válsággá karizmatikus uralmának igazolása és rendkívüli képességeinek bizonyítása érdekében (Körösényi–Illés–Metz 2017). Az ilyen „endogenizált" válságokat a vezetők intézményátalakítási szándékaik legitimálására használhatják.

(5) Közpolitika. Miközben a vezér- és a vezér nélküli demokrácia között világos elhatárolás látszik a közpolitikai folyamat tekintetében, empirikusan a plebiszciter rezsimek között megkülönböztethetünk mérsékeltebb

és radikálisabb altípusokat. Ahogyan a közpolitika logikája inkább alárendelődik az uralom karizmatikus oldalának, a közpolitika dinamikája a forradalmibb megoldások felé mozdulhat el, túllépve a radikális, formabontó megoldások eseti alkalmazásán és a karizmatikus vízió nyomán teljességgel elutasítva a fennálló közpolitikai paradigmát. A radikális változatban jobban érvényesül továbbá a közpolitikák instrumentális jellege, vagyis az, hogy azok nem csupán elszakadnak a társadalomban esetlegesen meglévő preferenciáktól, de meghatározásuk és végrehajtásuk alapvetően a karizmatikus vezetés alátámasztását és megítélését szolgálja.

(6) Hatalomgyakorlás. Szemben a vezér nélküli demokráciával, ahol a hatalomgyakorlás személytelen szabályok alapján történik (piaci vagy bürokratikus koordinációval), a vezérdemokrácia elméletében – és a plebiszciter rezsimek mindkét empirikus típusában – fontos szerepe van a személyes jellegű hatalomgyakorlásnak, az erőforrások személyes kapcsolatok útján és lojalitás alapján való elosztásának. Azonban a már említett két weberi kategória, a patrimonializmus és a prebendalizmus segíthet különbséget tenni a plebiszciter rezsimek mérsékelt és radikális változata között: míg előbbi inkább alkalmas a vezetői voluntarizmus korlátozására (hiszen az erőforrások „adományozása" után a tulajdonjog védi a klienst a vezetői önkénytől, ezáltal bizonyos fokú autonómiát garantálva neki), addig utóbbiban ez nem teljesül (mivel a vezető tetszése szerint vehet vissza erőforrásokat klienseitől).

A fentebbiek alapján tehát mind a hat, korábban bevezetett dimenzióban különbséget tehetünk a plebiszciter rezsimek mérsékelt és radikális formája között. Az elemzések számára ez első közelítésben azt jelentené, hogy minél több dimenzióban áll közel egy eset a radikális pólushoz, annál inkább nevezhető az adott rezsim a PVD radikális formájának. Mivel azonban megközelítésünk nem követi a hibrid rezsimekről szóló irodalom klasszifikáló megközelítését, célja sokkal inkább a konkrét rezsimműködések megértésének elősegítése az ideáltípus-alkotás által, így nyitva hagytuk az esettanulmányok szerzői számára azt a lehetőséget,

hogy kevesebb, de nagyon erőteljes radikális vonás alapján is radikális PVD-ként jellemezzék esetüket.

Célszerű ezen a ponton rögzíteni előzetes intuícióinkat az egyes esetek besorolásával kapcsolatban. Ezek alapján úgy véljük, hogy a mérsékeltebb változat általánosabb, szélesebb körben (sok országban) érvényesül. A plebiszciter rezsimnek mérsékeltebb változata nem feszíti szét a liberális demokrácia procedurális-jogállami kereteit: Silvio Berlusconi, Andrej Babiš, Boris Johnson inkumbens korszakai példázhatják ezt. Azaz bár ezekben az esetekben megjelennek a millenniumi trendek, az említett vezetők döntően a liberális demokrácia – formális és informális – intézményi keretei között működtek.

Szintén lehetőséget hagytunk az esettanulmányok szerzőinek annak mérlegelésére, hogy mennyiben is látszik – a tanulmányok elkészültének pillanatában – tartósnak a plebiszciter irányba való elmozdulás. Ez egy, a mérsékelt változaton belüli különbségtételhez vezet, egyfelől azon esetek között, amelyekben az elemzett vezető tevékenysége valóban maradandó nyomot hagyott a rezsim működésén (akár intézményi átalakítások, akár a politikai diskurzus, a képviseleti folyamat vagy a hatalomgyakorlás módjának megváltoztatása révén stb.); másfelől azok között, ahol a mérsékelt plebiszciter tendenciák nem bizonyultak tartósnak (például a vezető bukása után visszarendeződés következik be; a régi rezsim hívei még a plebiszciter vezető hivatali ideje alatt sikeresen blokkolják az intézményrendszer átalakítását vagy a diskurzus megváltoztatását stb.). A kettő közötti határvonalat nyilvánvalóan nem lehet minden esetben azonnal tisztán meghúzni: sokszor csak retrospektíve, több év vagy ciklus távlatából dönthető el, mennyire is volt epizodikus egy-egy plebiszciter elmozdulás – ennyiben a kötet esettanulmányainak ítéletei egy-egy vezető tevékenységéről is inkább tekinthetők az adott pillanatban legvalószínűbbnek tűnő kimenetel rögzítésének, semmint végleges ítéletnek.

A plebiszciter rezsim radikálisabb változatára kevesebb példánk van a klasszikus liberális demokráciák köréből, és több a latin-amerikai, délkelet-ázsiai vagy közép- és kelet-európai régióból. Ilyen rezsimet hozott

létre például Hugo Chávez, Orbán Viktor, Rodrigo Duterte, Recep Tayyip Erdoğan vagy Narendra Modi. Ahogy az alábbiakban arra rámutatunk, ezekben a rezsimekben a politikai verseny arról szól, hogy az inkumbens legyőzhető-e más eszközökkel, mint hozzá hasonló jellegű plebiszciter politikával.

A rezsimfejlődésre ható strukturális tényezők

A plebiszciter korszak empirikus sokszínűsége okán felmerül, hogy mivel magyarázhatjuk az eltérő irányú rezsimfejlődést. Melyek azok a tényezők, amelyek szerepet játszanak abban, hogy a plebiszciter politika mérsékelt marad, vagy egy radikális plebiszciter rezsim (PVD) irányába fejlődik. Vagy, absztraktabb társadalomtudományi kategóriákkal fogalmazva, milyen strukturális tényezők korlátozhatják a politikai vezetők ágenciáját, rezsimformáló szándékaikat? Olyan tényezőket emelünk ki, amelyek (vagy közülük több) hangsúlyos megjelenése egy radikálisabb plebiszciter rezsim létrejöttét segíti: a válság, az intézményes korlátok gyengesége, a politikai kultúra sajátosságai, a vezető karizmája és robusztus transzformatív kapacitása. A radikálisabb plebiszciter rezsimeknél ezek közül több is (ha nem is feltétlenül az összes) jelen van.

(1) Válság. Már Weber megjegyezte, hogy a válság a karizma, illetve a plebiszciter politika melegágya. A válság – vagy annak percepciója – a karizmatikus vízió táptalaja, amely segíti a radikális politikai programok és közpolitikák igazolását. Charles de Gaulle, Hugo Chávez, Rodrigo Duterte vagy Orbán Viktor egyaránt a fennálló viszonyok válságával és az abból való kivezető út ígéretével igazolta radikális, transzformatív politikáját. Az endogenizált válság persze lehet a karizmatikus cselekvő eszköze ennek a víziónak az elfogadtatására, a tényleges exogén sokk azonban strukturális tényező, amely elsodorhat vezetőket, azonban új cselekvési utakat is nyithat a karizmatikus politikusok számára. Ahogy korábban

említettük, a politika permanens rendkívüli állapota összekapcsolható a radikális plebiszciter rezsimek kialakulásával.

(2) Formális intézményi kontextus. Itt a vezetők hatalmának jogi-intézményes korlátairól van szó. Míg a mérsékelt plebiszciter rezsimben a vezetők uralma erősen korlátozott az alkotmány hatalommegosztásos intézményei és más strukturális tényezők által, addig a korlátok gyengesége utat nyithat egy radikálisabb plebiszciter rezsim kialakításához. E korlátok persze nem feltétlenül kőbe vésettek, a politikai ágencia is gyengítheti őket. A vezető képes lehet a keretek tágítására, szétfeszítésére, és az alkotmányos és intézményrendszer saját képére formálására. Orbán esetében láthattuk például, hogy az erősebb, alkotmányozó többséget biztosító választói támogatás miként adja meg számára a lehetőséget az intézményes korlátok lebontására és politikai mozgásterének szélesítésére.[13] Láthatjuk azt is, hogy a latin-amerikai inkumbens vezetők gyakran képesek az alkotmány megváltoztatására, és így a hatalommegosztásból eredő korlátok megkerülésére vagy lebontására. Ezzel szemben az Egyesült Államokban a különösen erős intézményi biztosítékokkal körülbástyázott alkotmány (a Kongresszus mindkét házának kétharmada és a tagállamok háromnegyedének támogatása is kell módosításához) komolyabb korlátot jelenthet a politikai ágenciának – mindazonáltal érdemes már ezen a ponton tudatosítani, hogy az alkotmányos keretek alapvető átalakítása, bár gyakran együtt jár radikális plebiszciter rezsimek kialakulásával, nem szükséges feltétele azok létrejöttének.

Az alkotmányos környezet mellett az adott ország kormányformája (elnöki vagy parlamentáris) is nagyban befolyásolhatja, hogy mérsékelt vagy radikális plebiszciter rezsim jön létre. Míg Európában többségében parlamentáris kormányzati rendszerek jöttek létre, továbbá a brit mintát követve Kanadában, Ausztráliában, Új-Zélandon és Indiában is, addig az Egyesült Államokban, valamint ezt a mintát követve Latin-Amerikában és Délkelet-Ázsia számos államában elnöki rendszer jött létre. Európában

13 Itt hozzátehetjük, hogy Orbánt is segítették strukturális tényezők, így például az alkotmányozás lehetősége minősített parlamenti többséggel.

a francia Ötödik Köztársaság félelnöki rendszere a két fő minta között, de az elnöki rendszerhez közelebb helyezkedik el.

Míg a 20. században a parlamentáris rendszerekben a pártoké lett a főszerep, az elnöki rendszerekben – a közvetlen elnökválasztás következtében – az elnököké és elnökjelölteké, ami eleve bizonyos mértékben plebiszciter jelleget adott e rezsimeknek.[14] Az európai pártdemokráciákhoz képest itt a 20. század során a politika perszonalizáltabb maradt, és az erősen individualizált Egyesült Államok kivételével a klientelizmus szerepe is erősebb volt. Az elnökválasztás *de facto* közvetlen jellege mellett az USA-ban a politika plebiszciter jellegét erősíti az előválasztások bevezetése: azaz hogy az elnökjelölteket nem a pártelit, hanem a szavazók (vagy a szavazók egy csoportja) választják ki (Zakaria 2003). Ezzel szemben a végrehajtó hatalom kettős elrendezésének jó példája az Egyesült Királyság, ahol a karizmatikus vezetőknek és a plebiszciter politikának azért is van nehezebb dolga, mert a politikai közösség egységét az uralkodó jeleníti meg, ebből adódóan a pozitív érzelmek jelentős része is felé irányul, míg a politikai vezetők elsődlegesen valamelyik politikai oldal képviselőjeként tűnnek fel (Kavanagh 1990, 153.). Hanna Pitkin kategóriáival: a szimbolikus és a cselekvő *(acting for)* képviselet elválasztása egyértelműbbé teszi a politikusok szerepeit, és ezáltal szűkítheti politikai vezetők mozgásterét.

Sok más társadalmi ok mellett az elnöki rendszerű alkotmány is hozzájárult ahhoz, hogy a latin-amerikai és egyes délkelet-ázsiai demokratikus rezsimek instabilabbak maradtak a parlamentáris rendszereknél, gyakoriak voltak a katonai puccsok, legalábbis az 1945 utáni időszakban.[15]

Mindemellett fontos megemlíteni, hogy egy klasszikus sokpárti parlamentáris rendszerben a kormányfő gyakran a parlamenti koalíciós alkuk „véletlen" vagy legalábbis nem várt eredménye. Nem függetlenül

14 Ennek mértéke egy sor tényező függvénye lehet, így például – az amerikai esetben – az elnök kongresszusi párttámogatásának, a pártjával való viszonyának, az elnök politikai ambícióinak stb.

15 Bővebben lásd az *Elnöki rendszer vagy parlamentarizmus?* című vitát a *Politikatudományi Szemle* 1992. évi 1. és 2. számában.

a helyzettől, az ilyen kormányfők gyakran lavírozó, reaktív politikát folytatnak.

(3) Politikai kultúra, konvenciók. A formális intézményi környezeten túl az adott ország politikai kultúrája is kulcsfontosságú lehet abban, hogy mérsékelt vagy radikális plebiszciter rezsimek alakulnak ki. Az Egyesült Királyságban például a politikai vezetők rekrutációjával kapcsolatos konvenciók (a miniszterelnöknek parlamenti képviselőnek és a legnagyobb parlamenti frakcióval rendelkező párt vezetőjének kell lennie), a változtatások terén megmutatkozó gradualizmus, a kétpárti egyezkedések hagyománya, a politikai elit társadalmi homogenitása és viselkedési kódjai mind a rezsimet radikálisan átalakítani akaró karizmatikus *outsiderek* felemelkedése ellen dolgoznak (Kavanagh 1990, 153–161.). Ezzel szemben a francia politikai kultúra, amelyben központi elem a forradalmi változás, illetve hagyományos szerep a karizmatikus megmentőké (Jeanne d'Arctól Gambettán és Clemenceau-n át Mendès-France-ig és De Gaulle-ig), nagyobb teret biztosíthat a plebiszciter politika és a radikális rezsimátalakítások számára (vö. Hoffmann 1967; Illés 2017).

(4) Politikai polarizáció. Korábban láthattuk, hogy a polarizáció lehet a politikai vezető ágenciájának következménye – azonban ugyanígy lehetséges, hogy egy adott környezetben strukturális adottság vagy éppen a környezet és a vezetői cselekvés interakciójának eredménye. A PVD-től eltérően a vezér nélküli demokrácia az érdekek pluralitására és azok aggregációjára épül.[16] A képviselet alapja a társadalomban meglévő és felismerhető pozíciók visszatükrözése és versengése, mely egyben a pártverseny alapja is. Az érdekek és perspektívák pluralitása lehetővé teszi a politikai pártok közötti átjárást, vagyis a szavazók választásról

16 A vezér nélküli demokrácia rezsimszintű megjelenésénél – így a liberális demokráciáknál – is jelen lehet kizáró jellegű megkülönböztetés, miként a polarizált radikális PVD esetében, de ez a vezér nélküli demokrácia elméletében reflektálatlan marad. Jól ismert példája ennek a 20. század második felében a kommunista és neonáci politikai pártok kizárása a kormányból az úgynevezett Első Köztársaság időszakában Olaszországban, vagy e pártok kriminalizálása az NSZK-ban. Ugyanígy említhető a Baloldal *(Die Linke)* vagy az Alternatíva Németországért (*Alternative für Deutschland* – AfD) politikai páriaként való kezelése a koalíciós tárgyalásoknál Németországban – igaz, előbbi párttal kapcsolatban ez legalábbis tartományi szinten már megszűnt.

választásra nagyobb politikai költségek nélkül változtathatják preferenciájukat. A PVD-ben a pluralizmus tere szűkül, mivel a vezetők arra törekszenek, hogy a széttartó politikai pozíciókat minél stabilabb táborokba szervezzék. Noha a pluralizmus még a PVD-ben is meghatározó marad, a versengés már nem a pozíciók és perspektívák pluralitására és képviseletére épül, hanem azokra az átfogóbb táborokra, melyek nem tagjaik preferenciáihoz, hanem vezéreikhez igazodnak, a pluralizmus tehát bottom-up jellegű folyamatból top-down logikájúvá alakul át. A radikális PVD a vezérek körül így kialakult táborokat igyekszik tartóssá tenni azzal, hogy a pluralizmus helyébe a polarizáció logikája kerül. A perspektívák sokféleségét felváltja a továbbra is vezérek köré szerveződő táborok kizáró jellegű megkülönböztetése, a szemben álló pozíciók pedig „gránitszilárdságú erődítményként" (Urbinati 2014, 160.) lényegében megszüntetik a határokon való átjárást. A radikális PVD-re jellemző polarizáció egyes országokban meglévő, felerősített vagy a politikai küzdelem során konstruált identitások szembenállására épül, a vezérek pedig az identitáspolitikát kihasználva stabilizálják saját helyzetüket a követők szemében, rögzítve egyúttal a táborok megkülönböztetésének logikáját is.

(5) Regionális sajátosságok. A mérsékelt és radikális plebiszciter rezsimek megkülönböztetése szempontjából fontos még, hogy mind a latin-amerikai, délkelet-ázsiai és közép- és kelet-európai demokráciák ritkán vagy csak átmenetileg váltak a klasszikus nyugati demokráciák magállamaihoz hasonló, konszolidált liberális demokráciává.

Latin-Amerikában a fent említett rezsiminstabilitást nemcsak a katonai puccsok, hanem a gyakori alkotmányozási aktusok is jelzik.[17] Az új alkotmányt gyakran referendummal erősítik meg, amely az aktuális, alkotmányozó, illetve új rezsimet bevezető elnök uralmának jóváhagyása vagy elutasítása is egyben. A referendum tehát igazi plebiszciter aktus, amelyben összefonódik az alkotmány, azaz az új rezsim, és a főhatalmat gyakorló elnök személyének jóváhagyása vagy elutasítása. Ezen új

17 Ebben a tekintetben ez hasonlítható a két világháború közötti európai politikához, amelyhez még hozzátehetjük a Görögországban 1967-ben bevezetett katonai diktatúrát.

alkotmányok vagy alkotmánymódosítások közös vonása, hogy az elnök hatalmát erősítik meg, vagy uralmának hosszát növelik meg az újraválaszthatósági korlát *(term limit)* megkerülésével. Megjegyzésre érdemes továbbá, hogy az elnöki rendszerű alkotmányokkal intézményesített széles körű hatalommegosztás korántsem feltétlenül szelídíti meg a politikát, a látszólagos konszenzuskényszer nem generál politikai konszenzust. Ennek egyik jele a gyakori rezsimváltások mellett (puccs vagy/és alkotmányváltás), hogy gyakori az elnök és a Kongresszus vagy/és a bíróság(ok) közti konfliktus, és rendszeres az elnökök *impeachment* eljárással történő eltávolítása, esetenként bebörtönzése. Ez is azt mutatja, hogy a politikát nem, vagy csak kevéssé sikerült „megszelídíteni", és azt is, hogy a politikai küzdelem tétje magas maradt.

Kötetünk tanulmányairól

Végül, e fejezet záró szakaszában bemutatjuk kötetünk megközelítését és a tárgyalt esetek körét. Az alábbiakban olvasható tizenhat esettanulmány célja, hogy bemutassa, a korábban ismertetett millenniumi trendek közepette számos politikai vezető kapcsán beszélhetünk a plebiszciter jellemvonások megjelenéséről. A fogalmi keretnek megfelelően kiindulópontunk minden esetben a vezető, nem pedig az ország volt. A fejezetek többsége egy-egy vezetőre fókuszál, néhány esetben a szerzők ugyanakkor több esetet is feldolgoztak egy tanulmány keretei között, amennyiben azt a regionális, tematikai vagy ideológiai közelség indokolhatóvá tette.

Kötetünknek két átfogó célja van. Az egyik az, hogy igazoljuk azt a feltételezésünket, hogy a millenniumi trendek következményei számos országban, pontosabban számos vezető esetében jobban érthetők, ha a PVD keretrendszere felől közelítünk hozzájuk. Vagyis feltételezésünk az, hogy a PVD számos politikai vezető esetét magyarázni képes keret. Másik célunk ugyanakkor az, hogy a PVD fentebb bemutatott vonásait jobban érthetővé tegyük azáltal, hogy a legkülönbözőbb esetekben mutatjuk ki

érvényesülésüket (vagy éppen azok hiányát). Miközben úgy véljük, hogy a PVD egy releváns megközelítése a kortárs politikai trendeknek, eközben azt is gondoljuk, hogy a PVD vonásai empirikusan sokfélék, és maga a fogalmi keret gazdagodik azáltal, ha nemcsak az eseteket magyarázzuk általa, hanem az esetek segítségével, azokhoz igazodva pontosítjuk fogalmi keretünket. Weberi szellemű fogalomalkotási stratégiánk lényege tehát az „állandó, ide-oda cikázó mozgás valóság (történelem) és elmélet között" (Erdélyi 2003, 82–83.).

Kötetünk tanulmányai, bár mind a plebiszciter vezérdemokrácia vonásait vizsgálják, semmiképpen sem törekednek arra, hogy az elméleti keret fogalmi elemeit szigorúan applikálják a kiválasztott esetek kapcsán. A plebiszciter vezérdemokrácia – amint azt korábban bemutattuk (Körösényi–Gyulai 2019; Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 15–21.) – módszertani és demokráciaelméleti okokból sem követi más megközelítések, például a hibrid rezsim irodalmának klasszifikáló megközelítését. Ez azt is jelenti, hogy a tárgyalt esetek nem „tökéletes" megvalósulásai a plebiszciter vezérdemokráciának. Célunk nem az volt, hogy ilyen esetekre szűkítsük vizsgálatunk körét; illetve az sem, hogy az elemzett esetek ideáltipikus PVD-től való távolságát felmérjük, és ilyen alapon állítsuk sorba az eseteket (ilyen téren vizsgálódásunk határait a mérsékelt és radikális változatok közötti különbségtétel jelöli ki). Követve az első nagyobb esettanulmányt (Körösényi–Illés–Gyulai 2020), jelen kötet fejezetei is egy-egy konkrét eset empirikus kontextusában keresik a PVD vonásainak jelenlétét és megjelenési formáit.

Ez azt is jelenti, hogy noha jelen fejezet elméleti kerete útmutatóul szolgál az esetek elemzéséhez, a PVD nem egy, a klasszifikációs megközelítésekre jellemző *checklist*, amelynek tételeit absztrakt módon vizsgálni lehetne. A fent bemutatott vonásoknak ugyanis nincs olyan egyértelmű mennyiségi vagy tartalmi kritériuma vagy mintázata, mely valamely vezető és ország kapcsán szükségszerűen vezetne PVD-ként való besorolásához vagy éppen ennek elvetéséhez. Míg a klasszifikációs megközelítések (például hibridrezsim-paradigma) esetében az empirikus

kritériumok (indikátorok) döntő és egyértelmű szerepet kapnak annak eldöntésében, hogy az adott esetek ugyanahhoz az osztályhoz *(genus)* tartoznak-e, addig a kutatásunkban alkalmazott weberi ideáltipikus megközelítésben a jellemvonások elsősorban megvilágítják az eseteket, és elősegítik megértésüket, feltárva ezzel a közöttük meglévő, wittgensteini értelemben vett „családi hasonlóságokat" (vö. Körösényi–Gyulai 2019; Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 25.).

Mindezek alapján a következő fejezetek azt igyekeznek azonosítani, hogy a többnyire mindenhol megfigyelhető millenniumi trendek a PVD mely vonásainak megjelenését tették lehetővé, milyen helyi kontextusba ágyazottan. Ebből következően nem csupán a PVD esetei egyediek minden vezető, illetve rezsim esetében, de a PVD-re jellemző vonások is sajátos módon jelentkeznek a különböző esetekben. Vagyis bár például a képviselet top-down jellege a plebiszciter vezérdemokrácia egyik lényeges vonása, a PVD alkalmas közelítési eszköze lehet egy politikai vezető megértésének akkor is, ha éppen ez a vonás az ő esetében nem mutatható ki, vagy ha igen, egészen másképp, mint egy másik vezetőnél – akár egyetlen országon belül is.

Mindezek miatt az alább következő tanulmányok szigorúan véve nem egy összehasonlító kutatás eredményei. Abból indultunk ki, hogy a szigorú összehasonlítás akarva-akaratlanul is a klasszifikáció irányába mutatna, ami viszont félrevezető lenne a PVD előfeltevéseivel kapcsolatban, másrészt szűkítené annak lehetőségét, hogy az esetek megismerésre mellett a PVD egyes vonásaival kapcsolatos tudásunkat is bővíthessük. Kötetünk szerzői a PVD mint keret alkalmazásával vizsgálták meg az egyes eseteket, majd a jellemző vonásokat kiemelve, de egyúttal azokat a lokális kontextushoz is igazítva adtak magyarázatot a vezetés jellegzetességeire. Másrészről azonban kifejezett célunk volt, hogy az elemzett vezetőket esettanulmányként ragadjuk meg, minél többet engedve a kontextus magyarázóerejének, amely így gyakran a PVD előzetesen rögzített vonásainak újraértelmezésével jár együtt, és gazdagítja azok tartalmát.

Mint látható lesz, egyes országokban bizonyos plebiszciter vonások kifejezetten egy-egy aktuális vezetőhöz és/vagy egy nagyon is jól behatárolható politikai szituációhoz kötődnek, mint Boris Johnson vagy Andrej Babiš, illetve Sebastian Kurz miniszterelnöksége esetében. Máshol, mint Carlos Menem és Alberto Fujimori rezsimjeinél, más szempontból pedig Charles de Gaulle és Emmanuel Macron Franciaországában a plebiszciter vonások hosszabb ideje gyökeres részei a politikai környezetnek. Végül – ellenpéldát keresve – azt is megvizsgáltuk, hogy a merkeli német vezetés miként nem mutatta különösebb jeleit a plebiszciter vonások érvényesülésének. E szélső példák között természetesen további esetek mutatják, hogy a plebiszciter vezérdemokrácia egy vagy több jellemzője számos országban kimutatható.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének általánosítható tanulságok, az esetek kapcsán megfogalmazható kérdések vagy összevethető szempontok, amelyek mégis egy kötetbe rendezik a tárgyalt eseteket. A további esettanulmányok és a PVD fogalmi bővítése irányában a kutatás továbbra is nyitott, és az ezzel kapcsolatos első tanulságokat a kötetünk végén található rövid konklúzióban kíséreljük meg összegezni.

Hivatkozott irodalom

Abramowitz, Alan I. (2018): *The Great Alignment. Race, Party Transformation, and the Rise of Donald Trump.* New Haven – London, Yale University Press. Online: https://doi.org/10.2307/j.ctvhrczh3

Achen, Christopher H. – Larry M. Bartels (2017): *Democracy for Realists. Why Elections Do Not Produce Responsive Government.* Princeton, Princeton University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9781400888740

Antonakis, John – Nicolas Bastardoz – Philippe Jacquart – Boas Shamir (2016): Charisma: An Ill-Defined and Ill-Measured Gift. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior,* 3: 293–319. Online: https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-041015-062305

APSA Committee on Political Parties (1950): *Toward a More Responsible Two-Party System.* New York, Rinehart.

Brennan, J. (2016): *Against Democracy.* Princeton, Princeton University Press.

Brito Vieira, Mónica (2020): Representing Silence in Politics. *American Political Science Review,* 114. 4: 976–988. Online: https://doi.org/10.1017/S000305542000043X

Burns, James MacGregor (1978): *Leadership.* New York, Harper and Row.

Caramani, Daniele (2017): Will vs. Reason: The Populist and Technocratic Forms of Political Representation and Their Critique to Party Government. *American Political Science Review,* 111. 1: 54–67. Online: https://doi.org/10.1017/S0003055416000538

Casullo, María Esperanza (2020): Populism and Myth. In Emmy Eklundh – Andy Knott eds.: *The Populist Manifesto.* London – New York, Rowman & Littlefield. 25–38.

Crouch, Colin (2004). *Post-Democracy.* Cambridge, Polity Press.

Csillag, Tamás – Iván Szelényi (2015): Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neoconservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe. *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* 1. 1: 18–48. Online: https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i1.28

Dahl, Robert (1956): *A Preface to Democratic Theory.* Chicago–London, The University of Chicago Press.

Dalton, Russel J. – Martin P. Wattenberg (2000): *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies.* Oxford, Oxford University Press.

Disch, Lisa (2015): The 'constructivist turn' in democratic representation: A normative dead-end? *Constellations,* 22. 4: 487–499. Online: https://doi.org/10.1111/1467-8675.12201

Downs, Anthony (1957): *An Economic Theory of Democracy.* New York, Harper and Row.

Enli, Gunn (2017): Twitter as arena for the authentic outsider: Exploring the social media campaigns of Trump and Clinton in the 2016 US presidential election. *European Journal of Communication,* 32. 1: 50–61. Online: https://doi.org/10.1177/0267323116682802

Erdélyi Ágnes (2003): Történelem és teória között. In Erdélyi Ágnes: *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése. Tanulmányok.* Budapest, Typotex.

Esser, Frank: Mediatization as a Challenge: Media Logic Versus Political Logic. In *Democracy in the Age of Globalization and Mediatization.* Palgrave Macmillan, 2013. 155–176. Online: https://doi.org/10.1057/9781137299871_7

Finkel, Eli J. – Christopher A. Bail – Mina Cikara – Peter H. Ditto – Shanto Iyengar – Samara Klar – Lilliana Mason – Mary C. McGrath –Brendan Nyhan – David G. Rand – Linda J. Skitka – Joshua A. Tucker – Jay J. van Bavel – Cynthia S. Wang – James N. Druckman (2020): Political sectarianism in America. *Science,* 370. 6516: 533–536. Online: https://doi.org/10.1126/science.abe1715

Frantz, Erica – Andrea Kendall-Taylor – Carisa Nietsche – Joseph Wright (2021): How Personalist Politics is Changing Democracies. *Journal of Democracy,* 32. 3. 94–108. Online: https://doi.org/10.1353/jod.2021.0036

Friedrich, Carl J. (1963): *Man and His Government: An Empirical Theory of Politics.* New York, McGraw-Hill.

Green, Jeffrey E. (2010): *The Eyes of the People: Democracy in an Age of Spectatorship.* Oxford, Oxford University Press.

Griffith, Jennifer A. – Shane Connelly – Chase Thiel – Genevieve Johnson (2015): How outstanding leaders lead with affect: An examination of charismatic, ideological, and pragmatic leaders. *The Leadership Quarterly,* 26. 4: 502–517. Online: http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2015.03.004

Hoffmann, Stanley (1967): Heroic Leadership: The Case of Modern France. In Lewis J. Edinger ed.: *Political Leadership in Industrialized Societies.* New York, Wiley & Sons. 108–154.

Hübinger, Gangolf (2019): *Max Weber: Stationen und Impulse einer intellektuellen Biographie.* Tübingen, Mohr Siebeck.

Illés Gábor (2017): Felforgatás és megőrzés: Charles de Gaulle három válsága. In Körösényi András szerk.: *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben.* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. 168–194.

Illés, Gábor – Körösényi, András (2021): From the theater to the hippodrome: A critique of Jeffrey Green's theory of plebiscitary democracy and an alternative. *Contemporary Political Theory,* 21. 419–442. Online: https://doi.org/10.1057/s41296-021-00525-6

Iyengar, Shanto – Tobias Konitzer – Kent Tedin (2018): The Home as a Political Fortress: Family Agreement in an Era of Polarization. *The Journal of Politics,* 80. 4: 1326–1338. Online: http://dx.doi.org/10.1086/698929

Kalpokas, Ignas (2019): *A Political Theory of Post-Truth.* Cham, Springer. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-319-97713-3

Karvonen, L. (2009): *The Personalisation of Politics: A Study of Parliamentary Democracies.* Colchester, ECPR Press.

Katz, Richard – Peter Mair (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics,* 1. 1: 5–28. Online: https://doi.org/10.1177/1354068895001001001

Kavanagh, Dennis (1990): Crisis, Charisma and British Political Leadership: the Case of Winston Churchill. In Dennis Kavanagh: *Politics and Personalities.* Palgrave Macmillan. 134–162. Online: https://doi.org/10.1007/978-1-349-20961-3_9

Kinder, Donald R. – Nathan P. Kalmoe (2017): *Neither Liberal nor Conservative: Ideological Innocence in the American Public.* Chicago–London, The University of Chicago Press.

Klinger, Ulrike – Jakob Svensson: Network Media Logic: Some Conceptual Considerations. In Axel Bruns – Gunn Enli – Eli Skogerbø – Anders Olof Larsson – Christian Christensen eds. (2016): *The Routledge Companion to Social Media and Politics.* Routledge.

Körösényi András (2003): Politikai képviselet a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle,* 12. 4: 5–22.

Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia.* Budapest, L'Harmattan.

Körösényi András (2007): A demokratikus elitizmus konszenzusán túl. *Politikatudományi Szemle,* 16. 4: 7–28.

Körösényi, András (2009): Beyond the Happy Consensus about Democratic Elitism. *Comparative Sociology,* 8. 3: 364–382. Online: https://doi.org/10.1163/156913309X447576

Körösényi András (2017): Weber és az Orbán-rezsim: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle,* 26. 4: 7–28.

Körösényi, András (2019): The Theory and Practice of Plebiscitary Leadership: Weber and the Orbán Regime. *East European Politics and Societies and Cultures,* 33. 2: 280–301. Online: https://doi.org/10.1177/0888325418796929

Körösényi András – Gyulai Attila (2019): A hibridrezsim-fogalom korlátai és egy alternatív megközelítés: a plebiszciter vezérdemokrácia. In Böcskei Balázs – Szabó Andrea szerk.: *Hibrid rezsimek.* Budapest, MTA TK PTI – Napvilág Kiadó. 159–178.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 7.

Körösényi András – Illés Gábor – Metz Rudolf (2017): A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben: fogalmi-elméleti keret és kutatási kérdések. In Körösényi András szerk.: *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben.* Budapest, MTA TK PTI. 9–45.

Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2020): *Az Orbán-rezsim: a plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata.* Budapest, Osiris Kiadó.

Körösényi András – Illés Gábor (2021): Vezéresedés és előválasztás. *Válasz Online,* 2021. 10. 24. Online: https://www.valaszonline.hu/2021/10/24/korosenyi-andras-vezeresedes-es-elovalasztas-velemeny/

Levitsky, Steven – Daniel Ziblatt (2018): *How Democracies Die.* New York, Crown Publishing.

Lührmann, Anna – Bryan Rooney (2021): Autocratization by Decree: States of Emergency and Democratic Decline. *Comparative Politics,* 53. 4: 617–649. Online: https://doi.org/10.5129/001041521X16004520146485

Mair, Peter (2013): *Ruling the Void: the Hollowing of Western Democracy.* London – New York, Verso.

Manin, Bernard (1997): *The Principles of Representative Government.* Cambridge, Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9780511659935

Mason, L. (2018): *Uncivil Agreement: How Politics Became Our Identity.* Chicago–London: The University of Chicago Press. Online: https://doi.org/10.7208/chicago/9780226524689.001.0001

McAllister, Ian (2007): The Personalization of Politics. In *The Oxford Handbook of Political Behavior.* Oxford University Press. 571–588. Online: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199270125.003.0030

McIntyre, Lee (2018): *Post-truth.* Cambridge, MA, MIT Press. Online: https://doi.org/10.7551/mitpress/11483.001.0001

Moffitt, Benjamin (2016): *The Global Rise of Populism.* Stanford, Stanford University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9780804799331

Mouffe, Chantal (2013): *Agonistics: Thinking the World Politically.* London, Verso.

Mounk, Yascha (2018): *The People vs. Democracy.* Cambridge, MA – London, Harvard University Press. Online: https://doi.org/10.4159/9780674984776

Mudde, Cas – Cristóbal Rovira Kaltwasser (2014): Populism: *A Very Short Introduction.* New York, Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199585977.013.0026

Pakulski, Jan – András Körösényi (2012): *Toward Leader Democracy.* London – New York – Delhi, Anthem Press. Online: https://doi.org/10.7135/UPO9781843317715

Patkós Veronika (2017): Politikai polarizáció és gazdasági sikertelenség az európai demokráciákban. *Politikatudományi Szemle,* 26. 4: 29–52.

Pitkin, Hanna (1967): *The Concept of Representation.* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.

Plescia, Carolina – Sylvia Kritzinger – Lorenzo De Sio (2019): Filling the Void? Political Responsiveness of Populist Parties. *Representation,* 55. 4: 513–533. Online: https://doi.org/10.1080/00344893.2019.1635197

Poguntke, Thomas – Paul Webb eds. (2005): *The Presidentialisation of Politics in Democratic Societies.* Oxford, Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/0199252017.003.0001

Prado, Carlos G. (2018): Introduction: The New Subjectivism. In Carlos G. Prado ed.: *America's Post-Truth Phenomenon: When Feelings and Opinions Trump Facts and Evidence.* Santa Barbara, CA – Denver, CO, Praeger. 1–14.

Przeworski, Adam – Susan Stokes – Bernard Manin eds. (1999): *Democracy, Accountability and Representation.* Cambridge, Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9781139175104

Reicher, Stephen – S. Alexander Haslam (2016): The Politics of Hope: Donald Trump as an Entrepreneur of Identity. *Scientific American.* Online: https://www.scientificamerican.com/article/the-politics-of-hope-donald-trump-as-an-entrepreneur-of-identity/

Saward, Michael (2010): *The Representative Claim.* Oxford, Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199579389.001.0001

Saward, Michael (2017). Performative representation. In M. Brito Vieira ed.: *Reclaiming Representation: Contemporary Advances in the Theory of Political Representation.* Abingdon, Routledge. 75–94. Online: https://doi.org/10.4324/9781315681696-4

Schumpeter, Joseph (1987): *Capitalism, Socialism and Democracy.* New York, Harper & Row.

Szabó, Gabriella (2020): Emotional Communication and Participation in Politics. *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* 6. 2: 5–21. Online: https://doi.org/10.17356/ieejsp.v6i2.739

Szelényi, Iván (2016): Weber's Theory of Domination and Post-Communist Capitalisms. *Theory and Society,* 45. 1: 1–24. Online: https://doi.org/10.1007/s11186-015-9263-6

Tomini, Luca (2021): Don't think of a wave! A research note about the current autocratization debate. *Democratization,* 28. 6: 1191–1201. Online: https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1874933

Urbinati, Nadia (2014): *Democracy Disfigured: Opinion, Truth and the People.* Cambridge, MA – London, Harvard University Press. Online: https://doi.org/10.4159/harvard.9780674726383

Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* Ford. Erdélyi Ágnes, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Weber, Max (1996): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/3.* Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Weyland, Kurt (2001): Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. *Comparative Politics,* 34. 1: 1–22. Online: https://doi.org/10.2307/422412

Weyland, Kurt (2017): Populism: A Political-Strategic Approach. In Cristóbal Rovira Kaltwasser – Paul Taggart – Paulina Ochoa Espejo – Pierre Ostiguy eds.: *The Oxford Handbook of Populism.* Oxford, Oxford University Press. 48–72. Online: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803560.013.2

MÉRSÉKELT VÁLTOZATOK

2. FEJEZET

Kováts Eszter

SEBASTIAN KURZ HÜBRISZE ÉS AZ ELBUKOTT PVD-AMBÍCIÓ

Sebastian Kurz rövid kancellári karrierje tekinthető a plebiszciter rezsim kialakítására tett próbálkozásnak. 2017–2019-es és 2019–2021-es kancellársága felmutatta a rezsimtípus számos jegyét: karizma, perszonalizált politika, populista stílus, a közvagyon és a pozíciók lojalitásalapú osztása, a közpolitika-alkotás konfliktusos politikának való alávetése, befolyás a média fölött, a hatalom intézményes kontrolljának kiiktatására tett kísérletek. Ennek ellenére az intézményrendszer rezilienciájának köszönhetően rezsimszintű változásokat nem tudott keresztülvinni: belebukott.

Ebben a tanulmányban áttekintem Kurz kormányra kerülésének előzményeit és előfeltételeit a millenniumi trendek tükrében, kormányzásának plebiszciter és nem plebiszciter jegyeit, valamint rezsimalapítási ambícióinak elbukását.

Az osztrák pártrendszer átalakulása és Kurz hatalomra kerülése és kormányzása

Németországhoz hasonlóan Ausztriában is a tartományi és szövetségi szintek között oszlik meg a helyi szint feletti politika. Az is hasonló, hogy a többpártrendszerben a második világháború óta mindig a szociáldemokrata SPÖ és (ritkábban) a kereszténydemokrata ÖVP adta a kancellárt, sőt az is, hogy az elmúlt ciklusokban egyre csökkent a két néppárt együttes szavazati aránya a választásokon. A 2013. szeptemberi szövetségi választáson rekordalacsony értéket, együtt 50,8%-ot értek el (lásd 1. táblázat). Alternatív opciók hiányában alakult meg – ismét – az ideológiai különbségeik miatt labilis nagykoalíció: oktatás-, adó- és migrációpolitikában különböztek különösen (Bodlos–Plescia 2018). A 2016-ra csaknem 11%-os munkanélküliség és a 2015-ös menekültválság növelte a két párt közti feszültséget (Bodlos–Plescia 2018). Ezek a szélsőjobboldalhoz sorolható[1] Szabadságpárt (FPÖ) népszerűségére is hatással voltak, amely 2015–2017 között a legnépszerűbb párt volt 30% feletti értékkel. Mindeközben az ÖVP évekig 20% körüli értéken stagnált. A 2016-os köztársaságielnök-választáson a két nagypárt egyikének sem jutott be a jelöltje a második fordulóba. Andreas Khol, az ÖVP-s jelölt mindössze az ötödik helyet szerezte meg 11%-kal. A második fordulóban, amelyet megismételtek, a Zöldek volt elnöke, Alexander Van der Bellen nyert az FPÖ-s Norbert Hoferrel szemben. Ennek komoly politikai következményei lettek: 2016 májusában Werner Faymann

1 A szakirodalom hol radikális jobboldalként (például Bodlos–Plescia 2018; Eberl et al. 2020), hol szélsőjobboldalként (például Strobl 2021) utal az FPÖ-re. Cas Mudde szerint a két fogalom nem zárja ki egymást, a szélsőjobboldal egyik altípusa a radikális jobboldal. Ő a radikális jobboldalt így határozza meg: jobboldali, amennyiben úgy gondolja, hogy az emberek közti egyenlőtlenségek természetesek és helyeslendők; radikális, amennyiben a demokrácia lényegét elfogadja, de a *liberális* demokrácia alapvető elemeit (a politikai ellenzék és a kisebbségi csoportok jogait, a jogállamiságot és a hatalmi ágak elválasztását) ellenzi (Mudde 2018, 7., 193.). Ezzel a szélsőjobboldalnak *(far right)* az egyik alcsoportját alkotják. Ehhez képest a jobboldali extremizmus *(extreme right)* nemcsak a liberális demokráciát ellenzi, hanem a demokráciát magát. Mudde az FPÖ-t a szélsőjobboldalon belül az előbbihez, a radikális jobboldalhoz sorolja.

lemondott kancellárként, és az SPÖ elnökeként is, őt mindkét pozícióban az Osztrák Szövetségi Vasutak vezérigazgatója, Christian Kern váltotta. Egy évvel később, 2017 májusában Reinhold Mitterlehner, az ÖVP elnöke, alkancellár is lemondott a koalíción és a saját pártján belüli konfliktusok miatt. Az akkoriban Európa-, integrációügyi és külügyminiszteri posztot betöltő 31 éves Sebastian Kurz vette át a pártot: mint később kiderült, egy hosszan előkészített puccsszerű folyamat után (Tóth–Redl 2017; Mitterlehner 2019). Ezt követően olyan – a párt alapszabályának módosítását is igénylő – feltételekhez kötötte a hatalom átvételét, mint hogy ő egy személyben dönthessen az országos pártlistáról és majdan a kormánya tagjairól, a tartományi listák összeállításával kapcsolatban pedig vétójoga legyen (Bauer 2017; Bodlos–Plescia 2018; Jenny 2018; Puller 2018).[2] Nem vállalta az alkancellárságot Kern kormányában a 2018 őszén esedékes választásokig, hanem előrehozott választásokban egyezett meg a köztársasági elnökkel. Kurz a párt arculatát is rögtön átalakította: új logót választottak, valamint új színt a fekete helyett, a türkizt. A program nem változott: munkaadói járulékcsökkentések, valamint szigorúbb bevándorlás- és integrációs politika álltak a középpontban (Bauer 2017). Az új vezetés és talán az új imázs hatására az ÖVP gyorsan vezetni kezdett a közvélemény-kutatásokban,[3] majd a 2017. októberi választásokon elérte 2006 óta legjobb eredményét, 31,5%-kal jutott be a parlament alsóházába, a *Nationalrat*ba (Nemzeti Tanács) (Jenny 2018; Bodlos–Plescia 2018; Plescia et al. 2020).

2 Hivatalos indoklása szerint azért, hogy biztosítsa, hogy több nőt indítson a párt (Bauer 2017).

3 A januári 20%-os mélypontról májusban már 31%-on voltak, augusztusban 33%-on. Lásd: https://kurier.at/politik/inland/zulasten-der-fpoe-kurz-zieht-oevp-auf-ersten-platz/265.095.487; https://www.profil.at/oesterreich/umfrage-oevp-8278691

	2006 (%)	2008 (%)	2013 (%)	2017 (%)	2019 (%)
ÖVP	*34,3*	*26*	*24*	*31,5*	*37,5*
SPÖ	*35,3*	*29,2*	*26,8*	26,9	21,2
FPÖ	11	17,5	20,5	*26*	16,2
Zöldek	11	10,4	12,4	(3,8[4])	*13,9*
BZÖ	4,1	10,7	(3,5)	–	–
NEOS	–	–	5	5,3	8,1
Stronach csapata	–	–	5,7	–	–
Pilz listája / JETZT	–	–	–	4,4[5]	(1,87)

1. táblázat: Az utóbbi öt osztrák szövetségi választás eredménye
Megjegyzés: Dőlttel a választást követően kormányt alakító koalíció pártjai.
A bejutási küszöb: 4%
Forrás: a szerző szerkesztése

Kurz 2013 és 2017 között az SPÖ–ÖVP-koalícióban miniszterként olyan intézkedéseket vitt át a Nemzeti Tanácson, mint az iszlám óvodák bezáratása, a német nyelvben elmaradott gyerekek óvodában tartásának meghosszabbítása egy évvel, jog (és kötelezettség) német nyelvtanfolyamra és értéktanfolyamra, szalafisták Korán-osztogató kampányainak, valamint imámok és mecsetek külföldi finanszírozásának betiltása, a burka (vagyis az arc teljes elfedésének) tiltása a nyilvános terekben,

4 A Zöldek 2017-ben nem tudták pártsikerre váltani a 2016-os köztársasági elnöki sikerüket. Az ifjúsági tagozat kizárásához is vezető belső viták, a generációs listaállítási konfliktusok és a vezetőváltás a közvélemény-kutatási, majd választási eredményeiket is megtépázták. Peter Pilz, aki a Zöldek teljes történelmében regionális vagy szövetségi parlamenti képviselőjük volt, nem kapott bizonyosan befutó helyet, ezért bejelentette, hogy saját listát állít Peter Pilz listája néven (Bodlos–Plescia 2018). A Zöldek ki is estek 2017-ben a parlament alsóházából, bejutott viszont Pilz listája.

5 A választások után Pilzcel kapcsolatban szexuális zaklatási vádak merültek fel, így nem vette fel a mandátumát (Jenny 2018, 25.), szándéka szerint a vizsgálatok lezárultáig. 2018 tavaszán azok véget is értek, bizonyítékok hiányában. Azonban ahhoz, hogy beülhessen a Nemzeti Tanácsba, egy párttagjának vissza kellett adnia a mandátumát. Erre Maria Stern volt hajlandó, aki ezért megkapta a pártelnökséget. Pilz esküjekor a többi párt majdnem összes női képviselője elhagyta az üléstermet (Jenny 2019, 27.). A párt 2018 novemberében megváltoztatta a nevét, kivették Pilz nevét belőle, és immár csak JETZT (Most) lett (Jenny 2019, 27.).

a kendőviselet tilalma 14 év alatti lányoknak, valamint közalkalmazottak és köztisztviselők esetében.

Kurz tehát a 2017-es kampányra már hiteles arca volt a migrációval és integrációval kapcsolatos közpolitikai kérdéseknek. A kampányban pedig beleálltak ennél radikálisabban a migrációellenességbe, ami addig az FPÖ legfontosabb témája volt (Tóth 2018; Jenny 2018). Kurznak és klikkjének az ÖVP-n belüli hatalom átvételének terve *(Projekt Ballhausplatz)*, amit a kampányban szivárogtatott ki a rivális Strache, is rögzítette ezt a szándékot: „FPÖ-témák, de jövőfókusszal" (Tóth–Redl 2017; Strobl 2021, 36.).

A választások után együtt alakítottak koalíciót, ami az ÖVP jobbra tolódásával ideológiailag nem volt olyan nehéz művelet, mint egy újabb nagykoalíció tető alá hozása lett volna az SPÖ-vel – amit egyébként sem az ÖVP, sem az SPÖ nem ambicionált. Az ÖVP-s Wolfgang Schüssel 2000–2006-os FPÖ-vel (és az elején Jörg Haiderrel) való közös kormányzása után most ismét hatalomba került tehát a szélsőjobboldal. Heinz-Christian Strache FPÖ-s pártelnök lett az alkancellár és a külügyminiszter. A belügyminisztert is az FPÖ adta a migráció- és iszlámellenes Herbert Kickl személyében, aki a legpolarizálóbb miniszternek bizonyult (Jenny 2019). Számos intézkedést foganatosított a menekültek és a bevándorlók jogainak csökkentésére (Eberl et al. 2020, 1351.). Híres polemikus lépése volt, hogy a menekültek első fogadására kialakított központokat *(Erstaufnahmezentren)* kiutazási centrumokká *(Ausreisezentren)* nevezte át, valamint úgy fogalmazott, hogy a menedékkérőket néhány ilyen központban kellene *koncentrálni*, ami közfelháborodást keltett a náci koncentrációs táborokra való áthallás miatt (Jenny 2019). Az FPÖ adta a külügyminisztert is annak a Karin Kneisslnek a személyében, akinek 2018-as esküvőjén részt vett az európai szélsőjobboldallal jó kapcsolatot ápoló Putyin is, ami nemzetközi szinten is botrányt keltett.

A koalíciós fegyelem jegyében az FPÖ-s botrányokkal kapcsolatban Kurz rendre hallgatott, ezért az eredetileg Schüsselre alkalmazott „hallgató kancellár" *(Schweigekanzler)* nevet kapta. 2018-ban (2005 után ismét) ez az év szava is lett Ausztriában. Ami hasonlóság még köztük, hogy az

ÖVP Schüssel alatt volt utoljára „kancellárpárt" *(Kanzlerpartei)*, Kurz ezt a vezéresedési-hatalomkoncentrációs fordulatot most megismételte, illetve 21. századi („millenniumi") körülményekre szabta. Kurzról egyébként ismert, hogy Schüssel miatt lépett be az ÖVP-be (Puller 2018), 2021. december 2-i lemondásában pedig Schüsselre hivatkozott mint példaképére és mentorára. Az FPÖ-vel való 2017–2019-es koalíciós kormányzás annyiban is hasonlít a 2000–2006-os ÖVP–FPÖ-időszakra, hogy szintén szembement a hagyományosan konszenzuskereső osztrák politikai kultúrával: a konfliktusok szerepe megnőtt, „zéró összegű játszma" stílusú volt a politika, és a főbb érdekcsoportokat kihagyták a törvényhozási folyamatokból (Bodlos–Plescia 2018).

Az ÖVP–FPÖ-koalíció elfogadott néhány nagyobb port kavaró törvényt a migrációs és integrációs kérdéseken kívül is: visszavonták a kocsmákra és éttermekre vonatkozó dohányzási tilalmat; drasztikusan csökkentették a szociális ellátás intézményrendszerét; és megnövelték a lehetséges munkaórák számát napi 12 órára. Az osztrák „rabszolgatörvénnyel" szembeni tiltakozás az év legnagyobb, százezres tüntetéséhez vezetett (Jenny 2019).

Az ÖVP–FPÖ-koalíció kérészéletűnek bizonyult, az „Ibiza-affér" néven elhíresült botrányba belebukott a kormány: a 2019 májusában kiszivárgott, a német *Der Spiegel* és *Süddeutsche Zeitung* által publikált, 2017. júliusi videón az látszik, hogy Heinz-Christian Strache és Johann Gudenus, az FPÖ frakcióvezetője egy magát orosz oligarchának kiadó nővel egyezkedik egyesületeken keresztüli pártfinanszírozásról, a legolvasottabb napilap, a *Kronen Zeitung* fölötti befolyásról és arról, hogy az milyen állami támogatásokat fog megkapni ezekért cserébe a kormányra kerülésük esetén (Jenny 2020; Eberl et al. 2020). Strache aznap lemondott, Kurz pedig előrehozott választásokat írt ki szeptemberre.[6] A koalíciós

6 A néhány nappal későbbi európai parlamenti választásokat az ÖVP fölényesen nyerte 34,6%-kal (7,6 százalékpontot javítva az öt évvel korábbihoz képest), az FPÖ pedig csak 2,5 százalékpontot veszített, sőt Strache, akit pártja (függetlenül az Ibiza-affértól) a lista utolsó helyére helyezett, a preferenciális szavazatokkal feljebb került, és szintén bejutott az EP-be, bár mandátumát nem vette fel (Eberl et al. 2020; Jenny 2020).

partnerrel való egyeztetés nélkül felmentette posztjáról az ügy kivizsgálása szempontjából fontos minisztériumot vezető, a pártfinanszírozási szabálytalanságokban érintettség gyanújába keveredett belügyminisztert, Kicklt, mire az összes FPÖ-s miniszter lemondott. Az SPÖ bizalmatlansági indítványt kezdeményezett, amit Ausztria történelmében először a kormány el is veszített. Az SPÖ, valamint a JETZT képviselői mellett az FPÖ is Kurz, illetve immár kisebbségi kormánya ellen szavazott. Így a köztársasági elnök a 2019. őszi választásig ügyvezető kormányt nevezett ki Ausztria első női kancellárjával, az alkotmánybíróság korábbi elnökével, Brigitte Bierleinnal az élén.[7] Ezt a választást az ÖVP fölényesen megnyerte, hat százalékpontot javítva 2017-hez képest (1. táblázat), Kurz pedig ezúttal a Zöldekkel alakított kormányt, akik most kerültek először szövetségi szinten kormányzó hatalomba.[8]

2019 júliusában, vagyis az első Kurz-kormányzat vége után, de még a választási kampány elején borult ki az úgynevezett darálási botrány *(Schredder-Affäre)*, amikor is kiderült, hogy májusban, az Ibiza-affér kirobbanása utáni napokban Kurz egyik munkatársa öt adathordozót semmisíttetett meg: az időzítés és az, hogy mindezt álnéven tette, felvetette a gyanút, hogy nincs-e összefüggésben az Ibiza-botránnyal és benne az ÖVP esetleges érintettségével. De ez a botrány akkor elült.

Az Ibiza-botrány 2019-ben csak az FPÖ-re égett rá, azonban Strache utalásai a videóban, amelyben „más pártokat" is illegális finanszírozással vádol, az ÖVP-re terelték az ügyet 2020 júniusa és 2021 júliusa között vizsgáló parlamenti vizsgálóbizottság figyelmét (Jenny–Hofer 2021). Bár Kurz körei mindent megtettek a nyomozás akadályozására, végül a korrupciós államügyészségnek az ÖVP-székházban, a pénzügyminisztériumban, a

7 Ami többek között ismét betiltotta a dohányzást a kocsmákban és éttermekben.

8 Az ÖVP tizenegy minisztert adott, míg a Zöldek csupán négyet, viszont köztük az egészségügyi minisztert, Rudolf Anschobert, akinek a szerepe a Covid-19 pandémia kitörésével 2020. február–márciustól fogva kulcsfontosságú lett a kabinetben, ezzel a Zöldeket is egyenrangúvá téve a koalícióban (Jenny–Hofer 2021).

kancellárián, valamint Kurz magasrangú bizalmasainál[9] tett házkutatásai és mobiltelefon-lefoglalásai nyomán a zöld-türkiz kormány, illetve Kurz 2021-ben megbukott korrupció, illegális pártfinanszírozás, illetve veszte-getés,[10] valamint hamis tanúzás[11] miatt.[12] Kurz október 9-én mondott le a kancellári pozícióról, de akkor még a pártelnökségét és frakcióelnökségét megtartotta. Évekig húzódó perek várnak rá, így feltehetőleg annak hatására, hogy a párt (tartományi és Bund-) vezetői megvonták tőle a bizalmukat, december 2-án teljesen visszavonult a politikától, egyben elutasította, hogy az ÖVP sikere egyetlen emberen múlna, rajta.

Kurz kormányzásának plebiszciter és nem plebiszciter jegyei

Perszonalizált politika és médiahasználat

Az ÖVP néppártnak számít, amennyiben komplex képviseleti és szervezeti mechanizmusok alapján szerveződve stabil társadalmi bázisa van minden miliőben (Puller 2018). A tartományi szervezetek mellett érdekvédelmi szövetségekbe szerveződik, az úgynevezett *Bund*okba, közülük a legerősebb a gazdasági és a parasztszövetség, ők adják a programnak és a párt személyzetének a gerincét (Puller 2018). A másik négy Bund: a munkavállalók, a nyugdíjasok, a nők és a fiatalok szövetsége. A Bundok biztosítják a szervezeti (és rekrutációs) hátteret és a mobilizációs munkát. A fiatalok Bundjának Kurz volt az elnöke 2009-től 2017 novemberéig.

9 Például Gernot Blümel néppárti pénzügyminiszternél és Thomas Schmidnél, az állami vagyonügynökség vezetőjénél.

10 A közvélemény-kutatók és a bulvársajtó lefizetése Kurznak kedvező eredmények, illetve tájékoztatás publikálása céljából; illetve a Novomatic nevű kaszinó tetemes összeggel támogatta az ÖVP-t, illetve a párton kívül egyes politikusait is, például az Ibiza-vizsgálóbizottságot vezető Wolfgang Sobotkát.

11 Kurz a parlamenti vizsgálóbizottság előtt azt állította, hogy nem ő kezdeményezte Thomas Schmid kinevezését a vagyonügynökség élére. A csetüzenetek ennek ellentmondanak (Techet 2021).

12 Összefoglaló: Techet 2021.

2017-es kampánya is, a migráció témája mellett, a személye körül forgott (Bodlos–Plescia 2018), a lista neve is a párt neve helyett „Sebastian Kurz listája – Az új néppárt" nevet viselte. Felemelkedésének, a személyes hatalmi garanciák kicsikarásának, illetve saját személyére szabott kampányának előzményét és politikai keretfeltételét az ÖVP éveken át tartó, 20% körül stagnáló rossz közvélemény-kutatási eredményei és a nagykoalíció konfliktusos működése adták. Ez utóbbi pedig beleilleszkedett a konzervatív néppártok Európa-szerte jellemző válságába, amely e pártokat vagy a liberalizálódás, illetve urbánus rétegek felé mozdulás, vagy a szélsőjobbra tolódás, illetve azok témáinak és retorikájának átvétele felé mozdította (Strobl 2021).

De, ahogy utóbb a korrupciós államügyészség anyagaiból kiderült, Kurz nemcsak megragadta a pillanatot Mitterlehner lemondása után, de aktívan dolgozott is az ő megbuktatásán, sőt azon is, hogy a nagykoalíció ne legyen sikeres (Mitterlehner 2019; Puller 2018). Például az is kiderült az iratokból, hogy 2016-ban a később az állami vagyonügynökség élére kinevezett Thomas Schmiddel ármánykodott azon, hogy a koalíció egyik fontos közpolitikai projektjét, a bölcsődék kiépítésének tervét megakadályozzák (Madner 2021). Kurz ÖVP-je a választási kampányban tudatosan szegte meg a kampányfinanszírozási szabályokat: csaknem kétszer annyit költöttek a törvényileg engedélyezetthez képest, hétmillió euró helyett 13 milliót – ami hatalmas versenyelőnyt jelentett, és feltehetőleg a választási győzelmükhöz is hozzájárulhatott. Utóbb a 800 ezer eurós büntetés politikailag már nem okozott kárt (Strobl 2021, 43–44.).

A választások megnyerése után Sebastian Kurz a hatalom centralizálására és a kormányzat kontrolljának kiiktatására törekedett immár nemcsak a pártján belül, hanem kancellárként, a prezidenciálódási folyamatot tovább erősítendő, a további vezéresedést előmozdítandó. Ez azonban csak időleges sikerrel járt. A médiába való beavatkozási kísérletei, a pozíciók és a közvagyon lojalitásalapú osztogatása, kancellári kompetenciáinak áthágása és a szabályok megszegése miatt az osztrák sajtóban az „alpesi Orbán" nevet is elnyerte (Tóth 2018; Pilz 2021). Azonban

ezek nemcsak mind kiderültek, de ezekre az intézmények a jogállamiság liberális demokráciában megszokott szabályainak megfelelően reagáltak a karizmatikus-autoriter vezető kontrolljával. Ez végül Kurz bukásához vezetett.

A médiát az utóbbi évtizedekben ugyanazok a kihívások érték Ausztriában, mint Európa más országaiban: a piaci logika kiemelkedő és torzító hatása, a fogyasztói szemlélet elterjedése a hírfogyasztásban, az online média kihívása a hagyományos tévés, rádiós és nyomtatott formátumokkal szemben. Ezeket erősítette a politikusok és/vagy a piaci finanszírozók direkt befolyásolási kísérleteinek való kitettség és végül a közösségi média szerepe a kapuőrök kiiktatásában, valamint a polarizációban és a véleménybuborékok kialakulásában, és az ezeken a csatornákon történő direkt kommunikáció a választókkal.

Sebastian Kurz igyekezett ezeket a trendeket a saját javára alakítani egyrészt a médiába való direkt beavatkozás révén: pénzügyi nyomás, megfélemlítés, hírgyártásba való beavatkozás, Kurzról szóló anyagok befolyásolása, közvetlen telefonhívások főszerkesztőknek (Nöstlinger–Karnitschnig 2021; Strobl 2021). Másrészt a politika mediatizációjának a hullámára is felült: csúcsra járatta a politikai kommunikációt. Neki 80 fős saját PR-stábja, a kormánynak pedig kontrollált koordinált kommunikációs gépezete volt, ő is, és kormánya tagjai is központilag meghatározott szigorú kommunikációs stratégia jegyében *(message control)* unásig ismételgették ugyanazokat a központilag legyártott egyszerű üzeneteket (Strobl 2021). Ezenkívül Kurz – a többi párt politikusaihoz hasonlóan – a közösségi médiát nagyon aktívan használta a választókkal való kapcsolattartásra, különösen a Twittert (Plescia et al. 2020). A néphez való közelségét hangsúlyozta rendre, például rendszeres posztjaival arról, hogy *economy class*on repül egyszerű emberek társaságában.

Részlegesen bottom-up képviselet és karizmatikus vezetés

Kurz kormányzásáról a PVD koncepciója alapján elmondható, hogy „formájában demokratikus, tartalmában autoriter", ahogy az is, hogy „tartalmában a vezér uralmát karizmája, formájában a demokratikus választások legitimálják" (lásd 1. fejezet). Kurz nagy hangsúlyt fektetett a választókkal való közvetlen kommunikációra, és 2017-ben, valamint 2019-ben az ÖVP kampányai elsősorban a személye körül forogtak. De közben közpolitikák vitája is zajlott, 2017-ben prominensen a migráció és menekültügy, 2019-ben a klímaváltozás kérdései körül, amelyek kutatások tanúsága szerint egybeestek a választók előzetes (exogén) tematikus preferenciáival (Bodlos–Plescia 2018; Eberl et al. 2020; Plescia et al. 2020). Tehát ilyen szempontból a képviselet bottom-upnak mondható. A szigorúbb bevándorlás- és integrációs politika ígérete az ÖVP (és az FPÖ) választóin túl is választói potenciállal bírt, ezekben ráadásul korábbi felelős miniszterként Kurz hitelesnek is bizonyult (Plescia et al. 2020). Tehát Kurz kampánystratégiája ilyen szempontból a bottom-up képviseletű ékszíjmodellhez illeszkedett, amennyiben meglévő preferenciákhoz igazodott: olyan ügyet, ügyeket vitt a 2017-es kampányban, amely a saját meglévő választói körében nem konfliktusos, nem veszélyeztette az ő megtartásukat, viszont amelyek képesek voltak azon túl is mobilizálni (Plescia et al. 2020).

Ennyiben Kurz nem kapott egyik alkalommal sem biankó felhatalmazást, illetve 2019-ben nem a korábbi kormányzása utólagos plebiszciter jóváhagyása zajlott. Sőt akkor az volt a fő kihívás, hogy elhitesse, hogy neki semmi köze az Ibiza-botrányhoz, egyenesen, hogy csalódott a koalíciós partnerében (Pilz 2021), és el kellett fogadtatnia, hogy az FPÖ-vel való kudarcba fulladt kormányzás ellenére ő továbbra is alkalmas vezető.

Plebiszciter törekvéseinek a saját pártja is gátat szabott: nem kívülállóként, hanem párton belüli organikus folyamatban emelkedett magasra, és amíg „hozta a számokat", elfogadták az ÖVP-n belül vezetőként a „bécsi fiút". De a 2021-es botrányok és a párt zuhanórepülése nyomán a párt

prominensei is kihátráltak mögüle (Techet 2021). Nem engedték tovább, hogy ne a pártnak legyen vezetője, hanem Kurznak egy pártja.

Sebastian Kurz 2011-ben 25 évesen lett integrációért felelős államtitkár az SPÖ-s Faymann első kormányában, 27 évesen, 2013-ban Faymann második kormányában (majd Kern alatt) Európa-, integrációügyi és külügyminiszter. 2017-ben, 31 évesen pártelnök és kancellár. Kétségkívül karizmatikus vezető volt. Nemcsak jó rétor volt, de kompetenciát sugárzott, és a radikális változtatás ígéretével visszahozta, illetve kormánypozícióba segítette pártját. Amikor átvette az ÖVP-t 2017 májusában, a párt népszerűsége rögtön megugrott. A 2017–2019-es kormányának Ibiza-affér miatti bukása sem vezetett az ő bukásához, a 2017-eshez képest még 6 százalékponttal is tudta növelni pártja eredményét a 2019-es előrehozott választáson. Kurz bizalmi indexének alakulása is jól illusztrálja ezt a tényt (Madner 2021). 2020 márciusában volt a csúcson, a második ciklusában, 51%-on. A bizalmi indexek mérésének történetében, 2003 óta, az 51 volt a legmagasabb érték, amit egy osztrák kancellár elért. Azóta folyamatosan esett Kurz bizalmi indexe, 2021. szeptemberre 9%-ra zuhant. És ez még az előtt volt, hogy a korrupciós vizsgálatok eredményei őt személyesen is elérték volna, illetve kijöttek volna a hírek arról, hogy például 2016–2017-ben a bölcsődeépítési terveket is gáncsolta, és hogy olyanokat írt SMS-ben Schmidnek, hogy „melyik tartományt hergeljem fel?". Hiába kívánt új víziót nyújtani Ausztriának, ezek a lelepleződések megtépázták a karizmáját: hősiességének nimbuszát és személyének követésre méltóságát. Bukásának a körülményei nemcsak Kurz opportunizmusát és hübriszét mutatták meg, de a liberális demokrácia osztrák intézményeinek rezilienciáját is, amelyekkel egy hatalma bebetonozására és egy új, személyközpontúbb rezsim kialakítására aspiráló kancellár sem tudott tartósan szembemenni.

Válságok és populista diskurzus

Kurz pártja válságának segítségével került hatalomra az ÖVP-ben. De, mint később kiderült, ez nemcsak a párton belüli válság megragadása volt (mint például Merkel esetében a CDU történetének legnagyobb korrupciós botránya közepette), hanem alakította (mélyítette) is a válságot és annak percepcióját, hogy a nagykoalíció és Mitterlehner is megbukjon, és ő kerülhessen hatalomra a pártjában, majd kancellárként.

2017-es választási kampányában pedig radikális, „valós" változásokat ígért szemben a status quo langyos megőrzésével. Rendkívüli helyzetre rendkívüli válaszok és elszánt vezetés szükségesek – ez az üzenet önmagában nem kiugró választási kampányban. Ahogy a Zöldek politikusa, majd saját magáról elnevezett pártját vezető Peter Pilz fogalmaz: „Mint minden tehetséges politikus, [Kurz is] ismeri a szabályt: minél mélyebb a válság, annál nagyobb az esély" (Pilz 2021, 13.).

Kurz „kedvenc témája" volt a migrációs politika: minden egyéb problémát, az oktatáspolitikai kérdésektől a szociálpolitikaiakig a migrációs veszélyre, és a muszlim bevándorlókkal és menekültekkel kapcsolatos integrációs nehézségekre vezetett vissza (Strobl 2021, 118.). Tudatosan kötött mindent ehhez a témához, mutatta magasnak (illetve túlozta el) a tétjeit a célból, hogy ő mutathassa fel magát a nemzet megmentőjeként. Hogy ezt megtehesse, volt egy hitelességi tőkéje: a megelőző államtitkári és miniszteri időszaka.

Már 2011-ben kezdődő államtitkárságától fogva szigorú integrációs és migrációellenes politikát képviselt, azonban a 2015-ös menekültválság után lett ennek jelentősége. Miniszterségét nagy diplomáciai sikerének tartja a balkáni menekültútvonalak 2016-os lezárását (Jenny 2018). Strache a 2017-es választási kampányban nehezményezte is, hogy Kurz „lemásolja" az FPÖ témáit (Bodlos–Plescia 2018). Ezt a válságot kétségkívül használta, illetve alakította is saját politikai céljaira.

A másik válság, ami immár a kancellársága idejére esett, a Covid-19-pandémia volt, amiben szintén bizonyította rátermettségét.

Az EU-intézkedések nagy kritikusa volt, például a vakcinabeszerzések lassú tempóját vagy az újjáépítési támogatások magas mértékét rendre ostorozta. Ezeket a válságokat használta belpolitikai értelemben pozíciója megerősítésére, azonban a voluntarista válsággenerálás nem volt rá jellemző. Sőt rövid politikai pályafutása két összefüggő és a saját tevékenységétől nem független válság áldozata lett: a 2019-es Ibiza-afféré és kormánybukásé, illetve a 2021-es korrupciós botrányoké (és azok nyomán saját bukásáé).

Kurz stílusa különösen az igazságszolgáltatással és a tényfeltáró és kritikus sajtóval szemben populistának volt mondható: rendre megkérdőjelezte azok legitim voltát, az elitek ellene és (mivel ő a nép megválasztott vezetője) a nép ellen való támadásaként keretezte azokat.

Nem radikális közpolitika-alkotás és lojalitásalapú pozíció- és közpénzosztás

Az első Kurz-kormányzat a konzervatív, például az egyéni felelősségre vagy teljesítményre hivatkozó ideológia helyett a migrációs nyomást használta indoklásként a szociális háló további leépítésére, tudniillik hogy ezen az úton lehetséges Ausztria mint migrációs célország vonzerejének csökkentése (Puller 2018, 14.). A Kurz-féle migrációs és menekültpolitika abban az értelemben radikális, hogy már nagyon korán keményvonalas, a háború és szegénység elől menekülőkkel való szolidaritást megtagadó álláspontot képviselt ez ügyben, amely szembement az akkori európai fősodorral, a merkeli *Willkommenskultur* és a *Wir schaffen das!* paradigmájával – amely egy másik szempontból, a beengedett menekülttömeg magas létszáma miatt volt radikális politikának tekinthető.

A jelenkor egyik fő problémájának a Kurz alatti ÖVP ugyanis az Európába és Európán át vezető menekültútvonalakat tartotta, valamint Európa külső határainak bizonytalanságát és az illegális migrációt. Az Európai Tanács 2018 második felében betöltött elnökségének is ezt a mottót adta Ausztria: „Európa, ami megvéd" – ami alatt az illegális migrációtól

való védelem értendő (Tóth 2018). Ez a tematikus fókusz, különösen az FPÖ-s Kickl belügyminisztersége alatt, vezetett valamelyest radikálisabb közpolitikai lépésekhez.

A migrációs témán túl a radikálisabb közpolitikai intézkedések közé sorolható még a 12 órás munkanap bevezetése, ami egy radikálisan piacpárti intézkedés. Összességében Kurz két kormányzata mégsem nevezhető radikálisnak. Egyrészt mert nemcsak szigorításban, de integrációs ajánlatokban és erőforrások biztosításában is álltak. Másrészt mert az első, FPÖ-vel közös kormányzása mindössze 17 hónapig tartott, ez rövid időnek bizonyult radikálisabb lépések átviteléhez. Harmadrészt 2019-ben a Zöldekkel alakított koalíciót, ami közpolitikai értelemben kompromisszumokra kényszerítette, például a környezet, a klíma, a transzparencia, a fejlesztéspolitika és a gyerekszegénység felszámolása kérdéseiben (Kleine Redaktion 2019).

Két dolog mondható radikálisnak Kurz két rövid kormányzásában, de egyik sem a közpolitikák, hanem a *politics* szintjén ragadható meg legjobban: egyrészt, kritikusai, valamint párton belüli és kívüli riválisai szerint az FPÖ-vel közös koalíció révén szalonképessé tette a szélsőjobboldalt, aminek hosszú távú és Ausztrián is túlmutató következményei is lehetnek (például Mitterlehner 2019; Pilz 2021; Tóth 2018). Sebastian Kurzot rezsimépítő próbálkozása abba az Európa-szerte megfigyelhető trendbe és azoknak a jobboldali vezetőknek a sorába illeszti, akik a konzervativizmus megújítását tűzik zászlajukra, de közben a szélsőjobboldal témáit és retorikáját is átveszik (Pilz 2021; Strobl 2021; Tóth 2021). A populista retorika és a kormányhoz lojális, az üzeneteit közvetítő média kiépítése és finanszírozása (míg a kritikusak forrásainak megvonása), az autoriter, korlátlan felhatalmazásból kiinduló hatalomgyakorlás, az intézményellenesség és a joguralom elutasítása elkülöníti Kurzot a konzervatív vezetőktől (vö. Körösényi–Mándi 2019).

Másrészt pedig radikálisnak mondható – összefüggésben az előző ponttal – a liberális demokrácia intézményrendszeréhez, a fékekhez és ellensúlyokhoz való viszonya, hatalomkoncentráló és

rezsimépítési szándékainak alárendelve: a független intézmények párt- és Kurz-lojalistákkal való feltöltése, az igazságszolgáltatás akadályozása, a média működésébe való beavatkozás, a saját személyét középpontba állító politikai kommunikációja, a közjavak lojalitásalapú osztogatása.

A lojális (főleg bulvár-) médiát pénzzel jutalmazta; kritikusait pénzmegvonással fenyegette vagy büntette, lojális oligarchája (René Benko) részesedést szerzett a *Kronen Zeitung* lapban. Kormányzati pozíciókba személyéhez lojális embereket tett, akár politikai tapasztalat nélkül („a türkiz klikk") (Puller 2018). De így járt el nem politikai, hanem a kormánytól elvileg független pozíciók és intézmények esetében is. Például az állami vagyonügynökség élére kinevezett Thomas Schmidnek a gazdasági és korrupciós államügyészség (WKStA) által lefoglalt mobiltelefonjában rejlő SMS-ek, illetve csetüzenetek nyomán kiderült, hogy Schmidet Kurzhoz való lojalitása miatt nevezték ki (Techet 2021; Pilz 2021, 19.). Szintén ezekből derült ki, hogy amikor a katolikus egyház bírálta Kurz menekültpolitikáját, akkor közvetítő útján megfenyegette őket, hogy elveszi az adóprivilégiumaikat és a támogatásokat.

Konklúzió

Sebastian Kurzzal kapcsolatban ellenfelei fogalmaztak úgy, hogy Orbánhoz hasonlóan új rezsim kialakítására törekedett (Pilz 2021).[13] Azonban kormányzásának itt prezentált elemzése a jobboldali-konzervatív pártja jobbra tolásáról (Strobl 2021), a politika perszonalizációjáról,

13 Egyik nagy politikai ellenlábasának, Peter Pilznek 2021 júliusában, vagyis a bukás előtt jelent meg egy könyve, *Kurz: Ein Regime* címmel, melyet ennek a kurzi kísérletnek szentel. Pilz szerint Kurz és pártja rezsimjének célja a jogállam és a demokrácia osztrák alapjainak a megkárosítása. Nem célja a demokrácia felszámolása, pusztán annyi, hogy ne legyen annyira könnyű őt kritizálni és leváltani. A hatalmi ágak elkülönítésének felszámolásában látja Kurz projektjének a lényegét, egyben az okot arra, hogy a (szerinte) pejoratív rezsim kifejezést használja rá: „Kurz áttöri a határokat, amelyekkel a hatalmi ágak szétválasztása a demokráciát és a jogállamot védi. Ahol a hatalmi ágak elkezdenek egyetlen hatalommá összeolvadni, ott a kormányzatból rezsim lesz. Ez Sebastian Kurz projektje" (Pilz 2021, 6.).

saját hatalma centralizálásáról, az intézményes fékek és ellensúlyok kiiktatásáról megerősíti ezt a megfigyelést, ha nem is azzal a normatív éllel. Azonban, Orbánnal ellentétben Kurz nem járt sikerrel hatalma megszilárdításában és a politikai rendszer gyökeres átalakításában. A rendszer erősebb volt nála, és ő ebbe belebukott. Ezt a különbséget Techet Péter így fogalmazza meg:

> „[Ausztriában, Magyarországgal ellentétben] még működik a jogállam (azaz a hatalom kontrollja), az ügyészség a kormánypártnál folytathat házkutatást, vezető kormánypárti politikusok ellen nyomozhat, akiknek a közszolgálati médiában kell izzadniuk kritikus kérdések miatt. Ausztria boldog lehet, hogy az ottani kormánypárt nem veti alá magát kritikátlanul egyetlen megbomlott ember [sic!] akaratának, hanem a kontroll és kritika még egyazon párton belül is működik. [...] Ausztriában jelenleg olyan ügyek miatt távozik egy karizmatikus politikus, amelyek Magyarországon talán még az ellenzéki sajtóban se eredményeztek volna még címlapot se: protekciózás, hazugság, közvélemény-kutatások hamisítása" (Techet 2021).

A 2. táblázat összefoglalja Sebastian Kurz 2017 és 2021 közötti két rövid kormányzásának plebiszciter és nem plebiszciter jegyeit.

	Nem plebiszciter elemek	**Plebiszciter elemek felé elmozdulás**
1. Vezetés		perszonalizált és karizmatikus; a vezető kiemelkedő képességei és víziója vannak a középpontban; Kurz karaktere és kinyilvánított feltétlen uralmi szándéka; a vezetőnek van pártja

	Nem plebiszciter elemek	Plebiszciter elemek felé elmozdulás
2. Vezér és állampolgárok közti kapcsolat	részben: Kurz pártstruktúráin belüli organikus felemelkedése; érdekaggregáció, választóknak fontos témák és álláspontok képviselete	részben: populista stílus; média-, igazságszolgáltatás-, elit- és EU-ellenes retorika; közvetlen kapcsolat a választókkal; a vezető mint performanszművész
3. Képviselet	részben: bottom-up jellegű, nincs biankó felhatalmazás, közpolitikai programokról folynak a választási kampányok és a kancellárjelölti viták	részben: a vezető értelmez; megpróbálja kiiktatni a közvetítő intézményeket (például párton belüli kontrollt, a média őrkutyaszerepét); közvetlen kapcsolat a választókkal a közösségi médiában
4. Politikai helyzet	részben: két exogén válság (menekültválság és Covid) politikai hasznosítása pozíciójának stabilizálására, de nincs állandó válságdiskurzus	részben: a menekültválság és annak jól kommunikált, (a választók szemében) megfelelő kezelése kulcsszerepet játszott a hatalomra kerülésben; válsággenerálás: 2016–2017-ben a pártján belüli (létező) válság elmélyítése, Mitterlehner hiteltelenítése, a nagykoalíció aláásása
5. Közpolitika	részben mérsékelt (különösen 2019-től a Zöldekkel koalícióban); az a tény, hogy a megváltozott politikai konstelláció visszaerősítette a kompromisszumkészséget, gyengíti a plebiszciter elemet is	részben radikális (különösen a 2017–2019-es, FPÖ-vel közös koalícióban, különösen a migráció és az integráció témájában)

	Nem plebiszciter elemek	Plebiszciter elemek felé elmozdulás
6. Hatalomgyakorlás		pozíciók és közjavak lojalitás alapú osztogatása, nem lojális szereplők zsarolása, fenyegetése, büntetése

2. táblázat: Sebastian Kurz kormányzásának plebiszciter és nem plebiszciter jegyei
Forrás: a szerző szerkesztése

A PVD szempontrendszere vegyes képet rajzol: miközben megjelenik számos eleme ennek a lehetséges rezsimtípusnak Sebastian Kurz hatalomra kerülésében és két kormányzati ciklusa alatt, a legtöbb elemet gyengítik a továbbra is fennálló, a vezér nélküli demokráciára jellemző folyamatok, kontrollmechanizmusok, intézmények és kényszerek. Azt már nem tudjuk meg, hogy hatalomban maradása esetén Kurz tovább mozdította volna-e Ausztriát a PVD felé, mindenesetre a megfigyelhető folyamatok és törekvések alapján Kurz rövid kancellári pályafutása egy mérsékelt PVD-kísérletnek tekinthető, amely elbukott.

Hivatkozott irodalom

Bauer, Gernot (2017): Was ist eigentlich das Neue an der neuen Volkspartei von Sebastian Kurz? *Profil.at,* 2017. július 1. Online: https://www.profil.at/oesterreich/neue-volkspartei-sebastian-kurz-8214151

Bodlos, Anita – Carolina Plescia (2018): The 2017 Austrian snap election: a shift rightward. *West European Politics,* 41. 6: 1354–1363. Online: https://doi.org/10.1080/01402382.2018.1429057

Eberl, Jakob-Moritz – Lena Maria Huber – Carolina Plescia (2020): A tale of firsts: the 2019 Austrian snap election. *West European Politics,* 43. 6: 1350–1363. Online: https://doi.org/10.1080/01402382.2020.1717836

Jenny, Marcelo (2018): Austria: Political development and data for 2017. *European Journal of Political Research. Political Data Yearbook,* 57. 1: 23–30. Online: https://doi.org/10.1111/2047-8852.12230

Jenny, Marcelo (2019): Austria: Political Developments and Data in 2018. *European Journal of Political Research. Political Data Yearbook,* 58. 1: 21–29. Online: https://doi.org/10.1111/2047-8852.12268

Jenny, Marcelo (2020): Austria: Political Developments and Data in 2019. *European Journal of Political Research. Political Data Yearbook,* 59. 1: 19–33. Online: https://doi.org/10.1111/2047-8852.12298

Jenny, Marcelo – Simon Hofer (2021): Austria: Political Developments and Data in 2020. *European Journal of Political Research. Political Data Yearbook,* 60. 1: 22–30. Online: https://doi.org/10.1111/2047-8852.12336

Kleine Redaktion (2019): Das ist das türkis-grüne Regierungsprogramm. Online: https://interaktiv.kleinezeitung.at/die-analyse-das-ist-das-tuerkis-gruene-regierungsprogramm/

Körösényi András – Mándi Tibor (2020): Miért nem vagyunk „új jobboldaliak"? *Válasz Online,* 2020. május 6. Online: https://www.valaszonline.hu/2019/05/06/miert-nem-vagyunk-uj-jobboldaliak/

Madner, Martina (2021): Regierungskrise – Was die Regierung nun tun muss. *Wiener Zeitung,* 2021. október 11. Online: https://www.wienerzeitung.at/nachrichten/politik/oesterreich/2124228-Was-die-Regierung-nun-tun-muss.html

Mitterlehner, Reinhold (2019): *Haltung: Flagge zeigen in Leben und Politik.* Ecowin.

Mudde, Cas (2019): *The Far Right Today.* Polity Press.

Nöstlinger, Nette – Matthew Karnitschnig (2021): Sebastian Kurz's media war. *Politico,* 2021. május 11. Online: https://www.politico.eu/article/sebastian-kurz-media-war-austria-press-freedom/

Pilz, Peter (2021): *Kurz. Ein Regime.* Kremayr & Scheriau.

Plescia, Carolina – Sylvia Kritzinger – Patricia Oberluggauer (2020): Parties' issue strategies on the drawing board: the 2017 Austrian case. *West European Politics,* 43. 3: 639–664. Online: https://doi.org/10.1080/01402382.2019.1655965

Puller, Armin (2018): Die Österreichische Volkspartei unter Sebastian Kurz. *Kurswechsel,* 3: 9–18.

Strobl, Natascha (2021): *Radikalisierter Konservatismus. Eine Analyse.* Suhrkamp.

Techet Péter (2021): Boldog Ausztria: Kurz olyan ügyek miatt távozik, amik Magyarországon még címlapos hírt se eredményeznének. *Gemišt.hu,* 2021. december 2. Online: https://www.gemist.hu/p/boldog-ausztria-kurz-olyan-ugyek

Tóth, Barbara (2018): Right between East and West. *Berlin Policy Journal,* 2018. október 30. Online: https://berlinpolicyjournal.com/right-between-east-and-west/

Tóth, Barbara – Josef Redl (2017): Projekt Ballhausplatz. *Falter,* 38/17. 2017. szeptember 19. Online: https://www.falter.at/archiv/wp/projekt-ballhausplatz

3. FEJEZET

Gyulai Attila – Horváth Attila

ANDREJ BABIŠ: PERSZONALIZÁCIÓN TÚL, PLEBISZCITER REZSIMEN INNEN

Andrej Babiš alig több mint egy évtizede szereplője a cseh politikai életnek, és ha akkora hullámokat nem is kavart tevékenysége, mint Orbán Viktoré Magyarországon vagy akár Jarosław Kaczyńskié Lengyelországban, gyakran felmerülő kérdés vele kapcsolatban, hogy milyen mértékben alakította át Csehország politikai rendszerét. A „cseh Trumpként" és a Berlusconival való párhuzamok miatt „Babisconi" néven is emlegetett Babiš kapcsán azt a kérdést tesszük fel, hogy milyen plebiszciter vonások és milyen mértékben érvényesültek attól kezdve, hogy mozgalmát két év alatt kormánypárttá tette, és hat évvel politikusi bejelentkezése után Csehország miniszterelnöke lett.

Tézisünk az, hogy Csehországban, ahol a korábban viszonylag stabil pártrendszer a 2010-es évek elejére alapjaiban ingott meg, és ahol a korrupciós ügyek sorozatai és politikai patthelyzetek nemcsak hitelességi, hanem kormányzóképességi problémát is jelentettek, Babiš politikai vezetésének voltak plebiszciter vonásai, ám ezek leginkább a képviselet módjának és tartalmának átalakulásával kapcsolatban voltak tetten érhetők, és nem váltak rezsimszintű vonásokká. Esetünkben arról beszélhetünk, hogy Babiš kísérletet tett a hagyományos közvetítő intézmények – mint például a parlament – leértékelésére és megkerülésére, valamint

a választókkal való közvetlen kapcsolattartást lehetővé tévő eljárások és gyakorlatok bevezetésére. A képviselet formájának és tartalmának saját személyében való megtestesítését elemzésünk szerint igazolja, hogy a választások 2017-ben és 2021-ben kvázi plebiszcitumként végső soron az ő megerősítéséről vagy elutasításáról szóló választói döntésekké alakulnak. Mint azonban majd látható lesz, a többi plebiszciter vonás jóval kevésbé volt hangsúlyos, bármilyen plebiszciter rezsimépítés előtt pedig Babiš által nem leküzdhető akadályok maradtak fenn vagy jöttek létre.

Előzmények: a cseh demokrácia „megromlása"

A demokratikus átmenetet követően a posztkommunista térségben Csehország több szempontból is kitűnt a többi új demokrácia közül. Az elemzések már az 1990-es évek közepétől-végétől kiemelték a pártrendszer stabilizációjának jeleit (Krause 1996; Fitzmaurice 1998; Klíma 1998; Olson 1998; Bakke–Sitter 2005), rámutatva egyúttal arra is, hogy a pártok versenye többé-kevésbé megfelelt a bal/jobb osztatú, legfőképpen gazdasági-újraelosztási kérdések mentén polarizálódó klasszikus egydimenziós vetélkedésnek (Huber–Inglehart 1995, 86.; Evans–Whitefield 1998; Kitschelt et al. 1999; Blahož et al. 1999; Deegan-Krause 2006). Az első két évtizedben négy „standard" párt állandósította a helyét a parlamentben:[1] a jobbközép liberális-konzervatív Polgári Demokrata Párt (ODS), a nem állampárti gyökerű, balközép Cseh Szociáldemokrata Párt (ČSSD), az ortodox kommunista, az állampárti örökséget felvállaló Cseh- és Morvaország Kommunista Pártja (KSČM), valamint a Kereszténydemokrata Unió – Csehszlovák Néppárt (KDU–ČSL). Ez a négy párt az 1990-es és a 2000-es években a szavazatok mintegy 70–90%-át gyűjtötte be, és a rajtuk kívüli formációknak – különösen 1996-tól – jobbára marginális szerep jutott. A politikai rendszer további markáns – a

1 A cseh parlament két házból, a 200 fős képviselőházból és a 81 tagú szenátusból áll. A továbbiakban parlamenti választás alatt a képviselőházi választásokat értjük.

stabilizációra utaló – jellegzetessége az volt, hogy az ODS, majd a ČSSD látványosan kiemelkedett a többi párt közül, és a választások rendre ezen két párt között dőltek el (Balík–Hloušek 2016, 110–111.). A kétpólusú verseny 2006-ban tetőzött: ekkor a polgári demokraták és a szociáldemokraták együttesen a szavazatok több mint kétharmadát, a mandátumok pedig több mint háromnegyedét szerezték meg. A relatíve stabil pártrendszer azonban nem jelentett egy világos blokkszerkezetet, és a pártok együttműködési hajlandóságának (különösen a koalíciókötési szokásainak) sem volt egy kiforrott mintázata (Strmiska 2007).

A 2010-es év viszont komoly fordulópontot hozott: a politikai földrengésként interpretált választási eredmények (Hanley 2012) egyrészt azt mutatták, hogy a két nagy párt egyaránt jelentősen meggyengült (bár továbbra is ők bizonyultak a két legtámogatottabb erőnek). Másrészt pedig új pártok – közöttük a populista Közügyek (VV) – jutottak parlamenti képviselethez (megszerezve a szavazatok közel 28%-át), miközben a „régi" pártok közül a kereszténydemokraták kiestek a parlamentből. A választói illékonyság rekordmagasra szökött, azaz a választók minden korábbinál nagyobb arányban változtattak a korábbi politikai preferenciájukon (Šedo 2012). Ezzel együtt a pártrendszer jóval fragmentáltabbá vált, lényegében eltűntek a „nagy" pártok a cseh parlamentből. A 2010-es választást több elemzés is olyan mérföldkőnek tekintette, amely mintegy lezárta a viszonylagos stabilitás szakaszát (Haughton et al. 2011; Hanley 2012; Šedo 2012). Charvát (2014) találó megfogalmazása szerint a cseh pártrendszer a „törékeny stabilitás" időszakából átlépett a „stabil törékenység" korába. A 2010-től kibontakozó változások tehát többé-kevésbé illeszkedtek a millenniumi trendek között említett pártrendszer-destabilizáció és a növekvő volatilitás jelenségei közé.

2013-ban folytatódott a pártrendszer és a politikai erőviszonyok átalakulása (Havlík 2014): a „régi" pártokba vetett bizalom tovább csökkent, immár a választópolgárok kevesebb, mint a fele adta a voksát a fentebb említett négy formációra. A ČSSD ugyan megnyerte a választásokat, azonban alig került 20% fölé, miközben az ODS 8% alatti eredménnyel csak

az ötödik helyen végzett. Ezzel párhuzamosan két újabb populista erő jutott be a parlamentbe; a választói illékonyság ismét kiemelkedően magas volt, míg a pártrendszer fragmentációja tovább emelkedett. Mindez világossá tette, hogy a szociáldemokraták és a polgári demokraták szembenállása által strukturált – többnyire egydimenzióként leírt – verseny már a múlté, és sokkal bizonytalanabbá vált a pártrendszer működési logikája (Havlík–Voda 2016). A 2013-as választás abból a szempontból is mérföldkőnek bizonyult, hogy 1992 óta most fordul elő első alkalommal, hogy nem az ODS és a ČSSD osztozkodott az első két helyen, ugyanis a második legnépszerűbb pártnak az ANO 2011 (Elégedetlen Polgárok Akciója 2011) bizonyult. Rajta kívül még az ÚSVIT (Közvetlen Demokrácia Hajnala) nevű szélsőjobboldali, EU-ellenes és xenofób formáció is tagja lett a törvényhozásnak.

Bár maga a pártrendszer és a pártok versenyének struktúrája kétségtelenül mutatott egyfajta stabilitást és állandóságot 2010 előtt, a kormányalakítás és a kormányok tartóssága már sokkal problémásabbnak bizonyult. Egyrészt négy egymást követő választás (1996, 1998, 2002, 2006) is olyan erőviszonyokat hozott a törvényhozásban, hogy lényegében lehetetlen volt stabil parlamenti többséggel rendelkező kormányt alakítani. Másrészt gyakoriak voltak a kormányfőváltások, és három alkalommal is ideiglenes ügyvezető kormány vezette az országot, és szintén három alkalommal (1998, 2010, 2013) kellett előrehozott választást tartani. Jellemző, hogy a négyéves mandátumát csak két – később köztársasági elnökké választott – kormányfő, Václav Klaus (1992–1996) és Miloš Zeman (1998–2002) tudta kitölteni. A politikai rendszerbe vetett bizalmat tovább rombolta, hogy több kormányfőnek is korrupciós botrányok miatt kellett távoznia, mások mellett 2013-ban Petr Nečas miniszterelnök is hasonló okokból kényszerült lemondásra.

A 2010-es évek elejétől-közepétől a politikatudomány képviselői egyre gyakrabban értekeztek a cseh demokrácia válságáról vagy egyenesen a „megromlásáról" (Hanley 2016). Amint Roberts (2017) a témakörben született köteteket összehasonlító esszéjében rámutat, a szerzők között abban

egyetértés van, hogy Csehországban komoly gondok vannak a demokráciával és a politikával, azonban sem az okokat, sem pedig a megoldásokat tekintve sincs egyetértés. Petr Fiala (2010) – aki jelen tanulmány írásakor Csehország miniszterelnöke – a cseh politikai rendszer „alulpolitizáltságát" emelte ki azt hangsúlyozva, hogy túl sok a kompromisszumos elem a rendszerben, a kormányoknak pedig nincs politikai koncepciója. Dvořáková (2012) főként a kartellesedett pártrendszerben, Kubát (2013) pedig elsősorban a parlamentarizmus csehországi intézményrendszerében, valamint – ezzel összefüggésben – a cselekvőképtelen kormányokban látta a problémát. Klima (2015) arra mutatott rá, hogy a pártok teljes mértékben elszakadtak a társadalomtól és a klientizmus foglyaiként egyéni érdekeket szolgálnak.

Roberts (2016) a demokrácia minőségét a választási elszámoltathatóságon, valamint a megbízási és a szakpolitikai reszponzivitáson keresztül vizsgáló írásában arra a következtetésre jutott, hogy a választópolgárok által gyakorolt úgynevezett prospektív kontroll[2] egyre gyengébb, ami a szerző szerint összefüggésben van a pártrendszer destabilizációjával és a bizonytalan, inkonzisztens ideológiájú pártok megjelenésével. Hanley szerint 2010 után nem pusztán a pártrendszer destabilizálódott, hanem megindult a cseh demokrácia minőségi átalakulása (praktikusan leépülése): „úgy tűnik, hogy a Cseh Köztársaság 20 éven át tartó kísérlete a nyugat-európai stílusú pártpolitikával és pártkormányzással atomjaira hullik a korrupció, a társadalmi-gazdasági feszültségek és az antipolitikus protestszavazás mérgező elegye miatt" (Hanley 2016, 167–168.).

2 A prospektív kontroll az úgynevezett megbízási reszponzivitáson *(mandate responsiveness)* alapul, és akkor működik optimálisan, ha (1) a pártok világos, egymástól jól elkülöníthető alternatívákat kínálnak, (2) a választók a programok ismeretének birtokában szavaznak, és (3) a pártok követik a programjukat, azaz megvalósítják a választási ígéreteiket.

Babiš és az ANO: a nagyvállalkozó „ideológiamentes" biznisszpártja[3]

Amint jelen kötet bevezető fejezete is utalt rá, Weber meglátása szerint a válság a karizma, illetve a plebiszciter politika melegágya. A cseh demokrácia fentebb vázolt „leépülése" felfogható olyan környezetként, amely megteremtette a lehetőséget Babiš felemelkedéséhez. Egyúttal azonban azt is hangsúlyozzuk, hogy álláspontunk szerint Babiš és az ANO egyszerre volt *oka* és *következménye* a politikai rendszer átalakulásának. Amint a következőkben utalunk rá, Babiš pontosan a társadalomban egyre erősödő párt- és politikaellenes attitűdre alapozta a hitvallását (Brunclík–Kubát 2014, 171–172.), ugyanakkor az „ANO-projekt" maga is jelentősen hozzájárult a „standard" pártok rivalizálásán és a bal/jobb szembenálláson alapuló verseny hanyatlásához. Amint ugyanis Roberts (2016, 45.) rámutat, az új, bizonytalan ideológiai profilú formációk – mint például az ANO – esetén sokkal nehezebb „megjósolni", hogy kormányra kerülve milyen politikát folytatnak.

A szlovák származású Babišt, az Agrofert Holding vezetőjét és tulajdonosát a 2010-es évek elejére már a második-harmadik leggazdagabb cseh állampolgárként tartották számon. A mintegy 250 vállalatból álló konglomerátumnak számos ágazatban (elsősorban a vegyiparban és a mezőgazdaságban) vannak érdekeltségei, de 2013 óta a két legnagyobb példányszámú cseh napilap is a holding tulajdonában van.[4] A hozzávetőlegesen 4 milliárd dolláros vagyonnal rendelkező üzletember 2011-ben alapította az ANO-t. Amint a formáció elnevezése (Elégedetlen Polgárok

3 Megjegyzendő, hogy a *biznisszpárt* kifejezést nem a hazai közbeszédben meghonosodott értelemben használjuk, azaz nem az állami kampánytámogatások megszerzésére törekvő „kamupártokat" értjük alatta, hanem a – cseh politikáról szóló szakirodalmat is követve (lásd Hopkin–Paolucci 1999) – tehetős vállalkozók által életre hívott formációkat.

4 A cseh médiaviszonyok változása meghatározó a 2010-es évekre átalakuló politika szempontjából: a cseh oligarchák ekkorra a jelentősebb, a rendszerváltás után külföldi tulajdonba került médiát visszavásárolták, gyakran saját politikai és gazdasági céljaik szolgálatába állították, a média működési logikája pedig eközben egyre inkább elmozdult a polarizált perszonalizáció és a tabloidizáció felé (Hannah 2018; Smolík–Đorđević 2020).

Akciója) is sugallja, az ANO kezdetben társadalmi mozgalomként működött, amelynek fő célkitűzése a korrupció elleni harc, valamint az átláthatóbban és hatékonyabban működő állam megvalósítása volt. A mozgalom rövidesen párttá alakult, és a 2013-as választásokon – ahogyan fentebb utaltunk rá – a második helyen végzett, kevesebb mint 2%-kal a szociáldemokraták mögött. Babiš anyagi lehetőségeinek köszönhetően egy professzionális, rendkívül költséges kampányt épített fel, amely – különösen az *anti-establishment* karakteréből adódóan – kitűnt a többi párt kampányából (Gregor–Macková 2014).

Az ANO-projekt kezdeti sajátosságait a következőképp lehet összefoglalni:

a) Babiš korlátlan hatalma

Nem függetlenül attól a ténytől, hogy a pártot Babiš a saját vagyona terhére alapította, egy végletesen centralizált szervezetet alakított ki, amelyben a saját akaratát feltétlen módon érvényesíteni tudja – erre utal a párttársai előtt tett 2013-as kijelentése: „Én fizetek, tehát én döntök" (Kopeček 2016, 734.). A párt vezetése kezdetben lényegében Babiš üzlettársaiból állt, a területi pártszervek kiépítése pedig teljes mértékben felülről vezérelve történt. A felülről kiépített szervezet, az igen nehezen – csak abszolút lojalitásért cserébe – elnyerhető, szigorú felvételi eljáráshoz és átvilágításhoz (pszichológiai tesztek) kötött és kisszámú párttagság (amely ugyanakkor bármikor visszavonható volt), valamint a PR-ügynökségek részére kiszervezett, rendkívül költséges professzionális kampányok nyomán az ANO-t számos elemzés (például Just–Charvát 2016; Hloušek–Kopeček 2017) az úgynevezett biznisszpártok (*business-firm party* [Hopkin–Paolucci 1999]) vagy – más kifejezéssel – a vállalkozói pártok (*entrepreneurial party* [Krouwel 2006]) közé sorolja. Ebben a megközelítésben Babiš sikeres vállalkozóként az üzleti gyakorlatot a politikai élet területére konvertálva egyrészt a saját érdekeit szolgálva igyekszik hatalmat szerezni (Roberts 2019), másrészt az üzleti élet mintája szerint tulajdonosi-beosztotti viszonyban működteti technokrata politikai

szervezetét (Kopeček 2016). A párton belüli formális hatalom mellett – amint azt később látni fogjuk – az egocentrikus kommunikáció is látványos Babiš esetén. Összességében elmondható, hogy Babiš és az ANO esetén maradéktalanul érvényesül a plebiszciter rezsimekre jellemző perszonalizáció, azaz ebben az esetben is a vezetőnek van pártja, nem pedig fordítva.

b) anti-establishment profil és populizmus

A 2010 nyarán hivatalba lépő Nečas-kormány népszerűtlensége, majd a korrupciós botrányok miatti, három évvel későbbi lemondása kiváló táptalajt jelentett a rendszerellenes, pártellenes és általában politikaellenes attitűdöknek. Babiš a nyilvános megszólalásaiból kitűnő frusztrációt és indulatokat *en bloc* a korruptnak és inkompetensnek tartott politikai elit, különösen az intézményesült „régi" pártok ellen irányította. Egy 2012-es interjújában a következőképp fogalmazott: „Nem vagyok politikus és nem is akarok az lenni. [...] Menedzser vagyok. [...] A Cseh Köztársaság egy vállalat 10 millió részvényessel" (idézi: Kopeček 2016, 725.). Babiš a karizmáját elsősorban a kompetenciára alapította, önmagát olyan sikeres vállalatvezetőként beállítva, aki meg van győződve róla, hogy az üzleti szférában elért sikereit át tudja ültetni a politikába (Císař–Štětka 2017).[5]

Az ANO-t főként a kezdeti szakaszban gyakran illették a *populista* jelzővel, ugyanis a párt az identitását elsősorban az elitellenességre alapozta: a populizmus klasszikus sémájának megfelelően a vezér közvetlenül az emberekhez fordul, miközben élesen támadja az egész korrupt, inkompetens politikai elitet – különösen az intézményesült pártokat. (Erre utal a párt 2013-as kampányszlogenje: „Nem politikusok vagyunk, hanem keményen dolgozunk.") Később Císař (2017, 8.) a *menedzserpopulizmus* kifejezéssel írja le az ANO arculatát, utalva arra, hogy a milliárdos nagyvállalkozó Babiš meggyőződése szerint az államot is éppen úgy kell

5 Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egy cseh oknyomozó újságíró tollából született 2017-es sikerkönyv (Kmenta 2017) meglehetősen sötét képet fest Babiš üzletemberi múltjáról (a könyv főbb állításaira lásd: Buštíková–Guasti 2019, 317.).

irányítani, mint egy céget. Másrészt a *centrista populizmus* kifejezést is használták a párt jellemzésére – visszatükrözve azt, hogy a populista stílus az ANO esetében nem jár együtt a radikális/szélsőséges hangvétellel (Havlík–Voda 2018). A leggyakrabban alkalmazott fordulat azonban a *technokrata populizmus*, amely arra utal, hogy a hagyományos bal- és jobboldali pártokat elutasítva „apolitikus", „szakértői" megoldásokat ígér, amelyből a „hétköznapi" emberek is profitálnak (Buštíková–Guasti 2019, 304.). Havlík (2019, 382.) meglátása szerint az ANO két, a pártokon alapuló demokráciára veszélyes attitűdöt kombinál: egyrészt a közjó populista hangoztatását, másrészt azt a meggyőződést, hogy a technokrácia képes a polgárok igényein alapuló legjobb megoldást felismerni. Guasti (2020) hasonlóan érvel: álláspontja szerint a technokrata populizmus aláássa a választási versenyt, és csökkenti a kormány elszámoltathatóságát. (Itt megint csak fel kell idézzük a millenniumi trendeknél tett megállapításunkat, miszerint a populizmus és a technokrácia elméleti szempontból egyaránt a hagyományos pártkormányzás meggyengülése révén létrejövő legitimációs „űr" betöltésére tett kísérletnek tekinthető.)

c) ideológiamentesség

Ami az ANO ideológiai profilját illeti, a párt a hagyományos pártcsaládokba aligha illeszthető be. A bizniszpárti jellegből az is következik, hogy Babiš pártja kezdetben tudatosan tartózkodott attól, hogy a baljobb skálán pozicionálja önmagát. Ez annyiban „sikeresnek" bizonyult, hogy a 2013-as pártprogramokra irányuló vizsgálatok arra mutattak rá, hogy az ANO – egyébként meglehetősen kevés konkrétumot tartalmazó – programjában voltak jelen a legnagyobb arányban az úgynevezett *valence issue*-k, vagyis azok a témakörök, amelyekben alapvetően csak egy „helyes" álláspont van, és az a párt kerül előnybe, amelyik azt hitelesebben tudja képviselni. Az ANO esetén ilyen volt különösen a korrupció, a kompetencia és a jó kormányzás (Eibl 2014, 31.). Annak, hogy Babiš politikai szerepvállalása első éveiben nem kínált világos arcélű közpolitikai programot (Cabada–Tomšič 2016, 40.), arra a felfogásra vezethető vissza,

mellyel az ANO a választók elé lépett: a cégként vezetett párt az államot is üzleti modellben működteti, ezzel pedig meg lehet szabadulni a megelőző évtizedek „felesleges" politikai vitáitól.

Később, a 2014-es szenátusi és helyi választások előtt Babiš az ANO-t mint „szociális érzékenységgel bíró jobboldali párt" írta le (Kopeček 2016, 743.). Ugyanakkor egy, a 2013–2017-es ciklus képviselőházi szavazásaira irányuló vizsgálat arra a következtetésre jutott, hogy az ANO ideológiailag közelebb áll a szociáldemokratákhoz, mint a jobboldali pártokhoz (ami értelemszerűen abból is következhet, hogy az előbbi két párt tagja volt a koalíciónak), ugyanakkor alapvetően mégis centrista, méghozzá a szigorúan vezetett és kézben tartott frakciónak köszönhetően következetesen szavazó alakulat (Hájek 2017). A képet pedig az teszi teljessé, hogy a 2014-es EP-választásokat követően – egy „hiperpragmatikus" alkunak köszönhetően (Hloušek–Kopeček 2022) – az ANO a liberális frakcióhoz (ALDE) csatlakozott.

Miután az ANO a 2013-as választások eredményeként nemcsak parlamenti képviselethez jutott, hanem a kormánykoalíciónak is tagja lett, Kopeček (2016, 743.) úgy vélekedett, hogy ezzel a párt belépett a „poszt-antipolitikai" és valószínűleg a „posztpopulista" érába. Kétségtelen, hogy a gyors siker (alig két évvel a mozgalom megalakítását követően az ANO a második legerősebb pártként már kormányzati pozícióba került) nyomán Babiš – immár miniszterelnök-helyettesként és pénzügyminiszterként – nem viselkedhetett „antipolitikusként". A koalíciós részvétel viszont nem gátolta őt abban, hogy kormánypártiként is egyfajta belső ellenzéke legyen (legalábbis retorikailag) a kabinetnek, különösen Bohuslav Sobotka kormányfőnek. A kormány(fő) bírálata, majd a mind nyíltabbá váló viszály a két vezető között kifogta a szelet az ellenzéki pártok vitorlájából, hiszen az ANO is kritikusan viszonyult a kabinethez és Sobotkához (Just–Charvát 2016, 102.). Ezzel párhuzamosan folytatódott az ANO intézményesülése (Brunnerová 2018), Babiš szerepe pedig még tovább erősödött a párton belül (Hloušek–Kopeček 2019): „A párt én vagyok" – fogalmazott egy 2016-os interjúban (Foy 2016). Szemben

Kopeček fentebb idézett „jóslatával", az ANO kormányra kerülve sem hagyott fel a populista narratívával, és továbbra sem törekedett egy világosabb ideológiai profil kialakítására (Havlík 2019, 373.). Egy elemzés ugyanakkor arra mutatott rá, hogy Babiš és az ANO diskurzusa eltávolodott a technokrata, antipolitikai populizmustól, és a hagyományos pártokkal és elitekkel szembeni „emberközeli" populizmussá alakult át (Kim 2020).

Babišt a vélelmezett pénzügyi csalási ügyei miatt 2017-ben – mintegy öt hónappal a választások előtt – Sobotka menesztette a kormányból. Babiš azonban ezt a helyzetet is a maga javára fordította önmagát áldozatként beállítva. A személyét övező botrányok ellenére az ANO megnyerte a 2017. októberi választásokat. A cseh választások 25 éve íródó történetében ez volt az első alkalom, hogy nem a polgári demokraták vagy a szociáldemokraták végeztek az első helyen. Sőt az előbbi két nagy párton kívül még soha egyik formáció sem tudott 20% fölé kerülni. Másrészt a győzelem fölényessége is példa nélküli: Babiš pártja – noha a 29,64%-os eredmény nem abszolút rekord a cseh választások történetében – több mint két és félszer annyi szavazatot kapott, mint a második helyen végzett ODS (Horváth 2018). Csakhogy a pártok versenye ekkor már az „egy mindenki ellen, mindenki egy ellen" fordulattal volt leírható (Horváth 2018; Eibl–Gregor 2019a, 72.), vagyis az ANO-nak nem volt szóba jöhető szövetségese. A választások után Babiš vezetésével egypárti kisebbségi ANO-kormány alakult, amely 2018. januárban – a „papírformának" megfelelően – elbukta a bizalmi szavazást a képviselőházban. Babiš ezt követően lemondott, csakhogy az államfő, Miloš Zeman – Babiš politikai szövetségese– ismét őt bízta meg kormányalakítással, így a kormányfő a hivatalában maradhatott. (Az elnök lépése nagyrészt azzal volt magyarázható, hogy a rendkívül fragmentált, kilenc pártból álló parlamentben nem igazán volt alternatívája egy Babiš nélküli többségi kormánynak.) Később a kereszténydemokraták és a szociáldemokraták hajlottak a koalícióra, azonban csak abban az esetben, ha nem Babiš lenne a miniszterelnök (Petrúšek–Kudrnáč 2019, 73.). Babiš ezt elutasította, ám végül

– hosszas tárgyalások eredményeként – létrejött az ANO és a szociáldemokraták koalíciója, amelyet a kommunista párt kívülről támogatott. (Utóbbi példátlan fejlemény volt, hiszen a megelőző három évtizedben egyik kormánypárt sem volt hajlandó explicit módon együttműködni a KSČM-mel.)

A második parlamenti ciklusában jelentős változáson esett át Babiš és az ANO stílusa. Míg korábban egy, a négy euroszkeptikusnak/populistának vélt cseh párt (ANO, ODS, SSO [Szabad Polgárok Pártja], Úsvit) 2014 első felében kiadott sajtóközleményeire fókuszáló tartalomelemzés arra a következtetésre jutott, hogy a négy vizsgált párt közül egyértelműen az ANO esetén mutatható ki legkevésbé a populista hangvétel, valamint az ANO sajtóközleményeiben lényegében nem volt nyoma az euroszkepticizmusnak (Kaniok–Havlík 2016), addig a 2017-es kampányban és azt követően is jelentősen erősödött az euroszkeptikus (esetenként nacionalista) hangvétel (különösen a migrációs krízissel és a Brexittel kapcsolatban). Utóbbi Hloušek és Kopeček (2022, 44.) szerint egy taktikai húzás volt Babiš részéről új szavazók megszerzése reményében. Ezen felül 2017-től Csehországról és Babišról egyre inkább az illiberalizmus kontextusában írtak (Hanley–Vachudová 2018; Havlík 2019; Guasti 2020), noha abban lényegében közmegegyezés van, hogy a liberális demokrácia eróziója Csehországban nem érte el a Magyarország és Lengyelország esetén tapasztalt szintet (Bustikova–Guasti 2017; Guasti–Mansfeldová 2018; Bakke–Sitter 2020).

Plebiszciter képviselet

Tanulmányunk e szakaszában azt vizsgáljuk, hogy a 2. pontban vázolt kiinduló helyzet, vagyis néhány „millenniumi trend" (lásd e kötet bevezető tanulmányát) csehországi érvényesülése miként tette lehetővé a plebiszciter képviselet vonásainak megjelenését. Elsőként az alkotmányos képviseleti intézmények gyengítési kísérleteivel foglalkozunk,

másodszor azokkal a választókat közvetlenül elérő kommunikációs csatornákkal, amelyek a plebiszciter képviselet alternatív útjait voltak hivatottak kiépíteni Babiš és az ANO a cseh politikába való belépésétől kezdve, végül annak jeleit mutatjuk ki, hogy Babiš kapcsán mennyiben beszélhetünk arról, hogy a róla szóló választói döntés a személyes vezetéséről szóló kvázi plebiszcitumként értelmezhető.

A formális képviseleti intézmények gyengítési kísérletei

A plebiszciter képviselet lényegi vonása a választók és a kormányzat közötti közvetítést megvalósító képviseleti intézmények gyengülése, megkerülése, illetve szerepük elvitatása a politikai vezetők megnyilvánulásaiban. Nem minden plebiszciter vonásokkal rendelkező rezsimben valósul meg ugyanakkor a képviseleti intézmények működésének formális, illetve alkotmányos szintű megváltoztatása, és az sem igaz természetesen, hogy ahol ilyesmi megtörténik, ott ez önmagában már egy plebiszciter rezsim kialakulását jelentené.

Csehországban a plebiszciter tendenciák nem jártak együtt az alkotmányos keretek és a politikai intézményrendszer radikális megváltoztatásával (mivel ehhez nem állt rendelkezésre a mindkét házban szükséges háromötödös többség), de ez nem jelentette azt, hogy a képviseleti intézményeket ne érte volna plebiszciter kihívás. Mindenekelőtt a parlament két háza és a végrehajtó hatalom feje közötti konfliktusokról kell beszélnünk, kitérve az államfő, azaz ebben az időszakban Zeman aktív szerepvállalására. Mint majd tanulmányunk utolsó szakaszában a plebiszciter rezsimépítés előtti korlátokat tárgyalva kitérünk rá, Babiš politikai vezetői szerepének sajátosságai jelentős részben levezethetők abból a szoros politikai szövetségből, amely közte és az államfői szerepét kifejezetten kiterjesztő (Brunclík–Kubát 2019, 81–82.) értelemben felfogó Zeman között kialakult. Ehhez pedig meg kell jegyezni, hogy az egyetlen érdemi alkotmányos változást, amely esetünk szempontjából releváns, még Babiš fellépése előtt, 2012-ben fogadta el a cseh törvényhozás,

bevezetve a közvetlen államfőválasztást, ami 2013-ban, majd 2018-ban is Zeman győzelmét jelentette a köztársasági elnöki pozícióért folytatott versenyben.

Zeman szerepe és szoros szövetsége Babišsal a 2017-es választás után értékelődött fel, és járult hozzá a képviseleti intézmények nem formális leértékeléséhez, amikor az államfő annak ellenére ragaszkodott a Babišnak adott kormányalakítási megbízáshoz, hogy az egyébként legtöbb mandátumot szerző ANO nem tudott parlamenti többséget teremteni a kormány számára, Babiš pedig egy elbukott bizalmi szavazás ellenére hivatalban maradhatott miniszterelnökként (fél évvel később viszont – amint fentebb utaltunk rá – az ANO–ČSSD kisebbségi kormány – a kommunista párt külső támogatásának köszönhetően – már megnyerte a bizalmi szavazást). Babiš ekkor jelentette ki: „Az emberek azt várják, hogy a kormány működjön, és őszintén nem érdekli őket, hogy ez egy koalíciós, kisebbségi vagy [parlamenti] bizalom nélküli kormány. Az emberek azt akarják, hogy a kormány irányítson, és oldja meg a problémáikat. Mi pedig készen állunk vállalni ezt a felelősséget" (idézi Hoffmannova 2020, 204.).

Kétségtelen, hogy itt az alkotmányos intézményi keretek átértelmezéséről van szó Babiš részéről,[6] a plebiszciter képviselet szinte ideáltipikus vonása pedig éppen a közvetlen – a parlamenti felhatalmazást megkerülő – felelősségre való hivatkozásban ragadható meg.

Babiš ugyanakkor nem volt képes alkotmányos változásokat is előidézni a cseh politikai rendszerben, noha a fent látott megközelítéssel összhangban lévő felvetésekből nem volt hiány a részéről. A régi politikai elit ellenkezésére, valamint a kormányzati hatékonyságra – vagyis az ANO technokrata populizmusának alapelemére – hivatkozva javasolta például azt, hogy a képviselőházi választásokra ne arányos, hanem relatív többségi választási rendszerben kerüljön sor, a képviselők összlétszámát pedig jelentősen, 200-ról 101-re csökkentsék, megszüntetve

6 Zeman közjogilag vitatott szerepfelfogását a kormányalakításban betöltött szerepével, illetve a kormánytagok felmentésével és kinevezésével kapcsolatban itt nem vizsgáljuk (Linek 2014; Kudrnáč–Petrúšek 2018; Hoffmannova 2020, 204.).

ezzel a 81 tagú szenátust is (Bake–Sitter 2020, 6.). Az interpellációk korlátozása érdekében Babiš javaslatot tett a házszabály módosítására törekedve a kormány feletti parlamenti kontroll gyengítésére. A legnagyobb vitákat azonban kétségkívül a szenátus korlátozására, illetve egyenesen megszüntetésére tett javaslatok váltották ki. Babiš – és vele együtt Zeman – a második kamarát szükségtelen, pazarló, a törvényhozást csak akadályozó intézményként bírálta, amely 2013 után már nem játszott szerepet az államfő megválasztásában, a szenátusi választások pedig kifejezetten alacsony részvétel mellett zajlottak le. A kormányfő szenátusellenességében minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy a 2016-os és különösen a 2018-as voksoláskor kimondottan gyengén szerepelt az ANO (Petrúšek–Kudrnác 2019; a Babiš és Zeman által felvetett közjogi változtatásokról áttekintést ad Hanley–Vachudova 2018, 282.; Hoffmannova 2020, 205–206.).

Alternatív képviseleti csatornák kiépítése

Miközben tehát a politikai rendszer alkotmányos kereteit Babiš politikai vezetése csak megkérdőjelezni és bírálni tudta, de megváltoztatni nem, a politikai életbe való belépésétől kezdve törekedett olyan intézmények és gyakorlatok megteremtésére, melyek a képviseleti intézményekkel párhuzamosan teremtettek kapcsolatot a vezetés és a követők között. Az ANO 2011-es születésekor egy népszerű késő esti tévéműsorban Babiš vendégként tette közzé azt az e-mail-címet, ahova a korrupcióval és a kormányzat cselekvőképtelenségével elégedetlen választók írhatnak neki (Kopeček 2016, 732.). A későbbiekben az ANO, majd a Babiš vezette kormány további csatornákat épített ki jellemzően a közösségi médiára támaszkodva. Miközben például Babiš kritizálta a kormány feletti parlamenti kontroll eszközeit, és korlátozta volna az ellenzék interpellációs lehetőségeit, kormánya tagjai rendszeresen válaszoltak az állampolgárok által videó formájában beküldött kérdésekre (*Otázka dne* – a nap kérdése), a kérdéseket és válaszokat pedig az ANO YouTube-csatornáján osztották

meg. Ehhez hasonlóan részben a választópolgárok által beküldött kérdésekre adott válaszok álltak a Babiš-kávézó *(Babišova kavárna)* című műsor középpontjában, ahol a moderátor a pártvezetőt kérdezte. Végül egyfajta választói konzultációs felületnek tekinthető a „Jobb Csehországot akarunk" *(Chceme Lepší Česko)* elnevezésű weboldal, ahol a felhívás szerint a választók „reményeiket" és „félelmeiket" oszthatták meg Babišsal. A 2016-os regionális és szenátusi választásra időzített online konzultációs felület, alkalmazás (valamint a hozzá kapcsolódó köztéri kampány) az ANO számára kiemelt jelentőségű témákra fókuszált, mint az oktatási és egészségügyi szolgáltatások, az infrastruktúra-fejlesztés, valamint az átlátható és hatékony kormányzás, de a biztonságot középpontba állító üzenetek már ebben a kampányban is a migrációs válságra utaltak (Filipec 2019, 153.). A közös ezekben a csatornákban természetesen az, hogy többé-kevésbé mind az ANO, illetve Babiš érdekei szerint kontrollált kommunikációt tettek lehetővé, nem az elszámoltathatóságot, sokkal inkább a képviseleti folyamat módjának és tartalmának felülről való meghatározását megvalósítva.

A képviselet felfogása szempontjából kulcskérdés, hogy a képviselet tartalmának meghatározása nem a demokrácia klasszikus felfogásai szerinti bottom-up folyamatban, hanem top-down módon, a vezető által uraltan megy-e végbe. Ebből a szempontból Babiš esetében annyi állapítható meg, hogy a képviseletet biztosító alternatív, a közjogi struktúrán kívüli csatornák kiépítésére Babiš kísérletet tett, méghozzá saját személyéhez kapcsolva a választókkal kialakított közvetlen kapcsolatot. Az is látható, hogy az, hogy milyen ügyek és kérdések állnak e folyamat tartalmi fókuszában, csak lazán meghatározott volt, igazodva az ANO egyébként nem túl markáns közpolitikai pozíciójához. Így éppen a folyamat tartalmi értelemben vett viszonylagos körvonalazatlansága int óvatosságra azzal kapcsolatban, hogy egyértelműen kijelenthető legyen a folyamat markáns top-down jellege. Másrészről pont ez a tartalmi-közpolitikai értelemben vett körvonalazatlanság tette lehetővé, hogy a 2013 és 2017 közötti időszakban a Babiš által kínált politika középpontjába saját személyisége és

az ebből levezetett politikai vízió kerüljön, vagyis hogy a képviselet top-down módja abban testesüljön meg, ahogy Babiš az országot vezetni kívánta, nem abban, hogy pontosan merre. Ez vezet ahhoz a kérdéshez, hogy a cseh szavazók a 2017-es, majd a 2021-es választáson leadott szavazatukkal valóban egy Babišról szóló kvázi plebiszcitumon vettek-e részt.

Két „népszavazás" Andrej Babišról

Némi leegyszerűsítéssel megállapítható, hogy míg a 2017-es képviselőházi választást maga Andrej Babiš törekedett a személyéről szóló kvázi plebiszcitummá tenni, addig a 2021-es választásra az általa jelentett kihíváshoz igazodó, összefogásban, koordináltan induló ellenzék is véglegesen elfogadta ezt a keretet, és ebből a pozícióból bírálták Babiš vezetését. 2013 után a Sobotka-kormány pénzügyminiszteréként Babiš részben a fentiekben már ismertetett eszközök segítségével készítette elő azt a helyzetet, amelybe a meggyengült régi pártokkal szemben a saját személye köré épített mozgalma került. Így a 2017-es képviselőházi választás központi kérdése már egyértelműen Babiš személye volt, amit jelez, hogy bár a pártok foglalkoztak szakpolitikai kérdésekkel is, a kampányt nem ez, hanem az ANO és vezetőjének lehetséges kormányalakítása uralta (Kudrnác–Petrůšek 2018). Sőt a szakpolitikai kérdések háttérbe szorulásával a pártverseny – amint fentebb már utaltunk rá – egy „Babiš mindenki ellen" jellegű küzdelemmé alakult át (Eibl–Gregor 2019a, 72.).

Az, hogy a választás első számú kérdésévé Babiš személye vált (és maradt is négy éven keresztül), nemcsak annak köszönhető, hogy a „régi" pártok, felismerve az ANO (és más, új vagy viszonylag új szereplők) jelentette kihívást, igyekeztek fellépni a pártrendszer megszokott formájának átrendeződése ellen (még a ANO-val addig koalícióban kormányzó ČSSD is), hanem annak is, hogy maga Babiš is saját személyiségéből vezette le politikai pozícióját. A 2017-es kampány televíziós vitáinak elemzése például azt mutatta, hogy a többi jelölthöz képest Babiš sokkal többször támasztotta alá állításait saját karakterére való hivatkozással (Eibl–Gregor

2019a, 95.). De ugyancsak a puszta perszonalizáción túlmutató kampányelem a személyes vízióját bemutató könyv kiadása, amelynek címe jól tükrözi a plebiszciter képviselet sajátosságait (*O čem sním když spím* – Miről álmodok, amikor éppen alszom). A 2017-es kampány utcai és online eszközhasználatát vizsgálva ugyancsak az állapítható meg, hogy az ANO mint párt és az általa kínált szakpolitikai javaslatok másodlagosak voltak Babiš személye mögött. Az ANO kampányának vizuális felületei döntően Babišt jelenítették meg, akár a helyi jelöltek rovására is (Eibl–Gregor 2019a, 82., 88.). Babiš Facebook-oldalának közel 50%-kal több követője volt, mint pártjának, és a közösségi médián megosztott tartalmak is Babiš személyiségét állították középpontba (Eibl–Gregor 2019b, 107., 108., 117.).

Indirekt módon a Babiš személye, pontosabban üzleti érdekeltségei kapcsán felmerülő ellentmondások, botrányok, majd büntetőeljárások szintén erősítették a szavazások kvázi plebiszcitum jellegét. A 2016-os úgynevezett Lex Babiš, amely az összeférhetetlenség szigorúbb szabályozását célozta (Roberts 2019, 436.); cége, az Agrofert pénzügyi támogatásával kapcsolatos európai uniós vizsgálat (Petrúšek–Kudrnác 2019, 72.; 2020, 106.); valamint az utóbbival összefüggő tiltakozássorozat csak hangsúlyosabbá tette, hogy a 2021-es választás sem elsősorban a kormányzati teljesítményről vagy a következő kormány mandátumáról, hanem Babiš személyéről szól (Rovny 2021).

A képviselet plebiszciter felfogása felveti természetesen a vezetői karizma kérdését, azt, hogy a plebiszciter vonások előfeltételezik, hogy a vezető, akiről a szavazók kvázi plebiszcitum során hoznak döntést, rendelkezik-e olyan rendkívüli vezetői képességekkel, amelyek alkalmassá teszik őt – legalább a követők szemében – arra, hogy személyében teremtse meg a képviselet formáját és tartalmát. A karizma szerepét ebben az összefüggésben, illetve a régiós politikai folyamatokkal kapcsolatban általában felveti Cabada és Tomšič (2016, 42.), valamint Bartoszewicz (2019, 9–10.), de konkrétan Babiš kapcsán az irodalom alapján ez a szempont nem tűnik meghatározónak. Sőt egy helyen kifejezetten hiányosságként

jelenik meg (Cirhan–Kopecký 2020, 112.), bár Kopeček (2016, 734.) említ egy esetet, amikor alárendelti viszonyból karizmatikusnak nevezik az ANO vezetőjét. A következő szakaszban ki fogunk térni a karizma problémájához hasonló, a plebiszciter rezsimépítést befolyásoló korlátokra, összefoglalóan ugyanakkor a fentiek alapján annyi megállapítható, hogy plebiszciter vonásként hangsúlyosan érvényesült a választásnak a politikai vezető személyéről szóló kvázi plebiszcitum jellege.

Plebiszciter vonások és a plebiszciter rezsim korlátai Csehországban Andrej Babiš idején

Tanulmányunk zárószakaszában azokra a szempontokra térünk ki, melyek megítélésünk szerint korlátot jelentettek a plebiszciter trendek többségének érvényesülése, illetve a plebiszciter rezsimépítés szempontjából. Fontos megjegyezni azonban, hogy nem állítjuk azt, hogy a plebiszciter vezérdemokrácia mint rezsimépítési cél határozta volna meg a Babiš-féle politikai vezetést akár 2017 előtt kisebbik koalíciós partnerként, akár 2017 és 2021 között, amikor az ANO vezetője egyben Csehország kormányfője is volt. Tanulmányunk mindössze arra tett kísérletet, hogy azonosítva azokat a trendeket – a pártrendszer összeomlását, a régi pártokba vetett választói bizalom erodálódását, a 2010-re jelentősen megnövekedett választói volatilitást, valamint a cseh politikai élet nagy fokú perszonalizációját és mediatizációját –, amelyek korábbi kutatások szerint alkalmas környezetet és kiinduló feltételeket jelentenek a plebiszciter trendek és vonások érvényesülésére, milyen mértékben és módon jelentkeztek a cseh esetben is a vizsgált időszakban.

Tézisünk szerint a leginkább meghatározó, fejezetünk 3. pontjában bemutatott vonás a Babiš személyéhez köthető plebiszciter képviselet volt, azaz a hagyományos és formális képviseleti intézmények gyengítésének és megkerülésének kísérlete, illetve alternatív és párhuzamos csatornák kiépítése, melyek azt célozták, hogy a vezető személyiségébe helyezzék a cseh választók képviseletének formáját és tartalmát. Ezzel természetesen

szorosan összekapcsolódik, és mint fentebb látható volt, a Babiš vezetése kapcsán született értelmezésekben kifejezetten meghatározó a populizmus vonása, mely plebiszciter vonásként némileg mást jelent, mint a főáramú irodalomban bevett „nép versus elit" szembeállítás, akár ideológiaként, akár politikai logikaként.

A Babiš-féle antipolitika, legalábbis a „régi" pártokhoz képest értve, a cseh politikai diskurzusban arról híresült el, hogy közel áll az átlagszavazó nézőpontjához: nem feltétlenül karizmatikus, de közvetlen, közérthető, mentes a bevett politikai és parlamenti beszédmód „locsogásától". Babiš erre azzal is rájátszott, hogy közvetlenül átvette Trumptól szimbolikussá vált szlogenjét (*Udělejme Česko znovu skvělé* – Tegyük újra naggyá Csehországot), és hozzá hasonló piros baseballsapkát kezdett hordani a kampány során. A 2017-es kampányban a választókhoz való közelséget sugallta a hétköznapi beszédmód és a hétköznapi öltözet, az emberekkel való közvetlen találkozások kocsmákban és koncerteken is (Eibl–Gregor 2019b, 126–127.). Ez részben választ jelenthet arra a felvetésre, hogy amennyiben Babiš legalábbis nem kétség nélkül karizmatikusnak tekinthető politikus, akkor milyen szerepet tölt be populizmusa. Babiš ugyanis nem pusztán elitellenes populista, aki a „régi" pártok és a felesleges, időhúzó politizálás ellen lép fel, mindenkor a körülményekhez igazítva közpolitikai pozícióját, hanem olyan vezető, aki kísérletet tesz a vezetés körülményeinek megváltoztatására, és ehhez eszközként használja fel a bevett politikai diskurzus és stílus szándékos megsértését. Vagyis a bevett normák áthágása nem pusztán a „nép nevében és hangján" történik, hanem performanszként értelmezhető függetlenül annak elitellenes referenciáitól (vö. Moffitt 2016). Megkockáztatható, hogy a Babiš-féle populizmus több annál, ahogyan a főáramú szakirodalom a kortárs populistának nevezett politikai vezetőket megérteni igyekszik, méghozzá éppen a bevett politikai szabályok tudatos és nagyon is láthatóvá tett megsértésének értelmében, ami együtt jár a demagóg politikai retorikával, utóbbit viszont módosítja az alapvetően technokrata jellegű

menedzserpopulizmusnak nevezhető vonás, ami miatt ez a szempont nem válik végül teljes értékű plebiszciter vonássá.

Utóbbi megállapítás pedig azért is fontos, mert kapcsolódik a forradalmi vagy radikális közpolitikai törekvések problémájához, ami a plebiszciter vezetés lényeges vonása. Noha jelen tanulmányban nem végeztünk elemzést a 2013 és 2021 közötti cseh kormányok közpolitikai irányvonaláról, korábban látható volt, hogy azt a koalíciós kényszerekből és pártversenybeli stratégiákból fakadó centrista pozicionálás éppúgy jellemezte, mint egyes válsághelyzetekben a rövid távú, de nem identitásképző helyzetkihasználás, amint 2015-től a migrációs helyzetben ez érvényesült is.

Egy következő szempontra áttérve, a plebiszciter vonások összefonódását jól mutatja, hogy esetünkben is egyszerre kerül elő a karizmatikus vezetés kérdése, valamint a kormányzati cselekvés informális mozzanatainak felértékelődése (lásd e kötet bevezető tanulmányát).

A 2020–2021-es pandémia ugyanis olyan helyzetet teremtett, amikor egy exogén válság a vezető számára alkalmas terepet kínált a személyes fellépésre, a karizmatikus vezetőt igazoló hősies cselekvésre, egyúttal a kormányzás formális viszonyainak a rendkívüli helyzetből következő – és végül a karizmát éppen ezáltal visszaigazoló – áthágására. Egy, a cseh járványkezelést vizsgáló elemzés szerint Babiš lehetőséget kapott arra, hogy az emberek hőseként lépjen fel, és tegye próbára rendkívüli vezetői képességeit, ami tehát jól összeillik a plebiszciter vezetés alapvonásaival. Másrészt a járvány és a járványkezelés jól láthatóvá tette azokat a neopatrimoniális gyakorlatokat, amelyek az államvezetés szintjén a személyes és formális-bürokratikus viszonyok összefonódását jelezték egyenes következményeként annak, hogy Babiš cégvezetőként viszonyult saját politikai vezetői szerepéhez (Naxera–Stulík 2022). A neopatrimonializmus ebben az esetben a cégvezetői gyakorlatnak a kormányzati döntéshozatalba való átültetését jelenti, e kötet keretei között igazodva ahhoz az eredeti weberi problémához, amely a formális-bürokratikus racionalitásnak a vezetés általi felülírását jelenti. Az idézett elemzés arra mutatott rá,

hogy a neopatrimoniális kormányzati gyakorlat ráadásul nem volt független attól, hogy Babiš milyen vízió mentén kívánta a cégvezetés és cégtulajdonlás gyakorlataihoz igazítani a kormányzást. Ugyancsak a neopatrimoniális politikai vezetés szerepét előlegezik meg azok az elemzések, amelyek Babiš politikai motivációi mögött egyéni gazdasági érdekeinek érvényesítését látják (Roberts 2019). Természetesen ahhoz, hogy a neopatrimonializmus szerepét pontosabban meg lehessen ítélni, további kutatások lennének szükségesek a Babiš-féle kormányzati működés gyakorlataival kapcsolatban.[7]

Az eddigiekben olyan szempontokat értékeltünk, amelyek bár lehetnének egy markánsabb plebiszciter rezsim vonásai, a cseh esetben mégsem jelenthető ki meghatározó szerepük. A továbbiakban olyan tényezőket veszünk számba, melyek azonban már világos határokat jelöltek ki a plebiszciter rezsimépítés szempontjából, és amelyek részben a politikai viszonyokból, részben a közjogilag adott intézményes tényezőkből következnek.

Az első jelentős korlátozó tényező Babiš számára az, hogy törekvései jelentős mértékben függtek Zeman elnöktől. Sőt a plebiszciter értelmezési keret egészét Babišra vonatkozóan jelentősen befolyásolja, hogy – amint említettük – a 2017-es és a 2021-es képviselőházi választás is tekinthető a kormányfő személyéről szóló kvázi plebiszcitumnak, ám a közvetlen elnökválasztás bevezetésével a 2013-as és a 2018-as elnökválasztás ebből a szempontból valójában megkettőzte a vezetést bizonyos mértékig plebiszciter karaktert kölcsönözve Zeman vezetői gyakorlatának is. Amikor tehát a cseh politikai életben vita alakult ki arról, hogy Zeman államfő a 2017-es választás előtt csak néhány hónappal Sobotka kormányfő

7 Ebből a szempontból érdemes felidézni, hogy amikor a rendőrség 2019 áprilisában vádemelést javasolt Babiš ellen a cége által jogtalanul felvett uniós támogatások miatt, másnap lemondott az igazságügyi miniszter. Az új miniszter Marie Benešová, az államfő jogi tanácsadója, volt főügyész lett. A minisztercsere országszerte hatalmas kormányellenes demonstrációkat eredményezett, ugyanis ellenzéki interpretációk szerint a váltás azt a célt szolgálta, hogy a kormány nyomást tudjon gyakorolni az ügyészségre a vádemelés szabotálásával kapcsolatban (Kudrnáč–Petrúšek 2020, 101.; Mortkowitz 2019).

kérésére közjogi értelemben köteles-e felmenteni az akkorra már kényelmetlenné vált pénzügyminisztert, Babišt, vagy amikor a 2017-es választás után Zeman annak ellenére ragaszkodott Babiš kormányfőségéhez, hogy az egypárti ANO-kormány elbukta a bizalmi szavazást, akkor kérdés, hogy Babiš mennyiben tekinthető első számú vezetőnek a szó szoros értelmében. Röviden, a plebiszciter vonások teljesebb érvényesülését Babiš esetében nyilvánvalóan korlátozta az, hogy ugyan az államfő vele szövetségben politizált, ám ebben a szövetségben a vezetés (és vele együtt a karizma kérdése és választók előtti igazolása) nem volt független az államfő törekvéseitől. Ezt a korlátot pedig tekinthetjük egyszerre formális-közjogi korlátnak, az államfői jogkörök és a közvetlen elnökválasztás bevezetése kombinációjának, valamint informális, a politikai gyakorlatból következő korlátnak, amelyet Zeman szerepfelfogása jelentett.

A következő jelentős, már tisztán formális és közjogi korlátra áttérve figyelembe kell venni, hogy Babišnak soha nem volt reális lehetősége arra, hogy politikai akaratának megfelelően saját törekvéseihez igazítsa a cseh politikai intézményrendszert. Mint említettük, voltak ilyen tervek, a többségi választási rendszerre való áttéréstől a szenátus megszüntetéséig, ám Babiš sohasem rendelkezett a szükséges alkotmányozó háromötödös többséggel, és esélytelen is egy ilyen széles konszenzus megteremtése a képviselőházban – arról nem is beszélve, hogy a szenátusban az ANO képviselete még kisebb volt. A minősített többség hiánya persze nem eleve akadálya a plebiszciter építkezésnek, ám a fentebb említett, ugyancsak gyengén érvényesülő vonások mellett Babiš esetében legalábbis jelentős szerepet játszott a cseh rezsimfejlődésben.

Végezetül arra is rá kell mutatni, hogy a képviselőházi választások listás, többé-kevésbé arányos jellege sem kedvezett az ANO-nak, hiszen a párt által elért 29,6%-os (2017), majd 27,1%-es szavazatarány is a mandátumok kevesebb mint 40%-át jelentette. A 2021-es választások során döntőnek bizonyult, hogy az öt mérsékelt ellenzéki párt az ODS vezetésével összefogott (noha nem egy, hanem két ellenzéki választási koalíció

jött létre), maximalizálva ezzel a Babiš-ellenes szavazatok hasznosulását (Horváth 2021). Amíg tehát Lengyelországban a PiS, Magyarországon pedig a Fidesz 2014-ben és 2018-ban is profitálni tudott az ellenzék fragmentáltságából (Bakke–Sitter 2020, 11.), addig Babiš 2021-ben már nem számolhatott ezzel az előnnyel. A mérsékelt ellenzéki pártok stratégiáján kívül az is hozzájárult Babiš bukásához (és ezzel a plebiszciter vonások kiteljesedésének megakadályozásához), hogy az ANO korábbi szövetségesei (a szociáldemokrata és a kommunista párt) teljesen marginalizálódtak 2021-re, elveszítve egyúttal parlamenti képviseletüket is. (Az utóbbi két párt kiesésében komoly szerepet játszott, hogy az ANO meglehetősen sikeres volt a szociáldemokrata és kommunista szavazók „elhódításában" [Lysek et al. 2021].)

A koordinált ellenzéki fellépés és ezzel párhuzamosan az ANO elszigetelődése döntő fontosságúnak bizonyult, ezekkel szemben a pandémia kezeléséért is felelőssé tett és korrupciós vádakkal gyengített Babišnak nem volt eszköze. Meg kell persze jegyezni, hogy a plebiszciter vezetés megteremtése, helyreállítása, illetve gyakorlása szempontjából a kormányzati pozíció nem feltétel, de azt, hogy Babiš ellenzékben törekszik-e a tanulmányunkban bemutatott gyengén érvényesülő vonások felerősítésére, alig pár hónappal választási veresége után még nem állapítható meg.

Konklúzió

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a cseh politikai rendszerben a 2010-es évek elejére a plebiszciter vonások érvényesülését lehetővé tévő előfeltételek jelen voltak, és a cseh politikai élet nem csupán a pártrendszer szintjén állt jelentős átalakulás előtt. Andrej Babiš fellépésében összekapcsolódtak a plebiszciter vonások megjelenését valószínűsítő körülmények és a politikába újonnan belépő szereplő törekvései. Az általunk elemzett példa ugyanakkor azt igazolja, hogy a plebiszciter vonások megjelenése nem vezet feltétlenül sem mérsékelt, sem radikális

plebiszciter rezsim kialakulásához, de ennek ellenére már néhány ilyen vonás is hatást tud gyakorolni a politikai környezetre. Tanulmányunk írásakor az ANO vezetője ellenzéki politikus, ami nem zárja ki a fentiekben elemzett folyamatok visszatérését, akár felerősödését, a lehetséges irányok megértése szempontjából ugyanakkor fontosnak tartjuk visszautalni arra, hogy Babiš egyszerre volt oka és következménye a cseh politikai rendszer átalakulásának.

Hivatkozott irodalom

Bakke, Elisabeth – Nick Sitter (2005): Patterns of Stability: Party Competition and Strategy in Central Europe since 1989. *Party Politics,* 11. 2: 243–263. Online: https://doi.org/10.1177/1354068805049779

Bakke, Elisabeth – Nick Sitter (2020): The EU's Enfants Terribles: Democratic Backsliding in Central Europe since 2010. *Perspectives on Politics,* 20. 1: 22–37. Online: https://doi.org/10.1017/S1537592720001292

Balík, Stanislav – Vít Hloušek (2016): The development and transformation of the Czech party system after 1989. *Acta Politologica,* 8. 2: 103–117.

Bartoszewicz, Monika Gabriela (2019): Celebrity populism: a look at Poland and the Czech Republic. *European Politics and Society,* 20. 4: 470–485. Online: https://doi.org/10.1080/23745118.2019.1569342

Blahož, Josef – Lubomír Brokl – Zdenka Mansfeldová (1999): Czech Political Parties and Cleavages after 1989. In Kay Lawson – Andrea Römmele – Georgi Karasimeonov eds.: *Cleavages, Parties, and Voters: Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Romania.* Westport, Praeger Publishers. 123–140.

Brunclík, Miloš – Michal Kubát (2014): The Crisis of the Czech Politics 25 Years after the Velvet Revolution. *Politeja,* 28. 2: 163–179. Online: https://doi.org/10.12797/Politeja.11.2014.28.07

Brunclík, Miloš – Michal Kubát (2019): *Semi-presidentialism, Parliamentarism and Presidents: Presidential Politics in Central Europe.* London – New York, Routledge. Online: https://doi.org/10.4324/9781315166452

Brunnerová, Olga (2018): Institutionalisation of Newcomer Parties in Theory and Practice: the Case Study of ANO 2011. *Revista de Ştiinţe Politice,* 14. 60: 27–41.

Buštíková, Lenka – Petra Guasti (2017): The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe? *Politics and Governance,* 5. 4: 166–176. Online: https://doi.org/10.17645/pag.v5i4.1156

Buštíková, Lenka – Petra Guasti (2019): The State as a Firm: Understanding the Autocratic Roots of Technocratic Populism. *East European Politics and Societies and Cultures,* 33. 2: 302–330. Online: https://doi.org/10.1177/0888325418791723

Cabada, Ladislav – Matevž Tomšič (2016): The Rise of Person-Based Politics in the New Democracies: The Czech Republic and Slovenia. *Politics in Central Europe,* 12. 2: 29–50. Online: https://doi.org/10.1515/pce-2016-0011

Charvát, Jakub (2014): The Czech Party System Change since 2010: From Fragile Stability to Stable Fragility. *Revista de Ştiinţe Politice,* 10. 41: 141–154.

Cirhan, Tomaš – Petr Kopecký (2020): From Ideology to Interest-Driven Politics: Václav Klaus, Andrej Babiš and Two Eras of Party Leadership in the Czech Republic. In Sergiu Gherghina ed.: *Party Leaders in Eastern Europe.* Cham, Palgrave Macmillan. 93–119. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-32025-6_5

Císař, Ondřej – Václav Štětka (2017): Czech Republic: The Rise of Populism from the Fringes to the Mainstream. In Toril Aalberg et al. eds.: *Populist Political Communication in Europe.* New York – London, Routledge. 285–298.

Císař, Ondřej (2017): *Czech Republic: From Post-Communist Idealism to Economic Populism.* Friedrich Ebert Stiftung. Online: https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/13079-20170119.pdf

Deegan-Krause, Kevin (2006): *Elected Affinities: Democracy and Party Competition in Slovakia and the Czech Republic.* Stanford, Stanford University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9781503625372

Dvořáková, Vladimíra (2012): *Rozkládání státu.* Prague, Universum.

Eibl, Otto – Gregor Miloš (2019a): Obecná charakteristika kampaní a jejich vybrané prvky. In Otto Eibl et al. eds.: *Volby do Poslanecké sněmovny v roce 2017.* Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury – Masarykova univerzita. 67–103.

Eibl, Otto – Gregor Miloš (2019b): Volební kampaně na online sociálních sítích. In Otto Eibl et al. eds.: *Volby do Poslanecké sněmovny v roce 2017.* Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury – Masarykova univerzita. 105–141.

Eibl, Otto (2014): Analýza volebních programů. In Vlastimil Havlík et al. eds.: *Volby do Poslanecké sněmovny 2013.* Brno, Masarykova univerzita. 23–53.

Evans, Geoffrey – Stephen Whitefield (1998): The Structuring of Political Cleavages in Post-Communist Societies: the Case of the Czech Republic and Slovakia. *Political Studies,* 46. 1: 115–139. Online: https://doi.org/10.1111/1467-9248.00133

Fiala, Petr (2010): *Politika, jaká nemá být.* Brno, Centrum pro studium demokracie.

Filipec, Ondřej (2019): Migration as an issue in the 2017 general elections in the Czech Republic. In Jaroslav Bardovič – Jakub Mihalik eds.: *Migration: The Challenge of European States.* Stuttgart, Ibidem Press. 149–170.

Foy, Henry (2016): Lunch with the FT: Andrej Babiš. *Financial Times,* 2016. február. 19.
Online: https://www.ft.com/content/83908fd2-d4a5-11e5-829b-8564e7528e54

Fitzmaurice, John (1998): *Politics and Government in the Visegrad Countries.* Basingstoke, MacMillan Press. Online: https://doi.org/10.1057/9780230373228

Gregor, Miloš – Alena Macková (2014): Předvolební kampaně 2013: prohloubení trendů, nebo nástup nových?" In Vlastimil Havlík et al. eds.: *Volby do Poslanecké sněmovny 2013.* Brno, Masarykova univerzita. 55–71.

Guasti, Petra – Zdenka Mansfeldová (2018): Democracy in Crisis? The Czech Republic in Post-Accession and Economic Turmoil. In Petra Guasti – Zdenka Mansfeldová eds.: *Democracy under Stress: Changing Perspectives on Democracy, Governance and Their Measurement.* Prague, Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences. 71–94. Online: https://doi.org/10.4324/9781315561011-8

Guasti, Petra (2020): Populism in Power and Democracy: Democratic Decay and Resilience in the Czech Republic (2013–2020). *Politics and Governance,* 8. 4: 473–484. Online: https://doi.org/10.17645/pag.v8i4.3420

Hájek, Lukáš (2017): Left, Right, Left, Right... Centre: Ideological Position of Andrej Babiš's ANO. *Czech Journal of Political Science,* 24. 3: 275–301. Online: https://doi.org/10.5817/PC2017-3-275

Hanley, Seán (2012): Dynamics of new party formation in the Czech Republic 1996–2010: looking for the origins of a 'political earthquake'. *East European Politics,* 28. 2: 119–143. Online: https://doi.org/10.1080/21599165.2012.669733

Hanley, Seán (2016): Something Rotten in the State of Czechia? *Czech Journal of Political Science,* 23. 3: 272–279. Online: https://doi.org/10.5817/PC2016-3-272

Hanley, Seán – Milada Anna Vachudova (2018): Understanding the illiberal turn: democratic backsliding in the Czech Republic. *East European Politics,* 34. 3: 276–296. Online: https://doi.org/10.1080/21599165.2018.1493457

Hannah, Mark (2018): Democratizing & Debasing. A recent history of commercialization and political celebritization in the Czech media. *Journalism Studies,* 20. 5: 735–748. Online: https://doi.org/10.1080/1461670X.2017.1421867

Haughton, Tim – Tereza Novotná – Kevin Deegan-Krause (2011): The 2010 Czech and Slovak Parliamentary Elections: Red Cards to the 'Winners'. *West European Politics,* 34. 2: 394–402. Online: https://doi.org/10.1080/01402382.2011.546584

Havlík, Vlastimil – Petr Voda (2016): The Rise of New Political Partiesand Re-Alignment of Party Politics in the Czech Republic. *Acta Politologica,* 8. 2: 119–144.

Havlík, Vlastimil – Petr Voda (2018): Cleavages, Protest or Voting for Hope? The Rise of Centrist Populist Parties in the Czech Republic. *Swiss Political Science Review,* 24. 2: 161–186. Online: https://doi.org/10.1111/spsr.12299

Havlík, Vlastimil (2014): The 2013 Parliamentary Election in the Czech Republic. *European Electoral Studies,* 9. 1: 43–49.

Havlík, Vlastimil (2019): Technocratic Populism and Political Illiberalism in Central Europe. *Problems of Post-Communism,* 66. 6: 369–384. Online: https://doi.org/10.1080/10758216.2019.1580590

Hloušek, Vít – Lubomír Kopeček (2017): Different Ways of Institutionalising Entrepreneurial Parties: Czech Public Affairs Party and ANO. *Czech Journal of Political Science,* 24. 2: 92–115. Online: https://doi.org/10.5817/PC2017-2-92

Hloušek, Vít – Lubomír Kopeček (2019): How to run an efficient political machine: the billionaire Andrej Babiš and his political-business project. *Politics in Central Europe,* 15. 1: 35–54. Online: https://doi.org/10.2478/pce-2019-0002

Hloušek, Vít – Lubomír Kopeček (2022): Strange Bedfellows: A Hyper-pragmatic Alliance between European Liberals and an Illiberal Czech Technocrat. *East European Politics and Societies and Cultures,* 36. 1: 29–50. Online: https://doi.org/10.1177/0888325420953487

Hofmannova, Helena (2020): "Small, but Ours": The Czech Features of Authoritarian Methods of Governance. *Ateneo Law Journal,* 65. 180: 180–216. Online: https://doi.org/10.2139/ssrn.3552876

Hopkin, Jonathan – Caterina Paolucci (1999): The business firm model of party organisation: Cases from Spain and Italy. *European Journal of Political Research,* 35. 3: 307–339. Online: https://doi.org/10.1111/1475-6765.00451

Horváth Attila (2018): Egy mindenki ellen, mindenki egy ellen? A 2017-es parlamenti választások és a kormányalakítás kihívásai Csehországban. *Parlamenti Szemle,* 3. 1: 121–144.

Horváth Attila (2021): A menedzserpopulizmus veresége: a 2021-es parlamenti választások Csehországban. *Pro Minoritate,* 26. 4: 47–73.

Huber, John – Ronald Inglehart (1995): Expert interpretations of party space and party locations in 42 societies. *Party Politics,* 1. 1: 73–111. Online: https://doi.org/10.1177/1354068895001001004

Just, Petr – Jakub Charvát (2016): Business-Firm Parties and the Czech Party System after 2010. *Politics in Central Europe,* 12. 3: 83–110. Online: https://doi.org/10.1515/pce-2016-0018

Kaniok, Petr – Vlastimil Havlík (2016): Populism and Euroscepticism in the Czech Republic: Meeting Friends or Passing By? *Romanian Journal of European Affairs,* 16. 2: 20–35.

Kim, Seongcheol (2020): Between illiberalism and hyper-neoliberalism: competing populist discourses in the Czech Republic. *European Politics and Society,* 21. 5: 618–633. Online: https://doi.org/10.1080/23745118.2020.1709368

Kitschelt, Herbert – Zdenka Mansfeldova – Radoslaw Markowski – Gábor Tóka (1999): *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation.* Cambridge, Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9781139175173

Klíma, Michal (1998): Consolidation and Stabilization of the Party System in the Czech Republic. *Political Studies,* 46. 3: 492–510. Online: https://doi.org/10.1111/1467-9248.00152

Klíma, Michal (2015): *Od totality k defektní demokracii: Privatizace a kolonizace politických stran netransparentním byznysem.* Praha, SLON.

Kmenta, Jaroslav (2017): *Boss Babiš.* Nymburk, JKM – Jaroslav Kmenta.

Kopeček, Lubomír (2016): "I'm Paying, so I Decide": Czech ANO as an Extreme Form of a Business-Firm Party. *East European Politics and Societies and Cultures,* 30. 4: 725–749. Online: https://doi.org/10.1177/0888325416650254

Krause, Kevin (1996): *The Czech Political Party System, Democracy, and the 1996 Elections.* Notre Dame, University of Notre Dame. Online: http://www.cla.wayne.edu/polisci/kdk/papers/avcr1996.htm

Krouwel, André (2006): Party models. In Richard S. Katz – William Crotty eds.: *Handbook of Party Politics.* London, Sage. 249–269. Online: https://doi.org/10.4135/9781848608047.n22

Kubát, Michal (2013): *Současná česká politika: Co s neefektivním režimem?* Praha, Barrister & Principal.

Kudrnáč, Aleš – Ivan Petrúšek (2018): Czech Republic: Political Developments and Data for 2017. *European Journal of Political Research. Political Data Yearbook,* 57. 1: 70–80. Online: https://doi.org/10.1111/2047-8852.12223

Linek, Lukáš (2014): Czech Republic. *European Journal of Political Research. Political Data Yearbook,* 53. 1: 92–103. Online: https://doi.org/10.1111/2047-8852.12043

Lysek, Jakub – Jiří Pánek – Tomáš Lebeda (2021): Who are the voters and where are they? Using spatial statistics to analyse voting patterns in the parliamentary elections of the Czech Republic. *Journal of Maps,* 17. 1: 33–38. Online: https://doi.org/10.1080/17445647.2020.1819901

Moffitt, Benjamin (2016): *The Global Rise of Populism Performance, Political Style, and Representation.* Redwood City, Stanford University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9780804799331

Mortkowitz, Siegfried (2019): Czechs march in biggest anti-government protest since communism. *Politico,* 2019. június 23. Online: https://www.politico.eu/article/czech-republic-czechs-prague-stage-biggest-protest-since-communism-against-prime-minister-andrej-babis/

Naxera, Vladimír – Ondřej Stulík (2022): 'I will handle it personally': The neo-patrimonial rhetoric of the Czech Prime Minister in the times of COVID-19. *Journal of Contemporary European Studies,* 30. 3: 474–486. Online: https://doi.org/10.1080/14782804.2021.1911789

Olson, David M. (1998): Party Formation and Party System Consolidation in the New Democracies of Central Europe. *Poltical Studies,* 46. 3: 432–464. Online: https://doi.org/10.1111/1467-9248.00150

Petrúšek, Ivan – Aleš Kudrnáč (2019): Czech Republic: Political Developments and Data in 2018. *European Journal of Political Research. Political Data Yearbook,* 58. 1: 68–79. Online: https://doi.org/10.1111/2047-8852.12238

Petrúšek, Ivan – Aleš Kudrnáč (2020): Czech Republic: Political Developments and Data in 2019. *European Journal of Political Research. Political Data Yearbook,* 59. 1: 98–109. Online: https://doi.org/10.1111/2047-8852.12273

Roberts, Andrew (2016): What Do We Know and What Do We Need to Know about Mass-Elite Linkages in the Czech Republic? *Acta Politologica,* 8. 2: 31–50.

Roberts, Andrew (2017): Czech democracy in the eyes of Czech political scientists. *East European Politics,* 33. 4: 526–572. Online: https://doi.org/10.1080/21599165.2017.1353974

Roberts, Andrew (2019): Czech Billionaires as Politicians. *Problems of Post-Communism.* 66. 6: 434–444. Online: https://doi.org/10.1080/10758216.2018.1490652

Rovny, Jan (2021): Populism punished: The 2021 Czech parliamentary election. *London School of Economics Blogs.* Online: https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/10/11/populism-punished-the-2021-czech-parliamentary-election/

Šedo, Jakub (2012): Study of volatility and Party System Transformation in the 2010 Election of the Czech Chamber of Deputies. *World Political Science Review,* 8. 1: Art. 5. Online: https://doi.org/10.1515/1935-6226.1112

Smolík, Josef – Vladimir Đorđević (2020): Media and Populism in Central Europe: Revisiting the Case of the Czech Republic. *Politické Vedy,* 23. 4: 65–86. Online: https://doi.org/10.24040/politickevedy.2020.23.4.65-86

Strmiska, Maximilián (2007): The Czech Party System: A Few Observations on the Properties and Working Logic of the Czech Party Arrangement. In Vít Hloušek – Roman Chytilek eds.: *Parliamentary Elections and Party Landscape in the Visegrád Group Countries.* Brno, Democracy and Culture Studies Centre. 107–115.

4. FEJEZET

Soós Eszter Petronella

ÖRÖKSÉG ÉS ÚJÍTÁS: EMMANUEL MACRON

Ebben a fejezetben a Bevezetőben felvázolt és Körösényi András, Gyulai Attila és Illés Gábor könyvében (Körösényi et al. 2020) kifejtett módszertant követve amellett fogok érvelni, hogy a plebiszciter vezérdemokrácia hasznos elméleti keret a kortárs francia politikai folyamatok megértéséhez, legyen szó a választói volatilitásról, a törésvonalak és a pártrendszer változásairól, vagy akár a perszonalizáció és a mediatizáció jelenségeiről. A plebiszciter vezérdemokrácia alkalmas az olyan jelenségek megértéséhez is, mint az Emmanuel Macron köztársasági elnök által 2019-ben, a 2018–2019-es sárga mellényes válság megoldására kezdeményezett nemzeti konzultációszerű „nagy vita". Amellett fogok ugyanakkor érvelni, hogy a fejezetben tárgyalt jelenségek egy része nem tökéletesen 21. századi. Egy részük a francia politikai hagyományokhoz, a Charles de Gaulle által alapított Ötödik Köztársaság intézményeihez kötődik. Az új folyamatok, trendek, illetve a történeti, intézményes hagyaték elválasztása legalább annyira célom, mint annak vizsgálata, hogy az egyes Körösényiék által feltételezett jelenségek megjelennek-e a francia rendszerben. Ezért a fejezetben összességében azt a kérdést teszem fel, hogy ha a plebiszciter vezérdemokrácia ténylegesen alkalmazható értelmezési keret Franciaországban, akkor abból mely tényezők tekinthetők az új, 21. századi folyamatok, és melyek a francia hagyományok, intézmények, azaz a nemzeti politikai jellegzetességek következményeinek.

Az ezredforduló trendjei

Intézményes perszonalizáció

Történetileg, 1958 óta, a politikai pártok egyik kiemelt feladata, hogy elnökképes, elnökségre alkalmas személyeket neveljenek ki *(présidentiables)*. Ez elemzésünk nem ezredfordulós, de annál fontosabb magyarázó eleme: az elnök olyan alkotmányos és hagyományszerű előjogokkal bír a kormány és a parlament felett, hogy a végrehajtó hatalom törvényhozó hatalom feletti szupremáciáját, illetve az elnök kormány feletti szupremáciáját kell, hogy feltételezzük. Ezért a francia politikai rendszer logikája az elnök és az ötévente esedékes elnökválasztás köré szerveződik. Miután 2002-től az elnök mandátumát hétről öt évre csökkentették, illetve szinkronizálták a nemzetgyűlési mandátum hosszával, a jelenség még erőteljesebb lett (Cole 2012), különösen, mert úgy döntöttek, hogy az elnökválasztás közvetlenül, pár héttel fogja megelőzni a nemzetgyűlési választást. Az idő közelsége miatt a győztesek nagyobb arányban mobilizálódnak, a vesztesek elveszítik a lelkesedésüket, így összességében az elnök pártja 2002 óta minden esetben megkapta a kormányzáshoz szükséges felhatalmazást. Ebből következően a francia elnökválasztásnak beépített lehetősége, hogy teljesen átrajzolja a nemzeti szintű pártrendszert, ha egy olyan sikeres politikai vállalkozó, mint Emmanuel Macron, meg tudja nyerni az elnökválasztást. A tapasztalatok szerint, ha az új elnök startup pártot indít, hogy támogassa a kormányzati erőfeszítéseit, akkor is megbíznak benne a franciák, ha a párt csupán egyetlen évnyi formális létezés után áll, miként Macron *En Marche* mozgalma.[1] A francia elnökválasztás bizonyos körülmények között így felgyorsíthat és

1 Emmanuel Macron *En Marche* mozgalma formálisan 2016-ban jött létre, noha a hálózatépítés és a politikai háttérmunkák korábban elkezdődtek. A párt ugyanakkor folyamatos szervezeti nehézségekkel küzd, Emmanuel Macron személye a legfontosabb kötőereje, így egy erősen perszonalizált, központosított, kevéssé demokratikus szervezetről beszélhetünk. Az *En Marche-/Macron*-jelenségről, illetve születéséről ír Pedder 2019, illetve Endeweld 2019.

felnagyíthat olyan társadalmi és politikai folyamatokat, amelyek egyébként lassabban vagy kevésbé látványosan mutatkoztak volna meg.

Médiavezérelt perszonalizáció

A francia politikai rendszer egyre perszonalizáltabb jellege a mediatizáció jelenségéhez, illetve a kortárs médiastruktúra átalakulásához, a közösségi média dominanciájához is kötődik. E strukturális változások okán a tér elfoglalása, (pszeudo)események gyártása, „a nap megnyerése" fontos taktikai cél minden francia vezető számára is. Minden bizonnyal Nicolas Sarkozy miniszter, majd köztársasági elnök volt az első olyan 21. századi francia vezető, aki tudatosan és módszeresen használta a médiateret jelenléttel és politikai események folyamatos generálásával. Amikor például 2002–2004 között belügyminiszter volt, Nicolas Sarkozy nyilvános célszámokat, elérendő szinteket és adatokat határozott meg a cselekvést és az eredményességet demonstrálandó. Módszerét a mediatizált vezetés fogalmával is jellemezték az irodalomban (például: Campus 2010).

Emmanuel Macron is tudatosan állt a médiajelenlét és a személyes imázs kérdéséhez. Megfigyelők megjegyezték, teljesen jogosan, hogy Macron miniszterként is a „szőnyegbombázás" taktikai eszközével élt, azaz folyamatosan igyekezett eseményeket gyártani a médiatér elfoglalásához (Piliu 2016). A Soazig de la Moissonnière által készített és nyilvánosságra hozott hivatalos fotók[2] 2016 óta fontos részét képezik a macroni kommunikációnak és imázsépítésnek, s olyan háttértanácsadók dolgoznak a Macron-házaspár nyilvános imázsán és legendájának megerősítésén, mint a hírhedt bulvárszakértő, Michèle „Mimi" Marchand. A *first lady*, Brigitte Macron maga is erőforrás az elnök számára mind informális tanácsadói, mind pedig közszereplői minőségében (Brun 2020). A médiastratégia annyira sikeres, hogy egyesek amellett érveltek, hogy

2 Elérhetők: https://www.instagram.com/soazigdelamoissonniere/

az egész Macron-jelöltség kifejezetten a média terméke (például Bénilde 2017), mások pedig alaposan elemezték a média hozzáállását Emmanuel Macronhoz (Wagener 2019).

Az elnök alkotmányos megemelésének egyik alapvető célja volt az, hogy megnöveljék az elnöki megszólalások súlyát, azaz a napi apróságokat a miniszterelnök kezelje, ezáltal is védve a köztársasági elnök személyét. A 21. századi politika ritmusa ugyanakkor egyre kevésbé teszi lehetővé az elnök számára a megszólalás ritkítását, jelentőségének növelését. Nicolas Sarkozy elnöksége alatt már erőteljesen megfigyelhető volt, hogy a legfontosabb politikai döntések nemcsak informálisan, hanem tényszerűen, immáron köztudomásúan az Élysée-palotában, az elnök hivatalában születnek meg (Cole 2012, 316–317.; Knapp 2013, 38.), ami természetesen összefügg az elnökválasztás és az elnök politikai szerepének megnövekedésével. A fejlemények ugyanakkor megnehezítik, hogy az elnökök megvédjék magukat a kormányzás súlyától, a népszerűtlenségtől, és arra biztatják a hivatalban lévő elnököket, hogy inkább cselekedjenek, s igyekezzenek nekik kedvezően kontrollálni a napirendet. A távolságtartó, lebegő elnöki szerep egyre kevésbé működik, a helyes arányokat mind Nicolas Sarkozy, mind François Hollande nehezen találta. Emmanuel Macron az első mandátuma elején kísérletet tett arra, hogy „Jupitert" játszva demonstrálja az elnöki autoritást, ugyanakkor sokak szemében ez nem a komolyság és a tiszteletreméltóság szerepe volt, hanem az arroganciáé és a fennhéjázásé.[3] Ráadásul Emmanuel Macron, ha nem is digitális bennszülött, mégis az okostelefon-generáció gyermeke, aki állítólag rengeteg időt tölt online, és sokat kommunikál a telefonján. A legenda szerint a „sok" extrém szintet is megüthet: keveset alszik,

3 A Jupiter kifejezés magától Emmanuel Macrontól származik, aki első kampányában a jupiteri elnökség fogalmát állította szembe elődje, François Hollande Macron által kritizált „normális elnökség" koncepciójával: „Macron ne croit pas »au président normal, cela déstabilise les Français«." *Challenges,* 2016. október 16. Online: https://www.challenges.fr/election-presidentielle-2017/interview-exclusive-d-emmanuel-macron-je-ne-crois-pas-au-president-normal_432886

s időnkét éjszaka is küld üzeneteket szövetségeseinek, munkatársainak.[4] Összességében tehát intézményi, médiastrukturális és személyes okokból kifolyólag is egyre nehezebb, hogy a francia elnök jelentősen ritkítsa a nyilvános megjelenéseit.

A törésvonalak átrendeződése és következményei

2017-ben eseti kampánytörténések (a várható győztes, a jobboldali jelölt korrupciós botrányai) vezettek oda, hogy egy politikai vállalkozó nyerhette meg a francia elnökválasztást (a történeti kontextushoz lásd: Cole 2019). Az események sora ugyanakkor azt sugallja, hogy Emmanuel Macron megjelenése inkább volt opportunista gyorsítója a törésvonalak és a pártrendszer átrendeződésének, mint kizárólagos okozója. Mindenesetre az elsősorban a hagyományos jobb-bal törésvonalhoz szokott francia tér 2017-től két dimenzióban törik Gougou és Perisco (2017, 303.) szerint: immáron a domináns törésvonal az autoriter-migrációellenes vs. libertariánus-migrációpárti konfliktus, a másodlagos törésvonal pedig az ökológus-intervencionista vs. produktivista-neoliberális konfliktus. A 2017 óta domináns, autoriter vs. libertariánus törésvonalat nevezhetjük globális vs. lokális törésvonalnak is, mely a tapasztalatok szerint elsősorban az össznemzeti választásokon, így az elnökválasztáson és az EP-választáson nagy jelentőségű (helyi választások esetén erőteljesebb az ökológus-intervencionista vs. produktivista-neoliberális szembenállás szerepe). Itt szükséges megjegyezni, hogy Fourquet (2018) globális, és nem csak francia kontextusban beszél erről az újabb, globális-lokális törésvonalról. A törésvonalak átrendeződése, illetve azok újszerű jellege

4 Az állandó online jelenlét értelemszerűen személyes és nemzetbiztonsági természetű kockázatokkal is jár. 2017-ben a Macron-kampány ezért számított is rá, hogy meg fogják hekkelni, és volt is kockázatcsökkentési stratégiája (Vilmer 2017). Lásd: https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2019/06/The_Macron_Leaks_Operation-A_Post-Mortem.pdf Az elnök első mandátuma alatt pedig kiderült, hogy Macron és számos kormánytag telefonját megtámadták az NSO hírhedt kémszoftverével, a Pegasusszal. A francia hatóságok arra gyanakodtak, hogy a megrendelő állami ügyfél Marokkó lehetett.

egyébként a kortárs politikatudomány gyakran tárgyalt kérdése. Magyarázták ezzel Donald J. Trump amerikai elnökké választását vagy éppen a Brexitet, és zajlanak arról a viták, hogy a globális-lokális viták milyen mértékben gazdasági és/vagy kulturális természetűek (lásd például Goodhart 2017 és Inglehart-Norris 2016). Közben Francis Fukuyama szerint a kortárs nyugati politikát a globális-lokális viták egy fontos aspektusa, vagyis a tisztelet és identitás kérdése szervezi (Fukuyama 2018 és 2020).

A 2019-es EP-választást a Nemzeti Tömörülés és a Macron-párt nyerte, megerősítve a 2017-es törésvonal-átrendeződést. A 2022-es elnökválasztás hasonló eredménnyel zárult, öt százalék alá szorítva a hagyományos kormányzó pártok jelöltjeit, úgy ráadásul, hogy a két főszereplő visszavágót is játszhatott 2017 után, tovább erősítve az új struktúrát.[5] Ugyanakkor a 2022-es nemzetgyűlési választáson viszonylag jó dinamikát mutat a Jean-Luc Mélenchon vezette baloldal, de összességében megállapítható, hogy az új Nemzetgyűlés súlypontja mégsem a radikális és hagyományos baloldalon, hanem a centrumban és a jobboldalon van. Helyi szinten, a lokális választásokon a hagyományos pártok ugyanakkor választási rendszertől függetlenül rendre jobban szerepelnek, mint nemzeti szinten, így ott a gazdasági törésvonal is jobban értelmezhető – ennek a helyi beágyazottságnak lehet egyfajta eredménye, hogy a republikánusok (LR) még mindig képesek voltak megőrizni az országos önállóságukat és befolyásukat. Köztudott, hogy a Nemzeti Tömörülés helyi beágyazottsága gyenge, noha a 2022-es nemzetgyűlési választás erőteljesen finomítja az erre vonatkozó elemzésünket, és eleddig Emmanuel Macron sem mutatta

5 Míg a nemzeti szinten domináns törésvonal 2022-ben is a lokális-globális konfliktus maradt, a választók és a kutatók továbbra is alkalmazzák a bal-jobb konfliktust mint értelmezési keretet (hogy mást ne mondjunk, a 2017-es elnököt megválasztó választói koalíció kompozit választói koalícióként is értelmezhető, különösen, ha a jobb-bal logikából tekintjük: Strudel 2017). Nincs tehát arra garancia, hogy nem kerül sor újabb átrendeződésre, illetve visszarendeződésre, ha esetleg egy alkalmas szociáldemokrata vagy konzervatív jelölt arra lehetőséget ad. A visszarendeződés azért sem kizárandó opció, mert 2027-ben a jelenlegi alkotmányos szabályok szerint Emmanuel Macron nem indulhat újra, és a nyitott választás nagyobb esélyt teremthet a fordulatra, mint egy inkumbens által kontrollált piac.

magát jelentős pártépítőnek, ami természetesen hozzájárul a két törésvonal fennmaradásához és eltérő szinten megfigyelhető aktivitásához.[6]

Mindenesetre nemzeti szinten az *En Marche* és a Nemzeti Tömörülés dominálja a politikai versenyt, s velük természetesen a két arc: Emmanuel Macroné és Marine Le Pené. Mivel mindketten a *status quo* fenntartásában érdekeltek, ők egymásnak nemcsak ideális stratégiai és ideológiai ellenfelei, hanem – a választásig vagy a kétfordulós választások első fordulójáig – egyúttal *de facto* szövetségesei is szemben azokkal a politikusokkal és erőkkel, akik a 2017 előtt domináns gazdasági törésvonal erősítésében lennének érdekeltek (Bourmaud-Sapin 2022). Macron és Le Pen tudatosan, egyfajta politikai kartellként eljárva alakítják a piacot, hogy azon számukra kedvező folyamatok történjenek (a második fordulóban aztán változik a verseny logikája[7]). Az ellenfél, a másik megmutatása gyakran hasznos politikai eszköz nemcsak a radikálisok, hanem a mérsékeltek számára is, mert ezzel kihasználhatják a mérsékelt szavazók radikalizmustól és szélsőségességtől való félelmét. Franciaországban ennek hagyománya is van: egy (jellemzően jobboldali) radikális jelenléte a második fordulóban beindítja az úgynevezett köztársasági frontot, a mérsékelt támogatására biztatva a szavazókat, akárki is az (így nyerte meg például a baloldali szavazók támogatásával az elnökséget Jacques Chirac 2002-ben, amikor 82%-ot szerzett Jean-Marie Le Pennel, a Nemzeti Front akkori elnökével szemben). Marine Le Pen úgynevezett ördögűzési stratégiájának köszönhetően ennek a köztársasági frontnak csökkent az ereje, de a 2022-es tapasztalatok alapján még mindig működik: Macron

6 Korai megállapítani, hogy az a friss bejelentés, amely az *En Marche* átnevezéséről, illetve az *Ensemble* nevű ernyőszervezet létrehozásáról szól, azt is jelenti-e, hogy a köztársasági elnök elkezd érdeklődni a szervezeti és beágyazottsági kérdések – azaz a 2027 utánra szánt hagyaték – iránt.

7 Az elemzések során majd fel kell tenni a kérdést, hogy a 2022-es nemzetgyűlési választáson nem az járult-e hozzá az elnöki többség gyenge szerepléséhez, hogy rossz piaci elemzést alkalmazott, azaz nem folytatta a kartellezést a Nemzeti Tömörüléssel, azt feltételezve, hogy a Le Pen-párt nem értelmezhető versenytárs a voksoláson (maga Marine Le Pen is ebből az elemzésből indult ki, s utólag tudjuk, ő is tévedett).

második fordulós szavazóinak 42%-a állította, hogy azért szavazott az elnökre, hogy ne Marine Le Pen győzzön.[8]

Stabilitás és szavazói volatilitás

A 2012-es és a 2017-es elnökválasztásra is magas volatilitás volt jellemző. 2011 novembere és 2012 áprilisa között a szavazók 50%-a változtatta meg a szavazatát (Courtois-Wieder 2012). 2017 januárja és áprilisa között 58% számolt be ugyanerről (Foucault 2017), miközben a közvélemény-kutatók rekordmagas volatilitásról beszéltek.[9] Természetesen a perszonalizáció mellett a volatilitás is hozzájárul ahhoz, hogy a törésvonalak stabilitásának és sorrendjének a kérdését nyitottként kezeljük. Ráadásul az instabilitás egyes szavazóbázisokon belül is értelmezhető. A Macron-bázis például jelentős változáson ment keresztül 2017 óta. Jobbra tolódott, és idősebb is lett 2017 után, ami az elnök retorikájának és politikáinak, valamint 2022-es első fordulós kampányának a jobbra fordulásához is hozzájárult.[10] Emmanuel Macron csak akkor fordult határozottan a balra hajló szavazóihoz, amikor aktivizálnia kellett a köztársasági frontot, illetve amikor a nemzetgyűlési választáson a fő ellenfélnek a radikális baloldali Jean-Luc Mélenchon által gründolt Nupes baloldali szövetség tűnt.

2017 és 2021 között a felmérések a felszínen mégis nagy stabilitást mutattak: rendre Emmanuel Macron és Marine Le Pen „most vasárnapi" második fordulós részvételéről tanúskodtak. A mélyben ugyanakkor érezni lehetett, hogy a választók nem elégedettek a kínálattal. A választók

8 *Élection présidentielle. Comprendre le vote des français, 2nd tour.* Online: https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2022-04/Sondage%20Ipsos%20Sopra%20Steria_Comprendre%20le%20vote%20des%20Franc%CC%A7ais_24%20avril%202022%2020h_2.pdf

9 Présidentielle: "Jamais la volatilité des électorats n'a été aussi forte" selon Ipsos-Steria. *France Info,* 2017. március 28. Online: https://www.francetvinfo.fr/elections/presidentielle-jamais-la-volatilite-des-electorats-n-a-ete-aussi-forte-selon-ipsos-steria_2118245.html

10 Euractiv (2021): Macron's secret campaign team points to conservative battle ahead. *Euractiv.com,* 2021. október 15. Online: https://www.euractiv.com/section/elections/news/macrons-secret-campaign-team-points-to-conservative-battle-ahead/

nem vágytak a 2017-es meccs visszavágójára Le Pen és Macron között, tudva, hogy ennek a köztársasági front miatt mégiscsak előre kiszámítható a végeredménye, annak ellenére, hogy Le Pen 40% fölé vitte a második fordulós támogatottságát 2017 és 2021 között. A látszólag kiszámítható eredmény ellenére a 2022-es elnökválasztási felmérések egy-egy pillanatban kiszámíthatatlannak tűntek, nem lehetett kizárni a pártrendszer újabb teljes átalakulását, a törésvonalak újabb átrendeződését egy váratlan elnökválasztási eredmény nyomán. Marine Le Pen például 2021 nyarától dinamikusan veszített a támogatottságából, olyannyira, hogy mintegy 10%-nyi szavazót veszített, miközben a radikális jobboldali kihívó, Eric Zemmour három-négy hónap alatt 10–15% körüli támogatottságra kúszott fel. Bár Emmanuel Macron második fordulóba jutását nem fenyegette igazi veszély, a gyors változás mégis megnyitotta a második fordulós jelenlétért zajló versenyt, mielőtt a támogatottsági sorrendek és számok visszarendeződtek volna 2022 elejére, erőteljesen favorizálva azokat a jelölteket, akik érdemben esélyesnek tűntek a második fordulóba jutásra.[11]

Rendszerellenes kihívók

A köztársaságban hosszú története van a rendszerellenes kihívóknak, nem véletlenül volt olyannyira gyakori esemény a rendszerváltás az 1789 utáni Franciaországban. A legutolsó rendszerváltás óta eltelt ugyan 64 év, mégis gyakran elfelejtjük, hogy 1981-ig, François Mitterrand megválasztásáig kellett várni, hogy a baloldal is elfogadja a hatályos alkotmányt (korábban maga Mitterrand vádolta az alapítót permanens államcsíny végrehajtásával, elvégre De Gaulle esetenként – gondolva itt az 1962-es,

11 Nem kerülhetjük ki a taktikai szavazás kérdését, a volatilitás egyik forrását. Amit a franciák hasznos szavazatnak neveznek, mindenhol létezik a demokráciákban, ahol a pártoknak és a választóknak volt idejük alkalmazkodni a választási rendszerhez. A 2022-es első forduló eredménye, amely Emmanuel Macront, Marine Le Pent és Jean-Luc Mélenchont 20% fölé, mindenki mást pedig 10% alá lökött, nem feltétlenül a választási preferenciák lenyomata, sokkal inkább a választói belátásnak a figyelemre méltó eredménye.

az elnök közvetlen választásáról szóló népszavazásra – még a saját alkotmányát sem tartotta be). A baloldal ma is kevésbé szereti az Ötödik Köztársaság alkotmányát (Soós 2012a), noha a gyakorlatban – kormányon – nagy óvatosságot mutatott a szöveggel szemben, felismerve annak működőképességét. Ugyanakkor például a Mélenchon által vezetett Lázadó Franciaország, mely kis időre esélyesnek tűnt a Nemzetgyűlés vezető erejének a pozíciójára, ma is a hatodik köztársaságért kampányol, s ilyen értelemben klasszikus rendszerellenes pártnak tekinthető.

Természetesen a legtöbb elemző inkább a Nemzeti Frontra, majd a Nemzeti Tömörülésre gondol, amikor rendszerellenes pártokról van szó. Ugyanakkor Marine Le Pen alkotmányos nézetei nem nyíltan rendszerellenesek, noha 2022-ben is javasolt alkotmánymódosításokat, és ígérte, hogy az alkotmány 11-es cikkelyének alkalmazásával, referendumok révén kormányozna (ez ugyanaz az eljárás lenne, amellyel De Gaulle tábornok is élt 1962-ben). Esetenként ezért Le Pent azzal vádolják, hogy referendummal követne el államcsínyt (Johannès 2022). A bal- és jobboldali radikalizmusok ugyanakkor egységesen nevezhetők elitellenes pártoknak, különösen miután eltérő mértékben és módon, de mégis mindketten kísérletet tesznek a globális-lokális törésvonal lokális oldalának a megszervezésére és képviseletére.

Plebiszciter elemek

Karizmatikus vezetés, plebiszcitum és populizmus

Az Ötödik Köztársaság politikai rendszere a Max Weber által feltételezett mindennapivá vált karizmára (Soós 2012b) és a francia alkotmányjog által „racionalizált parlamentarizmusnak" hívott jelenségre épül. Utóbbi nem takar mást, mint az elnök alkotmányosan, valamint a hagyomány által is megtámogatott szorítását a parlamenti többségen,

ami a mandátumok szinkronizálása óta még erőteljesebben jelenik meg.[12] A képviselet és a többség megkerülésére szolgál a referendum lehetősége is. Ez az alapító De Gaulle kedves eszköze volt, noha az ő esetében helyesebb lenne a legitimitást és a karizmát újra és újra megújító plebiszcitumokról beszélni (hiszen sosem csak a konkrét kérdés volt a szavazás témája, hanem az elnökbe vetett bizalom is). De Gaulle öröksége mind politikai, mind alkotmányos szempontból egy karizmatikus vezetésre és plebiszciter elemek keresésére épülő rendszer, lévén az elnökséggel kapcsolatos szerepelvárások is a tábornok személyiségére épülnek, onnan származnak.[13] Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy klasszikus plebiszcitumok rendezése egyre nehezebb, ahogy azt a maastrichti szerződésről szóló 1992-es népszavazás szűk eredménye, illetve az európai alkotmányszerződésről szóló 2005-ös kérdés veresége is bizonyítja. Az elnökök így rákényszerülnek, hogy kockázatos voksolások helyett alternatív plebiszciter eszközöket keressenek.

Emmanuel Macront gyakran tekintik elitistának nézetei, vertikális hatalomgyakorlási módja, első ciklusa alatt hangsúlyosan monarchikus stílusa miatt, miközben maga is gyakran keresi a „néppel" a közvetlen kapcsolatot. 2017-es megválasztása előtt az úgynevezett *grande marche* (nagy menetelés) az *En Marche* innovatív és erősen plebiszciter jellegű kampányeszköze volt, melynek alapüzenete a közelség, az odafigyelés, az emberekkel való, programírás előtti konzultáció.[14] Ugyanez az elképzelés táplálta a 2019-es „nagy vitát", azt a politikai eszközt, amely végül lehetővé

12 Ugyanakkor mind Hollande elnök, mind Macron többsége folyamatosan olvadt a ciklus során, ami parlamenti elégedetlenségre utal azzal kapcsolatban, hogy a politikai rendszer lefokozza a képviseletet, illetve hogy az elnöki párt meglehetősen elitista és centralizált módon működik.

13 Ezért nem működött Hollande elnök „normalitás" elképzelése: a francia elnök nem viselkedhet miniszterelnökként, ugyanis úgy kell monarchikusnak lennie, hogy közben nem tűnik távolinak és fennhéjázónak. Talán a „nemzet atyja" kifejezés írja le a legjobban, hogy az elvárt szerep micsoda – meg kell jegyezni, hogy jellemzően éppen a fiatalabb elnökök számára okozott ez az elvárás gondot (Giscard, Sarkozy, Hollande, Macron).

14 Emmanuel Macron lance sa "Grande Marche" vers un "plan d'action". *Reuters*, 2016. május 28. Online: https://www.reuters.com/article/france-macron-marche-idFRKCN0YJ0D5.

tette a sárga mellényes krízis lezárását. Macron európai szinten is javaslatot tett ugyanennek a logikának az alkalmazására, ami végül az Európa jövőjéről szóló konferencia formájában meg is valósult (igaz, számos tagállam éppen azért kritizálja a konferenciát, mert álláspontja szerint elitista, azaz az eredménye aránytalanul a brüsszeli intézmények által képviselt problémákat tükrözi az állampolgárok és a tagállamok rovására). Az természetesen egyértelmű, hogy az efféle konzultációk alkalmatlanok arra, hogy egy-egy (akár összeurópai, akár nemzeti szintű) népesség tényleges és reprezentatív álláspontjáról képet adjanak, a közelség demonstrálására és a legitimáció növelésére azonban tökéletesen megfelelőek. Az elitizmus, a top-down irány alig tagadhatóan jellemző ezekre a konzultációkra, hiszen ha a viták meg is történnek, a vélemények be is érkeznek, a szintézist, az abból következőket „felül", technokrata és politikai szinten vonják le, miközben a viták tényleges iránya kívülről alig ellenőrizhető, a „nép" tényleges álláspontja reprezentatív módon nem kvantifikálható, viszont az egész folyamat felülről kifinomult módszerekkel irányítható.

Az elitistának is tartott francia elnököt érdekes módon szokták populistának is nevezni. Populizmusát tárgyalja a szakirodalom (Laclau-Charles 2020; Perottino-Guasti 2020) különösen első kampánya kontextusában, ahol Hollande elnök volt miniszterként újként és kívülállóként pozicionálta magát, szemben a politikai elittel. Macron maga a kampány során el is fogadta a populista címkét,[15] 2020-ban a saját többségét pedig egyenesen arra biztatta, hogy legyenek büszkék a politikai amatörizmusukra (Beaumont-Schuck 2020). Inkumbensként már nehezebb lett volna kívülállóként pozicionálnia magát, de kísérletet tett rá, az „Önökkel" *(Avec vous)* szlogen használatával, melyhez azt a magyarázatot mellékelte, hogy míg más jelöltek csak magukról beszélnek, addig Macron megpróbálja

15 Emmanuel Macron accepte d'être qualifié de candidat populiste. *Le Monde*, 2017. március 19. Online: https://www.lemonde.fr/election-presidentielle-2017/article/2017/03/19/emmanuel-macron-accepte-d-etre-compare-a-un-candidat-populiste_5097038_4854003.html

bevonni az embereket a kampányába.[16] Azt is érdemes megjegyezni, hogy egyes populista üzenetek a kormányzás kontextusában is megjelenhetnek Macronnál, például amikor azzal vádolta a nem kormányzati szervezeteket, hogy az embercsempészek játékát játsszák (Berdah 2018).

Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt, hogy az Ötödik Köztársaságban az elnök és a nép közötti közvetlen kapcsolat nem rendellenesség, hanem szabály *(a feature, not a bug)*. Elméletileg ebben a rendszerben az elnök a közjó, a nemzeti érdek megjelenítője, és a rendszer a lehetőségekhez mérten bizalmatlan a közvetítőkkel, lobbikkal és érdekcsoportokkal. A De Gaulle-féle elképzelés szerint az elnök az egyetlen, egész nemzet által választott tisztviselő, és mint ilyen az általános akarat megtestesítője, akinek egyenesen feladata a részérdekek és lobbik figyelmen kívül hagyása a nemzet érdekében. Ahogy gyakran mondják a sok mindent magyarázó francia politikai közhelyben: a választás egy férfi vagy nő és a nép találkozása. A francia rendszer, a rousseau-izmus intézményes lenyomata (Rousseau 1947), a politikai rendszer képviseleti elemeinek létezése ellenére amúgy is gyakran figyelmen kívül hagyja a kisebbségeket és azok érdekeit a közjó nevében (az elnök szerepéhez, a köztársasági közjó kérdéséhez lásd: Soós 2013). Ebben a kontextusban semmi meglepő nincs Emmanuel Macron vertikális és autoriter hatalomgyakorlási módjában, illetve a közvetítőkkel, civilekkel, szakszervezetekkel szembeni bizalmatlanságában. Ez a francia politikai rendszer és hagyomány magjából következik (ahogy Pierre Rosanvallon mondja, a köztársasági politikai kultúra lényege a „fertőtlenített, megédesített bonapartizmus": Rosanvallon 2007, 123–124.). És ha már címkéknél tartunk, akármennyire is előkerül Macron kapcsán a technokrata jelző, a gondolkodásmódja a legkevésbé sem „techno", sokkal inkább politikusi. A mai elnök már 2011-ben, egy cikkében a narratívák és ideológiák politikába visszatérése mellett érvelt, mert úgy vélekedett, hogy a politika túl komplex lett

16 Lásd: https://staging.avecvous.fr/wp-content/uploads/2022/03/Tract-Avec-vous-chaque-jour.pdf

ahhoz, hogy fogódzkodók nélkül értelmezni tudjuk, hogy mi folyik benne (Macron 2011).

„Sose hagyd, hogy egy jó kis válság pocsékba menjen"

Emmanuel Macron az első kampánya során írásba adta a vízióját Franciaországgal kapcsolatban (Macron 2016). Elképzeléseit a korábbi konfliktusok meghaladásának igényével egyszerre jobb- és baloldalinak, illetve se nem jobb-, se nem baloldalinak kommunikálta, ami önmagában is mozgástérteremtő, pragmatikus hozzáállás, hiszen a korábban domináns ideológiai paradigmák meghaladásának igénye nemhogy a közpolitikai-politikai barkácsolás lehetőségét (Carstensen 2011), hanem egyenesen a szükségességét vonja maga után. Ebből következnek például az olyan kombinációk, amelyek első látásra különösnek tűnnek, például a verseny és a védelem egyidejű hangsúlyozása, vagy éppen a szuverenitásdiskurzus Európával történő összekapcsolása. De elmondható az is, hogy a pragmatizmus jegyében esetenként radikális, korábban nem képviselt megoldási elemekhez is fordul a francia elnök, ez történt például a Covid-válság alatt a „kerül, amibe kerül" politika esetében. A radikalizmus érvényesítésének további lehetséges eszköze az, hogy Macron esetenként kivonta a társadalmi és parlamenti deliberáció alól a döntéseit, gondolva itt különösen a 2017-es munkaügyi reformra, melyet nyáron, rendeleti úton fogadtak el. Macron belpolitikai okokból egyébként gyorsan és hatékonyan tud változtatni a nézetein vagy akár önmagával is ellentmondásba kerülni. Például a nyugdíjreform ügyében, miután a 2022-es első forduló előtt megígérte, hogy 65 évre emeli a nyugdíjkorhatárt, a második forduló előtt már visszafogottabb volt, mert akkor a baloldali szavazókhoz kellett szólnia: úgy vélekedett, 65 előtt is meg lehet állni. De említeni lehetne a nukleáris energia ügyét is, melynek 2018-ban még a leépítését tervezte, hogy 2022-re az energetikai szuverenitás elve jegyében eljusson oda, hogy további atomerőműveket kíván építeni. Ugyanakkor Emmanuel Macron szakpolitikai profilját – első

ciklusának kormányzati cselekvését – részben válságok határozták meg, különösen a Covid-válság, sok szempontból felülírva az előre elgondolt kormányzati ütemtervet (elsöpörve például a nyugdíjreformot, s mint utóbb kiderült, annak egyes előzetesen tervezett részleteit is). A francia elnök politikájára már csak ebből a válságos környezetből következően is nagy fokú flexibilitás és alkalmazkodóképesség jellemző.

Ha válságról van szó, Emmanuel Macron egyértelműen Churchill-tanítvány, aki vallja, hogy minden válságban ott van a lehetőség is, amit a politikában ki kell használni. Ennek megfelelően az általa kezelt válságok során mindent megtett annak érdekében, hogy előnyére fordítsa, legyen szó Donald Trump amerikai elnöki tevékenységéről, a sárga mellényes mozgalomról, a Covid-válságról vagy éppen a 2022-ben kitört orosz–ukrán háborúról.

(1) Donald Trump elnöksége, s különösen a transzatlanti kapcsolatokhoz, az észak-atlanti szerződés ötödik cikkelyéhez kötődő ambivalens hozzáállása sokakat megijesztett, s számos vezetőt sarkallt arra Európában, hogy a védelmi büdzsék növelésével, illetve, biztos, ami biztos alapon, európai alternatívák elgondolásával reagáljanak a helyzetre. Így lehetett szó a PESCO (az állandó strukturált együttműködés) uniós életre hívásáról vagy más multilaterális és bilaterális együttműködések erősítéséről. Példának okáért, amikor Emmanuel Macron kezdeményezésére (Macron 2017) Franciaország és Németország modernizálta az 1963-as Élysée-szerződést, melyet ma aacheni szerződés néven ismerünk, a két ország duplikálta a NATO közös védelmi klauzuláját. Ebben az értelemben Donald Trump elnöksége katalizátorként szolgált a mélyebb európai védelmi kooperáció területén. Ez a folyamat éppen összeillett Emmanuel Macron európai szuverenitásról szóló elképzeléseivel is, illetve Franciaország azon érdekével, hogy megerősítse európai szinten mind politikai, mind katonai befolyását. Így tehát, a francia elnök örömmel profitálhatott Trump elnöki tevékenységéből, noha természetesen nyilvánosan nem hangoztatta, hogy Franciaország és az elnök személyes érdekeinek egy Trump-újrázás akár kedvező is lehetett volna.

(2) A sárga mellényes válság váratlan társadalmi tiltakozó mozgalomként jelent meg, miután a Philippe-kormány némiképpen emelni szándékozta a benzinadót. Az emelés azonban felingerelte azokat a vidéki, dolgozó szavazókat (a Christophe Guilluy 2016 által perifériás Franciaországnak nevezett csoportot), akik autóval járnak, gyakran egy másik településre dolgozni. Néhány hét alatt kiderült, hogy a mozgalom kevésbé adóellenes vagy konkrét követelésekért síkra szálló tiltakozás, inkább általános tiltakozó, rendszerellenes politikai érzelmeket fejez ki. Emmanuel Macron politikai válasza a lehető legkevésbé sem volt hagyományos és mintakövető. Hagyományos válasz lehetett volna a kormány lemondatása, egy új miniszterelnök kinevezése, de az elnök egy másik megoldást választott, méghozzá egy „nagy vitának" elnevezett, hosszú, országos vitasorozat megszervezését. Az alulról felfelé szerveződő, hónapokon át tartó beszélgetéseknek álcázott top-down taktika célja a – politikailag amatőr, civil és szervezetlen – ellenfelek kifárasztása volt. Lehetőséget adott arra is, hogy Jupiter, vagyis a vezér közvetlen, plebiszciter jellegű kapcsolatot létesíthessen a néppel. A krízis lezárása két etapban történt. Az első etap az a sajtótájékoztató, amelyen Emmanuel Macron hosszan magyarázta, hogy mire jutott a konzultációsorozat konklúziójaként. A második etap pedig maga a 2019-es európai parlamenti választás volt, amelyet a Marine Le Pen-féle Nemzeti Tömörülés szorosan megnyert (23%), de alig egy százalékkal mögötte végzett az elnöki párt is (22%), s a két erő ugyanannyi mandátumot szerzett az EP-ben. Így a 2019-es EP-választás végső soron olyan plebiszciter eszköz volt Emmanuel Macron kezében, amelylyel megújíthatta a legitimációját, illetve amellyel elfojthatta a választásra hatékonyan megszerveződni képtelen sárga mellényes mozgalmat. Nem utolsósorban pedig Le Pennel közösen azt a képzetet erősíthették, hogy nemzeti szinten csak az *En Marche* és a Nemzeti Tömörülés versenye számít. Ehhez persze segítséget nyújtott az EP-választás arányos jellege, amelynek köszönhetően a nap végén – vizuálisan és interpretációban – ténylegesen társadalmi kisebbségben lévő politikai közösségek is győztessé válhatnak, akár egynegyed alatti szavazataránnyal is.

(3) A Covid-válság, bármilyen rettenetesen is hangzik, számos politikai vezető számára lehetőség volt, hogy megerősítse a pozícióját, hiszen az efféle válságok közismerten az inkumbenshez tolják a védelemre és biztonságra vágyó szavazókat. Emmanuel Macron sem volt kivétel a szabály alól. A válságot arra használta, hogy szakpolitikai elképzeléseit megvalósítsa európai és nemzeti szinten. A Covid-válság kellett, hogy a francia elnök meg tudja győzni az akkori német kancellárt, Angela Merkelt, hogy Németország egyezzen bele az eurókötvények régóta keringő, de a németek által folyamatosan elvetett ötletébe, mely lehetővé teszi az Európai Unió közös eladósodását, segítve ezzel a közös célokat, no meg az egyénileg rosszabb költségvetési helyzetben lévő tagállamokat. Az európai helyreállítási alap, a NextGenerationEU jelentős mennyiségű, az Európai Bizottság által felvett hitelt tartalmaz, amelyet a tagállamok közösen költenek el, illetve fizetnek vissza 2028, tehát a következő hétéves költségvetési ciklus megkezdése után. A megállapodás része az is, hogy megnyitották a kaput számos új, uniós saját bevétel előtt – ezek egy része, például a nagy techóriások megadóztatását szolgáló terv régóta a francia kormányzatok dédelgetett vágya. Összességében a közös eladósodásról való döntést gyakran nevezik Európa „hamiltoni pillanatának", kiemelve, hogy ez a típusú egymásrautaltság a Covid-válság nélkül vélhetően nem alakulhatott volna ki.

(4) Végül az ukrán válságot a lehető leglátványosabban használta ki Macron elnök arra, hogy azzal közvetlen politikai, sőt esetenként kampánycéljait szolgálja. A közvélemény-kutatásokat vezető inkumbensként Macron érdeke az volt, hogy a kampány minél rövidebb legyen, minél kevesebb vitával, így az ukrán válság a *de facto* kampányidőszak lerövidítésének ürügyéül szolgálhatott. Az elnök, igyekezvén fenntartani különleges státuszát (cselekvő vs. hatalomért harcoló többiek), lebegő taktikát alkalmazott kihasználva az úgynevezett elnök számára fenntartott területeket, a külpolitikát, a védelempolitikát, az Európa-politikát, jelentős aktivitást mutatva (telefonhívások nemzetközi partnerekkel, különösképp Vlagyimir Putyinnal, látogatás Moszkvában stb.). Erre

egyébként nemcsak a szűken vett ukrán válság, majd a háború, hanem az EU Tanácsa soros elnökségének a betöltése is lehetőséget biztosított. Miközben világos volt, hogy Emmanuel Macron újraindul az elnökségért, a sajtó egészen a bejelentéséig elnökként, illetve potenciális jelöltként kezelte (ugyanígy járt el a média Éric Zemmour esetében is, akit szintén akkor kezdtek el általános jelölti kérdésekkel bombázni, amikor hivatalossá tette, hogy pályázik az államfői posztra). Hogy a lehető legtöbb ideig élvezhesse ezt a kényelmes és relatíve védett helyzetet, Macron szinte az utolsó lehetséges napon jelentette be a jelöltségét, de még akkor is kerülte a nyilvános és közvetlen tévévitákat, és hangsúlyosan vitte színre a válságkezelés munkáját.

Következtetések

A jelen tanulmányt érdemes Illés Gábor De Gaulle-tanulmányával párhuzamosan olvasni. A két szöveg összeolvasása világossá teszi, hogy az Ötödik Köztársaság politikai rendszerében bizonyos jelenségek jóval korábban jelentek meg, mint a 20. század vége. A pártok domináns funkciója 1958 óta a prezidencializálódás, a perszonalizáció személyi feltételeinek a biztosítása; a mindenkori francia köztársasági elnöktől elvárt egyfajta karizma, s ha tetszik, egyfajta (jó arányérzékkel eltalált) autoriter hatalomgyakorlási stílus. A vezér és a nép közötti személyes, mitikus kapcsolat, a mediatizáció, a dramatizálás már az alapító eszköztárában is szerepelt, miközben De Gaulle mestere volt a top-down irányú plebiszcitum alkalmazásának. Ilyen értelemben nem az a kérdés, hogy miért jelennek meg Emmanuel Macronnál hasonló eszközök, hanem az, hogy miért puha eszközöket keres a jól bevált klasszikus helyett. Érdekesség azonban, hogy míg máshol a pártkormányzás válságjelenségeit detektálhatjuk, Franciaországban a feszültségek éppen a közvetítők és ellensúlyok korlátozott részvételével működő rezsim körül gyülekeznek, és a francia választók egy részét éppen az egységes közakaratról, közjóról szóló

elképzelések, a képviselet limitált jellege aggasztja, erről is szólt az állampolgári kezdeményezésű népszavazás (RIC) követelése a sárga mellényes mozgalom idején, vagy a 2022-es nemzetgyűlési választás, amely tulajdonképpen szembement a plebiszciter politika azon alaptételével, hogy a választók biankó felhatalmazást adnak a vezérnek.

A fentiekből egy puha PVD képe rajzolódik ki, különösen, ha a Körösényi–Illés–Gyulai-féle, a bevezető tanulmányban ismertetett rezsimtipológiát hívjuk segítségül. A plebiszciter elemek közül ugyanis a demagógia és a forradalmi közpolitika kivételével szinte mindegyik megjelenik Franciaországban, sőt amellett is lehet érvelni, hogy a Covid-válság alatt Emmanuel Macron és a francia politikai elit is forradalmi politikákhoz nyúlt (a szinte korlátlan költekezéshez). A nem plebiszciter elemek iránti igény is erőteljes Franciaországban, gondolva itt a társadalmi párbeszéd iránti követelésekre, a szakszervezetek és más közvetítők igényeinek becsatornázására, a bottom-up mandátumadásra (lásd a 2022-es nemzetgyűlési választás eredményét) vagy éppen a személytelen és bürokratikus hatalomgyakorlás elemeire, a francia közigazgatás hagyományaira. Mindazonáltal a tendenciák inkább mutatnak egy plebiszciter rezsim, mint egy vezér nélküli demokrácia felé: sőt erősödik a radikális PVD azon jellegzetessége is Franciaországban, amely a saját tábor összetartását és mozgósítását priorizálja. E polarizációs logika két legerőteljesebb képviselője a már említett érdekszövetségben fellépő Emmanuel Macron és „legjobb" ellenfele, Marine Le Pen.

Hivatkozott irodalom

Beaumont, Olivier – Nathalie Schuck (2020): Emmanuel Macron aux députés LREM: «Soyez fiers d'être des amateurs». *Le Parisien*, 2020. február 11. Online: https://www.leparisien.fr/politique/soyez-fiers-d-etre-des-amateurs-emmanuel-macron-veut-regonfler-ses-troupes-blessees-11-02-2020-8257983.php

Berdah, Arthur (2018): *Lifeline*: Macron accuse l'ONG de «faire le jeu des passeurs». *Le Figaro,* 2018. június 27. Online: https://www.lefigaro.fr/politique/le-scan/2018/06/27/25001-20180627ARTFIG00095--lifeline-macron-accuse-l-ong-de-faire-le-jeu-des-passeurs.php

Bénilde, Marie (2017): Le candidat des medias. *Le Monde diplomatique,* 2017. május. 9. oldal. Online: https://www.monde-diplomatique.fr/2017/05/BENILDE/57494

Bourmaud, François-Xavier – Charles Sapin (2021): *Macron-Le Pen: le tango des fossoyeurs.* L'Archipel.

Brun, Maëlle (2020): *Brigitte Macron.* Kossuth.

Campus, Donatella (2010): Mediatization and Personalization of Politics in Italy and France: The Cases of Berlusconi and Sarkozy. *The International Journal of Press/Politics,* 15. 2: 219–235. Online: https://doi.org/10.1177/1940161209358762

Carstensen, Martin B. (2011): Paradigm Man vs. the Bricoleur: Bricolage as an Alternative Vision of Agency in Ideational Change. *European Political Science Review,* 3. 1: 147–167. Online: https://doi.org/10.1017/S1755773910000342

Cole, Alastair (2012): The Fast Presidency? Nicolas Sarkozy and the political institutions of the Fifth Republic. *Contemporary French and Francophone Studies,* 16. 3: 311–321. Online: https://doi.org/10.1080/17409292.2012.675638

Cole, Alistair (2019): *Emmanuel Macron and the two Years that Changed France.* Manchester University Press. Online: https://www.scribd.com/read/421685698/Emmanuel-Macron-and-the-two-years-that-changed-France

Courtois, Gérard – Thomas Wieder (2012): Un électeur sur deux a changé d'intention de vote depuis six mois. *Le Monde,* 2012. április 16. Online: https://www.lemonde.fr/idees/article/2012/04/16/un-electeur-sur-deux-a-change-d-intention-de-vote-depuis-six-mois_1686165_3232.html

Endeweld, Marc (2019): *Le grand manipulateur.* Stock.

Fougere, Martin – Charles Barthold (2020): Onwards to the new political frontier: Macron's electoral populism. *Organization,* 27. 3: 419–430. Online: https://doi.org/10.1177/1350508420910567

Fourquet, Jérôme (2018): *Le nouveau clivage.* Les éditions du Cerf. Online: https://doi.org/10.3917/comm.158.0265

Fukuyama, Francis (2018): *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment.* New York, Macmillan, 2018. Online: https://www.scribd.com/book/445928348/Identity-The-Demand-for-Dignity-and-the-Politics-of-Resentment

Fukuyama, Francis (2020): 30 Years of World Politics: What Has Changed? *Journal of Democracy,* 31. 1: 11–21. Online: https://doi.org/10.1353/jod.2020.0001

Goodhart, David (2017): *The Road to Somewhere.* Hurst.

Gougou, Florent – Simon Perisco (2017): A new party system in the making? The 2017 French presidential election. *French Politics,* 15. 3: 303–321. Online: https://doi.org/10.1057/s41253-017-0044-7

Guilluy, Christophe (2016): *La France périphérique.* Flammarion.

Inglehart, Ronald – Pippa Norris (2016): Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. *HKS Faculty Research Working Paper Series* RWP16-026, August 2016. Online: https://doi.org/10.2139/ssrn.2818659

Johannès, Franck (2022): Quand Marine Le Pen se heurte au mur de la Constitution. *Le Monde,* 2022. április 20. Online: https://www.lemonde.fr/election-presidentielle-2022/article/2022/04/15/quand-marine-le-pen-se-heurte-au-mur-de-la-constitution_6122365_6059010.html

Knapp, Andrew (2013): A Paradoxical Presidency: Nicolas Sarkozy, 2007–2012. *Parliamentary Affairs,* 66. 33–51. Online: https://doi.org/10.1093/pa/gss070

Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2020): *Az Orbán-rezsim.* Budapest, Osiris.

Macron, Emmanuel (2011): Les labyrinths du politique: que peut-on attendre pour 2012 et après? *Esprit,* 2011. március–április. Online: https://doi.org/10.3917/espri.1103.0106

Macron, Emmanuel (2016): *Révolution.* XO Éditions.

Macron, Emmanuel (2017): *Pour une Europe souveraine, unie, démocratique.* 2017. szeptember 26. Online: www.elysee.fr/front/pdf/elysee-module-795-fr.pdf

Pedder, Sophie (2019): *Revolution française: Emmanuel Macron and the Quest to Reinvent a Nation.* Bloomsbury Continuum – Bloomsbury Publishing. Online: https://www.scribd.com/read/380602697/Revolution-Francaise-Emmanuel-Macron-and-the-quest-to-reinvent-a-nation

Perottino, Michel – Petra Guasti (2020): Technocratic Populism à la Française? The Roots and Mechanisms of Emmanuel Macron's Success. *Politics and Governance,* 8. 4. 545–555. Online: https://doi.org/10.17645/pag.v8i4.3412

Piliu, Fabien (2016): La tactique Macron? Faire parler de lui, tous les jours. *La Tribune,* 2016. április 22. Online: https://www.latribune.fr/economie/france/la-tactique-macron-faire-parler-de-lui-tous-les-jours-566176.html

Rosanvallon, Pierre (2007): A francia „illiberalizmus" alapjai és problémái. In *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Napvilág Kiadó. 115–124.

Rousseau, Jean-Jacques (1947): *Társadalmi szerződés.* Budapest, Phönix-Oravetz. Online: http://mek.oszk.hu/08800/08879/08879.pdf

Soós Eszter Petronella (2013): A köztársaság-fogalom értelmezésének szintjei Franciaországban. *Politikatudományi Szemle,* 22. 2: 51–69.

Soós Eszter Petronella (2012a): A rendszerváltás mint francia szokás: (Boros Zsuzsanna: Rendszerváltások Franciaországban). *Politikatudományi Szemle,* 21. 1: 155–162.

Soós Eszter Petronella (2012b): Charles de Gaulle és a karizma mindennapivá válása. In Antal Attila szerk.: *Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak III. Konferenciája: 2012. április 20.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 23–36.

Strudel, Sylvie (2017): Emmanuel Macron: Un oxymore politique? In Pascal Perrineau: *Le vote disruptif.* Presses de Sciences Po. 205–220. Online: https://doi.org/10.3917/scpo.perri.2017.02.0205

Wagener, Albin (2019): La présence médiatique de Macron pendant la campagne présidentielle: une analyse discursive sur le traitement d'une candidature dans la presse. *Semen,* 46|2019. Online: https://doi.org/10.4000/semen.12123

5. FEJEZET

Molnár Anna

SILVIO BERLUSCONI ÉS A PLEBISZCITER REZSIM LÉTREJÖTTÉNEK LEHETŐSÉGEI

2022-ben az Olasz Köztársaság elnökének megválasztása előtt ismét felmerült Silvio Berlusconi neve a lehetséges jelöltek névsorában. Jelölése már önmagában is jelentős politikai vitákat eredményezett. A 86 éves politikus kétségtelenül az olasz politikai élet egyik legvitatottabb szereplője. Jelen kutatás elsősorban arra keresi a választ, hogy Berlusconi plebiszciter vezetőnek tekinthető-e, történt-e elmozdulás a plebiszciter rezsimek mérsékelt formája felé, illetve hogy megjelentek-e a millenniumi trendek (Körösényi–Illés–Gyulai 2020) és a perszonalizáció az olasz politikában.[1]

A millenniumi trendeket a szavazói viselkedés növekvő volatilitása, a törésvonalak „kiolvadása", a pártok és a parlamentek szerepének csökkenése, a politika mediatizációja, perszonalizációja és „prezidencializációja" jellemzi. Ezek a jelenségek szoros összefüggésben állnak a demokrácia válságával, illetve a „közönségdemokrácia" vagy „posztdemokrácia" fogalmainak megjelenésével (Körösényi–Illés–Gyulai 2022). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az olasz politikai rendszer a plebiszciter vonásokat mutató vezetők (például Silvio Berlusconi) megjelenése és a képviseleti demokrácia általános válsága ellenére továbbra sem vált radikális

1 Jelen kutatás a szerző korábbi publikációinak az összegzése és kiegészítése.

plebiszciter vezérdemokráciává (Fabbrini 2013; Follini 2006). A második világháborút követően létrehozott stabil demokratikus intézményrendszer ennek kialakulását sikeresen akadályozta.

A pártrendszer átalakulása, a pártdemokrácia eróziója, a karizmatikus politikusok megjelenése, valamint a szavazók és a politikusok közötti viszony jelentős változása előrevetítette egy mérsékelt plebiszciter rezsim létrejöttének lehetőségét. Ennek megerősödéséhez azonban alkotmánymódosításra és valódi kétpártrendszerre lett volna szükség (Donovan 1998, 281.).

Olaszországban a politika perszonalizációja több politikus nevéhez is köthető (Bordignon 2014). Az első ilyen politikus Silvio Berlusconi, a Hajrá Olaszország (Forza Italia) alapítója, médiamágnás. Mellette Beppe Grillót, a közvetlen „e-demokráciát" támogató Ötcsillagos Mozgalom (Movimento 5 Stelle) egyik alapítóját és mind a mai napig meghatározó ideológiai vezetőjét érdemes megemlíteni (Molnár 2017; Molnár–Urbanovics 2020). Tanulmányomban az úgynevezett második köztársaság időszakát, azaz az 1994 és 2011 közötti időszakot vizsgálom. Noha Berlusconi 2011-es bukását követően is fontos szereplője maradt az olasz politikának, a parlamenti választások eredményei már nem tették lehetővé számára új kormányok megalapítását, politikai értelemben folyamatosan marginalizálódott.

Életút, vállalkozások

Silvio Berlusconi 1936. szeptember 29-én középosztálybéli családban Milánóban született. Apja, Luigi Berlusconi egy kicsi milánói pénzintézet a Banca Rasini alkalmazottja, majd ügyvezetője volt. Tanulmányait a Milánói Egyetem Jogtudományi Karán fejezte be 1961-ben. Ebben az időszakban ismerte meg későbbi vállalkozó- és politikustársát, a palermói születésű Marcello Dell'Utrit is. A diplomaszerzést követően kétmillió lírás ösztöndíjat nyert, amelyből első befektetéseit is finanszírozhatta.

Az első vállalkozási sikereknek köszönhetően a Berlusconi család 1974-ben költözött a Casati Stampa villába. A jelentős életmódváltás jól mutatta a fiatal vállalkozó gyors gazdagodását. Az egyetem alatt még porszívóval, egyetemi dolgozatokkal üzletelő, hajókon és bárokban énekesként fellépő, esküvőkön és temetéseken fényképészként dolgozó fiatal vállalkozó induló tőkéjének eredetét és folyamatos gazdagodását sokan vitatták, számos perben is vizsgálták. A fiatal vállalkozó kezdetben elsősorban az ingatlanvállalkozások területén (Edilnord Sas, Edilnord2, majd az Italcantieri építési vállalatok) ért el jelentősebb sikereket (Travaglio–Gomez 2003).

A Berlusconi körül felépülő óriási vállalatbirodalom kiépülése a hetvenes években vett lendületet. 1975-ben létrejött a Fininvest befektetési holdig, amelynek 1979-től Berlusconi lett az elnöke. Ebből az időszakból származik a nevéhez fűződő Lovag elnevezés, hiszen 1977-ben a Milano2 városrész építéséért állami kitüntetésként megkapta a munka lovagja *(cavaliere del lavoro)* címet. A körülötte fellángolt botrányok számát szaporította, hogy kiderült: Silvio Berlusconi 1978-ban a titkos és illegális P2 (Propaganda 2) szabadkőműves páholy tagja lett (Travaglio–Gomez 2003).

Berlusconi a hetvenes évektől folyamatosan építette médiabirodalmát. E területen elért sikerei jelentősen hozzájárultak a kilencvenes években induló politikai szerepéhez.

Berlusconi egyik esküvői tanú barátja Bettino Craxi, az Olasz Szocialista Párt vezetője, korábbi miniszterelnök volt, aki a fiatal vállalkozónak mindvégig az egyik legfontosabb politikai támogatója volt (Travaglio–Gomez 2003).

Politikai intézményi kontextus: a második köztársaság

A második világháborút követően az olasz belpolitikát az Olasz Kereszténydemokrata Párt (Democrazia Cristiana) folyamatos hatalma,

azaz végső soron centrista politizálással jobboldali hegemónia jellemezte. A kereszténydemokraták szinte ötven éven keresztül minden kormánykoalícióban részt vettek. A kétpólusú nemzetközi rendszerben elsőrendű feladatuk az igen széles társadalmi támogatottsággal bíró Olasz Kommunista Párt (Partito Comunista Italiano) ellensúlyozása volt (Horváth 1997). A hatvanas évektől kezdve azonban a jobboldali koalíciók kormánypozíciójának fenntartása érdekében a kereszténydemokrata vezetésű kormányok rákényszerültek arra, hogy a baloldalon is szövetségeseket keressenek. Az Olasz Kommunista Párt azonban ezt követően sem alakíthatott kormányt. Az elemzők nem véletlenül nevezték a tökéletlen kétpártrendszer korszakának (Pankovits 1998, 39–48.).

Az 1948-as alkotmányra épülő belpolitikai struktúrából következően – amelyben a különböző hatalmi ágak közül a kétkamarás parlamentnek jutott a legjelentősebb szerep – az olasz pártok rátelepedtek a társadalomra, kiépült a pártok túlzott hatalma, a pártokrácia. Az alkotmány elveit figyelembe véve az olasz választási rendszer 1993-ig az arányosság elvére épült, ebből következően egy rendkívül széttöredezett pártstruktúra jött létre. A néhány nagyobb és sok kisebb párt együttműködésén alapuló kormánykoalíciók könnyen válságba jutottak, a parlament gyakran megvonta a bizalmat az éppen aktuális kormánytól. Az egyes kormányok átlagos regnálása alig lépte túl a tíz hónapot (Pankovits 1998, 46.).

A szinte zavartalanul ötven évig fennálló kereszténydemokrata kormányzás – és így a politikai váltógazdaság hiánya – végül a kormányzásban részt vevő pártok növekvő korrupciós tevékenységéhez vezetett. Az ellenzék nem tölthette be valódi ellensúlyozó szerepét, hiszen nem válthatta le a kormányt, és így a korábbi politikai döntések felülbírálata érdekében nem tehetett ellenlépéseket. A kereszténydemokraták a valódi külső nyomás hiányában nem voltak képesek belülről megújulni. Ez a fajta belpolitikai állóvíz odáig vezetett, hogy az ország gyors gazdasági növekedése ellenére a továbbra is feszítő gazdasági, társadalmi és politikai problémák egymásra halmozódtak. A nyolcvanas években a *pentapartito* korszak (öt párt: DC, PSI, PSDI, PRI, PLI) idején a társadalomban egyre

inkább nőtt az elégedetlenség a hatalmon lévő politikusokkal szemben. Ezzel párhuzamosan egyre többen ábrándultak ki a hagyományos politikai pártokból.

A külső környezetnek, azaz a nemzetközi rendszernek kellett teljes paradigmaváltáson átmenni ahhoz, hogy az olasz politikában is elinduljanak az oly régóta várt és elsősorban a kormányzásból kimaradt baloldali pártok által sürgetett reformok. A kereszténydemokrata párt legitimációs bázisa a berlini fal leomlását követően egyszerűen megszűnt.

A kilencvenes évek elején a bipoláris nemzetközi rendszer felbomlása, a gazdasági problémák halmozódása, illetve a „tiszta kezek" vizsgálatai elvezettek az úgynevezett első köztársaság bukásához, azaz egy valódi politikai földinduláshoz, amely a pártrendszer teljes átrendeződését és hatalmi űrt eredményezett. A „tiszta kezek" vizsgálatai idején az olasz politikai élet színe-java mellett magát Berlusconit is több korrupciós ügyben megvádolták, aki önmagát a „kommunista összeesküvés" áldozataként tüntette fel.

1992-ben súlyos pénzügyi válság következtében az olasz líra elhagyta az Európai Monetáris Rendszert. A társadalomban a hagyományos pártokkal szemben egyre inkább nőtt a bizalmatlanság. Számos reformnak, például 1993-ban, a népszavazást követően az arányossági elemekkel korrigált többségi választási rendszer bevezetésének köszönhetően fokozatosan tökéletesedő kétpártrendszer alakult ki (Crainz 2015, 179.).

A kilencvenes évek elején tehát teljesen átrendeződött az olasz belpolitika. A korábban nagy befolyással bíró pártok teljesen átalakultak vagy megszűntek, és új politikai pártok születtek. Az Olasz Kommunista Párt a kommunizmus bukását követően és abból következően belső identitásválságba jutott. 1990-ben a kommunista párt újjáalakult, csatlakozott a nyugati típusú szociáldemokrata pártokhoz, és új néven lépett elő: a Baloldal Demokratikus Pártja (Partito Democratico della Sinistra). 1994-ben a kereszténydemokrata párt is feloszlott, helyén két nagyobb párt is létrejött. Az Olasz Néppárt (Partito Popolare Italiano) a középbalhoz, a Kereszténydemokrata Centrum (Centro Cristiano Democratico)

pedig a jobbközéphez orientálódott. A korábban, az Olasz Kereszténydemokrata Párttal koalícióra lépő Olasz Szocialista Párt is szakított korábbi vezetésével. A balközép pártok szövetségeként 1995-ben megalakult az úgynevezett Olajfa Szövetség (L'Ulivo) (Horváth 1997; Smith 1997; McCarthy 1995).

Az új típusú politikai pártok szinte berobbantak az olasz belpolitika színpadára. A jobboldalon három új párt vonzotta a korábban elsősorban kereszténydemokrata orientáltságú jobboldali szavazókat: a Hajrá Olaszország (Forza Italia – FI), a posztfasiszta Olasz Szociális Mozgalomból (Movimento Sociale Italiano) átalakuló Nemzeti Szövetség (Alleanza Nazionale – AN) és az 1980-as években a helyi ligák összefogásával létrejött Északi Liga (Lega Nord, LN) (Molnár 2011).

1993–1994-ben Berlusconi egy új, a hagyományos politikai pártoktól eltérő mozgalmat, „pártgyárat", illetve „személyes pártot" hozott létre: a Hajrá Olaszországot. A Fininvest cégbirodalomból kiépülő új politikai szereplő a vállalati vezetőkből alakuló pártapparátus alatt laza klubok hálózataként működött. Berlusconi az új politikai szereplő elnevezésében nem véletlenül használta a „mozgalom" szót, hiszen a „párt" kifejezés a hagyományos pártok válsága miatt már nem volt népszerű (Molnár 2011, 78–81.). A Hajrá Olaszország a személyes pártok első példájaként kezdetektől vezetőjének, Berlusconinak az akaratától függött, barátai és legközelebbi bizalmasai közül ő határozta meg a pártvezetést és kormányra lépése esetén az új politikusokat (Musella 2014, 224.).

E három párt szövetségeként 2000-ben jött létre a Szabadságok Háza (Casa delle Libertà) elnevezésű jobbközép koalíció. A jobbközép koalíció megszilárdulásával lezárult az a folyamat, amely a második köztársaság idején a kétpólusú olasz pártrendszer kialakulásához vezetett. Edmondo Berselli és Roberto Cartocci politológusok véleménye szerint a kilencvenes évek elején kezdődő korrupciós botrányokkal *(tangentopoli)* kezdetét vevő politikai pártrendszer átalakulása lezárult. A két ellenkező póluson két szilárd politikai szövetség alakult ki (Berselli 2001, 449.).

A második köztársaság egyik legjellegzetesebb politikai folyamatának az angolszász mintát követő kétpólusú pártrendszer *(bipolarismo)* kialakulása tekinthető. A 2007-re felgyorsuló, a pártok közötti fúziós folyamatok következtében két új tömegpárt a Szabadság Népe (2008–2009. Popolo della Libertà – PdL) és 2007-ben az Olajfa Szövetség örököseként „a hagyományos baloldal jobboldalából, illetve a jobboldal baloldalából" a Demokrata Párt (Partito Democratico) jött létre (Molnár 2011, 224–229.; Tranfaglia 2010, 194.; Mammarella 2008, 624.; Ignazi 1997, 123–124.).

1998-ban Donovan hangsúlyozta, hogy a pártrendszer jelentős átalakulásával és a prezidencializmus bizonyos formáinak megvalósulásával az alkotmányos demokrácia egy plebiszciter formája kezdett kialakulni.[2] Ehhez azonban az elnöki rendszert megerősítő alkotmánymódosításra és valódi kétpártrendszer kialakulására lett volna szükség (Donovan 1998, 281.). Berlusconi (majd 2016-ban Matteo Renzi) erre irányuló törekvései végül nem jártak sikerrel, sem az alkotmánymódosítást, sem a valódi politikai váltógazdaságot nem tudta megvalósítani. A politikai vezető és a szavazók közötti viszony változása azonban magával hozta a mérsékelt plebiszciter rendszer felé történő elmozdulást, és utat nyitott az újabb plebiszciter vonásokat mutató, karizmatikus pártvezetők, Beppe Grillo, Matteo Salvini és Matteo Renzi választási sikereihez.

Az informális intézményi kontextus: a politika perszonalizációja – a karizmatikus vezető

Olaszországban a politika perszonalizációja az úgynevezett első köztársaság válsága idején „pályára lépő" Silvio Berlusconi esetében már megfigyelhető (Fabbrini 2013). A parlamentáris demokrácia válságát a pártrendszer átalakulása, a sokasodó korrupciós botrányok, illetve az

2 Donovan elsősorban a népszavazások számának a növekedéséhez, a karizmatikus politikusok megjelenéséhez, a média jelentette politikai kommunikációs lehetőségek változásához és a pártdemokrácia válságához kötötte a plebiszciter rendszer megjelenését.

egyre mélyülő gazdasági és pénzügyi válság jellemezte (Molnár 2015). A politika perszonalizációját a hagyományos vagy „régi" pártok háttérbe szorulása és a politikai vezető személyének előtérbe kerülése segítette. Míg a hagyományos pártok alatt az úgynevezett első köztársaság pártjait (DC, OKP, OSZP stb.) értjük, addig az úgynevezett „új" pártok közé a második köztársaság idején létrejött, majd átalakuló pártok, például a Hajrá Olaszország, az Északi Liga vagy a Demokrata Párt tartoztak.

A kilencvenes években az olasz politika egyik meghatározó jelenségévé a politika megszemélyesítése, perszonalizációja vált, amely szoros összefüggésben állt a prezidencializálódással, a politikai vezetés központosításával (vezéresedéssel). Olaszországban, ahol egy rendkívül demokratikusan megalkotott alkotmányos rendszerben az első köztársaságot a pártok és ezzel együtt a parlament túlzott hatalma jellemezte, a második köztársaság idején a személyes pártok kialakulása mellett – részben az európai uniós döntéshozatali folyamatok hatásaként – megjelenik a végrehajtó hatalom prezidencializálódásának folyamata is. Mindez a pártok szintjén megvalósuló vezéresedési folyamatot is felerősítette (Mandák 2014; Donovan 1998; Poguntke–Webb 2005).

Noha az úgynevezett első köztársaság idején még szoros és egyértelmű kapcsolat volt a pártok és az őket támogató társadalmi csoportok között, ez a viszony a kilencvenes évekre felbomlott (Garzia 2013, 31.). Az ebben az időszakban lejátszódó társadalmi és politikai változásoknak – a középréteg megerősödésének, a társadalmi osztályok közötti különbségek összemosódásának, illetve ezzel együtt a hagyományos nagy ideológiák politikai szerepe csökkenésének – köszönhetően Olaszországban is megfigyelhető volt a pártok demokráciájának vagy a parlamenti demokráciát kiegészítő, Bernard Manin által megfogalmazott közönségdemokráciának *(audience democracy)* létrejötte (Manin 1997), amelyet Olaszországban először Silvio Berlusconi színrelépése testesített meg. Ebben az új struktúrában a választó egyfajta közönséggé válik, és a politikai véleményformálásban a vezető szerepet a politikai marketing és a közvélemény-kutatások kapják. E politikai és társadalmi változások

következtében a politikusi vezető szerep is változott, a hangsúly a választási győzelemért folytatott harcban a politika perszonalizációjával a vezető és a választók közötti bizalmi kapcsolatra került (Diamanti 2010). Ebben a szorosabb kapcsolatban a karizmatikus, de sokszor „nem politikus" vagy apolitikus vezetőnek jutott a meghatározó szerep (Fasano–Seddone 2016). Noha e kötet bevezető tanulmánya a rendkívüli képesség kinyilvánításához (hősiesség, vízió és felelősségvállalás) köti a karizmát (Körösényi et al. 2022), Berlusconi esetében e jellegzetességek csak részben ragadhatók meg, de a plebiszciter jellegű demokrácia egyik fontos jellemzője a karizmatikus vezető (Raniolo 2013).

A változásokhoz megfelelő talajt a kilencvenes évek elején az úgynevezett első köztársaság vége jelentette. 1993-ban a részben a többségi rendszert bevezető új választási törvényről szóló népszavazás eredménye is jól mutatta a pártok túlzott hatalmát *(partitocrazia)* visszaszorítani kívánó egyértelmű társadalmi igényt. A népszavazáson a szavazók 95%-a az arányossági elemekkel korrigált többségi választási rendszer bevezetése mellett voksolt. Az új választási rendszer megszüntetése is hozzájárult a pártok miniszterelnök-jelöltjeinek határozottabb megjelenéséhez a választási kampányban (Garzia 2013, 32–33.).

A kilencvenes években az információs forradalomnak köszönhetően jelentős változások játszódtak le: a választók egyre több információ birtokában szimbolikus értelemben egyre közelebb kerültek a politikusok korábban elzárt, elit világához. A politikusok gyenge pontjainak kitárulása következtében a megítélésük is jelentős mértékben megváltozott. 1999-ben Giddens erre a folyamatra hívta fel a figyelmet szükségesnek tartotta a demokrácia elmélyítését, a „demokrácia demokratizációját". Mindezt azzal magyarázta, hogy a régi kormányzási módszerek már nem működhetnek egy olyan társadalomban, amelyben a választópolgárok szinte ugyanazokkal az információkkal rendelkeznek, mint a hatalmon lévő politikusok (Parito 2015, 44.). A korrupciós botrányok felerősödésével együtt a politikusokba, a hagyományos vagy régi pártokba, illetve sokszor

magukba a demokratikus intézményekbe vetett bizalom jelentős mértékű csökkenése is megfigyelhető (Fasano Seddone 2016; Demos 2022).

A második köztársaság idején a pártokba vetett bizalommal együtt a választásokon való részvétel is folyamatosan csökkent. Míg az első köztársaság idején még általában 90% felett volt a választásokon való részvétel, addig a második köztársaság idején ez az arány már folyamatosan csökkent, és a 2013-as választásokon történelmi mélypontot, 75,20%-ot ért el a képviselőházra leadott szavazatok alapján (ISTAT 2014; Ministero dell'Interno 2017).

1979 (%)	1993 (%)	1987 (%)	1992 (%)	1994 (%)	1996 (%)	2001 (%)	2006 (%)	2008 (%)	2013 (%)
90,62	88,01	88,83	87,35	86,31	82,88	81,38	83,62	80,51	75,20

1. táblázat: Az olasz választásokon való részvétel (képviselőház) 1979 és 2013 között
Forrás: Ministero dell'Interno. Archivio storico delle elezioni
Online: http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C

A korrupciós botrányokkal megtépázott becsületű hagyományos politikai elit helyett a választókhoz közel álló, „szerethető", apolitikus politikus, illetve a nem párt jellegű mozgalmak megerősödése volt tapasztalható. A hagyományos ideológiák háttérbe szorulásával a politikus személyiségjegyei, élete, sokszor leegyszerűsítő kommunikációs stílusa felértékelődött, és egyfajta plebiszciter jellegre utalt az általuk képviselt politikai párt vagy mozgalom programja helyett (Cedroni 2010, 26.).

A gazdasági és pénzügyi válságok közepette, amikor a populizmust nem nélkülöző politikusok számára egyértelműen megfogalmazható az „ellenség", az „áldozat" és a „megmentő", az erős pártideológiai háttérrel támogatott tényalapú politizálás helyett az érzelmi alapú került előtérbe. Ebben az új háromszögben a válságra adott politikai válaszokat leegyszerűsíteni és a választók számára meggyőzően tálalni képes karizmatikus vezetők szerepe vált meghatározóvá.

Ha azonban a karizmatikus vezetők a kialakult válság megoldásában nem járnak sikerrel, akkor a választói preferenciák átrendeződnek, és új politikai vezetők gyors felemelkedése várható. A 2011-től elmélyülő szuverén adósságválság idején Silvio Berlusconitól a választók elfordultak, és hamarosan Beppe Grillo és Matteo Renzi megerősödése volt tapasztalható. Nem véletlen, hogy Berlusconi kommunikációját mindvégig inkább az optimizmus jellemezte, és a 2008-as nemzetközi hitelválságot követően is még azt bizonygatta, hogy országát a válság jóformán elkerülte. Az olasz gazdaság és pénzügyi rendszer anomáliáit jól mutatja, hogy az Olaszországot 2011-ben elérő szuverén adósságválságot megelőzően már 2010 decemberében felmerült az eurózónán belüli pénzügyi segítségnyújtás szükségessége Itália részére.

Berlusconi a rendelkezésére álló közvetítő eszközt, elsősorban a hagyományos médiát a lehető legmagasabb szinten volt képes saját sikere érdekében alkalmazni. A hagyományos politikusok által használt távolságtartóbb kommunikációs stílus helyett a választók tömegeihez közelebb álló kommunikációt képviselte (Parito 2015, 57.).

A korrupciós botrányok következtében a politikusokba, a pártokba és a képviseleti demokrácia intézményeibe vetett társadalmi bizalom tovább csökkent, a tőlük távolságot deklaráló, de a problémáikat megértő és ismerő, valamint a kihívásokra gyors válaszokat ígérő politikai vezetők szerepe pedig megerősödött. Noha Berlusconi többször is korrupciós botrányba keveredett, és végül jogerősen el is ítélték, az első köztársaság válsága idején, pályára lépésekor megítélésében ez még nem játszott meghatározó szerepet. A kilencvenes évek elején az „olasz álom" megtestesítőjeként Silvio Berlusconi médiamágnás saját televízióin és később a RAI felett is kialakuló befolyása következtében tudta kihasználni a hagyományos média által nyújtott lehetőségeket.

Az úgynevezett „tiszta kezek" vizsgálóbírói tevékenység eredményeképpen a kilencvenes évek elejétől számos eljárás indult Silvio Berlusconi ellen gazdasági bűncselekmények gyanújával. Vádolták többek között hamis tanúzással, gazdasági csalásokkal, offshore cégek illegális

finanszírozásával. Az ellene folyó ügyészi vizsgálatokat a kormányzása idején meghozott új törvényekkel állíttatta le. 1999-ben hosszú pereskedést követően a milánói fellebbviteli bíróság elévültnek nyilvánította Craxi és Berlusconi bűneit. Mindkettőjüket a pártok illegális finanszírozásával vádolták. Berlusconit első fokon kétévi és négyhavi börtönre, illetve tízmilliárd líra pénzbírságra ítélték, aki azonban ekkor már aktív politikusként mentességet élvezett. Craxi és Berlusconi mindvégig ártatlannak vallotta magát, és az általa sokszor „vörös tógásoknak", „kommunista vizsgálóbíráknak" nevezett baloldal politikai vendettájának tekintette az eljárásokat. Ezt követően is indultak ellene eljárások (például az úgynevezett SME-ügy), ezeket azonban bizonyíték hiányában és a bűncselekmény elévülése miatt sorra megnyerte.

Noha Olaszországban a fasizmus és Benito Mussolini működésének tapasztalatain okulva az úgynevezett első köztársaság idején a hagyományos politikai pártok, például az Olasz Kommunista Párt vagy az Olasz Kereszténydemokrata Párt esetében a túl erős vezető és meghatározó politikusi szereplő kialakulása gyakorlatilag elképzelhetetlen volt (Pasaquino 2013), az első és második köztársaság végén kialakuló politikai, gazdasági és pénzügyi válság már kedvező közéleti és társadalmi közeget hozott létre egy-egy karizmatikus vezető kiemelkedéséhez és ezzel együtt a politika perszonalizációjának a kialakulásához.

A második köztársaság idején a Hajrá Olaszország sikerét másolva több személyes párt is létrejött. Ezek közé sorolható az Umberto Bossi, majd később Matteo Salvini vezette Északi Liga (Lega Nord), az Antonio di Pietro által alapított Értékek Olaszországa (Italia dei Valori) vagy a 2012-ben alapított Olaszország Fivérei (Fratelli d'Italia). Olaszországban a személyes pártok leginnovatívabb formájának azonban a komikus-politikus Beppe Grillo által alapított Ötcsillagos Mozgalom tekinthető.

Vezetői és kommunikációs stílus

A kilencvenes évek egyik legfontosabb politikai jelensége a központosított személyes pártok *(partito personale)* megjelenése volt. Az első ilyen típusú pártnak a felülről létrehozott, a piac szabályaival vezérelt politikai kommunikációt használó Silvio Berlusconi által alapított Hajrá Olaszország tekinthető. Berlusconi a saját kereskedelmi adóiban alkalmazott marketingeszközök felhasználásával, az első köztársaság hagyományos pártjainak kommunikációjától teljesen eltávolodva tudott sikereket elérni, és ezzel együtt három választást megnyerni és kormányt alakítani.

A hagyományos ideológiák háttérbe szorulásával a személyes pártok sikere már nem elsősorban a párttagság méreteitől, társadalmi támogatottságától, hanem vezetőjének karizmatikus kommunikációs képességeitől, illetve a mögötte álló kampányguruktól, vagyis a politikai marketinget a lehető legmagasabb szinten alkalmazó kommunikációs tanácsadói szerepkörben mozgó *spin doctor*októl függött. A személyes pártot a vezető hozza létre, és szinte a párttagságtól függetlenül nevezi ki a pártvezetés többségét, határozza meg a sokszor populista kommunikációs stratégiákat (Musella 2014, 222.).

A kilencvenes évek elején Berlusconi azt a sikeres vállalkozót testesítette meg választói számára, aki vezetői és vállalkozói képességeivel kivezethette az országot a válságból. A tévécsatornái által is sugárzott optimizmusa sokak számára nyújtott reményt (Szabó 2017, 57.; Molnár 2011, 91.). Nagyon sokszor felmerült a kérdés, hogy az olasz választók egy része – a botrányokkal és perekkel terhelt időszakokat követően is – hogyan tarthatta meg a Berlusconiba vetett bizalmát. Berlusconi politikai sikerének titka lehet, hogy a volt miniszterelnök már az 1994-ben bemutatott *Discesa in campo* videóban a nyolcvanas-kilencvenes évekre jellemző „olasz álmot" testesítette meg támogatói számára. A kilencvenes évekre lejátszódó társadalmi és politikai folyamtoknak köszönhetően Berlusconi a pártok demokráciáját vagy a parlamenti demokráciát kiegészítő

„közönségdemokráciát" (Manin 1997) testesítette meg Olaszországban (Diamanti 2010).

Berlusconi karizmatikus, de többnyire populista politikai kommunikációs stílusára az átlagválasztó számára is érthető egyszerűség, az optimizmus („merjünk nagyot álmodni", az „új kezdet") és a fontosabb politikai üzenetek (például az antikommunizmus) gyakori ismétlése a jellemző (Mola 2001). A nyolcvanas években megerősödő középjobb orientáltságú középrétegnek a Berlusconi által képviselt életstílussal, vállalkozói sikereivel és egyfajta törvényekfelettiségével viszonylag könnyű volt azonosulni. Mindemellett politikai kommunikációjában nem tartózkodott egyfajta önfeláldozó messiásszerep hangoztatásától sem (például 2008: „Számomra a kormányzás egy kereszt." La Repubblica 2008; Molnár 2015, 267.).

Berlusconi a negyvenéves kereszténydemokrata kormányzást követően új emberként és a vállalkozóból lett „apolitikus politikusként" saját sikereinek az olasz politikába és gazdaságba történő átültetését, az „olasz álom" megvalósítását, illetve új politikai kultúrát és új társadalmat ígért. A hagyományos pártokkal szemben egyértelműen megnyilvánuló sikere a populizmussal átitatott új „közember-politikában" *(neo-qualunquismo)* gyökerezett. Berlusconi a 2001-es kampánya alatt az olasz családoknak szétküldte a saját életét bemutató *Egy olasz történet (Una storia italiana)* című könyvet, amelyben életét és sikerének történetét egyfajta példaként mutatta be (Mammarella 2008, 151.; Molnár 2015, 151.). A képekkel sűrűn illusztrált kis könyvben Berlusconi életének apró részletei, titkai és a sokak által csodált életmódja tárulhatott az olvasók elé (Berlusconi 2001).

Berlusconi minden választási kampány idején strukturális reformokat, illetve a politikai rendszer jelentős reformját ígérte. Politikai tevékenységének egyik fontos elemét jelentette a választási rendszer átalakítása és a miniszterelnöki funkció megerősítését is célzó alkotmányreform elindítása. A kilencvenes évek második felétől megkezdődő alkotmánymódosítási kísérletek és kezdeményezések részben a politikai rezsim átalakítására tett kísérletnek tekinthetők, ezek megvalósulása az

Olaszországban megszilárdult alkotmányos demokrácia plebiszciter formáját erősítette volna (Donovan 1998).

Ebből a szempontból a legfontosabb alkotmánymódosítási kísérlet a 2001 és 2006 közötti kormányzása idején zajlott. 2005-ben a Szenátus nagy többséggel elfogadta az alkotmánymódosításról szóló tervet, amely többek között a szenátus német mintára történő föderalista átalakítását és a miniszterelnök hatásköreinek megerősítését (prezidencializáció) is tartalmazta (Senato della Repubblica 2005; Molnár–Andreidesz 2011). Az alkotmánymódosítást kétharmados parlamenti támogatás hiányában népszavazásnak is alá kellett vetni, de a szavazók többsége (61,7%) végül elvetette azt. A választók nem kívánták csökkenteni a kétkamarás parlament ellenőrző és kiegyensúlyozó funkcióját, illetve a köztársasági elnök garanciális szerepét (Molnár 2011, 167.). Silvio Berlusconi másik legfontosabb céljának a kétpólusú pártrendszer *(bipolarismo)* kialakítása tekinthető. 2008–2009-ben létrejött a Berlusconi vezette Hajrá Olaszországot és a Gianfranco Fini vezette Nemzeti Szövetséget tömörítő Szabadság Népe. Az új párthoz az Északi Liga nem, de több kisebb, az önállóságukról lemondó középjobb párt csatlakozott (Molnár 2011; Tranfaglia 2010, 194.; Mammarella 2008, 624.; Ignazi 1997, 123–124.). Berlusconi magát a 2008-as választásokat is egyfajta népszavazásnak tekintette az újabb alkotmánymódosítási kísérletek érdekében (Farinelli–Massetti 2011, 694.). Ezeket azonban kormányának 2011-es bukását követően már nem hajthatta végre.

Politika és média viszonya

Médiabirodalmának kiépítése azt követően kezdődött el, hogy a hetvenes évektől lehetőség nyílott az állami televízió (RAI) mellett helyi tévék indítására is. Berlusconi 1974-ben hozta létre a Telemilano58 elnevezésű helyi kábeltévét, majd 1977-ben megvásárolta az *Il Giornale* című vezető napilapot. 1979-ben létrejött az országos szinten ugyanazt

az adást sugárzó helyi adók összességeként a Canale 5 kereskedelmi adó, amely ezáltal játszotta ki a RAI-monopóliumát, és az amerikai típusú műsorok eredményeképpen rövid időn belül rendkívül népszerű lett. 1980-ban Silvio Berlusconi és Marcello Dell'Utri megalapította a Publitaliát. A hirdetési ügynökség később az olasz reklámpiac kétharmadát fedte le. 1982-ben az Italia1, 1984-ben pedig a Rete 4 a Canale 5-hez hasonlóan működő kereskedelmi adókat vásárolta meg. Mindennek köszönhetően a nyolcvanas évek elején az állami televízió monopóliumának megszűnésével saját tévéadókat, majd egy egész médiabirodalmat hozott létre. 1986-ban Bettino Craxi miniszterelnöksége idején hozott kormányrendelet („Berlusconi-rendelet") az alkotmányellenességre hivatkozó helyi letiltásokat is feloldotta, majd az 1990-ben hozott médiatörvény (legge Mammí) a kész helyzetet szentesítette, engedélyezte a magántévék számára az élő adást, a helyszíni közvetítést, és lehetővé tette a híradókat is. Berlusconi médiában betöltött helyzetét javította, hogy a törvényből hiányzott az antitröszt rendelkezés. Mindez jól mutatja, hogy legfontosabb támogatója, Bettino Craxi kormányzásának idején egyre nagyobb ütemben növekedett az ekkor még elsősorban médiát és ingatlanvállalkozásokat magában foglaló cégbirodalom (Tavaglio–Gomez 2003). A nyolcvanas években tapasztalható töretlen növekedés eredményeképpen a Fininvest része a Mediaset, a Publitalia, a Mondadori, a Mediolanum, a Medusa és 1986-ban a Milan. Napjainkban több tízezer foglalkoztatottja van. Silvio Berlusconi vagyona kb. 12 milliárd USD volt 2006-ban.

A tömegkommunikációban betöltött szerepének növekedésével egy időben a tömegek hatékony befolyásolását lehetővé tevő olyan eszköz jutott Berlusconi birtokába, amelyet politikai szereplése során rendkívül hatékonyan és sikeresen tudott alkalmazni. A rendkívül magas szintű politikai és tömegkommunikációs technikák együttes alkalmazása következtében a Mediaset az állandó politikai propaganda eszközévé válhatott. A médiabefolyásolásának növekedését jelentette, hogy 2001 és 2006 között, a második Berlusconi-kormány idején a RAI (köztévé) kormánypárti

felügyelőbizottsági tag ellenőrzése alatt működött. Nem véletlen tehát, hogy 2004-ben a Freedom House minősítése szerint csupán „részlegesen szabad" volt az olasz média. Helyzetét tovább erősítette a 2004-es érdekösszeférhetetlenségi törvény, amelynek értelmében kormányzása idején sem kellett lemondania a Mediaset-csoportról, hiszen személyesen nem ő, hanem családtagjai vezették (Molnár 2011; Molnár 2017).

Hatalomgyakorlás és közpolitika

A vizsgált időszakban a kutatás tárgya szempontjából a hatalomgyakorlás és közpolitika területén nem történtek jelentős változások. Sőt a 2001-es alkotmányreform következtében a tartományi autonómia nagymértékben kiszélesedett. A reform jelentős változásokat hozott a központi kormányzat és a helyi szint közötti világosabb hatáskörmegosztásban (Molnár–Andreidesz 2011).

Annak ellenére, hogy voltak törekvések a prezidencializáció, vagyis a miniszterelnöki *(presidente del consiglio dei ministri)* szerep megerősítésére, ezek nem jártak sikerrel. Olaszországban a közpolitika és a hatalomgyakorlás legégetőbb problémája továbbra is a korrupció maradt. Annak ellenére, hogy Berlusconi bukását követően Mario Monti szakértői kormánya több intézkedést bevezetett az országot átfogó korrupció megfékezésére, az olasz társadalom továbbra is ezt tekintette az egyik legsürgetőbb problémának. A 2013-ban készült Eurobarometer-felmérés szerint a megkérdezett olaszok 97%-a azt gondolta, hogy az országában nagyon vagy eléggé elterjedt a korrupció (az EU27 közül a második). A válaszadók 93%-a inkább vagy teljes mértékben egyetértett azzal az állítással, hogy a korrupció jelen van a nemzeti szintű közintézményekben. Közel kétharmaduk (68%) úgy vélte, hogy a személyes nyereség céljából történő megvesztegetés és hatalommal való visszaélés elterjedt a politikai pártok között, 63%-uk szerint pedig a nemzeti, regionális vagy helyi szintű politikusok között. A válaszadók 75%-a teljesen

vagy eléggé egyetértett azzal az állítással, hogy az üzleti siker egyetlen módja, ha a gazdasági szereplőnek politikai kapcsolatai vannak (az EU27 átlaga 56%) (European Commission 2013). A korrupció magas szintje mindvégig hozzájárult az erőforrások személyes kapcsolatok és lojalitás alapján való elosztásának gyakorlatához. A korrupció a demokratikus és piacgazdasági keretek között is gyengítette a személytelen (piaci vagy bürokratikus) szabályok maradéktalan érvényesülését, a tulajdonjogot azonban nem veszélyeztette.

Következtetések

Az olasz politikai gondolkodásban a plebiszciter demokrácia fogalmát elsősorban az autoriter vagy diktatórikus rendszerekkel azonosítják (Bordignon 2014, 441.). Maga a fogalom is félrevezető, hiszen a *plebiscito* jelentése a népszavazásnak felel meg olaszul. Így nem véletlen, hogy esetenként a közvetlen demokrácia egy formájára is utalhat (Donovan 1998, 282.). Pasquino a Demokrata Párt esetében kialakuló közvetlen főtitkárválasztás gyakorlatát tekintette egyfajta plebiszciter jellegűnek (Pasquino 2011, 678.).

Mindennek ellenére a választási rendszer módosítása és a média jelentette eszközök beemelése a választási kampányokba elősegítette a pártok és a politika perszonalizációját. Ez a folyamat Silvio Berlusconi esetében egyértelműen megfigyelhető. A kilencvenes évek elején átalakuló pártrendszer és a politika perszonalizációja a mérsékelt plebiszciter demokrácia kialakulásának elemeit mutatta (Musella 2014). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a demokratikus intézményes keretek és a fékek és ellensúlyok rendszere képes volt megakadályozni valódi plebiszciter vezérdemokrácia kialakulását (Fabbrini 2013, 168.).

A perszonalizált politika természetesen azt is jelenti, hogy az olasz társadalmat Berlusconi személye megosztotta: a vizsgált időszakban

Berlusconi vált a politikai élet központi alakjává, így a választások az ő megerősítéséről vagy éppen elutasításáról szóltak.

Hivatkozott irodalom

Berlusconi, Silvio (2001): Contratto con gli Italiani. 2001. https://www.lavoce.info/wp-content/uploads/2013/01/contratto-con-gli-italiani.pdf

Berselli, Edmondo – Roberto Cartocci (2001): Il bipolarismo realizzato. *Il Mulino,* 3: 449–460.

Bordignon, Fabio (2014): Dopo Silvio, Matteo: un nuovo ciclo personale? La democrazia italiana tra berlusconismo e renzismo. Comunicazione *politica,* Fascicolo 3, dicembre.

Cedroni, Lorella (2010): *Il linguaggio politico della transizione. Tra populismo e anticultura.* Roma, Armando Editore.

Crainz, Guido (2015): Italy's political system since 1989. *Journal of Modern Italian Studies,* 20. 2: 176–188. Online: https://doi.org/10.1080/1354571X.2015.997490

Demos (2022): Rapporto gli italiani e lo stato (2003–2011). Online: http://www.demos.it/rapporto.php

Diamanti, Ilvo (2010): Prefazione. In Bernard Manin: *Principi del governo rapresentativo.* Bologna, Il Mulino.

Donovan, Mark (1998): Political Leadership in Italy: Towards Plebiscitary Democracy. *Modern Italy,* 3. 2: 281–293. Online: https://doi.org/10.1080/13532949808454810

European Commission (2013): Eurobarometro n. 397. Factsheet. Italia. 1–4. Online: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_397_fact_it_it.pdf

Fabbrini, Sergio (2013): The rise and fall of Silvio Berlusconi. *Comparative European Politics,* 11. 2: 153–171. Online: https://doi.org/10.1057/cep.2012.18

Farinelli, Arianna – Emanuele Massetti (2011): Eppur non si muove? Prospects for constitutional reforms in Italy after the 2009 European and 2010 regional elections. *Journal of Modern Italian Studies,* 16. 5: 685–704. Online: https://doi.org/10.1080/1354571X.2011.622474

Fasano, Luciano M. – Antonella Seddone (2016): Selecting the leader, Italian style. *Contemporary Italian Politics,* 8. 1: 83–102. Online: https://doi.org/10.1080/23248823.2016.1156313

Follini, Marco (2006): Teoria, prassi e ideologia del berlusconismo. *Il Mulino,* 2.

Garzia, Diego (2017): Party transformation, leadership change and closeness to parties: the case of Italy, 2013. *Contemporary Italian Politics,* 9. 1: 30–43. Online: https://doi.org/10.1080/23248823.2017.1288844

Horváth Jenő: Olaszország. In Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István szerk. (1997): *20. századi egyetemes történet 1945–1995 II.* Budapest, Korona Kiadó. 406–431.

Ignazi, Piero (1997): *I partiti politici in Italia.* Bologna, Il Mulino.

ISTAT (2014): Elezioni e attività politica e sociale. *Annuario Statistico Italiano.* Online: https://www.istat.it/it/files/2014/11/C09.pdf

La Repubblica (2008): Veltroni e Berlusconi, sfida in Campania. ma diserteranno il duello finale in tv. Online: http://www.repubblica.it/2008/04/dirette/sezioni/politica/verso-voto-2/ven-4-aprile/index.html?ref=search

Mammarella, Giuseppe (2008): *L'Italia contemporanea. 1943–2007.* Bologna, Il Mulino.

Mandák Fanni (2014): A politika prezidencializációja – Magyarország, Olaszország. *Pro Bono Publico,* 2. 4: 110–119.

Manin, Bernard (1997): *The Principles of Representative Government.* Cambridge, Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9780511659935

McCarthy, Patrick (1995): *The crisis of the Italian state: From the origins of the cold war to the fall of Berlusconi.* New York, St. Martin's Press.

Ministero dell'Interno. Archivio storico delle elezioni. Online: http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C

Mola, Giancarlo (2001): Berlusconi: „La mia biografia in tutte le famiglie italiane." *La Repubblica.it,* 2001. április 11. Online: http://www.repubblica.it/online/politica/campagnacinque/libro/libro.html

Molnár Anna – Andreidesz Gábor szerk. (2011): *150 éves az olasz egység.* Budapest, Brozsek Kiadó.

Molnár Anna – Urbanovics Anna (2020): The role of e-democracy in Italy and Hungary. *Transforming Government: People, Process and Policy,* 14. 3. 545–560. Online: https://doi.org/10.1108/TG-01-2020-0010

Molnár Anna (2011): Olaszország története a második köztársaság idején, Áron Kiadó, Budapest.

Molnár Anna (2015): Az olasz politika viharai. Úton a harmadik köztársaság felé? In Ferwagner Péter Ákos – Garaczi Imre – Kalmár Zoltán szerk.: *Mediterrán perspektívák.* Budapest, Stratégiakutató Intézet, 2015. 249–283.

Molnár Anna (2017): Politikai perszonalizáció – az olasz politika főszereplői a második köztársaság idején. *Nemzet és Biztonság,* 10. 6: 41–60.

Musella, Fortunato (2014): How personal parties change: party organisation and (in)discipline in Italy (1994–2013). *Contemporary Italian Politics,* 6. 3: 222–237. Online: https://doi.org/10.1080/23248823.2014.969005

Pankovits József (1998): *Az olasz politikai pártok választútja a 20. század végén.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Parito, Mariaeugenia (2015): Il leader (non) politico é il messaggio. *Humanities,* 4. 7: 41–69.

Pasquino, Gianfranco (2011): Primary elections in Italy. An episode in institutional imitation. *Journal of Modern Italian Studies,* 16. 5: 667–684. Online: https://doi.org/10.1080/1354571X.2011.622473

Pasquino, Gianfranco (2013): Personalistic leadership, party politics, and the quality of democracy: the case of Italy. *Contemporary Italian Politics,* 5. 3: 262–276. Online: https://doi.org/10.1080/23248823.2013.846036

Poguntke, Thomas – Paul Webb szerk. (2005): *The Presidentialisation of Politics in Democratic Societies.* Oxford, Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/0199252017.003.0001

Raniolo, Francesco (2013): *I partiti politici.* Roma–Bari, Laterza.

Senato della Repubblica (2005): Legislatura 14° - Disegno di legge N. 2544-D. Senato della Repubblica, 2005. Online: http://www.senato.it/japp/bgt/showdoc/showText?tipodoc=Ddlmess&leg=14&id=00154601&offset=450&length=85223&parse=no

Smith, Denis Mack (1997): *Storia d'Italia dal 1861 al 1997.* Editori Laterza.

Szabó Tibor (2007): A Forza Italia (Olaszország). *Politikatudományi Szemle,* 16. 1. 45–64.

Tranfaglia, Nicola (2010): *Anatomia dell'Italia repubblicana 1943–2009.* Firenze, Passigli Editori.

Travaglio, Marco – Peter Gomez (2003): „Berlusconi". Stampato in proprio Ufficio Parlametare dell' On. Gianni Vattimo. Online: https://www.scribd.com/document/11343867/Berlusconi-Di-Marco-Travaglio-e-Peter-Gomez

6. FEJEZET

Gáspár Kristóf

VÁLSÁG SZÜLTE VEZETŐ: BORIS JOHNSON KORMÁNYZÁSÁNAK ELSŐ KÉT ÉVE

Boris Johnson nem a választók által került a brit miniszterelnöki székbe, mégis az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb felhatalmazását kapta a választóktól – utólag. Johnson válságkezelő miniszterelnökként lépett hatalomba, a válságot viszont egy még nagyobb válsággenerálással kezelte, majd oldotta meg. Egyedi megjelenése, különc stílusa mögött egy különleges vezetőt ismerhetett meg a világ, aki nem pusztán megoldja a válságokat, de egyben rezsimalapításra, a bevett politikai játékszabályok felrúgására is képes, aki nem fél egy mintademokráciában is autoriter vezetői eszközökhöz nyúlni. A következőkben Boris Johnson miniszterelnökségének első két éve alapján, kifejezetten a válságkezelői aspektusára fókuszálva, de mint komplex vezetőt mutatom be, ezt követően pedig a plebiszciter vezérdemokráciák analitikus kategóriái alapján elemzem karakterét, tevékenységét és hatását. A vizsgálat központi kérdése, hogy milyen vezető/vezér Boris Johnson, a plebiszciter vezérdemokrácia milyen esete az Egyesült Királyság miniszterelnöksége alatt.

Előzmények

A 2016-os brexitreferendum történelmi fordulópont az Egyesült Királyság történetében. Az Európai Unióból való távozás melletti voksok nem várt, de mégis biztos többsége gazdasági és politikai válsághelyzetet idéztek elő. Habár a választók egyértelmű akaratkifejezése a népszavazáson megtörtént, a politikai eliten belüli, hosszú éveken át tartó bizonytalanság okozott patthelyzetet, amelyet sem a miniszterelnök (David Cameron) azonnali lemondásával, sem előrehozott választással (2017) nem sikerült feloldani. Az országon belüli konfliktus kéz a kézben járt az Európai Unióval való megállapodás többszöri elhalasztásával, a szigetországra nehezedő nemzetközi nyomás fokozódásával. Mindeközben a kormányzó konzervatívok sorozatos kudarcokat éltek át, hiszen sem a rosszul ütemezett előrehozott parlamenti választáson nem sikerült a gyors kilépés biztosításához szükséges többséget, felhatalmazást megszerezniük, sem az EP-, illetve helyhatósági választáson nem sikerült megerősíteniük pozícióikat. Mindezek következményeként szűk három évvel a brexit-népszavazás után kormányválság alakult ki, amelyben a miniszterelnök, Theresa May lemondott.

Boris Johnson ezt követően került igazán reflektorfénybe mint a Tory Párton belüli brexitpártiak egyik leghangosabb vezetője, London korábbi polgármestere és egy ideig az ország külügyminisztere. Johnsont tehát közvetlenül nem a választók, hanem a saját pártjában kialakult hatalmi átrendeződés és a már a korábbiakban felsorolt külső tényezők miatt kialakult társadalmi nyomás juttatta a miniszterelnöki székbe 2019. július 24-én.

Rendszerkörülmények és a vezető karaktere

Az Egyesült Királyságban, habár hosszú, részben több évszázados tradíciók alapján a modellalkotó westminsteri parlamentáris rendszerű

kormányforma és a demokrácia alapvetően határozzák meg a miniszterelnök mozgásterét, az utóbbi évtizedekben a globálisan is megjelenő, millenniumi trendek (például a politikai törésvonalak felolvadása, a politika perszonalizációja, a kormányzati működés prezidencializációja, a mediatizáció vagy éppen a politika és a választópolgárok még közvetlenebb kapcsolata – vö. jelen kötet bevezető fejezetét) itt is érvényesültek változó mértékű és intenzitású közvetlen következményeket hozva a brit politikai életbe.

A brit parlamentáris rendszerben már intézményi, jogszabályi oldalról is kiemelt szereplőnek tekinthető a mindenkori miniszterelnök (vö. brit miniszterelnöki intézmény – Franczel 2013), ám a felsorolt trendek külön-külön is, de még inkább együttesen eredményezhetik, hogy intézményi hatáskör szempontjából is átalakulásról, formálódásról beszélhetünk. E folyamatokat összefoglalóan a brit eset kapcsán is a prezidencializálódás vált a kiemelt és meghatározó magyarázattá, nem elfeledve persze az ezzel az elmélettel versengő megközelítéseket sem (például „miniszterelnökösödés" – Dowding 2013; *Core executive* – Rhodes–Dunleavy 1995; „miniszterelnöki predominancia" – Hefferna 2003). A prezidencializálódás (Foley 1993; Poguntke–Webb 2005) fogalma, illetve elméleti kerete azért is találó a brit miniszterelnökök esetében, mert a vezető megkérdőjelezhetetlen kiemelkedése, bizonyos esetekben rendszerfelettisége magában hordozza mindazon vezetőre fókuszáló trendeket, melyeket más modellek esetében csak külön-külön volna érdemes vizsgálni (vö Blick–Jones 2014).

Fontos ugyanakkor látni, hogy az Egyesült Királyság mindenkori miniszterelnökének esetében az erős intézményi pozíció, melynek intézményi és informális megerősödését, kiemelkedését, az erőforrások megnövekedését is magával hozta az utóbbi évtizedek elnökösödési trendje, egyben nem jelenti azt, hogy mindenképpen erős és meghatározó vezető lesz egy miniszterelnök. Boris Johnson esetében továbbra is adottak az alkotmányos és politikai rendszer egyre stabilizálódó (kétpárti)

keretei, így működése is ezen intézményileg „beszorított" helyzetből indult ki (Pilling–Cracknell 2021).

A „beszorított" helyzet a brit demokratikus modellben érhető tetten, a parlamentáris (alkotmányos) demokratikus működésben és a többségi választási rendszerben. Rendszerszintű, a modelleket megbontó reform viszont sem Boris Johnson, sem közvetlen elődjei idejében nem volt jellemző. Tehát Johnson hiába hozott létre saját politikai rezsimet (lásd később), az nem eredményezett mélyreható változást sem a jogrendszerben, sem az intézményrendszerben – leszámítva a Brexit értelemszerű következményeit.

Az állandóságot a formális intézmények mellett például a pártrendszer is garantálja. A második világháborút követő negyven évben erősödött meg a stabil kétpárti rendszer a pártok és szavazói tömbök szintjén is. Viszont 1987-től a választói volatilitás, azaz a szavazóvándorlás szintje trendszerűen elkezdett növekedni, aminek eredményeként a 2010-es és 2015-ös választások történelmi mértékű táborváltást eredményeztek a korábbi választásokhoz képest (33 és 42%) a választópolgárok körében (The British Election Study Team). A hagyományos kétpártrendszer átalakult. A UKIP, a regionális pártok, illetve a koalíciós kényszerek megmutatták, hogy elmúlhatott a klasszikus korszak, elmúlhatott a választási rendszer puszta jellegéből adódó biztos kormányzati többség kialakulása.

A 2017-es és 2019-es választások ezeket a trendeket némiképp moderálták. Habár a választói volatilitás szintje még mindig magas, de már csak az 1997–2001-es szinten volt a csúcsot jelentő korábbi két választáshoz képest. Theresa May kormányzása nem bizonyult elégnek az átütő sikerhez, a 2019-es választásokat követően viszont stabil egypárti többség alakult ki. Maynek és utódjának, Johnsonnak is sikerült integrálnia a korábbi UKIP-, majd Brexit Party-szavazókat, ami bizonyosan hozzájárulhatott a választási sikerhez (ez pedig talán bizonyítéka lehet annak is, hogy a Katz és Mair által leírt populista ellenzéket is el lehet foglalni egy a választásokon megjelenő populista, esetünkben a brexitkérdés kisajátításával is). A 2019-es egyértelmű választási eredmény biztosította

a kormányzási és a parlamenti stabilitást is, hiszen bár tíz párt képviselőjelöltjei szereztek egyéni mandátumokat, mégis a két legnagyobb párt, a konzervatívok és munkáspártiak a mandátumok több mint 86%-át birtokolják.

A fentiek fényében is logikusnak tűnik, hogy a vezető képességei, vezetési stílusa jelentik azt a hozzáadott értéket, amely által betölthetők a formális és informális intézményi keretek adta lehetőségek (Heffernan 2005). Éppen ezen ok miatt fontos vizsgálatunk alanyának, Boris Johnsonnak a múltjával és személyiségével is megismerkednünk.

Boris Johnsont már polgármesterként is inkább tekintették weberi értelemben vett karizmatikus politikusnak, és tényleges tetteivel, eredményeivel szembeállítva ennek tulajdonították sikereit is (Worthy et al. 2018). Johnson hangosan és sokszor szokatlan (hiszen egyszerre jelenik meg nála a nosztalgia, a „retró maszkulinitás" és egy posztmodern PR-szemléletű flört a választókkal – Yates 2010, idézi: Worthy et al. 2018), de mindvégig népszerű, a választókat megszólító módon kommunikált, ezzel elérve akár olyan választói csoportokat is, amelyeket más politikusok nem tudtak. Egy olyan „őszintének ható" imázst volt képes felépíteni magának politikai karrierje során, amely kapcsán a humornak, az autentikusságnak, őszinteségnek és a frissesség érzetének kiemelt szerep jutott. (Dommett 2015, 167.) Olyannyira népszerűvé vált karaktere, hogy még a munkáspárti szavazók egy része is többet akart látni belőle, hiszen sokakban alakult ki az érzés, hogy Johnson őket felvillanyozza, újdonságot hozva a brit politikai életbe (Dunt 2012).

Imidzsének szerves részét képezi a *kívülálló* karaktere. A választók felé egyértelműen ez az erősen mutatott, kissé népvezéri, „egy közülünk" karakter vált népszerűvé, ám nem szabad elfeledni, hogy Johnson egy kifejezetten komplex politikus. Úgy volt képes megtartani népszerűségét, sajátos imidzsét, melyben a normalitás képviselője és a botrányhős politikusként is sokszor feltűnt, hogy közben a pártelittel való jó kapcsolata, beágyazottsága is végig erős tudott maradni – már a polgármestersége idején is, és a brexitnépszavazást követő években is (Dommett 2015, 167.).

Johnson miniszterelnökségét megelőző politikai jelenlétének lényege az impulzivitás, a személyközpontúság (Marguile 2019). Habár ezen jegyek alapján nagyon hasonlatos lehet klasszikus populista politikusokhoz, amely képet erősítheti a népre, az emberek döntésére és a legitimációra való folytonos hivatkozás (ez különösen előtérbe került külügyminiszтersége idején, a brexitkérdéskör kapcsán), ám a legtöbb értékelés szerint (Rachman 2019; Gallego 2020) Boris Johnson „csupán" populista politikai stílust és retorikát alkalmaz. Ez jellemző miniszterelnökségére és az azt megelőző politikai pályafutására is.

A brexit perszonalizálása

A brexitnépszavazást követően Theresa May miniszterelnök egyértelmű feladatot és felhatalmazást kapott, mégis Boris Johnson első miniszterelnöki beszéde volt az, ahol bejelentette: „ki kell szabadulni az országot megbénító régi viták börtönéből" (BBC 2017). Boris Johnson világos céllal vette át az ország irányítását: végre kell hajtania a brexitet. Amennyiben ez nem sikerül, úgy miniszterelnökként is megbukik, hiszen személyes garanciát vállalt rá 2019 nyarán.

Johnson retorikája, egyszerű, az emberek nyelvén megszólaló és mindig az emberek tömeges akaratára hivatkozó kommunikációja újdonságot hozott a szakpolitikai és paradigmatikus vitákba belevesző brit politikai közbeszédbe – a választók nem ezt szokták meg a miniszterelnököktől. Ezen viták természetesen nem csupán a kilépéshez szükséges megállapodás részletes szakmai tartalmáról szóltak, hanem a kilépés „súlyáról" (*hard* vagy *soft brexit*), illetve arról is, hogy miként lehet megakadályozni magát a kilépést (például új népszavazás, esetleg maradáspárti parlamenti többség biztosítása – lásd The Guardian 2019).

Az új miniszterelnök ezzel szemben „nem veszett el a részletekben": kommunikációját a feladat, a cselekvés legitimációja és a cél meghatározása uralta. Nyelvhasználatát, stílusát könnyen illethetjük a moffitti

populista jelzővel, hiszen a döntés (EU-ból való kilépés) mögötti legitimáció (népszavazás) és az emberek érdekében (a brexit vélt vagy valós előnyei) való döntés végrehajtása (tényleges brexitmegállapodás) akár együtt, akár külön elemeiben való kommunikálása jelentették 2019-ben az elsődleges irányvonalat. Másképp megfogalmazva a vezető az elit helyett az emberek oldalára állva, közvetlen stílusban őszintén beszélt a válsághelyzet közepén (lásd Moffitt 2016, 47–48.). Kormányzásának első hónapjaiban tehát a legfontosabb megoldandó feladatnak a brexit végrehajtását tekintette a miniszterelnök, amely célhoz még egy előrehozott parlamenti választási eszközt is rendelt (lásd következő szakasz). Az ebben a kampányban megjelenő kommunikációja, amelyet a *Conservative Manifestó*ban foglaltak össze, végeredményben a miniszterelnök politikai karakteréhez, személyiségéhez passzoló közvetlen, kifejezetten perszonalizált vállalásokat tett, és az országot három éve foglalkoztató és megosztó vita végleges lezárására tett kísérletet. Magyarán megígérte, hogy „végre végrehajtjuk a brexitet" (Conservatives 2019).

Ez a karakter- és üzenetközpontú kommunikáció akkor válik igazi újdonsággá, és pusztán a szavak erejét akkor érthetjük meg, ha megvizsgáljuk Boris Johnson elődjének, Theresa May 2017-es előrehozott választásra készülő kampányanyagát (Conservatives 2017).

Nem pusztán az üzenetek egyszerűségéből és erősségéből világlik ki Boris Johnson karaktere, hanem abból is, hogy valójában korszakhatárt kívánt húzni saját kormányfősége és az azt megelőző időszak között (amelynek ugyanakkor történetesen ő is az egyik főszereplője volt a brexitkampány egyik arcaként, majd két évig külügyminiszterként). Ez az erőteljes, populista jegyekkel tarkított és legfőképpen cselekvésorientált politikai kommunikáció Boris Johnson miniszterelnökségének meghatározó jellemzőjévé, stílusává vált.

Válságkezelés, válsággenerálás, válságlegitimáció

Boris Johnson kormányzásának első részét leginkább válsághelyzetek kezelése tette ki úgy a brexitügyben, mint a koronavírus-járvány elleni küzdelemben. A miniszterelnök intézkedései ennek megfelelően sok esetben gyorsak és határozottak voltak még akkor is, ha nem vagy nem feltétlenül vezettek eredményre.

Johnson már miniszterelnökként a rendezett, tehát az Európai Unióval való megállapodáson alapuló kilépés mellett foglalt állást (holott korábban a rendezetlen kilépéssel sem lett volna gondja). Látva, hogy az ehhez szükséges brit alsóházi többséggel nem rendelkezik, egy kockázatos, de végeredményben sikerre vezető stratégiához fordult célja elérésében: teljes mértékben személyéhez kötötte a kilépést (lásd első miniszterelnöki beszéde és a fő kampányüzenetei).

Ennek nyilvánvalóan kettős célja volt: nem pusztán az ő személyéhez kötésével akarta még fontosabbá, még emeltebbé és kiélezettebbé tenni a problémát, hanem értelemszerűen siker esetén ez az egyértelmű politikai haszonszerzéshez és egy stabil kormányzás alapjaihoz járulhatott volna hozzá. Ez azonban egy hosszú és látszólag igen rizikós vállalkozást jelentő úton volt csak lehetséges, amelyben a kormányfő több csatát is elvesztett: nem sikerült az eredetileg vállalt 2019. október 31-ig végrehajtani a brexitet, többször is leszavazta a brit alsóház – hogy csak pár példát említsünk. Világosan látszott ugyanakkor, hogy Boris Johnson a hangos és egyszerű üzenetekkel tűzdelt beszédei ellenére is másképp gondolkozik, mint elődje: felismerte, hogy a parlament mindenképpen meg fogja akadályozni nem csupán a rendezetlen kilépést, de lehetőség szerint a brexitet is – hiszen ez érthető okokból a brexitpártivá váló toryk többségének komoly, akár történelmi vereség is lenne.

Johnson ennek megfelelően egy olyan, kvázi válsághelyzetet idézett elő, amelyben kihasználva minden rendelkezésére álló eszközt, elsőként egy olyan előrehozott parlamenti választást akart kiharcolni, amelynek kampánya során a brexit és a személye összemosódik. Ennek érdekében

sajátos és kockázatos „játékba" kezdett: előbb a királynő segítségével szüneteltette az alsóházi ülést egy ideig, hogy mindenképpen legyen előrehozott választás, mely az alsóház kétharmados többségével, így az ellenzék jóváhagyásával kerülhetett elfogadásra. Cserébe 2020. január 31-i megállapodási határidőre eltolták a brit kilépés időpontját. Ez a stratégia az erős, perszonalizált üzenetekkel kombinálva újra abszolút alsóházi többséget eredményezett a konzervatívoknak, amivel tehát garantálni tudták a brexitmegállapodás határidő előtti megkötését, a 2016-os választói akarat érvényesülését, az Egyesült Királyság Európai Unióból való távozását. Nem utolsósorban pedig Boris Johnson közvetlen, magabiztos legitimációt szerzett nem pusztán ügye, de kifejezetten személye mellett is.

Erre a legitimációra szüksége is volt, hiszen 2020 első negyedévében a szigetországot is elérte a koronavírus-járvány. Az új, eddig nem látott kihívás egy új típusú válsághelyzetet idézett elő. A válság jellegéből adódóan a sikeres válságkezelés minden esetben relatívnak tekinthető, emiatt Boris Johnson intézkedéseinek megítélése sem olyan egyértelmű, mint a 2019-es kormányzás idején. Látványos ugyanakkor, hogy a Covid–19-járvány kezdetén Boris Johnson a szakértői figyelmeztetések ellenére is kockáztatott, a járványkezelés egy alternatív – utólagosan viszont nem pusztán megítélésében, de hatásosságában is egyértelműen negatív – megközelítésével próbálta kezelni a válságot 2020. március közepéig. A kormány a már akkor is, és a későbbiekben is sokat kritizált úgynevezett nyájimmunitás járványkezelési elvét alkalmazta, melynek lényege, hogy a korlátozások bevezetése nélkül minél gyorsabban minél több ember betegedjen meg, essen át a víruson, majd természetes immunitás alakuljon ki a szervezetében.

Politikai értelemben ez mindenképpen egy igen kockázatos tervként értékelhető, ám nem is véletlen, hogy alig pár hét után, elsősorban a társadalmi nyomásnak és a járványadatoknak köszönhetően Johnson kormánya változtatott, és rendkívül szigorú, az európai gyakorlattól is eltérő intézkedéseket vezetett be. Boris Johnson március 27. és április 12. közötti súlyos, a koronavírus okozta fertőzés következtében kialakult betegsége

pedig már személyében is megváltoztatta a kormányfő retorikáját. Nem pusztán a védekezés, hanem a járvány legyőzése került kommunikációjának és intézkedéseinek középpontjába. Vélhetően ennek a munkának is lett az eredménye, hogy a járvány egészségügyi és gazdasági következményeit súlyosbító intézkedések meghozatala mellett is végeredményben 2020 decemberében az Egyesült Királyság a világon elsőként adott hatósági engedélyt egy koronavírus-vakcinának, a Pfizer oltóanyagának.

Boris Johnson mint weberi vezető

Szenvedély, felelősségérzet, szemmérték. Weber többek közt ezen tulajdonságokkal jellemezte a karizmatikus vezetőt (Weber 1998), aki odaadással, igazi átéléssel cselekszik, cselekvését az ügyért érzett felelősségérzete vezeti, és képes racionálisan felmérni a helyzetét, elhelyezni magát egy szituációban. A modern politikusok esetében analitikus szinten nehéz lenne ezen kategóriák vizsgálata, viszont feltehetjük, hogy Boris Johnson birtokában lehet eme tulajdonságoknak. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy Johnson miniszterelnök politikai vezetését, karakterét, saját maga megalkotta rendszerét a bevezető fejezetben bemutatott analitikus kategóriák mentén tekintsem át arra a kérdésre keresve a választ, hogy Johnson tekinthető-e weberi vezetőnek.

Válságmenedzselés

Boris Johnson kormányzásának első időszakát semmiképpen nem írhatjuk le normál állapotnak a már korábban említett válsághelyzetek léte és fontossága miatt. Amiről azonban eddig nem esett szó, hogy Boris Johnson hogyan viszonyult a kialakult válsághelyzethez mint válságmenedzselő vezető, milyen forgatókönyv szerint cselekedett. Az Illés–Körösényi–Metz (2017b, 18–21.) által felvázolt elméleti tipológiát alapul véve Johnson politikai cselekvését leginkább a konstruktivista

forgatókönyvvel írhatjuk le, melyben a külső válsághelyzetre (brexit) egy újradefiniált, belső válsággenerálással (az alsóházi ülések szüneteltetése mint parlamenti válság) reagált. Ennek részeként a kivételes helyzetben a vezető gyors cselekvéssel, innovatív válságmenedzseléssel és leginkább a – Brexit melletti többséget felmutatni nem képes – parlament mint konvencionális autoritás megkérdőjelezése és plebiszciter, ügy- és vezetőközpontú választás kiírásával reagált. Johnson a menedzselés következtében nem pusztán a konkrét tartalmi célját (a brexit megvalósítása) érte el, de egyben jelentősen tágítani tudta mozgásterét, illetve korábban nem létező legitimációt is szerzett politikájához és személyéhez.

Johnson válságkezelése kulcsmomentumának tehát a 2019 decemberében megtartott választást tekinthetjük. Amennyiben elbukta volna a választást, pusztán csak innovatív, de Mayhez hasonlóan sikertelen válságmenedzselésről beszélhetnénk Johnson esetében is. Ezzel ellentétben a választási győzelem önmagában jelentette a közvetlen legitimáció megszerzését, hiszen a választási kampányban nem a brexit tartalmi, részletkérdései kerültek a középpontba a konzervatívok részéről, hanem egyes egyedül Boris Johnson mint a vezető, „aki pontot tesz a brexit végére". Johnson nem rejtette véka alá, hogy ez a szavazás egy ügyről és az ügy megoldásával szorosan összefonódó szereplőről, saját magáról szól.

Johnson esetében tehát a válság nem pusztán egy külső tényező, hanem hatalomra jutásának elsődleges kiváltó oka, a kormányzásának első időszakát alapjaiban meghatározó tényező, sőt a válság hatására, annak felhasználása, kihasználása által vált azzá a vezetővé, akinek a nevéhez akár rendszerszintű változásokat is köthetünk.

Rezsimalapítás: intézmények, konvenciók

Boris Johnson 2019 nyarán egy olyan állandósuló, legitimációs, gazdasági és társadalmi válsággal is fenyegető szituációban lett kormányfő, amelyben kizárólag akkor lehetett sikeres, akkor maradhatott hatalmon, ha határvonalat húz saját és elődei kormányzása közé. Boris Johnson

rekonstruktív[1] politikát folytatott a hivatalba lépését követően. Ennek szükségességét részben a helyzet stabilizálási szándéka indokolta, másrészt egy új, posztbrexitinek is nevezhető rezsim alapításának szándéka is. A rezsimalapítás középpontjában a vezető áll, aki egyedüliként képes volt lezárni egy hároméves polémiát, történelmi tettet végrehajtva az Egyesült Királyság Európai Unióból való kiléptetésével.

A rezsimalapítás, a válsághelyzet és annak kezelése által kiváltott változások azonban nem pusztán a *politics* szintjén értelmezhetők, vannak *policy* és *polity* típusú megjelenési formái is. Ward és Ward alapján (2021) legalább három szinten (belső, külső centralizáció, legitimáció) értelmezhetjük a Boris Johnson személye és kormányzása által hozott változásokat. Az általános megállapítás, hogy Johnson miniszterelnökségéhez a centralizáció, a vezető kiemelése és viszonyrendszereinek megváltoztatása erősen kötődik, azaz egyfajta személyéhez kötődő, központosító hajlam fedezhető fel.

A brit kormányzatokban több évtizede megfigyelhető egyfajta centralizációs mechanizmus, amelynek keretében a mindenkori miniszterelnök saját kulcsminiszterei segítségével nagyobb ráhatást gyakorolhat a kormány és a kormányzat egészének működésére (vö. Flinders 2010). Johnson követte ezt a tradíciót, elsősorban a struktúrák átalakításával (informális és formális feladatkör-átrendezéssel), illetve a kormányzat tagjainak lecserélésével, saját bizalmasainak felemelésével (Ward–Ward 2021, 9–11.).

1 Skowronek rekonstruktív vezetés koncepciója ötvözi többek közt a vezetők stílusát, cselekvésük kontextusát, az általuk végrehajtott változtatások mértékét. A szerző amerikai elnökök sorát vizsgálva azt állítja, hogy a társadalom és politika viszonyában megfigyelhető egyfajta ciklikusság, időszakonként új és új rezsimek váltják egymást. „Minden rezsim elején egy rekonstruktív vezető áll, aki a kontextusból adódó kihívásokra, amelyek aláásták a régi rezsimet (például legitimációs válság, gazdasági nehézségek), sajátságos és új választ ad, és ezzel nagyban meghatározza a hivatalban utána következők lehetőségeit, mozgásterét. Ebben a válaszban egyszerre rejlik benne a régi rezsim lebontása (és annak emblematikus intézményeivel való konfrontáció), az új megalkotása, továbbá az utóbbi legitimálásának kísérlete a közösség alapértékeire való hivatkozással" (Illés–Körösényi–Metz 2017a, 110.).

A külső tényezők közé tartozik többek közt a pártpolitika, illetve a kormányzaton kívüli intézményrendszerrel való kapcsolatok, melyek esetében szintén erős centralizációt figyelhetünk meg. A káderpolitika a párton belül is meghatározó tényezővé vált, hiszen a brexitválság annak is volt köszönhető, hogy a Konzervatív Párt nem volt egységes a kérdésben: 2019 közepén a párt tagjai és vezetői messze nem sorakoztak fel egyhangúlag a miniszterelnök és álláspontja mögött. Johnson ezért kiemelt feladatának tekintette a párton belüli bizalmasainak felemelését, a párton belüli egybehangzó brexitpártiság megteremtését, sőt akár a brit konzervativizmus újradefiniálását is (vö. Crines 2019). A párton belüli küzdelmek és az erős centralizációs törekvés (az üzenetek, de a cselekvések mögötti gondolatiságban is egyszerre jelent meg a normativitás képviselete és az erős, nép által követelt pozíció betöltésének igénye a választási kampány során) talán leglátványosabb eleme a pártkommunikáció áramvonalasítása, azaz a vezetőt középpontba állító kommunikáció kialakítása (bővebben lásd később).

A centralizáció másik eleme a politikai ellenfelek neutralizálására való törekvés, az ellenhangok elhallgattatása vagy csendesítése volt. A törvényhozással szemben folyamatos küzdelem és változó sikeresség jellemezte Johnson kormányzásának kezdeti időszakát, hiszen a brexitválság esetében csak többszöri próbálkozásra sikerült elérnie az új választás kiírását. Ezzel szemben a pandémia idején már jóval nagyobb hatásfokkal, a járványügyi helyzetre hivatkozva is több esetben sikerült kikerülnie a parlamenti ellenőrzést, és a különleges jogrend kihasználásával tulajdonképpen széles rendeleti kormányzást valósított meg, ráadásul a koronavírus-törvény (Coronavirus Act 2020) parlamenti elfogadtatásával, egy új formában a meglévő vészhelyzeti szabályok felülírásával kezelhette az újabb válságot[2] (Ward–Ward 2021, 11–13.).

Boris Johnson kormányzaton belüli és rendszerszintű centralizációs törekvései mit sem érhettek volna, ha mindeközben nem törekszik saját

2 A törvény lényegében minimalizálta a parlament ellenőrzési jogosítványait sokkal szabadabb kezet biztosítva a kormány számára.

népszerűsége, intézkedéseinek választók általi támogatásának megszerzésére. A döntések választók, illetve szavazások általi legitimációja teremtette meg valójában azt a lehetőséget, hogy többszöri botrányok ellenére is a döntéseit végre tudta hajtani, éppen azáltal, hogy saját magát helyezte a középpontba személyéhez kötve a 2019-es parlamenti választást.

Az ügyek helyett a karakter kiemelésének hatása azért is jelentős, hiszen a fő kampánytéma meghatározásával Boris Johnsonnak sem volt szüksége részletes és tételesen kidolgozott szakpolitikai ígérethalmazra. Érezhető válság volt, és erre válságüzenet formájában reagált. A már korábban említett 2019-es *Conservative Manifesto* rövid, velős, szinte a miniszterelnök szájából is elhangozható vállalások gyűjteménye, amely leginkább összefoglalta, hogy mit is gondol Boris Johnson erről a lehetséges új világról, ami a választási győzelmet követő brexitben és rezsimalapításban testesülhet meg.

Johnson esetében tehát a rezsimalapítás új eszközök (például a választás kikényszerítése) alkalmazásával járt, majd a választási győzelem legitim alapot teremtett az új rezsimnek, benne új erőviszonyokat, új eszközöket és új megoldásokat. A kormányfő tehát előbb megtörte a brexitnépszavazás utáni paralizált politikai rezsimet, majd az új választások ígéretével egy végső, a vitákat hátrahagyó és a cselekvő kilépés irányába mutató világképet tárt a brit polgárok elé, amely magabiztos támogatásban részesült. Végül 2020. február 1-től egy valódi posztbrexiti rend teremtődhetett a miniszterelnök vezetésével, a vezető általi új történelmi korszakba való átlépéssel (Skowronek 1997; 2011; Schofield 2020).

Vezetői karakter és stílus

A korábban bemutatott intézkedések, a centralizációs és rezsimalapítási törekvések legitimációjához elengedhetetlen összetevő volt a közvetlen választói felhatalmazás megszerzése, amelyet több szerző szerint is

(az akár tekintélyelvű – Ward–Ward 2021, 15.) vezető populista politikai stílusa által mobilizált polgárok nyújtották (Gallego 2020).

Johnson populista politikai stílusa nem tette lehetővé, hogy olyan szakpolitikai programokról szóljon a kampánya vagy kormányzása, amelyek összeegyeztethetetlenek saját politikai karakterével, stílusával. Johnson ugyanis elsősorban közvetlenségéről, a választókat közvetlenül is megszólító kommunikációs akciókról vált ismertté[3] (vö. Worthy et al. 2018). Már miniszterelnökként viszont egy egészen új szintre emelte az állampolgárokkal való közvetlen, sokszor a humort sem nélkülöző kapcsolattartást, így született meg a People's PMQs-sorozat.

Johnson felismerte, hogy a politikai karakteréből adódó közvetlenség kifejezetten előnyös, nem pusztán a mediatizált és perszonalizált politikai térben (amelyben a közösségi média erőteljes térnyerése kardinálissá vált) a valódi közvetlen kapcsolattartásra vezető és állampolgár között, de egyben lehetőséget teremt arra is, hogy egy, a választási kampányban és azon is túl nyúló saját felületet, saját műfajt teremtsen. A People's PMQs-sorozat 2019. augusztusban indult, amikor a brit parlamenti hagyományok mintájára – csak éppen kikerülve a Johnsonnak különösen nem kedvező parlamenti kollegialitási, csoporthatásokat (Dommett 2015, 177.) – a miniszterelnök közvetlenül, élő videóhíváson keresztül válaszolt az állampolgárok kérdéseire. A műfaj kifejezetten sikeresnek tekinthető annak ellenére is, hogy kritikusok szerint nem másról van szó, mint egyenesben, valódi kritika nélküli propagandaközvetítésről előre kiválogatott megszólalókkal. A Facebookon és egyéb platformokon közvetített adások lehetőségként szolgáltak a miniszterelnök számára, hogy közvetlenül, a politikusi és akár személyes jellemvonásaira, karizmájára is építve értekezzen elképzeléseiről, alkosson saját narratívát újságírói viszszakérdezések vagy parlamenti ellenfelek nélkül is. Ez a személyközpontú kommunikáció, a választókkal való szoros és közvetlen kapcsolat pedig csak felerősítette karakterének alapvonásait, a politikai karizma kiépülését.

3 Emlékezetes akciói közé tartozik, amikor még London főpolgármestereként a 2012-es olimpiai játékok miatt próbált végigcsúszni egy kötélpályán, népszerűsítve a játékokat.

Boris Johnsonnak a válsághelyzetek és kezeléseik lehetőséget teremtettek arra, hogy saját mítoszt, rezsimet és persze karizmát is építsen. Önmagában a brexit véghezvitele és a koronavírus-járvány – súlyos hibákkal terhelt, de – első hullámainak legyőzése elegendő lehet ahhoz, hogy weberi értelemben (Weber 1987; Körösényi 2017) karizmatikus hősnek, akár vezérnek is tekintsük a miniszterelnököt. Johnson a politikai-gazdasági és természeti csapások elhárítása mellett, valódi harcban, egy választási kampányban, demokratikus versenyben is legyőzte riválisait (különösen a munkáspárti Jeremy Corbynt) (vö. Weber 1998, 185.). A kormányfő tehát ismételten közvetlenül a néptől szerzett legitimitást, amely legitimitás birtokában tudta végrehajtani az „emberfelettinek" számító, korábban minden más próbálkozón kifogó kilépést az Európai Unióból, valamint a modern korban nem látott súlyosságú világjárvány kezelését. A vezető személye minden esetben középpontba került, de megfoghatóbbá akkor vált igazán, amikor Boris Johnson is majdnem a vírus áldozatává vált. Betegségének és gyógyulásának története vélhetően csak erősítette a támogatóiban a miniszterelnök hősies, szinte emberfeletti voltát (Bale 2022), ami továbbá biztosította, hogy vezető jelleme, kitartása *méltó* a nép általi felhatalmazáshoz, a választáson közvetlen módon elnyert legitimációhoz.

A vezető körül kialakult mítoszt természetesen a politikai ellenfelek, akár saját pártjában, akár az ellenzéki térfélen megpróbálják elhomályosítani, ugyanakkor a súlyos válsághelyzetben elkövetett hibák és botrányok ellenére a kormányzás stabil tudott maradni Boris Johnson kormányzásának első időszakában.

Más a helyzet viszont, ha a nagyarányú választási győzelmen és az ott megszerzett plebiszciter jellegű felhatalmazáson túl tekintünk: Boris Johnson kormányzása első időszakában szinte végig magas volt az elutasítottsága – 2019. júliusi kinevezését követő két esztendőben több hónapban volt a választók számára inkább elutasított, mint támogatott miniszterelnök (YouGov).

Ezt a jelenséget érdemes kontextusában tekinteni, hiszen ezáltal újabb rétegeit ismerhetjük meg Boris Johnson tényleges választói megítélésének. Nagy hagyománya van a pártvezetőváltásokat, az átmeneteket és azok sikerességét tárgyaló kutatásoknak (például Somer–Topcu 2017; Fernandez–Vaquez 2019), melyek egyik központi tapasztalata a May–Johnson-váltást is sokkal érthetőbbé teszi: egy párt számára akkor lehet előnyös a vezetőváltás, ha az új pártvezető csökkenti a választók zavarát azzal kapcsolatban, hogy az őket foglalkoztató nagy kérdésekben, fontos ügyekben, ideológiai vitákban pontosan mit is képvisel a párt, mit is kellene képviselnie a közösségnek (Heppel–McMeeking 2020). Más szóval ez identitásteremtést jelent, Johnson esetében igazoltan a brexit kérdéskörébe való határozott és hajthatatlan kiállása szimpatikussá tette a választók számára, ők maguk is könnyebben azonosultak a párttal és a vezetővel.

A ciklus első részét vizsgálva a teljes népességben való elutasítottság mellett (YouGov) ugyanakkor azt is látni kell, hogy a Konzervatív Párt szempontjából 1965 óta csak egy sikeresebb vezetőváltás volt: Johnson volt az, aki megmentette a párt és annak korábbi vezetőjének lecsökkent népszerűségének következményeitől a torykat. Johnson erőssége, hogy a választók mindenképpen viszonyulnak hozzá, akár pozitívan, akár negatívan. A már idézett Heppel és McMeeking (2020) kutatása szerint nincs még egy olyan tory pártelnök, akinek hivatalba lépését követő három és hat hónappal később végzett vizsgálatok szerint magasabb lenne az elutasítottsága. Ez viszont egyértelműen arra enged következtetni, hogy Johnson ideológiai egyértelműséget, azaz identitást teremtett. A választók mellette vagy vele szemben határozzák meg magukat, ami szintén megerősíti, hogy „erős" és karizmatikus vezetőről van szó Boris Johnson esetében. A támogatottságában való komolyabb elmozdulásokat, kormányzásának első két és fél évét vizsgálva, a dedikált, szokásosan személyéhez kötődő botrányok begyűrűzése okozhatja (lásd „Party Gate"-botrány), melyek hosszabb távú, választáson is megjelenő hatásait egyelőre nem ismerhetjük.

Összegzés

Boris Johnson különleges válsághelyzetben lett az Egyesült Királyság miniszterelnöke, és kormányzása időszakában is több, elemi erejű válsággal kellett megbirkóznia. Az alábbiakban összefoglalom kormányzásának és vezetésének legfontosabb jellemzőit a fenti elemzés alapján.

1. Boris Johnson kormányfőként teleologikus oldalról rekonstruktív vezető volt miniszterelnöksége első hónapjaiban, hiszen a brexit-válsághelyzetre új határvonal húzásával és saját rezsimalapítási kísérlettel reagált a válsághelyzet feloldása és hatalmának biztosítása érdekében.
2. Boris Johnson ennek megfelelően stratégiai oldalról konstruktivista forgatókönyvet alkalmazott, hiszen a külső válsághelyzetre egy saját belső, parlamenti válsághelyzet teremtésével reagált, így elérve, hogy saját narratívája, politikai viszonyrendszere érvényesülhessen az előrehozott választáson.
3. Boris Johnson a választási kampány során, majd azt követően is közvetlen, populista politikai stílust alkalmazott kommunikációjában, amelyben a paralizált elit helyett az emberek oldalára állva, közvetlen fórumok teremtésével (People's PMQs) egyszerűen, röviden és érthetően szólt a választókhoz, egyszerű ígéreteket téve nekik.
4. Boris Johnson a vezető- és ügyközpontú előrehozott választásával plebiszciter lehetőséget teremtett a karizmatikus vezetés legitimálásához, mely felhatalmazásra építve saját(os) hősnarratívát épített fel a brexit és a koronavírus-járvány okozta válságok megoldójaként.
5. Boris Johnson egy posztbrexiti, vezetőközpontú rezsimet alapított, amely viszont nem változtatta meg az intézményrendszert, az alkotmányt vagy a pártrendszert, így hatása kizárólag a politikai vezetés dimenziójában értelmezhető, radikális változás a politikai rendszer egészében nem tapasztalható.

Boris Johnson kétségtelenül korunk egyik legizgalmasabb, legegyedibb vezetője, személyisége, megnyilvánulásai és politikájának tartalma mindenképpen kiemelkedő és vizsgálandó miniszterelnökké teszik. Önmagában nem attól válhatott különleges vezetővé, hogy miképpen beszélt vagy cselekedett bizonyos helyzetekben, hanem attól, hogy kormányzásának már az első egy évében is olyan hatást gyakorolt, amely könnyen nevezhető történelminek.

Johnson demokratikus vezető, viszont több esetben is autoriter eszközökkel biztosította hatalmát (centralizációs törekvések), így már pusztán ezen tény miatt sem tekinthetünk rá úgy, mint klasszikus liberális vagy vezető nélküli demokráciákban megszokott politikai vezetőre.

A Johnson-féle vezetés, illetve az Egyesült Királyság politikai rendszerében bekövetkezett mérsékelt változások több elemükben is emlékeztethetnek minket egy mérsékelt plebiszciter demokráciára annak ellenére is, hogy a legfontosabb gátat jelentő fékek és egyensúlyok rendszerén (tágan értelmezve az alkotmányos rendszer egésze, illetve a pártrendszer) valódi változás nem történt a kormányfő hatalomra kerülését követő két és fél évben. A változások mértéke a rendszer egészének dimenziójában kicsi, a brit politikai vezetés szintjén viszont valódi reformról beszélhetünk.

Hivatkozott irodalom

Bale, Tim (2022): Why 'partygate' likely won't be Boris Johnson's undoing. *NBC News Think*, 2022. május 25. Online: https://www.nbcnews.com/think/opinion/boris-johnson-sue-gray-partygate-report-uk-covid-lockdown-rcna30550

Blick, Andrew – George W. Jones (2014): The Contingencies of Prime-Ministerial Power in the UK. In R. A. W. Rhodes – Paul Hart eds.: *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199653881.013.025

Boris Johnson's first speech as a Prime Minister. *BBC,* 2017. Online: https://www.youtube.com/watch?v=6jfSAWCHRts

Crines, Andrew S. (2019): Boris Johnson and the Future of British Conservatism. *Political Insight,* 10. 3: 4–6. Online: https://doi.org/10.1177/2041905819871835

Dommett, Katharine (2015): The oratory of Boris Johnson. In Richard Hayton – Adrew S. Crines eds.: *Conservative Orators from Baldwin to Cameron.* Manchester, Manchester University Press. 166–181. Online: https://doi.org/10.7228/manchester/9780719097249.003.0012

Dowding, Keith (2013): The Prime Ministerialisation of the British Prime Minister. *Parliamentary Affairs,* 66. 3: 617–635. Online: https://doi.org/10.1093/pa/gss007

Dunleavy, Patrick – R. A. W. Rhodes. (1990): Core Executive Studies in Britain. *Public Administration,* 68. 1: 3–28. Online: https://doi.org/10.1111/j.1467-9299.1990.tb00744.x

Fernandez-Vasquez, Pablo – Zeynep Somer-Topcu (2019): The informational role of party leader changes on voter perceptions of party positions. *British Journal of Political Science,* 49. 3: 977–996. Online: https://doi.org/10.1017/S0007123417000047

Foley, M. (1993): *The Rise of British Presidency.* Manchester, Manchester University Press.

Forward, Together. Our Plan for a Stronger Britain and a Prosperous Future. The Conservative and Unionist Party Manifesto 2017. Online: https://ucrel.lancs.ac.uk/wmatrix/ukmanifestos2017/localpdf/Conservatives.pdf

Franczel Richárd (2013): Az Egyesült Királyság miniszterelnöki intézménye. *Pro Publico Bono,* 1. 4: 48–68.

Gallego, Inés (2020): *Is Boris Johnson a populist or a reformer?* In Non-Interference and Populism, March 2020.

Heffernan, Richard (2005): Exploring (and Explaining) the British Prime Minister. *Political Studies Association,* 7. 4: 605–620. Online: https://doi.org/10.1111/j.1467-856x.2005.00203.x

Heffernan, Richard – Paul Webb (2005): The British Prime Minister: Much More than 'First among Equals'. In Thomas Poguntke – Paul Webb eds.: *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies.* Oxford University Press. 26–62. Online: https://doi.org/10.1093/0199252017.003.0002

Heppell, Timothy – Thomas McMeeking (2020): The Conservative Party Leadership Transition from Theresa May to Boris Johnson: Party Popularity and Leadership Satisfaction. *Representation,* 57. 1: 59–73. Online: https://doi.org/10.1080/00344893.2020.1778512

How well is Boris Johnson doing as Prime Minister? *YouGov.* Online: https://yougov.co.uk/topics/politics/trackers/boris-johnson-approval-rating

Illés Gábor – Körösényi András – Metz Rudolf (2017a): Orbán Viktor mint rekonstruktív vezető. In Boda Zsolt – Szabó Andrea szerk.: *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák.* Budapest, MTA TK PTI – Napvilág Kiadó. 110–142.

Illés Gábor – Körösényi András – Metz Rudolf (2017b): A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben: fogalmi-elméleti keret és kutatási kérdések. In Körösényi András szerk.: *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben.* Budapest, MTA TK PTI. 9–47.

Katz, Richard S. – Peter Mair (2018): *Democracy and the Cartelization of Political Parties.* New York, Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/oso/9780199586011.001.0001

Körösényi András (2017): Weber és az Orbán-rezsim: Plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle,* 26. 4: 7–28.

Margulies, Ben (2019): *Understanding Boris Johnson's appeal: performative rebelliousness, impishness, and indiscipline.* The London School of Economics and Policital Science. Online: https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/the-appeal-of-boris-johnson/

Moffitt, Benjamin (2016): *The global rise of populism: performance, political style, and representation.* Stanford, Stanford University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9780804799331

Our Plan. Conservative Manifesto 2019. Online: https://www.conservatives.com/our-plan

Pilling, Sam – Richard Cracknell (2021): *UK Election Statistics: 1918-2021: A Century of Elections.* Online: https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-7529/CBP-7529.pdf

Rachman, G. (2019): Donald Trump and Boris Johnson have weaponised the will of the people. *The Financial Times,* 2019. Online: https://www.ft.com/content/a8cc15d8-e35a-11e9-9743-db5a370481bc

Schofield, Kevin (2020): Boris Johnson hails "the dawn of a new era" as UK leaves the European Union. *PoliticsHome,* 2020. január 30. Online: https://www.politicshome.com/news/article/boris-johnson-hails-dawn-of-a-new-era-as-uk-leaves-the-european-union

Skowronek, Stephen (1997): *The politics presidents make: leadership from John Adams to Bill Clinton.* Cambridge, Mass., The Belknap Press of Harvard University Press.

Skowronek, Stephen (2011): *Presidential leadership in political time: reprise and reappraisal.* Lawrence, Kan., University Press of Kansas.

Somer-Topcu, Zeynep (2017). Agree or disagree: How do party leader changes affect the distribution of voters' perceptions. *Party Politics,* 23. 1: 66–75. Online: https://doi.org/10.1177/1354068816655568

Volatility, realignment and electoral shocks: Brexit and the UK General Election of 2019. *The British Election Study,* 2021. január 22. Online: https://www.britishelectionstudy.com/bes-findings/volatility-realignment-electoral-shocks/#.YzFdHXZBw2z

Ward, Joseph – Bradley Ward (2021): From Brexit to COVID-19: The Johnson Government, Executive Centralisation and Authoritarian Populism. *Political Studies,* 1–19. Online: https://doi.org/10.1177/00323217211063730

We must stop Brexit in any form, councillors tell Jeremy Corbyn. *The Guardian,* 2019. Online: https://www.theguardian.com/politics/2019/sep/15/we-must-stop-brexit-in-any-form-councillors-tell-jeremy-corbyn

Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* Ford. Erdélyi Ágnes, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Weber, Max (1998): A politika mint hivatás. In Max Weber: *Tanulmányok.* Budapest, Osiris Kiadó. 156–210.

Worthy, Benjamin – Mark Bennister – Max Stafford (2019): Rebels Leading London: the mayoralties of Ken Livingstone and Boris Johnson compared. *British Politics,* 14. 1: 23–43. Online: https://doi.org/10.1057/s41293-017-0069-1

7. FEJEZET

Benedek István

POPULIZMUS ÉS KARIZMATIKUS PLEBISZCITER VEZETÉS A BALKÁNON: ALEKSANDAR VUČIĆ ÉS BOJKO BORISZOV

Ebben a tanulmányban a jelen kötet elején és a szerzők által máshol is részletesebben kifejtett (Körösényi–Illés–Gyulai 2020) plebiszciter vezérdemokrácia (PVD) elméletének empirikus alkalmazhatóságát vizsgálom az 1989 és 2021 közötti Szerbia és Bulgária, konkrétabban pedig Aleksandar Vučić (Szerbia) és Bojko Boriszov (Bulgária) eseteire fókuszálva. A két ország kiválasztását és összehasonlítását nem csupán a földrajzi közelségük indokolja, hanem az is, hogy egyiket sem szokás liberális demokráciának tekinteni,[1] sőt Szerbiát az 1990-es évek után manapság sokan még csak nem is demokráciaként tartják számon (Benedek 2021a, 2021b). Aleksandar Vučić és Bojko Boriszov személyéről elmondható,

1 Szerbia megítélése az 1990-es években „választási autokrácia" (Varieties of Democracy), majd a 2000-es években „választási demokrácia" (V-Dem) és „félig konszolidált demokrácia" (Freedom House Nations in Transit) és „konszolidálódó demokrácia" (Bertelsmann Transformation Index) volt, addig újabban a „defektusos demokrácia" (BTI), az „átmeneti vagy hibrid rezsim" (FH NiT), illetve a „választási autokrácia" (V-Dem) megnevezések a jellemzőek. Bulgária besorolása 1989-et követően jellemzően „választási demokrácia" (V-Dem), „félig konszolidált demokrácia" (FH NiT), illetve „konszolidálódó demokrácia" és újabban „defektusos demokrácia" (BTI). Az Economist Intelligence Unit demokráciaindexe mindkét országra „tökéletlen demokráciaként" tekint a 2000-es évek közepe óta.

hogy mindketten meghatározó szerepet töltöttek be a vizsgált időszak során országuk politikai életében. A tanulmány során először a két vezető megfelelő kontextusba helyezésének érdekében Szerbia és Bulgária legfontosabb politikai folyamatait vázolom röviden, különös tekintettel azokra az úgynevezett „millenniumi trendekre", amelyek a PVD kialakulását segíthetik. Ezt követően Vučić és Boriszov vezetői tulajdonságait vizsgálom, kiemelve a közös és az eltérő jellemzőket, amelyek nyomán a két vezetőt a PVD mérsékeltebb formájának lehet megfeleltetni. A módszertan alapvetően kvalitatív megközelítésekre épít, ami során releváns eset- és országtanulmányok, valamint az egész régiót vagy annak egy részét vizsgáló komparatív szakirodalmak jelentik a kiindulópontot, és ezek mellett természetesen a vizsgált politikusok és pártjaik megszólalásai jelentik az elsődleges forrásokat. Ezeket különféle kutatóintézetek dokumentumai, think thank-elemzések, publicisztikák, illetve egyéb médiaanyagok egészítik ki.

Szerb és bolgár politika 1989 után

Az 1989-es szerbiai átmenetet alapjaiban határozta meg Jugoszlávia széthullásának folyamata. A nemzeti-etnikai ellentétek és az államiságról alkotott elképzelések közötti feszültségek hamarosan Szlovénia, Horvátország és Macedónia függetlenségének kikiáltásához és az 1990-es éveket végigkísérő véres délszláv háborúhoz vezettek. Az események kulcsfigurája az egységes Jugoszláviát és a szerbek politikai dominanciáját megőrizni, illetve megteremteni kívánó, a szerbek körében rendkívül népszerű Slobodan Milošević volt, aki 1986 óta a szerb kommunisták vezetője volt. Az első szabad választásokon, 1990-ben az általa alapított és haláláig vezetett Szerbiai Szocialista Párt (SPS) győzedelmeskedett, ő pedig államfőként gyakorolta a hatalmat egészen az évezredfordulóig. A többek

között az autokratikus hatalomgyakorlásáról[2] elhíresült Milošević sokáig rendkívül hatékonyan tudta semlegesíteni az uralmát fenyegető külső és belső veszélyeket. Végül az 1999-es NATO-bombázásokat követően az általa váratlanul kiírt előrehozott választások lehetőséget biztosítottak ellenfelei számára, hogy a korábbi szlovák és horvát ellenzéki példák tudatos átültetésével vereséget mérjenek rá (Bunce–Wolchik 2011). Így a Szerbiai Demokratikus Ellenzék (DOS) 2000 őszén Vojislav Koštunica vezetésével jelentős mértékű választási sikert aratott.

A politikai élet szabaddá válásával hamarosan a konfliktusok sora is előkerült: az ellenzéki szivárványkoalíció felbomlott, majd a Boris Tadić irányította baloldali Demokrata Párt (DS) és a Koštunica irányította jobboldali Szerbiai Demokrata Párt (DSS) vezette blokkok között zajlott a politikai váltógazdaság. Mellettük a miloševići rezsimmel korábban együttműködő Vojislav Šešelj által vezetett szélsőjobboldali Szerb Radikális Párt (SRS) volt még számottevő erő. Utóbbi mind a 2002-es, mind a 2007-es választásokat megnyerte, bár ezeken a választásokon már – az 1990-es évek végén miniszterelnök-helyettesként szolgáló – Tomislav Nikolić vezette a pártot. Nikolić és a Milošević utolsó elnöki éveiben tájékoztatási miniszterként funkcionáló Aleksandar Vučić 2008-ban kilépett a radikális SRS-ből és Szerb Haladó Párt (SNS) néven új pártot alapított. Az SNS szakított a radikálisok szélsőjobboldali szólamaival, és a hagyományos oroszbarátság megtartása mellett a társadalmi igényekre rezonálva az izoláció helyett az EU-integráció hívévé vált (Ördögh 2018). A Nikolić és Vučić vezette váltás sikeresnek bizonyult, ugyanis az SNS a 2012-es választásokon győzni tudott, miközben Nikolić ugyanebben az évben elnyerte az államfői tisztséget. Sőt 2014-re Vučić személyében immáron a kormányfőt is az SNS adta. A következő években Vučić előbb a pártelnöki, majd a 2017-es elnökválasztáson az államfői tisztséget is átvette Nikolićtól – utóbbit a 2022-es választásokon is sikeresen megőrizte.

2 A Milošević által uralt időszakot a mainstream politikatudomány leggyakrabban a demokratikus és autokratikus elemeket ötvöző „hibrid rezsim" (Diamond 2002) és „vegyes rezsim" (Bunce–Wolchik 2011), „versengő autoriter rezsim" (Levitsky–Way 2010) és „választási autokrácia" (Schedler 2013; Coppedge et al. 2021) fogalmakkal írja le.

Bulgáriában sem történtek radikális politikai változások közvetlenül 1989-et követően a korábbi kommunista időszakhoz képest, hiszen itt is a – társadalomba mélyen beágyazott és korábban jelentős modernizációs eredményeket elérő (Raichev–Todorov 2006) – kommunista utódpárt, a Bolgár Szocialista Párt (BSP) nyerte meg az 1990-es választásokat. A BSP-kormányt azonban a piaci reformok hiánya és a gazdasági válság nyomán kirobbant tömeges tiltakozások 1996-ban megroppantották, és a jobbközép ellenzéki Demokratikus Erők Szövetsége (SDS) alakíthatott kormányt Ivan Kostov vezetésével. A piacpárti és jogállamisági reformokat, illetve az észak-atlanti „klubtagságokat" előkészítő tárgyalásokat elindító SDS-kormány azonban hamar elveszítette támogatását, és egyre inkább egy olyan elitista párttá vált, amely Kostov személye körüli klientelisztikus hálózatként működött. Ennek nyomán az elsődleges politikai törésvonalat az évezredfordulón már az életszínvonalról és a gazdaságról, valamint a korrupcióról és a társadalmi igazságosságról szóló témák jelentették (Raichev–Todorov 2006; Karasimeonov–Lyubenov 2013). Ezekre építve a kétezres években előbb az utolsó bolgár cár vezette II. Szimeon Nemzeti Mozgalom (NDSV), majd a 2002 és 2012 között államfőként szolgáló Georgi Parvanov, valamint a 2005 és 2009 között miniszterelnöki funkciót betöltő Szergej Sztanisev vezette, jelentősen megreformált BSP irányította az országot. Azonban a sorozatos korrupciós botrányok, másfelől a kormánypártok szavazóbázisát is elidegenítő piacpárti politikák miatt a társadalomnak hamarosan ismét csalódnia kellett a politikai elitben.

A 2000-es évek korrupciós ügyektől hemzsegő időszaka a társadalmi csalódottság növekedésével a radikális és populista pártok megerősödését is magával hozta. Ebbe a sorba illeszkedik a Bojko Boriszov által alapított korrupciós és bűnözési kérdésekre fókuszáló Polgárok Bulgária Európai Fejlődéséért (GERB) párt. Az eleinte független polgármestereket tömörítő GERB élén Boriszov egyesíteni tudta a SDS dezintegrációja nyomán széttöredezett jobboldalt egy magát konzervatív, Európa-párti és keresztténynek valló antielitista profilú párt segítségével (Todorov 2019). A rövid időn belül rendkívül népszerűvé váló GERB magabiztosan nyerte meg a

2009-es választásokat, amelyet követően Boriszov alakíthatott kormányt. A 2008-as globális pénzügyi válsággal járó gazdasági helyzet és a különféle korrupciós ügyek miatt rendkívül intenzívnek mondható belpolitikai időszak ellenére a Boriszov dominálta politikai status quo több mint egy évtizedig, egészen a 2010-es évek végéig töretlen maradt. 2020 nyarán azonban széles körű tüntetéshullám indult a felhalmozódó társadalmi feszültségek nyomán, amelynek célkeresztjében az egymással nyíltan összejátszó politikai és gazdasági elit és immáron a másfél évtizede még egy hasonló elégedetlenségi hullámmal felemelkedő Boriszov állt. Az évtized végére a sokasodó protestpártok, valamint a GERB-en kívüli hagyományos pártok szinte kizárólag Boriszovék leváltásának szükségességében értettek egyet, amelyet végül a 2021-es év hozott el. A protestpártok által együttesen elért, több mint 40%-os szavazatarány 2021 júliusában azt is jelezte, hogy a bolgár társadalom immáron sokadjára, de talán minden eddiginél csalódottabb és kiábrándultabb lett az elmúlt évtizedek politikai elitjével szemben.

Millenniumi trendek

Az eddigiekből is látható, hogy Szerbia és Bulgária elmúlt évtizedekbeli politikai folyamatai több tekintetben hasonlítanak egymáshoz, köztük olyanokban is, amelyek kifejezetten kedveznek a PVD létrejöttének és működésének. Ennek kapcsán elsőként kiemelendő, hogy mind a szerb (Orlović 2008), mind a bolgár (Kolev 2012) pártrendszerről elmondható, hogy magas választói volatilitással és alapvetően arányos választási rendszerrel rendelkezik. Az 1989 óta folyamatosan mozgásban lévő és rendkívül fragmentált, polarizált pluralistának nevezhető szerb (Todosijević 2013; Bertelsmann 2020), illetve a kétezres évek közepére szintén jelentős mértékben széttöredező és átalakuló bolgár (Levitt–Kostadinova 2014; Gurov–Zankina 2013) pártrendszer lehetőséget teremtett, és

elősegítette Vučić és Boriszov relatíve gyors hatalomra kerülését és hatalmon maradását.

A pártrendszerek mögött álló társadalmi törésvonalak ugyanakkor csupán Bulgáriában mondhatók gyengébbnek (Karasimeonov–Lyubenov 2013), ellentétben Szerbiával, ahol számtalan erős (etnikai, történelmi és kulturális) törésvonalról lehet beszélni (Pantić–Pavlović 2009). Utóbbiak nyomán a szerb választók között bizonyos mértékig megkülönböztethetünk egy tradicionalista, nemzeti és populista blokkot és egy liberális-modernista blokkot, igaz, utóbbi jellemzően gyenge és szétaprózódott (Todosijević 2013). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a nacionalizmus mindkét táborban és a szerb politikai életben általában is dominánsnak mondható. Olyannyira, hogy Miloševićet azért is kritizálta az ellenzéke az 1990-es években, amiért „elvesztette a háborút".[3] Bulgáriában a magas választói volatilitás, az arányos választási rendszer és a kétezres években széttöredező pártrendszer mellett a „kiolvadó" (Mair 2013) társadalmi törésvonalak miatt az új (akár frakción kívüli) politikai szereplők megjelenése a politikai arénában meglehetősen gyakori, ahogyan a kormányalakítási patthelyzetek is. Utóbbiak következtében rendszeresek az instabillá váló politikai szituációk és a részben ezeknek is köszönhető előrehozott választások (1994, 1997, 2013, 2014, 2017), amelyek csökkentik a kormányzóképességet, és növelik a pártpolitikusok alkumechanizmusainak szerepét.

Az is közös vonásnak tekinthető a két ország esetében, hogy mindkét országban a politikai élet egyik központi témája a korrupció jelensége. Ehhez kapcsolódóan a lakosság jelentős része kritikus a politikai és gazdasági elit informális összefonódásával, kartelljellegű és maffiaszerű működésével kapcsolatban, amit újabb és újabb politikai szereplők artikulálnak, akár olyanok is, akik régóta az *establishment* tagjainak tekinthetők. Láthattuk, hogy Vučić és Boriszov maguk is harcias

3 Milošević „európai ellenzéke szabályos hadrendbe akart állítani mindenkit, helyenként általános mozgósítást kívánt [...] a vélelem mégis a szerb köztársasági elnököt tartotta a nacionalizmus kútfejének" (Losoncz 2020b).

antikorrupciós diskurzussal és magukat a fennálló politikai-gazdasági status quo kihívóiként prezentálva léptek elő pártjaikkal. A hatalomra kerülő populisták sorsához hasonlóan azóta mindkét vezetőnek azzal kellett megküzdenie, hogy hogyan tudják a választók szemében a korábbi elitellenes és *underdog* pozíciójukat továbbra is megőrizni. Ez Boriszov esetében az utóbbi évekre egyre kevésbé sikerült, hiszen a status quo legújabb kihívói őt magát is a leváltani kívánt establishment vezéralakjának tekintették, majd bukását követően, 2022-ben korrupciós vádakkal le is tartóztatták, habár az ügyészségi kapcsolatok nyomán ennek kimenetele kétséges. Fontos hangsúlyozni, hogy mind Vučić, mind pedig Boriszov karizmája jelentősrészt a korrupció jelenségéhez, illetve megoldásának ígéretéhez kapcsolódik.

Kifejezetten a PVD számára kedvező feltételnek tekinthető a politika perszonalizációjának és mediatizálódásának jelensége, amely mind Szerbia (Bertelsmann 2020; Orlović 2017), mind Bulgária (Levitt–Kostadinova 2014; Gurov–Zankina 2013; Bankov 2020) esetében megfigyelhető. A bolgár esetben, amelyben ez a folyamat 1989-et követően gyorsan lezajlott (Raycheva–Peicheva 2017) különösen jelentős a pártvezetők szerepe (Cristova 2010). Utóbbiak a kilencvenes évekre jellemző *policy* orientált magatartást hamarosan a saját személyiségükre fókuszáló kampányokkal és az azokhoz kapcsolódó törésvonalak hangsúlyozására építő politikával váltották fel (Zankina 2015), amivel képesek voltak hatalmas párttagságokat is mobilizálni (Van Biezen – Mair – Poguntke 2012). Bulgáriában a kétezres években mind Szakszkoburgotszki (NSDV), mind Boriszov (GERB) rendkívül perszonális pártot hozott létre, amelyeket nem igazán lehet elképzelni nélkülük (Todorov 2019). Szerbia esetében is hasonló folyamatokról beszélhetünk, hiszen a politikai életet a prezidencializálódás (Poguntke–Webb 2005) folyamata jellemzi, a kampányok kifejezetten jelöltcentrikusak, illetve a pártok is rendkívül hierarchikusan felépítettek, ami nyomán erősnek tekinthető a pártvezetők uralma a pártjaik felett (Orlović 2017). Szerbiában a „pártvezetők több figyelmet szentelnek az imázsépítésre és a

jó benyomásra, mint a programra magára", hiszen a közéleti szereplők legfőbb feladata az lett, hogy „médiakedvencek" legyenek, akikre „az újságírók is sokkal jobban figyelnek, mint az elvekre vagy az intézményekre" (Orlović 2017, 24–25.). A szerb politikai életet így olyan meghatározó és jól ismert politikusok dominálják régóta (Bertelsmann 2020), akik lényegében a választási eredményektől függetlenül képesek hosszú időn keresztül megőrizni a pártelnöki pozícióikat is (Orlović 2017).

Ezzel párhuzamosan az is elmondható, hogy nem csupán a politika mediatizálódik és tabloizálódik, hanem a média is átpolitizálódik. Ennek kapcsán elmondható, hogy a Boriszov uralta bő évtizedben jelentős mértékben korlátozódott a bolgár médiaszabadság, valamint Szerbiában az 1990-es évekhez hasonlóan Vučić időszakában ismét kiemelt céllá vált a politikai nyilvánosság erőteljes politikai kontroll alá vonása. Emiatt Vučić és Boriszov idejében mindkét országban jelentős mértékben csökkent a sajtószabadság mértéke (Bertelsmann 2020; Coppedge et al. 2021; Riporterek Határok Nélkül 2021).

Variációk mérsékelt PVD-re: Aleksandar Vučić és Bojko Boriszov

A két ország kontextualizálása és a millenniumi trendek felvázolása után Aleksandar Vučić és Bojko Boriszov legfőbb jellemzőit fogom megvizsgálni és összehasonlítani. Előbb a politikai helyzet, a karizma és a vezetők által használt diskurzus dimenzióira fókuszálok, és a válság természete lesz a kiindulási pontom, amely meghatározó mind a karizma, mind a populista diskurzusok konkrét tartalmi vonatkozásai szempontjából. Ezt követően a vezetők és a követőik közötti viszony kerül előtérbe a képviselet, az elszámoltathatóság és az állampolgárokkal való kapcsolat témái nyomán. Végezetül a hatalomgyakorlás módját igyekszem röviden megragadni a két vezető esetében a politika

politics, *polity* és *policy* (politikai cselekvés és küzdelem, intézményrendszer, közpolitika) szintjein, külön hangsúlyt fektetve az informális tényezőkre.

Politikai helyzet, karizma és diskurzus

Aleksandar Vučić átfogó válságnarratívája szerint Szerbia a politikai elit, a bíróságok és a média mindent átható korrupciójától szenved, amely kritikus politikai helyzet a „törvény és rend" politikáját kívánja meg, ennek végrehajtására pedig ő maga, a hatalmas áldozatokra képes „politikai kívülálló és a nemzet gondviselője" a legalkalmasabb (Mikucka-Wójtowicz 2019). A korrupcióellenes küzdelem – amely a „Koszovó vs. Európa" dilemma utóbbi javára történő elhalványulását követően a 2000-es évek végétől a politikai életet uraló végső referenciaponttá vált (Spasojević 2019) – iránti elkötelezettségét látványos és a média által közvetített letartóztatásokkal igyekszik demonstrálni. A korrupció mellett a Milošević (és általában a szerbiai radikális pártok) esetében már sikeresen alkalmazott nemzeti büszkeség és sértettség (Bozic 1992) tekinthető Vučić populista mítosz- vagy történetmesélése (Casullo 2020) egy újabb kulcselemének. Ennek kapcsán Vučić szerint olyan korábbi és jelenlegi szereplőket terhel a felelősség a Szerbiával szembeni igazságtalan bánásmódért, mint a nemzeti kisebbségek, a posztjugoszláv államok vagy az EU egyes képviselői (Spasojević 2019).

Vizsgált dimenziók	Aleksandar Vučić	Bojko Boriszov
Politikai helyzet	*endogén krízis* korrupció, igazságtalan nemzetközi bánásmód	*endogén krízis* korrupció
Karizma	*nemzetközileg is elismert államférfi*	*„jó rendőr" és „balkáni macsó"*
Diskurzus	*populista* „politikai kívülálló és a nemzet gondviselője" fő ellenségkép: korrupció és a hazai ellenzék	*populista* „egy vagyok közületek" fő ellenségkép: korrupt elitek
Képviselet	*plebiszciter* magas fokú polarizáció és identitáspolitika	*plebiszciter* magas fokú polarizáció és identitáspolitika
Elszámoltathatóság	*személynek szóló és kötetlen felhatalmazás* közvetítő elemek leértékelése és korlátozása (közvetett: jellemzően gazdasági módszerekkel)	*személynek szóló és kötetlen felhatalmazás* közvetítő elemek leértékelése és korlátozása (közvetett: jellemzően gazdasági módszerekkel)
Kapcsolat az állampolgárokkal	*közvetlen* aktív médiahasználat	*közvetlen* aktív médiahasználat
Hatalomgyakorlás módja	*politics: transzformatív (populista)* *polity: magas fokú politikai mozgástér* formális keretek nagykoalíciókkal és informális dimenziókkal történő kiegészítése, áthidalása *policy: ambivalens*	*politics: transzformatív (populista)* *polity: szűkebb politikai mozgástér* versengő oligarchák küzdelmével jellemezhető klientelisztikus politikai-gazdasági viszonyok egyik informális szereplője és haszonélvezője *policy: ambivalens, barkácsoló, pragmatikus*

1. táblázat: A két vezető a PVD modelljében
Forrás: a szerző szerkesztése

Az általa használt diskurzusban a korrupcióért és a történelmi igazságtalanságokért felelősökkel szemben a valódi emberek érdekeinek védelmezőjeként tünteti fel magát és az államot, utóbbival olyan mértékben azonosítva az aktuális állami tisztségviselőket, hogy „minden, az egyes személynek szóló kritikát hazafiatlan aktusként értelmez" (Spasojević 2019, 136.). Sőt, ahogyan egy minisztere fogalmazott, a „Vučić elleni támadások az állam elleni támadásnak számítanak" (Spasojević 2020, 236.). Ugyancsak Miloševićhez hasonlóan[4] politikája legfőbb ellenfeleinek azonban, akiket a diskurzusában rendszeresen kizár a politikai közösségből, elsősorban nem is az olyan, hagyományosnak mondható ellenfelek tekinthetők, mint az etnikai kisebbségek, a szomszéd államok vagy a nemzetközi közösség, hanem a belföldi ellenzéki szereplők. Velük szemben igyekszik magát egy nemzetközi szinten is elismert, fajsúlyos és „Szerbiáért fáradhatatlanul dolgozó hősnek" és nagy vezetőnek láttatni, aki pragmatikusan érvényesíti Szerbia érdekeit belföldön és külföldön egyaránt attól függetlenül, hogy éppen milyen formális hatalmat birtokol (Tomić 2020). Utóbbi a Milošević esetében is használt (Sekelj 2000), a pártok felett álló államférfiszerep felélesztésének is tekinthető, igaz, ennek köszönhetően sokan egy hatalommegosztást nem tűrő, mindent uralni akaró autoriter személynek látják (Spasojević 2020). Ugyanakkor míg Milošević esetében egy személyes, a jugoszláv kommunisták anakronisztikus politikai zsargonjával szemben az egyszerű embert idéző (Popoiu et al. 2012, 80.; Mikucka-Wójtowicz 2019), „cezarisztikus-populista" (Zakošek 2008, 593.) stílus társult az államférfi karizmájához, addig Vučić esetében a kompetencia és a szakértelem.

Az 1. táblázatban olvasható összefoglalóból is látható, hogy Boriszov karizmája, diskurzusa és népszerűsége Vučićhoz hasonlóan jelentős

4 Az „összes szerb vezetőjeként" Milošević éles Nyugat-ellenes diskurzust használt. Ennek keretében a külső ellenségképet összekötötte belső ellenfeleivel, akiket „ötödik hadosztálynak" és „NATO-gyalogságnak" (Spasojević 2019), illetve a „Nyugat és a NATO szolgáinak" nevezett (Todosijević 2013), akik a szemében a Nyugat részéről érkező „újfajta fasizmus" egzisztenciális veszélyének belső manifesztációi, „idegen ügynökök" voltak (Dymarski 2016, 160.).

részben a korrupciós válságnarratívára épül, amelyhez személyes múltja és karrierje jelentette a legfőbb legitimációs forrást. Boriszov ugyanis egy kisváros munkásosztályából származó tűzoltó volt eredetileg, majd a szófiai rendőrségen dolgozott, később pedig saját biztonsági céget alapított, és többek között a kommunista Todor Zsivkov és a már említett Simeon Szakszkoburgotszki védelméért felelt. A nagypolitikába utóbbi belügyi főtitkáraként bekapcsolódva hamar kialakította magáról a kemény, egyenes beszédű rendőr imázsát olyan üzenetekkel, mint hogy „mi elfogjuk őket [a bűnözőket], de ők [a bíróságok] szabadon engedik őket" (Bankov 2020). A 2020-as, jelentős részben ellene irányuló tüntetésekig sikeresen közvetítette magáról a „nemzet megmentőjének" képét, aki (nyilvános karatefanatikusságával is demonstrált) rendíthetetlenséggel küzd a szegénység, a korrupció és az egyszerű embereket érő igazságtalanságok ellen (Kanev 2013, 24.).

Boriszov karizmája tehát a politikai közösség belső és mérsékelt válságához, a mindent átható korrupció jelenségéhez kapcsolódik, amellyel szemben egy olyan vezetőként prezentálja magát, aki egyfelől a nép nevében harcol a korrupt elit ellen (Karasimeonov–Lyubenov 2013), másfelől akinél személyes tapasztatai és képességei nyomán nincs alkalmasabb személy az „emberek problémáinak" megoldására (Cholova – De Waele 2014). Rendkívüliségét azonban egyszerűséggel kombinálja, hiszen az átlagember nyelvezetét használja, ugyanúgy szeret futballozni, és ugyanazt a populáris zenét hallgatja, mint a többség (Kostadinova 2020; Gurov–Zankina 2013). Legfőbb üzenete szerint „egy vagyok közületek, kövessetek!" (Levitt–Kostanidova 2014, 535.). Összességében Boriszov egyfajta „balkáni macsóizmust" testesít meg, amely az egyszerűségre, találékonyságra és pragmatizmusra épít (Gurov–Zankina 2013; Cristova 2010).

A fentiek nyomán megállapítható, hogy mind Vučić, mind pedig Boriszov inkább a PVD mérsékeltebb típusához sorolható, mivel mindkét vezető karizmája a politikai közösség endogén módon kezelhető korrupciós krízisével kapcsolódik, amellyel a követőik szemében rendkívüli

egyéni képességeikkel (kompetens államférfi és a jó rendőr) szállnak harcba.

Képviselet, elszámoltathatóság és állampolgári kapcsolatok

Vučić és Boriszov időszakát már a politikai nyilvánosság online-alapú átalakulása jellemezte, amelyet mindketten aktívan használnak fel az állampolgárokkal való közvetlen kapcsolattartás érdekében. Vučić kiemelt hangsúlyt fektet a tömegmédiára (Tomić 2020, 69.), amely kapcsán Szerbiában a show-jelleg, a szórakoztatással kevert politika a meghatározó. Ennek keretében főszereplője a már említett és élőben közvetített letartóztatási ügyek végrehajtásának, de mentett már meg életveszélyes helyzetből személyesen is egy kisgyermeket, szintén élőben közvetített módon. Emellett aktív Twitter- és Facebook-használó, valamint pártja, az SNS rendszeresen agresszív social media kampányokat folytat személyes ellenfelei ellen (Spasojević 2020, 231–232.). Boriszov ugyancsak közvetlen kapcsolatra törekszik a szavazókkal, rendszeresen vesz részt ceremoniális megnyitókon, utakat, óvodákat, kórházakat ad át, számtalan interjút ad, amelyekben részletesen mesél magáról. Általában is gyakran használ megszólalásaiban egyes szám első személyt, különösen, amikor minisztereivel szemben a „jó rendőr" szerepét viszi (Gurov–Zankina 2013, 9.; Cristova 2010, 227.). A költségvetési kiadások kapcsán rendszeresek az olyan kifejezések, mint a „kifizettem" vagy „pénzt adtam" valamire (Gurov–Zankina 2013). Látható, hogy a képviseletet egy szuverén vezetőnek szóló felhatalmazásként értelmezi, amely keretében a problémák megoldását „rá lehet bízni", ő személyesen fogja megoldani a maga módján azokat.

Túl azon, hogy mindketten a saját pártjuk szerepét is leértékelték saját magukkal szemben, Vučić és Boriszov a politikai nyilvánosság és a civil társadalom korlátozásával is igyekezett a közvetítő csatornákat leértékelni és így a saját befolyásukat növelni a választók irányába – ezzel pedig végső soron szűkíteni a valódi állampolgári elszámoltathatóság mértékét.

Ennek nyomán a Riporterek Határok Nélkül (2021-es) értékelésében 2017 óta élesen visszaesett a szerbiai sajtószabadság megítélése, illetve Bulgária számít az EU-tagok rangsorában az utolsónak, ahol rendszeresek az újságírók elleni lejárató kampányok, megfélemlítések és erőszakos esetek az állam passzív vagy aktív támogatása mellett. Mindkét országra jellemző, hogy a civil társadalom kevéssé van bevonva a politikai döntéshozatalba (FH NiT 2020), miközben a médiában a gazdasági érdekek a különféle felvásárlásoknak, monopóliumoknak és tulajdonosi nyomásgyakorlásoknak köszönhetően rendkívüli befolyásra tettek szert, amely nyomán gyakori a cenzúra és öncenzúra jelensége, és sok esetben az alapvető újságírói elvek sem teljesülnek maradéktalanul (Bertelsmann 2020).

A közvetlen állampolgári kapcsolatok kialakításával és a közvetítő intézmények korlátozásával a személyükre épülő, plebiszciter képviselet irányába tettek fontos lépéseket. A személynek szóló és identitásalapú kapcsolatok kihatnak a választói viselkedésre is, amely fő motivációjának alapvetően a saját táborral *(in-group)* és annak vezetőjével való azonosulás és az ahhoz kapcsolódó feltétel nélküli hit tekinthető. Ez pedig mindkét országban magával vonja a polarizáció mértékének és az identitáspolitika intenzitásának magas szintjét is. A barát/ellenség logika kiélezése által létrejött szekértábor-logika nyomán Vučić és Boriszov esetében is csupán mérsékelt pluralizmusról beszélhetünk. Vučić esetében rendszeresen ki is emelik, hogy a pártja, az SPS vezette jobboldali választói blokk rendkívül élesen áll szemben a DS és más kisebb pártok vezette modernista-liberális blokkal (Todosijević 2013, 545–546.; Bertelsmann 2020).

Összességében elmondható, hogy a plebiszciter képviselet, a saját személyük kiemelése és a közvetítő elemek leértékelése okán a korlátozott mértékű elszámoltathatóság, valamint az állampolgárokkal való közvetlen és aktív kapcsolat nyomán mindkét vizsgált vezető jól leírható a PVD segítségével. Mivel mind a polarizáció mértéke, mind pedig a közvetítő elemek leértékelése bizonyos mértékig korlátozott, mindkét vezető közelebb állónak tekinthető a PVD mérsékeltebb pólusához.

A hatalomgyakorlás módja

Az eddigiek alapján kijelenthető, hogy mindkét vezető leírható a karizmatikus és a legális-racionális legitimációs források kombinációjára támaszkodó PVD modelljével. A formális demokratikus intézmények, különösen a többpárti választások megléte és az utóbbihoz köthető népi elismerés és felhatalmazás Vučić és Boriszov esetében is kiemelt jelentőségű, hiszen mindketten a népakarat többé-kevésbé kizárólagos képviselőiként prezentálták magukat, jelentős választási sikereket felmutatva, többek között a transzformatív-populista vezetési stílusuknak köszönhetően. Fontos megjegyezni, hogy a PVD-t jellemző karizmatikus legitimáció eredendően autoriter tartalma (Weber 1987, 271–273.; Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 38–41.) a hatalomgyakorlás módjára is kihatással van: formális szempontból az adott keretek feszegetése és bizonyos mértékű rekonstrukciója, informális szempontból pedig azok megkerülése a jellemző a vizsgált vezetők esetében. Ebben a tekintetben azonban különbségek is megfigyelhetők: a legfontosabbnak az tekinthető, hogy bár az arányos választási rendszer mindkét országban a politikai instabilitást és a gyakori patthelyzeteket involválná, azonban míg Vučić meglehetősen gyenge *polity*-szintű korlátokkal szembesül, addig Boriszov kisebb mozgástérrel rendelkezik. Az is közös vonása a két vezetőnek, hogy formális keretek adta mozgásteret nem csupán az olyan közvetítő csatornák, mint a saját pártjuk,[5] a civil társadalom vagy a politikai nyilvánosság korlátozásával, hanem a hatalomgyakorlás informális csatornáinak felhasználásával is tovább szélesítették.

Vučić rendkívül szélesnek mondható politikai mozgásterét elsődlegesen az SNS vezette kormánykoalíció alkotmányos többsége biztosítja. A kormányfőből államfővé váló Vučić a politikai színtér fölé emelkedő államférfi szerepét vette fel. Ez pedig a nyilvánosság már említett jelentős mértékű korlátozásával és irányításával, valamint a média és különösen a

5 A rendkívül centralizált és összetartó gépezetté váló SNS Vučić irányításával a pártelnök érdekeinek kiszolgálójává és legfőbb üzeneteinek hordozójává vált (Spasojević 2020).

social média tudatos használatával kiegészülve (Tomić 2020) töretlen népszerűséget biztosít számára. A hatalomgyakorlás módját az intézményes kulcspozíciók birtoklása nyomán kevéssé a formális intézményrendszer átalakítása és az alkotmányozó hatalom nyílt felhasználása, helyette az informális csatornák használata jellemzi – ennyiben pedig sokkal mérsékeltebbnek tekinthető az időszaka, mint a Milošević-éra,[6] amelyben (tájékoztatási miniszterként) kezdte pályafutását. Vučić egy korrupt és kölcsönös lekötelezettségre épülő rendszert épített ki kormánybarát médiumokkal és frissen alapított kormánypárti civil szervezetekkel (GONGO) (Spasojević 2019; 2020), miközben az állampolgárok tömegeit is sikeresen elérő klientelisztikus kapcsolatok nyomán 2018-ra az SNS tagsága elérte a 700 ezer főt (a lakosság több mint 10%-át), többet, mint amennyi a Milošević uralta Szocialista Pártnak valaha volt. A Vučić uralta rezsimnek a nyilvánosság kontrollálásának irányába tett lépései és a politikai versengéshez szükséges erőforrások rendszerszintű eltorzítása miatt Szerbiát újra egyre többen a rezsimtipológiai „szürke zóna" országai közé sorolják.[7]

A szerb vezetőhöz képest Boriszov kifejezetten szűk formális politikai mozgástérrel rendelkezett, ugyanis folyamatosan lavíroznia kellett a parlamenti többség megteremtése és megtartása érdekében, több esetben pedig a széles körű tiltakozások nyomán előrehozott választások kiírására kényszerült, igaz, ezeket 2021-ig kivétel nélkül mindig a pártja, a GERB nyerte meg. Az instabilabbnak tekinthető helyzetét jól példázza, hogy 2017 és 2021 között már a harmadik koalíciós Boriszov-kormány alakult

6 Milošević az intézményes átalakítás során többek között a délszláv háború idején kibővített jogkörök konzerválásával megerősítette az általa betöltött elnöki tisztséget, valamint a „parlamentáris racionalizálás" jelszavával leépítette és kiüresítette a potenciális ellensúlyokat (Ördögh 2018). Emellett teljes fokú kontrollt épített ki az erőszakszervezetek és a titkosszolgálatok felett is. Az informális hatalomgyakorlási módszerek kapcsán a későbbi hágai tárgyalásokon is nehézséget okozott a vád számára, hogy közvetlen bizonyítékokat találjon ellene, ugyanis Milošević *de iure* és *de facto* hatalma között óriási távolság húzódott: paraintézményes mélyállama elvált a felszíni államtól (Losoncz 2020a).

7 Sőt a V-Dem (Coppedge et al. 2021) értékelésében a Milošević bukását követően választási demokráciaként értelmezett ország 2012 óta ismét „választási autokráciának" számít.

meg, amely ezúttal a nacionalista és radikális pártokat tömörítő Hazafias Fronttal (OP) lépett szövetségre. A szűkebbnek mondható formális hatalmát jelentős mértékű informális dimenzióval egészítette ki. Jelentős mértékű informális befolyásával az „állam vállalati érdekekből történő foglyul ejtésével" (Sata–Karolewski 2020) jellemezhető, hagyományosan is patronális jellegűnek mondható (Magyar–Madlovics 2020) bolgár klientelisztikus politikai-gazdasági folyamatok fő ütőerén volt képes tartani a kezét (Levitt–Kostanidova 2014). A gazdasági elit azonban nem egy fentről irányított, „egységes piramisként" értelmezhető rezsimként, hanem egymással versengő oligarchák hálózataként működött (Magyar–Madlovics 2020), és amely már az 1990-es évek eleje óta dominálja az állami újraelosztás folyamatait, valamint a politikai elittel összefonódva a gyenge és irányukba elfogult igazságszolgáltatás működésében érdekelt (Bertelsmann 2020).

Összességében elmondható, hogy a *politics* szintjén mindkét vezető képes volt jelentős mértékben újrarendezni a politikai arénát, köszönhetően többek között a transzformatív vezetési stílusuknak és populista diskurzusuknak, amellyel széles választói tömegeket tudtak sikeresen megszólítani. Ugyan Vučić a rendkívül széles mozgástér ellenére a *polity* átalakítása helyett inkább elsősorban nagykoalíciók és informális dimenziók használatával gyakorolja a hatalmat, addig Boriszov nem rendelkezett ilyen mértékű formális hatalommal, így az ő esetében kevésbé stratégiai kérdés a hatalomgyakorlás informális módja, semmint kényszer. Emiatt, illetve azért, mert – szemben a prebendális logikára lehetőséget biztosító szerbiai erőviszonyokkal – Boriszov informális hatalomgyakorlási módját a kisebb vezetői mozgástérrel járó patrimonializmus jellemzi, utóbbi közelebb áll a PVD mérsékeltebb pólusához. Végezetül a *policy* szintjén Vučić és Boriszov ugyan a korrupcióellenes küzdelemben igyekeznek radikalizmust mutatni, ugyanakkor az ehhez kapcsolódóan meghozott intézkedések terén és általánosságban is mérsékeltnek mondható közpolitikákat alkalmaznak (Bertelsmann 2020). Boriszov kapcsán külön kiemelik, hogy kifejezetten rugalmas és pragmatikus („barkácsoló") ebből

a szempontból, hiszen rendszeres *policy*-fordulatokat hajt végre, ha a népszerűtlenség veszélyével találkozik egy-egy döntése nyomán (Bankov 2020).

Összefoglalás

A tanulmányban a PVD elméletének empirikus alkalmazhatóságát vizsgáltam az 1989 és 2021 közötti Szerbia és Bulgária eseteire vonatkozóan Aleksandar Vučić és Bojko Boriszov vezetőkre fókuszálva. Láthattuk, hogy mindkét ország esetében több olyan millenniumi trend is megfigyelhető, amely kedvezett mind a PVD létrejöttének, mind pedig a fennmaradásának. Idesorolható a magas választói volatilitással jellemezhető, alapvetően arányos választási rendszer és fragmentált pártrendszer (habár tartós társadalmi törésvonalakról inkább csak Szerbiában lehet beszélni), továbbá a politika perszonalizációjának és mediatizációjának, valamint a média átpolitizálódásának jelenségei, és a korrupciós tematika központi jelentősége a politikai életben.

Fontos eredménye a tanulmánynak, hogy mind Vučić, mind pedig Boriszov esete leírható a PVD modelljével, azon belül pedig, különösen Boriszov esetében, annak mérsékelt változatával. Elsősorban azért, mert mindkét vezető karizmája a politikai közösség relatíve mérsékelt kríziséhez, elsődlegesen a korrupció témájához kapcsolódik, amellyel a követőik szemében rendkívüli egyéni képességeikkel (kompetens államférfi és a jó rendőr/balkáni macsó) szállnak harcba. Ugyanakkor Vučić esetében a korrupció jelentette krízis mellett egy külpolitikai probléma is jelentősnek mondható, méghozzá a politikai közösség nemzeti büszkeségét bántó és igazságtalannak tartott nemzetközi bánásmód ügye, amelyre Vučić a nemzetközileg is elismert államférfi szerepéből igyekszik megoldást nyújtani. Vučić és Boriszov karizmája a politikai közösség permanens egzisztenciális fenyegetettsége helyett egy limitált mértékű krízishez kapcsolódik, amelynek megoldása, majd a politika normál

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

állapotának megteremtése a cél. Mindketten az emberek valódi érdekeinek védelmezőjeként jelenítik meg magukat a korrupt elitekkel és a politikai ellenfelekkel szemben, azonban míg Vučić a személyes kvalitásainak nagyságára és szakmai kompetenciájára támaszkodik, addig Boriszov kifejezetten az átlagemberrel való rokoníthatóságára. Emellett mindkettőre jellemző a közvetlen és aktív állampolgári kapcsolat, a plebiszciter jellegű képviselet és a közvetítő csatornák leértékelése (a pártok, a civil társadalom és a politikai nyilvánosság kapcsán).

Vučić és Boriszov hatalomgyakorlásáról elmondható, hogy a *politics* szintjén a transzformatív vezetési stílusuknak és populista diskurzusuknak köszönhetően mindkét vezető képes volt jelentős mértékben újrarendezni a politikai arénát, addig a *polity* és a *policy* szintjén már több különbség is felfedezhető. Ezek közül a legfontosabb, hogy míg Vučić meglehetősen gyenge *polity*-szintű korlátokkal szembesült, addig Boriszov jóval kisebb formális mozgástérrel rendelkezett. Utóbbi a mindkettejüket jellemző informális hatalomgyakorlási mód tekintetében Boriszov esetében inkább a kisebb vezetői mozgástérrel járó patrimonializmus típusú működésmódot tett lehetővé. Éppen emiatt, kettejük közül Boriszov tekinthető a PVD mérsékeltebb pólusához közelebb állónak. A közpolitika szintjére fókuszálva elmondható, hogy Vučić és Boriszov a radikálisnak mondható korrupcióellenes diskurzusukkal szemben a meghozott intézkedések terén (sőt általánosságban is) meglehetősen mérsékeltnek mondható közpolitikákat alkalmaztak. Boriszov ebből a szempontból kifejezetten pragmatikus barkácsolónak számít, aki ha a népszerűtlenség veszélyével találkozik egy-egy döntése nyomán, rendszeres *policy*-fordulatokat képes végrehajtani.

Ugyan Vučić számára sokkal inkább adott volt a széles körű transzformatív kapacitás, azonban azt frontálisan mégsem használta ki, így ez inkább egy bármikor fennálló lehetőség és nyomásgyakorlási eszköz számára. Ehhez képest Boriszov rekonstrukciós hatása szűkebbnek tekinthető, miközben a mozgástere alapvetően a *politics* dimenziójára korlátozódott. Mindkét vezetőre jellemző a politikai folyamatok top-down

módon történő és személyközpontú irányítása, amely nyomán – különösen Vučić esetében – bizonyos mértékig mindketten képesek voltak a népakaratot felülről „legyártani" és a választásokon keresztül intézményesített formális-demokratikus legitimáció formájában felhasználni.

Hivatkozott irodalom

Bankov, Petar (2020): The Fireman's Ball in Bulgaria? A Comparison between Sergey Stanishev and Boyko Borisov. In Gherghina S. ed.: *Party Leaders in Eastern Europe. Personality, Behavior and Consequences.* Palgrave Studies in Political Psychology, Cham, Springer International Publishing. 43–66. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-32025-6_3

Benedek István (2021a): Közép- és Kelet-Európa demokratizálódása (1989–2019) I.: Cseh Köztársaság, Szlovákia, Baltikum. *Politikatudományi tanulmányok*, 7–23.

Benedek István (2021b): Közép- és Kelet-Európa demokratizálódása (1989–2019) II. Lengyelország, Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bulgária, Románia. *Themis*, 2021. 2: 97–152. Online: https://doi.org/10.55052/themis.2021.2.97-152.

Bertelsmann Stiftung (2020): *BTI 2020 Country Report.* Gütersloh, Bertelsmann Stiftung. Online: https://www.bti-project.org/en/home.html?&cb=00000

Bozic, Agneza (1992): *The Rhetoric of Slobodan Milosevic and War on the Territory of Yugoslavia.* Master's Theses. Kalamazoo, Michigan, Western Michigan University.

Brückner Gergely: Orbán Viktor barátja megbukott, egy műsorvezető-zenész robbant be új bolgár erőként. *Telex*, 2021. április 22. Online: https://telex.hu/kulfold/2021/04/22/bulgaria-orban-boriszov-trifonov-bolgar-valasztas-gerb-van-ilyen-nep-radev

Bunce, Valerie J. – Sharon L. Wolchik (2011): *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries.* New York, Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9780511977404

Casullo, María Esperanza (2020): Populism and Myth. In Emmy Eklundh – Andy Knott eds.: *The Populist Manifesto.* London – New York, Rowman & Littlefield. 25–38.

Cholova, Blagovesta – Jean-Michel De Waele (2014): Populism in Bulgaria. The Politics of Resentment. *Southeastern Europe*, 38. 1: 56–86. Online: https://doi.org/10.1163/18763332-03801003

Coppedge et al. (2021): V-Dem [Country–Year/Country–Date] Dataset v11.1. Varieties of Democracy (V-Dem) Project. Online: https://www.v-dem.net/en/data/data/v-dem-dataset-v111/

Cristova, Christiana (2010): Populism: The Bulgarian case. *Sociedade e Cultura*, 13. 2: 221–232. Online: https://doi.org/10.5216/sec.v13i2.13426

Diamond, Larry (2002): Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*, 13. 2: 21–35. Online: https://doi.org/10.1353/jod.2002.0025

Dymarski, Mirosław (2016): Serbian political leadership: archetype and modernity. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 51. 1: 145–168. Online: https://doi.org/10.12775/SDR.2016.EN1.06

Freedom House (2021): *Nations in Transit.* Country Reports. Online: https://freedomhouse.org/report/nations-transit

Gurov, Boris – Emilia Zankina (2013): Populism and the construction of political charisma. *Problems of Post-Communism*, 60. 1: 3–17. Online: https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216600101

Kanev, Dobrin (2013): Parliamentary elections in Bulgaria 2013: How durable are the tendencies of authoritarian populism in a fragile democracy? *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 16. 1: 21–35. Online: https://doi.org/10.5771/1435-2869-2013-1-21

Karasimeonov, Georgi – Milen Lyubenov (2013): Bulgaria. In Sten Berglund – Kevin Deegan-Krause – Joakim Ekman – Terje Knutsen eds.: *The handbook of political change in Eastern Europe.* Third edition. Northampton, MA, Edward Elgar. 407–442. Online: https://doi.org/10.4337/9781782545880.00019

Kolev, Kiril (2012): Bulgaria. In *Research and Dialogue on Programmatic Parties and Party Systems. Case Study Reports.* IDEA Project. 40–62. Online: https://sites.duke.edu/democracylinkage/files/2014/12/3.2.case_.pdf

Kostadinova, Tatiana (2020): Preferential Voting and Party Loyalty: How Bulgarian Voter Respond to Parties' Choices. In K. Engelbrekt – P. Kostadinova eds.: *Bulgaria's Democratic Institutions at Thirty. A Balance Sheet.* New York – London, Lexington Books.

Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2020): *Az Orbán-rezsim. A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata.* Budapest, Osiris.

Levitsky, Steven – Lucan A. Way (2010): *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War.* Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9780511781353

Levitt, Barry – Tatiana Kostadinova (2014): Personalist Parties in the Third Wave of Democratization: A Comparative Analysis of Peru and Bulgaria. *Politics and Policy,* 42. 4: 513–547. Online: https://doi.org/10.1111/polp.12084

Losoncz Alpár (2020a): Ki teremtette meg Slobodan Miloševićet? *Azonnali.hu,* 2020. október 31. Online: https://azonnali.hu/cikk/20201031_ki-teremtette-meg-slobodan-milo-evi-et

Losoncz Márk (2020b). Slobodan Milošević és az illiberalizmus első tragédiája. *Mérce.hu,* 2020. október 4. Online: https://merce.hu/2020/10/04/slobodan-milosevic-es-az-illiberalizmus-elso-tragediaja/

Magyar Bálint – Madlovics Bálint (2020): *The Anatomy of Post-Communist Regimes. A Conceptual Framework.* Budapest – New York, Central European University Press. Online: https://doi.org/10.7829/9789633863701

Mair, Peter (2013): *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy.* London – New York, Verso.

Mikucka-Wójtowicz, Dominika (2019): The Chameleon Nature of Populist Parties. How Recurring Populism is Luring 'the People' of Serbia and Croatia. *Europe-Asia Studies,* 71. 3:450–479. Online: https://doi.org/10.1080/09668136.2019.1590534

Orlović, Slavisa (2008): Parties and the party system of Serbia and European integrations. *Journal of Southern Europe and the Balkans Online,* 10. 2: 205–222. Online: https://doi.org/10.1080/14613190802146356

Orlović, Slavisa (2017): Presidentialization of Parties in Serbia. *Comparative Balkan Politics,* 3. 1: 7–29.

Ördögh Tibor (2018): *Szerbia, Horvátország és Szlovénia politikai rendszerének összehasonlítása 1990 és 2016 között.* Budapest, Dialóg Campus Kiadó.

Pantić, Adriana – Gabriella Mironov-Duret – Sebastian Ⓧoimu – Daniel S. Andrişan (2012): Political Leaders after the Cold War. The Case of Slobodan Milošević: Toxic vs. Charismatic Leader. *Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales,* 5. 1: 74–85.

Pantić, Dragomir J. – Zoran Pavlović (2009): *Political Culture of Voters in Serbia.* Belgrade, Institute of Social Sciences, Centre for Political Studies and Public Opinion Research.

Poguntke, Thomas – Paul Webb eds. (2005): *The Presidentialisation of Politics in Democratic Societies.* Oxford, Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/0199252017.003.0001

Raichev, Andrey – Antony Todorov (2006): Bulgaria: democratic orientations in support of civil society. In Hans-Dieter Klingemann – Dieter Fuchs – Jan Zielonka eds.: *Democracy and Political Culture in Eastern Europe.* Abingdon – New York, Routledge. 336–354.

Raycheva, Lilia – Dobrinka Peicheva (2017): Populism in Bulgaria between Politicization of Media and Mediatization of Politics. *Mediatization Studies,* 1. 1: 69–81. Online: https://doi.org/10.17951/ms.2017.1.1.69

Raycheva, Lilia (2017): Transformations in the Bulgarian media system: tendencies and challenges. *World of Media – Journal of Russian Media and Journalism Studies,* 99–120.

Riporterek Határok Nélkül (2021): *2021 World Press Freedom Index.* Online: https://rsf.org/en/ranking

Sata, Robert – Ireneusz Pawel Karolewski (2020): Caesarean politics in Hungary and Poland. *East European Politics,* 36. 3: 206–225. Online: https://doi.org/10.1080/21599165.2019.1703694

Schedler, Andreas (2013): *The politics of uncertainty. Sustaining and subverting electoral authoritarianism.* Oxford, Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199680320.001.0001

Sekelj, Laslo (2000): Parties and Elections: The Federal Republic of Yugoslavia – Change without Transformation. *Europe-Asia Studies,* 52. 1: 57–75. Online: https://doi.org/10.1080/09668130098262

Spasojević, Dušan (2019): Transforming populism – From protest vote to ruling ideology: The case of Serbia. In Violeta Beširević ed.: *The new politics of decisionism.* The Hague, Eleven Publishing. 125–140.

Spasojević, Dušan (2020): Rising Expectations and Centralizing Power: Party Leaders in Serbia. In Sergiu Gherghina ed.: *Party Leaders in Eastern Europe. Personality, Behavior and Consequences.* Palgrave Studies in Political Psychology, Cham, Springer International Publishing. 219–240.

Todorov, Antony (2019): Bulgaria: The Failed Party System Institutionalization. In Marco Lisi ed.: *Party System Change, the European Crisis and the State of Democracy.* Milton Park, Abingdon, Oxon, Routledge. Online: https://doi.org/10.4324/9781315147116-3

Todosijević, Bojan (2013): Serbia. In Sten Berglund – Kevin Deegan-Krause – Joakim Ekman – Terje Knutsen eds.: *The handbook of political change in Eastern Europe.* Third edition. Northampton, MA, Edward Elgar. 523–565. Online: https://doi.org/10.4337/9781782545880.00022

Tomić, Stefan (2020): *A Comparative study: Populism in Bosnia and Herzegovina and Serbia.* Master Thesis, University of Salzburg and University of Sarajevo.

Van Biezen, Ingrid – Peter Mair – Thomas Poguntke (2012): Going, going, … gone? The decline of party membership in contemporary Europe. *European Journal of Political Research,* 51. 1: 24–56. Online: https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2011.01995.x

Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* Ford. Erdélyi Ágnes, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Zakošek, Nenad (2008): Democratization, State-building and War: The Cases of Serbia and Croatia. *Democratization,* 15. 3: 588–610.

Zankina, Emilia (2015): "New" cleavages and populist mobilization in Bulgaria. In *Joint Sessions of Workshops 2015.* European Consortium for Political Research. 1–19.

RADIKÁLIS VÁLTOZATOK

8. FEJEZET

Galambos László

NEOLIBERÁLIS PLEBISZCITER REZSIMEK DÉL-AMERIKÁBAN: CARLOS MENEM PERONIZMUSA ÉS ALBERTO FUJIMORI PÁRT NÉLKÜLI REZSIMJE[1]

BEVEZETÉS

A nyugati típusú demokratikus kormányzás Dél-Amerika országaiban nem büszkélkedik hosszú hagyománnyal (Dömény 2005). Sokszor a nép által választanak meg ugyan vezetőket, politikai pártokat, és formálisan, demokratikus felhatalmazást kapnak, a hatalomgyakorlás azonban nem mutatja a liberális demokrácia karakterét. A plebiszciter vezérdemokrácia (PVD) jegyeit – bár az egyes politikai pártok, irányzatok sajátosságai, az egyes vezetők származása, személyes és politikai karaktere, országuk társadalmi-gazdasági háttere igen különböző lehet – a második világháborút követően uralkodó számos (millenniumi) politikai trendnek köszönhetően több országban és több politikus kormányzása idején is

1 Írásom első változatához fűzött értékes kritikai megjegyzéseiért szeretnék köszönetet mondani Szente-Varga Mónikának és Lehoczki Bernadettnek.

kimutathatjuk. A fejezet két kortárs esetet, az argentin Carlos Menem és a perui Alberto Fujimori elnökségét tárgyalja, pontosabban az ezredfordulót megelőző évtized olyan plebiszciter rezsimjeit, melyek az ezekre az évtizedekre jellemző neoliberális tendenciát követnek, és amelyek ideológiai alapállását a szakirodalom neopopulizmusként vagy neoliberális populizmusként is azonosítja (Weyland 2003). Mindkét esetnél közös, hogy a tárgyalt politikai vezetők, államfők demokratikus választás útján kerültek hatalomra, és kormányzásuk során a radikális PVD-rezsim kialakítása figyelhető meg, illetve a liberális demokrácia hol szolidabb, hol erőteljesebb lendületű leépítése. Az argentin esetben ugyanakkor figyelembe kell venni azt, hogy Menem a Peronista Párt prominenseként került hivatalba, és politikai legitimációját is a peróni örökségre építette, ezért nem kerülhető meg Juan Perón elnökségének előzetes tárgyalása sem. Mindhárom vezetőt populistaként tartjuk számon, és a populizmus fogalma és jelensége segíthet értelmezni a rezsimek működését, ha figyelembe vesszük azok társadalmi támogatottságát, legitimációját, de nemcsak ez köti össze ezeket az eseteket, hanem az is, hogy az általuk működtetett berendezkedést plebiszciter vonások jellemezték. Írásomban a módszertani bevezetőben ismertetett PVD-keretrendszer és a tárgyalt politikai vezetők rezsimjeinek egyéb sajátosságai szerint mutatom be pályafutásukat. Tézisem, hogy ezen tulajdonságok alapján a perui és az argentin esetekben a plebiszciter rezsimek radikális változatával találkozhatunk.

Argentína: A peronizmustól a neoliberalizmusig

Juan Perón elnöksége

Kötetünk elsősorban kortárs eseteket tárgyal, a neoliberális plebiszciter rezsimek közé ezért került be Carlos Menem elnöksége, Menem ugyanakkor – mint említettem – ideológiai szempontból nem tekinthető

unikális szereplőnek, politikai arculatát a peronizmusból kölcsönözte, és legitimációját is abból merítette, noha társadalom- és gazdaságpolitikáját illetően homlokegyenest más utat követett. Menem kormányzásának előzményeként és mintegy előképeként ezért feltétlenül szükséges Juan Perón szintén plebiszciter rezsimként értékelhető kormányzásának tárgyalása, már csak abból a célból is, hogy lássuk, honnan jutott el a róla elnevezett irányzat a peronizmustól a neoliberalizmusig.

Perón politikai karrierje. Juan Domingo Perón ezredest háromszor választották köztársasági elnökké Argentínában, és összesen tíz évig volt államfő (1946–1955, 1973–1974), de már elnöksége előtt is magas politikai pozíciókat töltött be: Mexikóban, Olaszországban és Németországban katonai attasé volt, az 1943-as katonai puccsot követően – melynek maga is részese volt – munkaügyi és népjóléti államtitkár, majd hadügyminiszter, illetve alelnök lett. Jó taktikai érzékkel a maga oldalára tudta állítani a munkások tömegeit, hivatalában számos jogot harcolt ki számukra (például sztrájkjog, fizetett szabadság, kollektív szerződések), a két részre – reformista és kommunista – szakadt CGT-t (Általános Munkásszövetség – Confederación General del Trabajo) újra egyesítette, de egyúttal saját személyéhez is kötötte, egyes szakszervezetek élére pedig peronista vezetők kerültek (Horváth 2003, 66.).

Perónt a városi (alsóosztály) és a vidéki tömegek támogatták az 1940-es években, népszerűsége főként az alsóosztály frusztrációjának politikai kivetülése volt, de a városi tömegekre is komoly benyomást gyakorolt határozott és hatékony vezetői fellépésével (Smith 1969, 31–48.). Diplomataként közelről látta a fasiszta és a nemzetiszocialista rezsimeket, amelyek működése igazán imponált számára, az viszont világossá vált előtte, hogy a világháború utáni demokratizálódást követően nem működőképes egy (katonai) diktatúra, a választásokat az nyeri, aki mögött nagyobb a szavazóbázis, ezért 1945-re a peronista szakszervezetek bázisán létrehozta a Munkáspártot, melyből egy évvel később már Peronista Párt *(Partido Peronista)* lett, ami 1946-ban államfőnek jelölte (Horváth 2003, 66–67.).

Válságtendenciák. A plebiszciter rezsimek létrejöttének jellemzően valamilyen – gazdasági és/vagy politikai – válság ágyaz meg. Perón előretörését segítette, hogy az 1940-es években Argentína politikai és – a világválság elhúzódó hatásának köszönhetően – gazdasági krízisbe süllyedt, a politikai rendszer korrupt volt, a választási csalások pedig állandósultak az országban (Bozóki 1994, 43.). Az ellenzék is teljesen átalakult a negyvenes évek közepén. Az 1946-os választásra már egy Perón-ellenes koalíció jött létre, amely szövetség a kommunisták és a szocialisták együttműködésén nyugodott, de a konzervatív gazdasági elitek is csatlakoztak hozzájuk Perón etatista és redisztributív gazdasági programja miatt – a politikai törésvonal tehát nem bal- és jobboldali, hanem peronista–antiperonista fogalompárral volt leírható (Ostiguy 2009, 23.). Az ellenzéki front dacára Perónt 56%-kal Argentína államfőjévé választották (Horváth 2003, 67.).

A karizmatikus vezér. A plebiszciter rezsimek létrejöttét a személyközpontú politikai környezet is segíti. Perón feltétlen tekintéllyel rendelkezett a Peronista Pártban, és bár azt állította, hogy a párt mindenki számára nyitott, valójában egy rendkívül centralizált szervezetről volt szó – azt is visszautasította, hogy vezetési stílusa miatt Caudillónak nevezzék, de a Conductor megnevezést már megfelelőnek találta (Horváth 2003, 67.). A peronista rezsim autoriter vonásokat mutatott, ami elsősorban a személyi kultuszon nyugodott, azonban nem csak Perón tekintélyén, az elnök ugyanis támaszkodhatott felesége, Eva (Evita) Duarte de Perón karizmatikus személyiségére is (Bozóki 1994, 45.). Bár Perón maga is karizmatikus vezető volt, ez kiváltképp igaz volt Eva Perónra (Horváth 2012, 19.).

A média kisajátítása. A plebiszciter vezetők sajátja, hogy perszonalizált politikájuk erőteljes médiajelenléttel párosul. Egyes tárgyalt vezetők – például Perón – esetében azonban a médiaelérés, illetve az abból való kizárás diktatórikus jelleget öltött. Államfőként megfosztotta az ellenzéket a médiához való hozzáférés lehetőségétől, a médiát behódolásra késztette a rezsim, bezáratták vagy kisajátították az ellenzéki és a független

médiát, a legnagyobb napilapokat (*La Prensa* és *La Nación*) folyamatos nyomás alatt tartották.[2]

A pluralizmus gyengítése. A peronista kormányzat elvileg megtűrte a pluralizmust, a gyakorlatban azonban a bürokrácia kontrollálta a pártokat (Bozóki 1994, 45.). Az argentin parlament Perón előterjesztésére 1949-ben új alkotmányt fogadtatott el, amely a nők számára is kiterjesztette a választójogot (Bozóki 1994, 45.). A Peronista Párt (Juszticialista Párt) női megfelelője a Peronista Női Párt volt, melyet a first lady, Eva Perón vezetett, a szervezet funkciója pedig a női voksok begyűjtése volt (Horváth 2003, 67.).

Retorika és doktrína. A plebiszciter vezetők sajátos retorikát alkalmaznak, illetve egyéni értelmezési keretbe helyezik tevékenységüket. Perón korábban azzal vádolta az Egyesült Államokat, hogy elnökválasztási kampánya idején a hagyományos politikai osztályt és az argentin oligarchiát támogatta vele és a néppel szemben – számára ugyanis a politikai megosztottság az „igazi argentin nép" és a „nép ellenségei", a „hazai" és az „idegen" törésvonal mentén volt leírható (Moses–Finchelstein–Piccato 2017). Perón beszédei során rendszeresen és hevesen támadta az „ellenzéki oligarchiát", amelyet állítása szerint az „idegen imperializmus" támogatott.[3] Perón ezzel szemben új és igazságos társadalmi és gazdasági rendszert ígért, a juszticializmust (Kaszáné 2006, 177.). A juszticializmus ideológiája deklaráltan nem volt sem kapitalista, sem kommunista, egy harmadik utas víziót, az igazságos társadalom doktrínáját jelenítette meg (Horváth 2003, 67.). Perón erősen támaszkodni kívánt a katolikus egyházra is, a peronista állam *de jure* klerikális, keresztény állam lett, noha az államfő katolikusnak igen, de klerikálisnak nem vallotta magát (később összetűzésbe is került a klérussal, aminek elnöksége második felében szakítás lett a vége köztük) (Horváth 2003, 68–69.).

2 Perón and the press – archive, 1950. *The Guardian*, 2019. január 9. Online: https://www.theguardian.com/world/2019/jan/09/peron-and-the-press-archive-1950

3 Perón and the press – archive, 1950. *The Guardian*, 2019. január 9.

Radikális közpolitika. A peronizmus nacionalista volt, gazdaságpolitikája pedig protekcionista (Kaszáné 2006, 179–180.). Perón az importhelyettesítő gazdaságpolitika megvalósítására és a nemzeti ipar létrehozására törekedett a hazai tőke támogatásával – vagyis a természeti erőforrások, ásványkincsek, közszolgáltatók, a külföldi kézben lévő vállalatok és a vasúti közlekedés államosítása által –, és harcot hirdetett a külföldi tőke ellen, lényegében kitiltva azt az országból, és alkotmányellenesnek minősítve a nemzetközi cégek nemzeti kincsekre történő aspirációját (Kaszáné 2006, 179.). A peróni szociálpolitika fedezetét a világháború idején felhalmozott tartalékok jelentették, ami lehetővé tette számára ígéretei betartását a széles tömegek számára, az 1949-es alkotmányba pedig már a dolgozók jogait is beiktatták, és átfogó szociális hálót építettek ki (Horváth 2003, 67–68.).

Patrimoniális és prebendális hatalomgyakorlás. A peronista rendszert túlzott bürokrácia, centralizáció és klientelizmus jellemezte (Bozóki 1994, 45–46.). A peróni rezsim stabilitásának alapvető eleme volt a klientelista működési mechanizmus (Muno 2019, 15–16.). A peronizmus bázisát ugyan a munkásosztály adta (Bozóki 1994, 43.), a rezsim legfőbb bizalmasai és tanácsadói mégis iparmágnások voltak (De Imaz 1970, 17.; idézi Dix 1989, 28.). Perón jelentős támasza volt még a hadsereg (amely az 1943-as puccsot végrehajtotta, de 1955-ben az ő megbuktatását is lehetővé tette), a kabinet fele, de még a tartományi kormányzók is majdnem fele katonákból állt, legbizalmasabb munkatársai tábornokok voltak, ezt a szoros viszonyt pedig az argentin tisztek fizetése is tükrözte, amely jóval magasabb volt, mint a hasonló rangban szolgáló amerikai tiszteké (Horváth 2003, 71.).

Carlos Menem elnöksége

A peróni örökség. Az argentin politika perszonalizált mivoltát jelezte, hogy az elnök 1974-ben, harmadik ciklusa közben bekövetkezett halála után is áthatotta a közéletet a peronizmus, és egykori pártja, a

korábban Peronista Párt néven működő szervezet, a Juszticialista Párt *(Partido Justicialista – PJ)* jelentős tudott maradni Perón halála után (erre az örökségre tudott Menem is építkezni). Perón második felesége, Isabel Perón elnökségének instabilitása és az őt megbuktató Jorge Rafael Videla tábornok, illetve az őt követő katonatársai által vezetett, hét évig tartó militáns diktatúrája után, 1983-ban Argentína visszatért a demokrácia útjára, az országban azonban még az 1980-as években is a peronizmus–antiperonizmus volt a meghatározó társadalmi és politikai törésvonal, Perón halála ugyanis gazdasági és politikai káoszt hagyott maga után, politikai mozgalma különböző frakciókra osztódott, és bár a peronista szakszervezetek a diktatúra alatt veszítettek politikai súlyukból, a peronizmus jelentős maradt. Menem elődje az államfői poszton, a liberális Raúl Alfonsín is érezte ezt, elnökségét ugyanis megbénította a hadsereg, a szakszervezetek és a pártok is: a hadsereg ellenezte a történelmi igazságtételre tett kísérleteket; a szakszervezetek még mindig a peronista ellenzéket képviselték, és több általános sztrájkot is kezdeményeztek; a PJ többségben volt a szenátusban, és sok tartományi kormányzó is peronista volt (Muno 2019, 11–12.).

Az „új caudillo". Carlos Saúl Menem – aki La Rioja, az egyik legszegényebb tartomány kormányzója volt – szentimentális beszédeivel, Perónra emlékeztető stílusával sikeresen kerekedett felül ellenfele, Eduardo Angeloz radikális párti jelölt „racionalitásán" az 1989-es elnökválasztási kampányban, amikor a peronizmus új karizmatikus vezéreként tűnt fel, és a hétköznapi emberek, akik megcsömörlöttek az aktuális társadalmi és gazdasági válságra adott elvont, szakmai jellegű magyarázatoktól, szívesen követték az új „caudillót", aki reményt és hitet adott számukra, ami segített megbirkózni a napi problémáikkal (Arias 1995, 2–3.). Menem bár a Juszticialista Párt jelöltjeként, a néhai elnök nyomdokain járva jutott el az államfői székig, jelentősen leértékelte annak mozgalmi örökségét (Muno 2019, 11.). Hatalomra kerülésekor Argentína ugyanis gazdasági krízissel és hiperinflációval nézett szembe, és a válságkezeléshez eszközölni kívánt piacorientált program végrehajtása miatt át kellett értékelje

a PJ hagyományos társadalmi-gazdasági elképzeléseit és szakszervezeti szövetségi politikáját (Levitsky 1998, 447.).

Technokrácia, populizmus, klientelizmus. Menem kormányzása kezdetétől hanyagolta a hagyományos pártszerű működést *(party-neglecting strategy)*, helyette a magánszférában, a hadsereggel, neoliberális pártokkal (mint az jobbközép UCeDé), nemzetközi politikai partnerekkel igyekezett szövetséget építeni, mert a gazdasági válságot leküzdeni kívánó reformjai törést okoztak a PJ-n belül, a hadsereg esetleges bevetésével pedig fenyegetni tudta a privatizációt ellenzőket (Corrales 2000, 135.). Megteremtette a technokraták és a populisták együttműködésének alapjait, mert szakértőkre volt szüksége ahhoz, hogy hitelesítse a populisták kormányzati felkészültségét (Barrenechea–Dargent 2020, 513.). Mivel a neoliberalizmus feszültséget okozott pártján belül, és a hagyományosan szakszervezeti szárny ellenállt a gazdasági intézkedéseknek és a szociális rendszer reformjának, Menem stratégiai megfontolásból gyengíteni kezdte a szakszervezeti szárnyat, és azokat a jelölteket és politikusokat támogatta, akik lojálisak voltak hozzá a szakszervezeti kontroll elvételét illetően (Muno 2019, 13.). Ezek a törekvések a párt átstrukturálódását eredményezték, egy munkásszakszervezeti alapokon álló szervezetből egy urbánus, klientelista párt jött létre (Muno 2019, 13.). Egészen az ideológiai alapoktól más irányba igyekezett tehát fordítani a PJ-t *(party-accommodating strategy)* (Corrales 2000), a peronizmus tekintélyét viszont továbbra is felhasználta. Az 1991. márciusi pártkongresszuson azt mondta, hogy „peronistábbnak érzi magát, mint korábban bármikor", csak azt teszi, amit Perón is tenne a jelen körülmények között, és mindig hangsúlyozta, hogy programja a peronizmus aktualizált változata (Corrales 2000, 136–137.).

Neoliberális peronizmus. Menem olykor rendeletekkel kormányzott, azonban pártja sosem ágált ez ellen, és a legfontosabb strukturális reformokat is jóváhagyta a kongresszus. 1991-ben a kormány hallgatólagos paktumot kötött a PJ-vel arról, hogy a reformoknak át kell menniük a törvényhozáson. A képviselők benyújthatnak módosító indítványokat, és

meg is akaszthatják a munkaerőpiaci reformot, de a kormány vétójoggal rendelkezik majd ezekkel szemben. A neoliberalizmus peronizációja által Menem ideológiai eszközt adott a pártvezetők kezébe, hogy leplezzék a reformok okozta árat a hétköznapi emberek számára (Corrales 2000, 137.).

Centralizációs törekvések. A valuta konvertibilitásáról szóló törvény elfogadása – ami a peso árfolyamát a dollárhoz rögzítette – elősegítette a gazdasági stabilizációt, Menem ezt követően a tartományi (gazdasági) autonómia szűkítésébe kezdett, ami által szintén az árstabilitást kívánta biztosítani (Eaton–Dickovick 2004, 97.). A drasztikus piaci reform hasznos eszközöket adott saját politikai pozíciója megerősítéséhez és ellenfelei ellehetetlenítéséhez (Weyland 2003, 1099.). Amikor például a fiskális kényszer az állam zsugorítását kényszerítette ki, lehetővé tette számára, hogy elődei bizalmasait leváltsa a hivatalukból, a munkaerőpiac rugalmassá tételével pedig gyengítette a szakszervezeteket, csökkentve sztrájkpotenciáljukat és ellenálló képességüket az elnöki autonómiával szemben (Weyland 2003, 1100.).

Alkotmányreform. A gazdasági stabilitás helyreállítása súlyos veszteséget eredményezett, különösen a szegényebbek körében, azáltal azonban, hogy a mindennapi élet ismét kiszámíthatóbbá vált, úgy tűnt, hogy Menem nyugalmat hozott a nép számára, és a növekedés is visszatért (Weyland 2003, 1099.). Mivel kormánya sikeresen csökkentette az inflációt, teret biztosított számára egy alkotmányreformhoz, lehetővé téve újraválasztását egy újabb ciklusra (hatról négy évre csökkentve azonban az elnöki terminust) (Barrenechea–Dargent 2020, 514.). A stabilizáció hozzájárult 1995-ös újraválasztásához, előző ciklusához képest azonban, amikor óriási befolyása volt a peronista honatyák körében, második elnöki ciklusában már csökkent a befolyása, és a hatalmi egyensúly is a korábban háttérbe szorítani igyekezett tartományi kormányzók javára billent (Eaton–Dickovick 2004, 97–108.).

Retorika és diskurzus. A Menem által kialakított diskurzust és beszédeit négy témakör uralta elsősorban: (1) bibliai elbeszélésekre és vallási témákra való utalások; (2) Perónra és első feleségére, Evára és a peronista

doktrínára való utalás; (3) a népre mint Menem politikai projektjének főszereplőjére való utalás; (4) a megbékélés és a nemzeti egység képe a megosztott Argentínában. A vallásos utalások folyamatosan jelen voltak elnöki beszédeiben. Felmenői muszlimok voltak, ő pedig Argentína egy tradicionális és nagyon vallásos tartományából érkezett, ami csak ráerősített misztikus személyiségére. Mindazonáltal az argentin emberek erősen vallásos természete, különösen az alsóbb osztályban, akik hagyományosan hűek voltak a peronizmushoz, és a leginkább szenvedtek a gazdasági válságtól, arra vezethették Menemet, hogy kommunikációjában egyre gyarapítsa a bibliai utalásokat és metaforákat (Arias 1995, 8.).

Menem szónoklataiban az argentin népre és annak sorsa iránti elkötelezettségére való folytonos utalásokkal azt a populista retorikai fogást használta, amely szerint a nép sosem téved, amikor választ, ezért biztos a győzelme is. A vallásos utalások sem csak azt mutatják, hogy Menem egyként határozza meg magát az argentin néppel, amely nagyrészt keresztény, hanem azt is, hogy az igazság szószólójaként lép fel, akinek feladata a haza védelme, mi több úgy tűnt, az argentin nép messiásaként állítja be magát. Menem megbékélést hirdető és reménykeltő hangneme, metaforikus elemekkel tűzdelt, idealisztikus retorikája fellélegzés volt sok aggódó argentin számára, és egyedülálló politikai stílusa segítette győzelemre is egy nehéz történelmi fordulópont idején, amikor a nép olyan politikai vezetőre vágyott, aki békét, reményt és hitet ígért az országnak (Arias 1995, 9–18.).

Szintén figyelemre méltók azok a beszédei, amelyekben Juan és Eva Perónra hivatkozik, és magára mint a peronista doktrína bástyájára. A peronista múltra való utalás főként kezdetben volt jelentős, amikor igyekezett megkülönböztetni magát párton belüli versenytársától, Antonio Cafierótól (Perón valódi örökösétől), azt erősítve, hogy ő Perón örököse. Ezek az utalások persze később is visszatértek különleges alkalmakkor, például első elnöki üzenetében, valamint első elnöki beszédét is arról a helyről – a Casa Rosadáról, az argentin elnöki palota erkélyéről – mondta el, ahonnan Perón is szólt a néphez (Arias 1995, 9–10.).

Médiajelenlét. Menem – Perónnal szemben – ugyanakkor nem élt drasztikusan antidemokratikus eszközökkel ellenfeleivel szemben. Jól használta fel a média adta lehetőségeket, a mozgósítás populista stratégiája helyett a médiára támaszkodott, és demobilizálta a tömegeket a közvetítő intézmények gyengítése és a televízió által, amely segítségével hatékonyan tudta elérni követőit (Weyland 2003, 1103.). „Menem többnyire tudta, hogyan kell hatékonyan kommunikálni az emberekkel, politikai hovatartozásra való tekintet nélkül, és annak igénye nélkül, hogy utcai tiltakozások komplikált lebonyolítását kellett volna szerveznie. Ahelyett, hogy a Plaza de Mayóban szónokolt volna, elég volt interjút adnia a rádióban, vagy a legnézettebb televíziós műsorokat látogatnia és véleményt nyilvánítani a legkülönfélébb témákban, itt-ott jelen lenni. Innen nézve Menem alatt lépett az ország a tömegmédiára épülő politika korszakába" (Romero 2013; idézi Muno 2019, 16.).

Kvázi karizma. Menem politikájában, identitásképzésében és retorikájában is rendkívül alkalmazkodónak bizonyult. Elég arra gondolni, hogy szír származású és eredetileg muszlim vallású volt, de elnökválasztási ambíciói miatt áttért a katolikus hitre. Nem meglepő hát, hogy a peronizmust is más pályára tudta állítani. Sokan arra a következtetésre jutnak, hogy Menem „deperonizálta" a PJ-t, felemelkedése azonban közvetlenül kapcsolódik a Peronista Párt egy történelmi eleméhez, mégpedig a karizmához, Perón 1974-ben bekövetkezett halála után ugyanis a karizmatikus elem kiveszett a pártból, utódja, második felesége, Isabel Perón sem volt már karizmatikus személy (Arias 1995, 5.). Menem karizmáját sajátos megjelenésével is igyekezett építeni. Egy piperkőc macsó stílusát képviselte jellegzetes szakáll- és hajviseletével és kétezer dolláros rikító Versace öltönyeivel (Casullo 2021, 76–87.), második felesége, Cecilia Bolocco pedig korábban chilei szépségkirálynő, illetve Miss Universe volt. Menem a bátor és határozott politikus képét igyekezett sugározni és neoliberális reformjait is úgy kommunikálni, hogy ő az a vezető, akinek megvan a bátorsága szembeszállni a válsággal, hogy kiszabadítsa az

országot a hiperinflációból, ami kétségkívül erősítette karizmáját, és lökést adott a támogatottságának is (Weyland 2003, 1099.).

Menem kétségkívül karizmatikusnak tűnt a hétköznapi ember számára személyes stílusával és sajátos retorikájával – ami által ki tudott emelkedni azon peronista vezetők közül is, akik sikertelenül próbálták visszahozni a *caudillo* elemet a politikába a nyolcvanas években (Arias 1995, 17.) –, ám valójában olyan vezető volt, aki inkább csak építette a karizmáját, saját ideológiája nem volt, legitimációját és üzeneteit a peróni örökségből merítette. Amellett, hogy kezdeményezései egyáltalán nem vágtak egybe Perónéival, míg beszédeiben gyakran megidézte Juan és Eva Perón alakját, fontos megjegyezni, hogy a néhai elnök nem jelölte ki utódjának, kapcsolatuk jó, de inkább közömbös volt, Perón igazi karizmájával nem rendelkezett, illetve stílusa és a nagy tömegeket vonzó kampánygyűlései ellenére sem hasonlítható össze országos politikai antréja Perónéval (Arias 1995, 17.). A követőivel sem volt olyan szoros, bensőséges kapcsolata, mint Perónnak a sajátjaival az 1940-es években, ráadásul Menem első elnöki éve alatt az intézkedéseit támogató gyűlések egyre ritkultak, és fokozatosan távolodott mind ideológiailag, mind fizikailag választóitól és pártja azon részétől, akik hatalomba segítették (Arias 1995, 17.).

Összefoglalás. Elnöksége idején, 1989 és 1999 között Menem a legprominensebb neopopulista politikussá vált Latin-Amerikában (Muno 2019, 10.). Győzelmét kétségtelenül segítette az ország pillanatnyi helyzete, a katonai diktatúra után és a hadsereg rossz imázsa miatt egy újabb katonai puccs elképzelhetetlen volt, a gazdasági válság súlyossága, a társadalmi és politikai káosz viszont lehetőséget adott egy „caudillo vezette" karizmatikus hatalom kiépülésére, aki képes meggyőzni a népet arról, hogy a demokrácia még mindig életképes (Arias 1995, 17–18.), ezért érdemes neki bizalmat szavazni. Menem híján volt ugyanakkor a valódi karizmatikus kvalitásoknak, viszont birtokolt olyanokat, ami által meg tudta teremteni annak illúzióját, ezért egy saját(os) identitáson alapuló, új vagy kvázi karizma megteremtőjének tekinthetjük (Arias 1995, 17.). Menem ugyanis ki tudott emelkedni a Peronista Pártból mint a

legkarizmatikusabb jelölt, de valójában a peronista nosztalgiára apellált, Perón karizmáját igyekezett a sajátjává tenni, vagyis populista politikusként ráérzett a vezetés, illetve egy bizonyos típusú vezetői karakter iránti igényre, és annak megfelelően építette fel a sajátját. Elnöksége emellett azt a tendenciát követte, amely a populizmust neoliberális intézkedésekkel kombinálta – noha elsőre mindenkit meglepett az állami vállalatok privatizációjával, illetve a gazdaság liberalizációjával és deregulációjával (Muno 2019, 10–11.). Ez ellentéte volt a hagyományos peronista politikának (Muno 2005; idézi Muno 2019), azonban tökéletesen illusztrálta a populizmus flexibilitását és ideológiai sivárságát (Muno 2019, 11.).

Peru: Alberto Fujimori párt nélküli plebiszciter rezsimje

Szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek. A perui társadalom szélsőséges egyenlőtlenségek és diszkrimináció által sújtott. Ennek egyik szimbóluma egy tíz méter magas „szégyenfal" *(muro de la vergüenza),* amely hat mérföldön húzódik Limán keresztül, elválasztva a tehetősek és a szegények lakta negyedeket, és ez nem csak a fővárost jellemzi, az is növeli a szegénység valószínűségét az országban, ha valaki hegyvidéki vagy az Amazonas területén él, továbbá az is, ha bennszülött, nő vagy kiskorú. Indiánnak lenni pedig gyakran stigmát jelent, bár kevésbé etnikai, mint inkább anyagi, társadalmi értelemben, ezért az az őslakos, aki városba költözik, már nem tartja magát indiánnak, noha a nagyvárosiak diszkriminálják, és csak bevándorolt szegény indiánnak *(cholo)* tekintik. Az indiánok által lakott térségekben hagyományos tevékenységnek tekinthető a kokatermesztés, és bár a kibocsátást illetően az elmúlt évtizedekben többször változott a sorrend a kontinensen, mindig Kolumbia, Peru és Bolívia számítottak dobogósnak (Szente-Varga 2019, 131–135.).

Párt nélküli, személyközpontú politikai rendszer. Az 1990-es években Peru egy különös, pártok nélküli politikai rendszer képét mutatta (Atwood 2001, 158.), ugyanis a pártpolitikát a jelöltcentrikus politika váltotta

fel (Levitsky 1999, 6.). (Alberto Fujimori szintén a személye köré épített választási párttal tudott győzni.) A pártrendszer főként az osztályalapú törésvonal mentén szerveződött a hetvenes évek végétől, de a pártverseny meglehetősen volatilissá vált a nyolcvanas években (Kenney 2003, 1219–1220.). Extrém fragmentáltság jellemezte, a pártrendszer bezuhant, és a valódi pártok gyakorlatilag elhamvadtak (Levitsky 1999, 6.).

Válságtendenciák. A pártok eltűnésének fő oka leginkább a nyolcvanas években bekövetkezett gazdasági összeomlásban (hiperinfláció és romló szociális körülmények) keresendő (Raymond–Arce 2013). Az évtizedben ráadásul polgárháborús viszonyok uralkodtak katasztrofális közbiztonsággal, a perui társadalmat gerillaszervezetek – a maoista Fényes Ösvény *(Sendero Luminoso)* és a Túpac Amaru Forradalmi Mozgalom *(Movimiento Revolucionario Túpac Amaru – MRTA)* – terrorakciói tartották rettegésben, a belföldi konfliktusok során 69 280 embert öltek meg 1980 és 2000 között (Hernandez–Church 2003, 123.). A gerillák által kirobbantott erőszakhullámot Fujimori egyik elődje sem volt képes megállítani (Szente-Varga 2019, 136–137.). Mivel a pártok nem tudtak érdemben mit kezdeni a súlyos társadalmi krízissel, ezen folyamatok következményeként a pártrendszer szó szerint újjáalakult választásról választásra, gyakorlatilag a főbb politikai vállalkozók hozták létre saját pártjaikat (Levitsky 1999, 6.).

Populista siker. Fujimori és pártja, a Változás 90 *(Cambio 90)* ilyen körülmények között tudott tehát győzni, amikor is az elnökválasztási kampányban populista retorikát használva a gazdasági sokkterápia taktikáját kritizálta.[4] Fujimori agrármérnök és matematikaprofesszor volt, újoncként lépett a politikai arénába, amikor eldöntötte, hogy részt vesz az 1990-es választásokon. Nem volt programja, nem voltak tanácsadói, de kapcsolata sem a hatalomhoz, üzleti körökhöz, nemzetközi hitelintézményekhez, pártokhoz vagy a médiához. Mivel a választási szabályok lehetővé tették, egyszerre indult szenátusi helyért és az államfői tisztségért

4 Alberto Fujimori – president of Peru. *Encyclopaedia Britannica.* Online: www.britannica.com/biography/Alberto-Fujimori

– ráadásul függetlenként –, bár valójában csak a parlamentbe szeretett volna bejutni. Az establishment által támogatott Mario Vargas Llosa író mögött meglepetésre bejutott az elnökválasztás második fordulójába, majd meg is nyerte azt (Rochabrún 1996, 16–17.).

Kívülálló pozíciója vonzóvá tette Fujimorit azok számára, akiknek elegük volt a hagyományos politikából, ezenkívül az akkor hivatalban lévő Alan García korrupcióval terhelt rossz kormányzása, és hogy képtelen volt a Fényes Ösvény megfékezésére, teljes bizalomvesztéshez vezetett a kormányzat és az állam intézményei iránt (Rochabrún 1996, 16.). Fujimori mottója az volt, hogy „olyan elnök, mint te" *(un presidente como tú),* ami a japán származású politikustól kissé furcsán hangzott, hiszen más volt, mint a peruiak, más, mint a bennszülöttek, utóbbiak azonban éppen azt látták benne, hogy nem a hagyományos perui politikai elit tagja, és ez bizalmat ébresztett iránta (Szente-Varga 2019, 137.). A közbeszédben csak El Chinóként, vagyis kínaiként emlegették vagy gúnyolták.

Fujimori győzelmében szerepet játszott Peru hagyományos pártjainak krízise, vagyis inkább a Lima-központú fehér *(criollo)* establishment hanyatlása, amit a hagyományos pártok történelmileg képviseltek. Az évtizedek során új társadalmi csoportok emelkedtek fel Peruban, mint a városba települő vidéki bevándorlók *(cholo),* valamint egy új mesztic középosztály, amely első és második generációs bevándorlókból állt, akik állami egyetemeken szereztek diplomát. A hagyományos pártok képtelennek bizonyultak ezen feltörekvő társadalmi csoportok érdekeinek képviseletére, amelyeknek láthatóan nem volt kapcsolata a criollo elittel. Vargas Llosát egy felsőosztálybeli sznobnak *(pituco)* tartották, ezért Fujimorira voksoltak. Azért tudtak tehát sokan azonosulni vele, mert nem volt fehér (cholo sem, ami elidegenítő lehetett volna bizonyos csoportok számára), és olyan bevándorlók gyermekét látták benne, aki olyan egyszerű és olyan szorgalmas, mint ők (Rochabrún 1996, 18.).

Radikális közpolitika. Dacára annak, hogy a neoliberális reformok ellenében folytatott kampányt, Fujimori egy meglehetősen ortodox gazdaságpolitika végrehajtásába kezdett, ami rövid távon további inflációhoz

és elszegényedéshez vezetett, továbbá fokozatosan vezetett be olyan intézkedéseket, amelyek a munkavállalók védelmének minden törvényi garanciáját megszüntették (Rochabrún 1996, 17.). Kormánya drasztikus vámtarfia-csökkentést, a kereskedelem liberalizációját és az állami vállalatok privatizációját hajtotta végre, megszüntette az állami segélyezést, piacosította a közszolgáltatásokat (Rochabrún 1996, 17.), az üzemanyagár 3000%-os emelését eszközölte, a megszorító politika (ismertebb nevén „Fujisokk") pedig idővel sikeresen megállította az inflációt, viszont azonnali elbocsátásokat eredményezett, és különösen a szegények körében okozott nehézségeket.[5] Azért, hogy újra elnyerje támogatásukat, Fujimori masszív szociális programot indított (Ellner 2003, 151.). Az 1990-es elnökválasztást a jórészt indián származású alsóbb osztályok támogatásával nyerte meg (ekkor azt ígérte, hogy törvényben fogja szabályozni az utcai árusok helyzetét, valamint egy speciális bank létrehozását tervezi számukra), akiket a választási programjával ellentétes neoliberális gazdaságpolitikája rosszul érintett, a komoly szociális kiadások által azonban újra megerősítette a személye iránti lojalitást – a szegények közötti népszerűsége mindig a szociális programokra fordított állami kiadásoktól függött (Ellner 2003, 145–152.).

Retorika. Fujimori személyes és közvetlen stílusban nyilvánult meg a szegények irányában, és az „egyszerű ember" imázst kitartóan igyekezett fejleszteni. Távol tartotta magát a hagyományos politikától, az ideológiai kontextust levetkőzve képes volt kijátszani az elavult és diszkreditálódott pártstruktúrát, és amikor csak lehetett, dacolt a konvenciókkal. Volt, hogy nyilvánosan biciklire szállt, volt, hogy egy szamár hátára vagy egy traktorra. Beszédeiben gyakran támadta a hagyományos politikusokat, mert érdektelenek a hétköznapi perui emberek problémái iránt. Ezek a politikusok voltak az „ők", akik Peru minden bajáért felelősek, míg ő és a nép képviselték a „mi"-t. Azt állította, a pártok pusztán a korrupt politikusok eszközei, nem a közérdek csatornái, ezért neki nincs is szüksége

5 Alberto Fujimori – president of Peru. *Encyclopaedia Britannica.* Online: www.britannica.com/biography/Alberto-Fujimori

pártra, ő testesíti meg a perui többség érdekeit. A szegényekben olyan kép alakult ki róla, mint egy bölcs és erős szülőé, aki gondjukat viseli. Gyakran ellátogatott – ahogy ő nevezte – az „elfeledett falvakba", hogy személyesen felügyelje a kormányzati programokat, és érdeklődjön, az egyes közösségekben, mire van a legnagyobb szükség. Ezeket a látogatásokat mindig közvetítette a média. Fujimori azt akarta sugallni, hogy ő egy megközelíthető elnök, aki „elmegy oda, ahol a dolgok történnek", és elintézi azokat, ugyanis, mint mondta, „filozofálgatva és szép dolgokat mondva nem jutunk sehova". Ő volt a „cselekvő", aki a kemény munka által kínál megoldást, ezért jóváhagyást és bizalmat kért az emberektől, hogy hagyják végezni a munkáját (Rochabrún 1996, 18–19.).

Médiajelenlét. Fujimori számos médiaeseményt rendezett, hogy kritikus pillanatokban elterelje a figyelmet. Az 1991-es kolerajárvány kirobbanásakor például egy Fájdalmas Szűzanya-kép előtt imádkozott Peru jövőjéért nagy nyilvánosság előtt. Népszerűsége mögött az is állt, hogy ügyesen használta a médiát, különösen a tévét, köznapi nyelven szólt beszédeiben, néha egy-két poénnal fűszerezve azokat, a tévés megjelenések pedig segítettek neki, hogy közvetlenül kapcsolódhasson az emberekhez, pártok közvetítése nélkül. Kényesen ügyelt a médiában kialakított imázsára és az ott közvetített üzeneteire, amelyek megfogalmazását kommunikációs szakértői csapat segítette. A média egy-két kivételtől eltekintve Fujimori szinte feltétlen támogatását demonstrálta, csak egy maréknyi független újságíró merte közvetlenül kritizálni, a kormány azonban sosem habozott korlátozni a kritikus hangokat (Rochabrún 1996, 18–22.).

Prebendális hatalomgyakorlás. Fujimori populista vezetőként viselkedett tehát, perszonalizálta a kormányzást, és minden egyes választási ciklusban új mozgalmakat hozott létre, melyeket szándékosan rövid életűnek szánt, nehogy elveszítse felettük személyes kontrollját (Barr 2003, 1166–1167.). Mivel Fujimorit nem érdekelte a hagyományos pártépítés, illetve mozgósítás az alsóbb osztályok körében, és sokkal több figyelmet fordított a közvélemény-kutatásokra, valódi politikai párt és pártbizalmasok híján technokratákra, személyes lekötelezettjeire és a hadsereg

vezérkarára tudott támaszkodni a kormánypolitika alakítása során (Mauceri 1997, 900.), és egy klientelista rendszert épített ki (Muñoz 2018).

Technokrácia. A technokraták a Fujimori-kormány minden szintjén és területén jelen voltak. Központi szerepüket a privatizációs folyamat – Fujimori egyik legmerészebb intézkedése, az állam privatizáció általi reformjának – lebonyolítása mutatta az állam adminisztratív struktúráinak újjászervezésében. Azáltal, hogy tanácsokat adtak pénzügyi, operatív kérdésekben és az új szabályozások előkészítésében, kulcsszerepet játszottak a kormánypolitikusok, a nemzetközi pénzügyi intézmények, illetve vállalatok és a hazai üzleti szektor közötti kapcsolatok kiépítésében. Ezek az erőfeszítések ötleteket és támogatást adtak a kormány számára a sikeres szerkezetátalakítási program végrehajtáshoz (Mauceri 1997, 902–905.).

A perui üzleti körökben hallgatólagos konszenzus volt a Fujimori-kormány kereskedelmi liberalizációt, fiskális megszorítást támogató politikáját és pártellenes attitűdjét illetően, és a perui üzleti elit tagjai is magas kormányzati pozíciókat töltöttek be a Fujimori-rezsim idején. Kapcsolatuk azért volt szoros, mert az üzleti körök érdekei korábban alulreprezentáltak voltak a politikai pártok körében, ezért – bár nem minden aggodalom nélkül – támogatták Fujimorit, már csak a rossz múltbéli tapasztalatok miatt is. A kapcsolat egyirányú volt, Fujimori fenntartotta dominanciáját velük szemben. Kormánya maga határozta meg a saját közpolitikai prioritásait, de azok jobbára egybevágtak az IMF, a nemzetközi befektetők és a perui pénzügyi elit preferenciáival. Fujimori rezsimjének egyik alappillére a nemzetközi hitelintézmények, mint az IMF és a Világbank voltak, az IMF pedig domináns szerepet játszott Fujimori gazdasági modellje és reformjai meghatározásában (Rochabrún 1996, 22–23.).

Az üzleti és kongresszusi vezetőknek kapcsolatuk volt az Opus Dei katolikus fundamentalista mozgalommal is, amely szintén Fujimori fontos támogatója volt. A katolikus egyház és a kormányzat között másfelől feszült volt a kapcsolat Fujimori családtervezési programja miatt. Az ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Fujimori képes volt konfrontálódni olyan köztiszteletben álló intézménnyel is, mint a katolikus egyház,

anélkül, hogy erodálta volna a népszerűségét. Persze meg kell jegyezni azt is, hogy az egyház politikai közvetítő szerepe jelentősen csökkent Fujimori alatt (Rochabrún 1996, 22–23.).

Klientelizmus és nepotizmus. A hatalom központosítása és a technokraták szerepének növelése a közpolitika-alkotási folyamatban együtt járt azzal, hogy kiterjedt hálózata jött létre olyan hivatalos és nem hivatalos tisztségeket betöltő személyeknek a kormányban, akiket családi, baráti vagy egyéb személyes szálak fűztek Fujimorihoz, és befolyásukat kizárólag az elnöktől való személyes függés határozta meg. Ezek közül egyesek kompetens szakemberek voltak, míg mások csak személyes kapcsolatuknak köszönhetően kerültek pozícióba. Az elnök egyik fő bizalmasává a nagy befolyású titkosszolgálati vezető, Vladimiro Montesinos vált, akinek bár formális pozíciója nem volt a kormányban, 1990-től ő felügyelte a titkosszolgálatot és a biztonsági erőket. Meglehetősen kétes figura volt, akit a hetvenes években kémkedés miatt elbocsátottak a seregből, az 1990-es kampányban Fujimori ügyvédje lett, és kulcsszerepet játszott abban, hogy bemutassa őt a fegyveres erők vezérkarának (Mauceri 1997, 907–908.).

A titkosszolgálat uralma. Az elnök nagyban támaszkodott a Nemzeti Hírszerző Szolgálat (SIN) tevékenységére, következésképp annak tényleges vezetője, Montesinos egyre nagyobb befolyásra tett szert a kormányban. Telefonbeszélgetéseket hallgattak le, akár kormánytagokét is, illetve katonai vezetőket tartottak megfigyelés alatt abból a célból, hogy megelőzzenek bármilyen szervezkedést Fujimorival szemben. A SIN emellett a közvélemény befolyásolásával is próbálkozott közvéleménykutatások által, kormányközeli újságírók alkalmazásával vagy különféle pletykák elterjesztésével, amik elterelték a köz figyelmét, ha erre volt szükség (Rochabrún 1996, 17–18.).

Militarizmus. Fujimori igyekezett megnyerni szövetségesének a vezérkart – amelynek tagjai közt kezdetben kevés szimpátiára lelt –, ám egyúttal ellenőrzést is akart gyakorolni felette: 1991-ben törvényt fogadtak el, ami lehetővé tette az elnök számára a vezérkari főnök kinevezését és a főtisztek leváltását, hogy kontrollálni tudja a hadsereget, és elejét

vegye az esetleges villongásoknak a szervezeten belül (Ellner 2003, 148.). A nyolcvanas évek közepétől a hadsereg egyre növekvő jelenléte jellemezte a mindennapokat a gerillák elleni háború okán, veszélyzónákat hoztak létre, és az ország mintegy harmadában a hadsereg közvetlenül gyakorolta a kormányzati ellenőrzést, ami az emberi jogokkal szembeni folyamatos érdeksérelemmel járt, és Fujimori alatt ez a folyamat csak intenzívebbé vált (Rochabrún 1996, 17.). A hadsereg féktelen befolyásra tett szert a politikában a gerillaellenes harc jegyében, és a SIN mellett a hadsereg vált az elnök legmegbízhatóbb szövetségesévé – bár miután kapcsolatuk nem kétirányú volt, a hadsereg inkább csak behódolt Fujimorinak (Rochabrún 1996, 22.).

Önpuccs és antiterrorizmus. Fujimori azzal szembesült, hogy a parlament nem támogatja minden – gazdasági és a gerillákkal szembeni radikális – elképzelését, ezért 1992. áprilisban a hadsereg támogatásával önpuccsot *(autogolpe)* eszközölt, szükségállapotot hirdetett ki, feloszlatta a kongresszust, átszervezte a bíráskodás rendszerét, a terror miatti polgárháborús viszonyokat elszenvedő lakosság többsége pedig támogatta ebben; így a puccs miatt – Augosto Pinochet chilei diktátor után – csak Chinochetnek hívott államfő megkezdhette gerillaellenes hadjáratát (Szente-Varga 2019, 137–138.). A kábítószer-kereskedelemben rejlő összegek járultak hozzá többek között a Fényes Ösvény finanszírozásához, emiatt Fujimori kísérletet tett arra, hogy az állam irányítása alá vegye a kokatermesztést (Szente-Varga 2019, 134.). Emellett megkezdődött a parasztság felfegyverzése és állami antiterrorista egységek bevetése, amelyek ugyan hatékonyak, ám gyakran illegálisak voltak – nemcsak a terroristák, de az állami halálbrigádok brutalitása sem ismert határokat (Szente-Varga 2019, 138.). Abimael Guzmán és más Fényes Ösvény-vezetők elfogása 1992 szeptemberében vízválasztó volt a Fujimori-rezsim életében, a terrorszervezet tevékenysége alábbhagyott, és világossá vált, hogy ezt követően nem jelent komoly veszélyt a perui államra (Rochabrún 1996, 20.).

Fujimori az alkotmányos rend felforgatását azzal indokolta, hogy a kongresszus „irreszponzív", „hazafiatlan" magatartást tanúsít, „kis

csoportok és pártvezetők érdekében tevékenykedik Peru érdekével szemben" (Rochabrún 1996, 18.). A puccsot követően a legfelsőbb bíróság tagjait és más bírókat is elbocsátottak, ám az igazságszolgáltatás rendszerét korábban az a kritika érte, többek között Fujimori részéről is, hogy nem hatékony és korrupt, és ezt a közvélemény széles körben osztotta (Mauceri 1997, 907.). A puccs azonban az ország nemzetközi elszigetelődéséhez vezetett.

Alkotmányreform. 1993-ban új alkotmányt fogadtak el, amelynek legszembetűnőbb eleme a 240 fős kétkamarás törvényhozás egykamarássá változtatása 120 fő részévtelével, és az alkotmány gyengítette a kongresszus hatalmát az államfővel szemben. Az elnöknek nem volt többé szüksége a törvényhozás jóváhagyására nemzetközi szerződések megkötéséhez, nagyköveti kinevezésekhez vagy a fegyveres erők vezérkarának kinevezéséhez. Az 1979-es alkotmány lehetővé tette a kongresszus számára, hogy különleges esetekben és meghatározott időre rendeletalkotási jogkörrel bízza meg az elnököt, ám az 1993-as alkotmány már azt is lehetővé tette az államfőnek, hogy anélkül gyakorolja ezt a végrehajtói jogosultságot, hogy a törvényhozás engedélyét kérte volna. Azokat a rendeleteket pedig, amelyeket a végrehajtó hatalom sürgősségiként deklarált, nem vizsgálhatta felül vagy változtathatta meg a kongresszus (Mauceri 1997, 905–906.).

Az új alkotmány egyes reformjai megkísérelték ugyan helyreállítani a közbizalmat az igazságszolgáltatásban, azonban a hatékonyabb igazságszolgáltatás megteremtésének ígéretét beárnyékolták az ismételt erőfeszítések a bírói függetlenség korlátozására a végrehajtó hatalom részéről (Mauceri 1997, 907.).

A puccs megerősítette a Fujimori-kormány egyik legjellemzőbb karakterét: a jogi formalitások megvetését. Az elnök szisztematikusan változtatta a játékszabályokat, amikor csak szükségesnek ítélte, új törvényeket kreálva, reaktiválva egyeseket, régieket módosítva, saját szándékainak megfelelően. Például míg Fujimori új alkotmánya lehetővé tette a polgárok által kezdeményezett referendum kiírását népszerűtlen

törvényekről, képviselői a kongresszusban akadályozták az ellenzéket abban, hogy az állami tulajdonú Petró-Peru olajvállalat privatizációjáról népszavazást tarthassanak (Rochabrún 1996, 20.).

Mivel a gerillák elleni háború során elkövetett visszaélések nem kerültek napvilágra – többek között, mert a Fényes Ösvénnyel szembeni katonai támogatásért cserébe Fujimori védelmet biztosított a hadsereg számára az emberi jogok sérelmére elkövetett visszaéléseket vizsgáló nyomozások során (Rochabrún 1996, 22.) –, a lakosság csak a közbiztonság és a gazdasági helyzet javulását érezte, a puccsot követő, 1993-as alkotmány elfogadása után pedig a külföld is megenyhülni látszott (Szente-Varga 2019, 138.). Miután az új alkotmány lehetővé tett Fujimori számára egy újabb államfői ciklust, 1995-ben is indult a pozícióért, és majdnem kétharmados többséggel nyerte meg az elnökválasztást (Barrenechea–Dargent 2020, 514.).

Az ellenzék hiánya. Fujimori népszerűsége nem magyarázható a különféle ellenzéki szervezetek hanyatlása nélkül. A munkásmozgalmat megsemmisítette a mély és elhúzódó gazdasági válság, illetve a gerillák elleni háború. A dolgozók törvényi védelmének és az állam közvetítő szerepének virtuális felszámolása a munkaadók és a munkavállalók közötti egyeztetések során tovább gyengítette a munkások pozícióját. Az állam tehetetlensége, hogy választ adjon a társadalmi követelésekre, oda vezetett, hogy sokan informális csatornákon, családi kapcsolatokon, az egyházon vagy nem kormányzati szervezeteken keresztül kerestek megoldást a problémáikra. A peruiak megtanulták, hogy az állam és a politikusok segítsége nélkül kell megoldani a gondjaikat. A neoliberális gazdasági tendenciák következményeként azzal vigasztalódott a népesség jelentős része, hogy még mindig jobb a maguk urának lenni, mint kiszolgáltatott helyzetben lévő bérmunkásnak (Rochabrún 1996, 21–22.).

Bukás. Az államfő a 2000-es elnökválasztáson – noha még az 1993-as alkotmány is csak két ciklust enged, harmadszorra – is indult a tisztségért, mondván, az alkotmány elfogadása óta csak egy teljes ciklust töltött ki, és bár a szavaztok mintegy háromnegyedét megszerezte, a polgárok

szemében elvesztette a legitimitását, különösen amiatt, mert napvilágot látott egy felvétel, amelyen Montesinos megvesztegeti a kongresszus egy tagját (Szente-Varga 2019, 138.). Fujimori a botrányt követően Japánba emigrált és lemondott, azonban nemzetközi elfogatóparancsot adtak ki ellene gyilkosság, emberrablás és korrupció miatt, évekkel később pedig, amikor Chilében járt, letartóztatták, és 2009-ben 25 év börtönre ítélték, Pedro Pablo Kuczynski perui államfőtől azonban 2017-ben – gyanús körülmények között – amnesztiában részesült egészségi állapota miatt (Szente-Varga 2019, 138.). A legfelsőbb bíróság alkotmányellenesnek ítélte az elnök döntését, és helybenhagyta a szabadságvesztést, azonban 2022-ben az alkotmánybíróság írta felül a legfelsőbb bíróság határozatát, aminek köszönhetően Fujimori ugyan elhagyhatta volna a börtönt, ám az alkotmánybíróság döntését az Emberi Jogok Amerika-közi Bírósága ítélte szabálytalannak, ezért nem helyezték szabadlábra (Kiss 2022).

Összefoglalás. A mindenkori perui kormányzást autoriter vonások tarkították: az extrém centralizáció, a politikai ellenzék elszigetelése és titkosszolgálati kontrollja, a legbefolyásosabb médiumok bekebelezése jellemezte, valamint a rezsim megszilárdítása alkotmányos reformok és kétes választások által, ezek a tendenciák pedig csak kulminálódtak Fujimori alatt (Atwood 2001, 156.). Fujimori sikerének több tényezője volt. Egyfelől kívülálló személye és az, hogy az 1990-es elnökválasztási kampányban populista retorikát használva kritizálta a gazdasági sokkterápia taktikáját, ezáltal pedig sokak szimpátiáját elnyerte. Hivatalában mégis neoliberális gazdaságpolitikát foganatosított. Fujimori jelentős sikert ért el ugyanakkor azáltal, hogy stabilizálta az ország kiszámíthatatlan gazdaságát, és legyőzte a Fényes Ösvényt, autoriter kormányzása és gazdasági modelljének magas társadalmi költségei ellenére pedig nagy népszerűséget élvezett minden társadalmi osztályban (Rochabrún 1996, 16.). Olyan elnökként tűnt fel, aki elvégzi a „piszkos munkát", amit korábban senki sem mert, azért, hogy utat nyisson Peru elakadt kapitalista fejlődésének (Rochabrún 1996, 24.). Politikusi imázsát jól építette a médianyilvánosság segítségével, ám távlati elképzelése, ideológiája nemigen

volt, populista volt ugyan, de nem volt igazán karizmatikus személyiség. Fujimori tehát magas társadalmi támogatottságot élvezett hivatali ideje nagy részében, amit kormányzása legitimálására használt fel (Barr 2003, 1168.), a terrortól való félelem, az alkalmi szociális programok és a gazdasági növekedés megindulása pedig sokáig biztosította számára a választói legitimációt. Regnálását azonban a klientelizmus, a centralizáció – a gerillaháború során elkövetett –, emberi jogi jogsértések, vagyis a jogállamiság leépítése jellemezte. Kormányzása lényegében egy permanens puccs volt, ahol kizsigerelték az ország alkotmányát, és felforgatták a jogállamot (Arce 2006, 788.).

Következtetések

A tanulmányban ismertetett vezetők plebiszciter vonásai és gyakorlatai között találunk hasonlóságokat és különbségeket is. Közös a tárgyalt vezetőkben, hogy mindannyian demokratikus választás útján kerültek hatalomra, és – ha egyes esetekben kétes körülmények között is, de – újraválasztották őket. Kormányzásuk idején populista, tekintélyelvű hatalomgyakorlás, sajátos, olykor ellenségképekkel operáló diskurzus, valamint klientelista működésmód volt jellemző, és a pluralizmus hol finomabb (Menem), hol erőszakosabb (Perón, Fujimori) gyengítése zajlott, akár csak az ellenzék erőforrásokhoz való hozzáférésének korlátozása, de akár a jogállam és a valódi alkotmányosság leépítése által. Regnálásuk ezért – mind a perui, mind az argentin esetekben – radikális plebiszciter rezsimként definiálható.

A peróni rendszer azonban jó néhány elemét illetően különbözött a neoliberális rezsimektől. Előbbi erős és szervezett társadalmi támogatottsággal bírt, stabil pártszervezet állt mögötte, ami a választáson a hatalomba segítette, míg utóbbiak a konkrét személy köré szerveződtek, a szavazatmaximalizálás volt a céljuk, és a hatalmon kívánták megerősíteni hátországukat, pártbizalmasok híján pedig klienskör kiépítésére

törekedtek. A „klasszikus" populista (Horváth 2012) Perón karizmáját az adta, hogy tömegeket tudott maga köré szervezni és irányt mutatni nekik. A karizma ugyanis magasabb absztrakciós szinten is értelmezhető. A politikus karizmáját a rendkívüliség percepciója adja, és nemcsak hatásos belépője van, hanem távlati elképzelése, sőt akár meg is kívánja változtatni az uralkodó értékrendet (lásd juszticializmus). A neoliberális plebiszciter vezetők (neo)populistaként szintén a népre hivatkoztak, és elitellenes szólamokat hangoztattak, populizmusuk azonban kimerült a retorikában, csak a személyük által igyekeztek legitimálni a rendszert. Azáltal, hogy szlogenekkel, retorikai fogásokkal nekimentek az establishmentnek, még nem váltak karizmatikussá. Menem megjelenésében, sajátos stílusjegyekkel és a peróni nosztalgiával igyekezett megteremteni egy Perónéhoz hasonló karizmát, míg Fujimori ezzel kevésbé törődött, retorikája populista volt ugyan, de nem volt karizmatikus személy.

A különbség a két irányzat között gazdaság- és társadalompolitikáját illetően is megmutatkozik. Perón antikapitalista és protekcionista nacionalizmusa erőteljesen a belső, természeti erőforrásokra és hazai iparra épülő gazdasági modellt preferálta, míg Menem és Fujimori az 1990-es években domináns washingtoni konszenzusra építő (neoliberális) kormányzati gyakorlattal ennek az ellenkezőjét valósította meg. Menem a peronista hagyományokkal szakított, míg Fujimori választási ígéreteire cáfolt rá vele, ám az országukat sújtó hiperinfláció megállításának szükségességével igazolták gazdasági reformjaikat. Ezzel együtt azonban elmondható, hogy esetükben azért volt jóval egyszerűbben kivitelezhető a megszorító intézkedések sora, mert a peróni rezsim hagyományosan erős társadalmi bázisával, mozgalmi és szakszervezeti hátterével szemben a neoliberális plebiszciter vezetők már csak választási céllal kívántak mozgósítani. A kormányzati intézkedések végrehajtásakor jóval kisebb ellenállásba ütköztek, hiszen nem volt olyan erős hátországuk, ami akadályozni tudta volna ezen intézkedések meghozatalát. Az erős társadalmi beágyazottság és mozgalmi jelleg révén a peróni politika továbbá az – alsó osztályokat szintén érintő – széles körű jólét megteremtését célozta.

A neoliberális plebiszciter rezsimek számára a népre való hivatkozás azonban elsősorban retorikai fogás, hatalomtechnikai eszköz volt, és csak alkalmi szubvenciókkal, szociális programokkal tartották maguk mellett az alsóbb osztályokat.

Hivatkozott irodalom

Alberto Fujimori – president of Peru. *Encyclopaedia Britannica.* Online: www.britannica.com/biography/Alberto-Fujimori

Arce, Moises E. (2006): Book Review (Catherine M. Conaghan: Fujimori's Peru): Deception in the Public Sphere. *Political Theory,* 4. 4: 788–789.

Arias, María Fernanda (1995): Charismatic Leadership and the Transition to Democracy: The Rise of Carlos Saúl Menem in Argentine Politics. *Texas Papers on Latin America,* 95-02. 1–24.

Atwood, Roger (2001): Democratic Dictators: Authoritarian Politics in Peru from Leguía to Fujimori. *SAIS Review,* 21. 2: 155–176. Online: https://doi.org/10.1353/sais.2001.0030

Barr, Robert R. (2003): The persistence of Neopopulism in Peru? From Fujimori to Toledo. *Third World Quarterly,* 24. 6: 1161–1178. Online: https://doi.org/10.1080/01436590310001630116

Barrenechea, Rodrigo – Eduardo Dargent (2020): Populists and Technocrats in Latin America: Conflict, Cohabitation, and Cooperation. *Politics and Governance,* 8. 4: 509–519. Online: https://doi.org/10.17645/pag.v8i4.3333

Bozóki András (1994): Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország. *Politikatudományi Szemle,* 3. 3: 33–68.

Casullo, María Esperanza (2021): Populism as Synecdochal Representation: Understanding the Transgressive Bodily Performance of South American Presidents. In Pierre Ostiguy – Francisco Panizza – Benjamin Moffitt eds.: *Populism in Global Perspective – A Performative and Discursive Approach.* Routledge.

Corrales, Javier (2000): Presidents, Ruling Parties, and Party Rules: A Theory on the Politics of Economic Reform in Latin America. *Comparative Politics,* 32. 2: 127–149. Online: https://doi.org/10.2307/422394

Dix, Robert H. (1989): Cleavage Structures and Party Systems in Latin America. *Comparative Politics,* 22. 1: 23–37. Online: https://doi.org/10.2307/422320

Dömény Zsuzsa (2005): *Pártok a latin-amerikai társadalmakban.* MTA PTI Műhelytanulmányok, 2005/2. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.

Eaton, Kent – Tyler Dickovick (2004): The Politics of Re-Centralization in Argentina and Brazil. *Latin American Research Review,* 39. 1: 90–122. Online: https://doi.org/10.1353/lar.2004.0007

Ellner, Steve (2003): The Contrasting Variants of the Populism of Hugo Chávez and Alberto Fujimori. *Journal of Latin American Studies,* 35. 1: 139–162. Online: https://doi.org/10.1017/S0022216X02006685

Hernandez, Dora H. Barrientos – Adam L. Church (2003): Terrorism in Peru. *Prehospital and Disaster Medicine,* 18. 2: 123–126. Online: https://doi.org/10.1017/S1049023X0000087X

Horváth Gyula (2003): Perón bukása 1955-ben a magyar levéltári források tükrében. *Világtörténet,* 2: 66–78.

Horváth Gyula (2012): A „klasszikus" politikai populizmus Latin-Amerikában argentin, brazil és mexikói példák alapján. *Acta Scientiarum Socialium,* 36: 11–21.

Kaszáné Váró Borbála (2006): Az argentin állam Juan Domingo Perón első két elnöksége idején (1946–1955). In Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor szerk.: *Állam és nemzet a XIX–XX. században.* Debrecen, 175–183.

Kenney, Charles D. (2003): The Death and Rebirth of a Party System, Peru 1978–2001. *Comparative Political Studies,* 36. 10. 1210–1239. Online: https://doi.org/10.1177/0010414003258108

Kiss Imola (2022): Mégis kegyelmet kapott, kijöhet a börtönből a gyilkosságért és korrupcióért elítélt perui exelnök. *444,* 2022. március 18. Online: https://444.hu/2022/03/18/megis-kegyelmet-kapott-kijohet-a-bortonbol-a-gyilkossagert-es-korrupcioert-elitelt-perui-exelnok

Levitsky, Steven (1998): Crisis, party adaptation and regime stability in Argentina: The case of Peronism, 1989–1995. *Party Politics,* 4. 4: 445–470. Online: https://doi.org/10.1177/1354068898004004003

Levitsky, Steven (1999): Fujimori and Post-Party Politics in Peru. *Journal of Democracy,* 10. 3: 78–92. Online: https://doi.org/10.1353/jod.1999.0047

Mauceri, Philip (1997): Return of the *Caudillo*: Autocratic Democracy in Peru. *Third World Quarterly,* 18. 5: 899–911. Online: https://doi.org/10.1080/01436599714650

Moses, A. Dirk – Federico Finchelstein – Pablo Piccato (2017): Juan Perón shows how Trump could destroy our democracy without tearing it down. *The Washington Post,* 2017. március 22. Online: https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2017/03/22/juan-peron-shows-how-trump-could-destroy-our-democracy-without-tearing-it-down/

Muno, Wolfgang (2019): Populism in Argentina. In Daniel Stockemer ed.: *Populism around the World – A Comparative Perspective.* Springer. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-319-96758-5_2

Muñoz, Paula (2018): Clientelistic Linkages in Peru and the Limits of Conventional Explanations. In *Buying Audiences: Clientelism and Electoral Campaigns When Parties Are Weak.* Cambridge, Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/9781108525015.003

Ostiguy, Pierre (2009): *Argentina's double political spectrum: Party system, political identities, and strategies 1944–2007.* Working Paper # 361 – October 2009.

Perón and the press – archive, 1950. *The Guardian,* 2019. január 9. Online: https://www.theguardian.com/world/2019/jan/09/peron-and-the-press-archive-1950

Raymond, Christopher – Moises Arce (2013): The Politicization of Indigenous Identities in Peru. *Party Politics,* 19. 4: 555–573. Online: https://doi.org/10.1177/1354068811407597

Rochabrún, Guillermo (1996): Deciphering the Enigmas of Alberto Fujimori. *NACLA Report on the Americas,* 30. 1: 16–24. Online: https://doi.org/10.1080/10714839.1996.11722868

Smith, Peter H. (1969): Social Mobilization, Political Participation, and the Rise of Juan Peron. *Political Science Quarterly,* 84. 1: 30–49. Online: https://doi.org/10.2307/2147045

Szente-Varga Mónika (2019): Peru. In Szente-Varga Mónika – Bács Zoltán György szerk.: *Dél-Amerika a 21. században – társadalmi, gazdasági és politikai konfliktusok.* Budapest, Dialóg Campus. 127–148.

Weyland, Kurt (2003): Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: How Much Affinity? *Third World Quarterly,* 24. 6: 1095–1115. Online: https://doi.org/10.1080/01436590310001630080

9. FEJEZET

Illés Gábor

PLEBISZCITER REZSIM A MILLENNIUMI TRENDEK ELŐTT: CHARLES DE GAULLE ÉS A FRANCIA ÖTÖDIK KÖZTÁRSASÁG

Charles de Gaulle 1958 és 1969 közötti elnöksége a weberi karizmatikus vezetés és plebiszciter politika egyik gyakran hivatkozott példája (két klasszikus és két kortárs példa: Aron 1971, 254.; Mommsen 1974, 438–439.; Dogan 2007; Soós 2015).[1] A kötet kérdésfeltevése szempontjából az eset talán legfontosabb sajátossága, hogy több mint fél évszázaddal megelőzi a többi elemzett esetet, ily módon lehetőséget adhat annak vizsgálatára, hogy értelmezhető-e a PVD mint rezsim a bevezető fejezetben leírt „millenniumi trendeken" kívül. Ahogy látni fogjuk, bizonyos országspecifikus körülmények megléte alkalmassá teheti a PVD-t a millenniumi trendeket megelőző rezsimek leírására is. Ennyiben a PVD mint rezsim

1 Megjegyzendő, hogy míg a fentnevezett szerzők közül Mommsen a plebiszciter politika, Dogan a karizma példájának tekinti De Gaulle-t, más irodalmak fenntartásosabbak a fogalmak alkalmazhatóságával kapcsolatban: Karl Loewenstein például plebiszciter és cezarisztikus vezetőnek tartja De Gaulle-t, de nem karizmatikusnak, azt állítva, hogy személyes magnetizmusa nem terjedt túl követői szűkebb körén (Loewenstein 1966, 83–84.). Mások, bár elismerik a karizmatikus vezetés weberi elképzelése és a De Gaulle-eset közötti hasonlóságokat, a karizmát nem magyarázó, hanem magyarázandó jelenségnek tartják (Brizzi 2018, 3–5.). Én a tanulmányban azt kísérlem majd meg bemutatni, hogy mindkét weberi fogalom heurisztikus erővel rendelkezik az Ötödik Köztársaság De Gaulle alatti működésének elemzésében.

a modern demokratikus politika egyik lehetséges kifutása, amelynek a „millenniumi trendek" kedvező feltételeket biztosítanak, azonban nem szükséges feltételei.[2] Az esettanulmány egy sor fontos adalékot szolgáltathat azt illetően, hogyan is nézhet ki egy másféle, tőlünk időben távolabb eső plebiszciter rezsim (például a vezető eszközhasználatában vagy politikai stílusában).

Az eset nagyobb időbeli távolsága egy módszertani kihívással is szembesíti a kutatót: míg a kortárs politikai vezetők esetében lehetséges nagyrészt friss politikatudományi eredményekre támaszkodni, De Gaulle-lal kapcsolatban meglehetősen kevés ilyen áll rendelkezésre. Ezért egyszerre fogom használni (néhány, rendelkezésre álló kortárs tudományos elemzés mellett) a hatvanas-hetvenes évek politikatudományi irodalmait, illetve a frissebb történeti irodalmakat is.

A fejezet első része röviden áttekinti De Gaulle politikai karrierjét emigrációjától kezdődően a hatalomba való 1958-as visszatéréséig és az Ötödik Köztársaság politikai intézményrendszerének kialakításáig. A második rész a plebiszciter politika kialakulásának kontextuális feltételeit vizsgálja, bemutatva, hogy bizonyos országspecifikus sajátosságok a millenniumi trendek előtt lehetővé tették egy plebiszciter rezsim kialakulását Franciaországban. A harmadik rész pedig a rezsim De Gaulle alatti működését vizsgálja a PVD szempontjai felől. A konklúzió összefoglalja az eset főbb hozadékait a kutatás számára.

2 A témában írt korábbi művünket (Körösényi–Illés–Gyulai 2020) érte olyan kritika, amely a PVD kontextusainak (modern demokratikus politika általános kontextusa; millenniumi trendek specifikusabb kontextusa) egybemosását rótta fel a könyvnek (Szűcs 2021). Megítélésem szerint egy összehasonlító vállalkozás (mint a jelen kötet) sokkal alkalmasabb a kontextusok ilyen jellegű szétszálazására, mint korábbi, egy esetet tárgyaló kötetünk. A De Gaulle-eset pedig tekinthető kritikus esetnek a Szűcs által felvetett probléma kezelésében.

Kontextus

Ahogy közismert, a francia Harmadik Köztársaságnak a nemzetiszocialista Németország 1940 májusában induló, teljes francia vereséggel végződő támadása vetett véget, létrehozva a német igényeket kiszolgáló Vichy-kormányzatot. Szintén köztudott, hogy Charles de Gaulle a kollaboráció helyett Londonba távozott emigráns kormányt hozva létre. 1944 júniusától a francia átmeneti kormányzat vezetője lett, augusztusban pedig a szövetséges erők nyugati fronton elért sikerei nyomán felszabadítóként vonulhatott be Párizsba. 1945 októberében a franciák népszavazáson nyilvánítottak véleményt a politikai berendezkedésről, elfogadva az egyidejűleg választott törvényhozást alkotmányozó gyűlésnek, ezzel lehetővé téve egy új politikai berendezkedés megalkotását. Ugyanakkor kérdéses volt, hogyan is nézzen ki ez az új berendezkedés. Ezt illetően de Gaulle-nak súlyos nézeteltérései támadtak a francia pártokkal, emiatt 1946 januárjában lemondott tisztségéről. Lemondása „stratégiai visszavonulás" volt: felismerte, hogy a jelenlegi erőviszonyok nem kedvezőek számára, azonban tervei megvalósításáról nem mondott le (De Gaulle 2003, 1.; Lacouture 1993, 114.; Merle 2007, 437.). De Gaulle víziója egy olyan politikai rendszer volt, amelyben – írja utólag visszaemlékezve – „a kormány egyáltalán ne a parlamenttől, másként szólva ne a pártoktól függjön, hanem egy azok felett álló, a nemzet egésze által közvetlenül megbízott főhatalomtól, amely közvetlenül fejezi ki akaratát, dönt és cselekszik", mivel csak egy ilyen rendelkezik tényleges „nemzeti legitimitással" (De Gaulle 2003, 9.). Ez egy alternatív rezsimelképzelésnek tekinthető, amelyet 1946. júniusi bayeux-i beszédében fejtett ki, és amelyhez – kisebb módosításokkal – később is hű maradt.

Miután a franciák az azonos évben – második nekifutásra – elfogadtak egy új, De Gaulle elképzeléseitől eltérő alkotmányt (megteremtve a Negyedik Köztársaságot), a Tábornok 1947 elején saját politikai pártot alapított, a *Francia Népi Tömörülést* (*Rassemblement du peuple français* – RPF). Ahogy életrajzírója kifejti (Lacouture 1993, 151–163.), a párt

szerepe meglehetősen sajátos volt: egyedül nem volt elég ereje a fennálló rezsim átalakításához; a parlamenti alkukban és játszmákban való részvételt De Gaulle élesen elutasította; államcsínyre viszont az adott körülmények között nem volt hajlandó. Utóbbival kapcsolatban álláspontja az volt, hogy „az erő felmutatása nem lehet több, mint egy plusz lökés, amely »eseményeken« alapul" (idézi: Lacouture 1993, 153.). Azaz: a párt célja nem lehet más, mint a fennálló berendezkedés átalakítása, ehhez azonban meg kell várni a rezsim törékennyé válását. Az „események" bekövetkeztéig pedig a párt feladata a szervezetépítés és a készülődés. Bár a párt 1955 végén csökkenő támogatottsága miatt feloszlott, a De Gaulle által emlegetett szervezetépítés nagyban hozzá fog járulni 1958-ban az új gaulle-ista párt sikeres megszervezéséhez és a rezsimátalakítás sikeréhez.

Annak ellenére, hogy De Gaulle bizonyos mértékig már 1952-től hátrébb lépett a mindennapi politikától, a teljes visszavonultság képe, amelyet emlékirataiban fest (De Gaulle 2003, 16–17.), leginkább politikai mítosz (Lacouture 1993, 155.). Az alkalomra várt, amely 1958-ban el is jött a dekolonizációs probléma tunéziai, majd algériai élesedésével. A fenyegető polgárháborús helyzetben De Gaulle sikeresen pozicionálta magát a megmentő szerepébe, aki egyedül képes úrrá lenni a káoszon, így először miniszterelnökké, majd elnökké választották (bővebben lásd: Illés 2017). Rendkívüli felhatalmazást kapott az algériai helyzet rendezésére, hat hónapra a rendeleti kormányzás jogát, illetve egy új alkotmány megalkotásának lehetőségét. A franciák az alkotmánytervezetet még 1958-ban jóváhagyták, ezzel megszületett az Ötödik Köztársaság, amely az előző rezsim parlamentáris kormányformáját egy félelnöki berendezkedéssel váltotta fel. A visszatérést lehetővé tevő algériai válság rendezése után pedig De Gaulle – alkotmányossági aggályokat felvető módon – népszavazás útján elfogadtatott egy alkotmánymódosítást, amely bevezette az elnök közvetlen választását. Ezzel lényegében kialakult az Ötödik Köztársaság rezsimjének intézményi arculata, amelyben De Gaulle 1958 és 1969 között töltötte be az elnöki tisztséget. Az alábbiakban a kutatási keret

szempontjait sorra véve azt kísérelem meg körüljárni, hogy mennyiben is felel meg a rezsim működése a vezérdemokráciáénak.

A plebiszciter politika előfeltételei

A törésvonalak szerepe. A minket érdeklő időszak megelőzi a pártdemokrácia Peter Mair által leírt hanyatlását, ezért is beszélek a plebiszciter politika előfeltételeiről, nem millenniumi trendekről. Az Ötödik Köztársaság első évtizedeiben a szavazói magatartást befolyásolták a klasszikus törésvonalak, igaz, más mértékben: a vallási erősen, az osztályalapú közepesen, a város-vidék kisebb mértékben – ezért is beszél a szakirodalom „megrekedt választóközönségről" (*stalled electorate* – Lewis-Beck 1984; a vallási törésvonal vonatkozásában vö. Michelat–Simon 1977). Lewis-Beck egyúttal kiemeli, hogy a baloldal és jobboldal közötti ideológiai különbségnek még a vallási törésvonalnál is nagyobb szerepe volt a választói viselkedés orientálásában.

A törésvonalak kétségkívül meglévő hatásának elismerése mellett azonban más irodalmak arra is rámutatnak, hogy azok nem determinálják a francia szavazók pártválasztását, hatásuk inkább indirekt módon jelentkezik, nagyobb teret hagyva a politikusi kreativitásnak a politikai táborképzésben (Knapp 2004a, 54.; 2004b, 2–12.; Cerny 1972, 445–446.). Másképpen megfogalmazva: a törésvonalak jelenléte Franciaországban nem vezet a pártrendszer „befagyásához". Maga Lipset és Rokkan is kivételként tárgyalják Franciaországot klasszikus tanulmányukban, rámutatva, hogy itt „számos erőszakos elmozdulás zajlott a demokrácia plebiszciter és képviseleti formája között" (Lipset–Rokkan 1967, 53.).

A húszas évek és a hatvanas évek között két fontos átrendeződés is történt a francia pártrendszerben: az egyik a második világháború és a Negyedik Köztársaság kialakulása; illetve az Ötödik Köztársaság 1958 és 1962 közötti létrejötte. A változások során a húszas évekhez képest nemcsak a pártkínálat változott, hanem a pártrendszer „gravitációs

középpontja" is: míg a Harmadik Köztársaságban ez a Radikális Párt volt, az Ötödik Köztársaság idején a különböző jobboldali irányzatokat magába olvasztó, ezáltal a kereszténydemokrata irányzatot is meggyengítő gaulle-izmus (Knapp 2004b, 12.).

A választói volatilitást illetően az emelhető ki, hogy az Ötödik Köztársaság kereteinek 1958 és 1962 közötti kialakulása még jelentős szavazatmozgásokkal járt (az 1962-es parlamenti választások 8,8-as Pedersen-indexe jól jelzi ezt), ezt követően viszont a volatilitás csökken (1967-ben 1,2; 1968-ban 5,3-as az említett index értéke – Knapp 2004a, 53–54.).

A gaulle-ista párt. A fentebb leírtak pontosításához vegyük szemügyre a gaulle-ista tábort Jean Charlot elemzését (Charlot 1971, 63–84.) követve! 1967–68-as adatok alapján a gaulle-ista erők, az Unió a Köztársaság Védelméért (*Union pour la défense de la République* – UDR)[3] és Giscard d'Estaing független republikánusai[4] mind a legfelső, mind a legalsó jövedelmi ötödben népszerűbbek voltak a baloldal pártjainál – ez jól mutatja, hogy ha van is szerepe az osztályalapú törésvonalnak, az korlátozott. Bár a baloldal népszerűbb a munkások, a gaulle-ista tábor pedig a parasztság körében, a gaulle-isták így is a munkásság 30%-ának támogatását tudhatják maguk mögött (hasonló egyébként a baloldal pártjainak támogatottsága a parasztság körében).[5] Amennyiben ezt elfogadjuk a város-vidék törésvonal indikátorának, ismét csak a város-vidék megosztottság jelen lévő, de korlátozott szerepére következtethetünk. A két tábor elkülönülése a klasszikus törésvonalak közül a vallásosság kulturális

3 A párt eredeti neve Unió az Új Köztársaságért (*L'Union pour la nouvelle République* – UNR) volt.

4 Természetesen sok irodalom megkérdőjelezné a Giscard vezette tömb ilyen besorolását – azonban mivel egészen az 1969-es népszavazásig a gaulle-ista többséggel tartottak (és mivel itt nem a független republikánusok pontos ideológiai profiljának megrajzolása a célunk), Charlot leegyszerűsítése megítélésem szerint tartható.

5 A munkásság megosztottsága összefüggésbe hozható az iskolázottsággal: a hatvanas években a középfokon *(secondary education)* iskolázott munkások nagyobb eséllyel szavaztak a gaulle-izmusra, és kisebb eséllyel a szocialista és kommunista pártokra, mint az alapfokú *(primary education)* iskolázottságú és szakképzésben *(technical education)* részesültek (Pitts 1973).

törésvonala mentén írható le a legjobban: a gyakorló katolikusok körében messze népszerűbb a gaulle-izmus, míg a vallástalanok között a baloldali pártoknak van elsöprő többségük.

Lehetséges úgy érvelni, hogy az osztálytagoltságot részben a De Gaulle személyével kapcsolatos attitűdök írták felül (Converse és Pierce munkáját idézi: Gougou–Roux 2013, 249.).[6] Ez jól illeszkedik a plebiszciter rezsimek logikájába. Egyúttal azonban fontos megjegyezni, hogy a vezető személyén túl a témával foglalkozó irodalom *issue*-alapú okokat is azonosít a gaulle-izmus megerősödése kapcsán, amelyek nem a preferenciák karizmatikus kapcsolattal való átformálása, hanem a kereslethez alkalmazkodás, a politikai preferenciák újfajta módokon való aggregálása révén segítenek támogatást szerezni. A radikális jobboldali és kereszténydemokrata szavazókat például az egyházi iskolák és az állam közötti viszony megreformálásával; a konzervatívokat a szigorúbb pénzügypolitikával; a baloldali szavazókat pedig hangsúlyozott harmadikutasságával próbálta (és részben tudta) tudta megszólítani a gaulle-izmus (Cerny 1972, 450–451.). Részben tehát ezeknek a stratégiáknak is köszönhető, hogy a hatvanas években a gaulle-ista pártoknak sikerült átalakítaniuk a francia pártpalettát: a nemzetgyűlési választások egyéni választókerületi eredményei alapján a mérsékelteknek és a kereszténydemokratáknak kellett elkönyvelniük a legnagyobb mandátumveszteségeket a gaulle-isták javára; a gaulle-ista áttörésnek pedig leginkább a baloldali (szocialista és kommunista) „fellegvárak" tudtak ellenállni (Charlot 1971, 75–82.). Mindez összeegyeztethetőnek tűnik azzal a szakirodalmi állítással, hogy a bal-jobb ideológiai megosztottság nagyban orientálta a francia szavazókat a korszakban: a gaulle-izmus gerincét a jobboldali szavazók alkothatták.

A fentiek alapján a szakirodalom az 1958 és 1969 közötti időszak gaulle-ista pártját elhatárolja a klasszikus tömegpártoktól, illetve Katz és Mair kartellpártjától. A gyűjtőpárt (*catch-all party* – Knapp 2004b, 18–21.),

6 Ugyanakkor az is megjegyzendő, hogy a gaulle-ista pártok és De Gaulle támogatottsági mintázataiban is voltak eltérések: a Tábornok népszerűbb volt az idősek és a férfiak körében, viszont alacsonyabb támogatottsággal rendelkezett például a paraszti foglalkozást űzők körében (Charlot 1971, 74–75.).

illetve a „választói párt" (*voter-directed party* Charlot 1971, 63–84.) fogalmaival lehet megragadni azt a jellemzőjét, hogy képes sok tekintetben heterogén szavazói rétegek összetartására – részben az általa képviselt, sokféle társadalmi csoporthoz szóló közpolitikái miatt. Ugyanakkor – ahogy arra Knapp is utal – szintén fontos elem a párt identitásában a nemzeti egységet képviselő karizmatikus vezető mögötti felsorakozás. André Malraux, De Gaulle kulturális minisztere egy pártkonferencián elmondott szavaival: „Míg mások pártjuk történetét tudhatják maguk mögött, mi egész országunkét", ebben pedig kulcsfontosságú az átlagos politikusoktól különböző De Gaulle, „Franciaország gyámja" (idézi: Charlot 1971, 64.). Ebben az értelemben a plebiszciter képviselet (amelyről később részletesen lesz szó) jól illeszkedik a gyűjtőpártok politikai stratégiájához, szélesebb rétegek megszólítását téve lehetővé.

A nemzetegyesítő plebiszciter vezető képének fenntartása miatt De Gaulle viszonya a gaulle-ista párthoz mindvégig ambivalens volt: egyfelől kínosan ügyelt rá, hogy ne láthassák „pártvezérnek" – ezért is tiltotta meg például nevének használatát a párt elnevezésekor, illetve párttag sem volt (Gaffney 2010, 34.; Kempf 1997, 66–68.). Másfelől azonban igyekezett személyes kontrollját érvényesíteni a párt felett, ami egészen a párt képviselőjelöltjeinek választás előtti „ellenőrzéséig" terjedt (Atkin 2005, 64.).

Perszonalizáció. Bár értelemszerűen itt sem a nyolcvanas évektől kezdődő tendenciákról van szó, a perszonalizáció jelenségének van egyedi francia történeti kontextusa, amelyet Stanley Hoffmann (1967) a rutinjellegű vezetés és a „heroikus vezetés" időszakos váltakozásaként ragad meg. Előbbi belül marad a „politikai rendszer írott szabályain", utóbbi kilép ezekből, azonban még így is tiszteletben tartja a „francia autoritás íratlan szabályait". Másképpen fogalmazva: a franciák történelmük során hozzászoktak ahhoz, hogy válsághelyzetekben perszonalizálódik a politika, és „megmentők" lépnek fel – Jeanne d'Arctól a két Napóleonon át Gambettán és Clemenceau-n át Mendès France-ig és De Gaulle-ig. Az ilyen, gondviselés által küldött figurákba vetett hit alkotja a francia politikai kultúra vallásos dimenzióját (Hazareesingh 2015, xi.).

Ebben a deperszonalizáció és perszonalizáció közötti „ingamozgásban" a Harmadik Köztársaság, a bonapartizmus tapasztalatára való tekintettel a hatalom deperszonalizálásának sztenderdjét fogadta el. Az 1940-es gyors összeomlás azonban bizonyos mértékig gyengítette a személytelen berendezkedés hitelét, és bár a Negyedik Köztársaság domináns szereplői a pártok voltak, megfigyelhető egyfajta fokozatos perszonalizálódás ebben az időszakban. Míg a negyvenes évek végén Henry Queuille miniszterelnök vágya még az volt, hogy ne ismerjék fel az utcán, az ötvenes évek vezetői, Antoine Pinay, Pierre Mendès France és Guy Mollet már nagyobb mértékben használták a tömegmédiát a választók közvetlen elérésére (Brizzi 2018, 49–78.).

Szemben a Negyedik Köztársaság elitjének fokozatos nyitásával a perszonalizmus felé, De Gaulle pozíciója, az általa kínált alternatíva legkésőbb 1946-os bayeux-i beszédétől kezdődően világos volt: a „pártok rezsimjének" felváltása egy, a nemzeti egység megjelenítésére képes vezető köré épülő berendezkedéssel. A beszéd által javasolt „irányító" vagy „döntőbíró" *(arbiter)*, aki a mindennapi politikai esetlegességek és pártalkuk felett áll, a francia republikánus tradíció kiigazításaként értelmezhető. De Gaulle célja az, hogy elszakítsa ezt a hagyományt a parlamenti szupremácia tézisétől, a közérdeket szem előtt tartó „irányítóval" korrigálva a parlament rövidlátását vagy cselekvésképtelenségét (Lacouture 1993, 129–131.; Mahoney 1996, 114–125.).[7] Felfogása nem tagadja meg a francia republikanizmus alapjait, ugyanúgy központi szerepet kap benne az általános akarat „rousseau-ista" felfogása, mint a Negyedik Köztársaságot védőknél; csak éppen nála nem a parlament által alkotott törvény, hanem a plebiszcitum ennek az akaratnak a megjelenési formája (Gaffney 2010, 22–23.; Soós 2013, 54–56.). Mindez a pártok szerepének leértékeléséhez és egy perszonalista politikai rezsim, „dramatizált köztársaság" kialakulásához vezet, ahol az elnök személyes performanszai és azoknak a „közönség", azaz a választók általi értékelése állnak a politikai folyamat

7 Megjegyzendő, hogy vannak De Gaulle republikanizmusával kapcsolatban szkeptikusabb irodalmak is, lásd például Jackson 2018, 15. fejezet; Thody 1989.

középpontjában (Gaffney 2010). Mondhatjuk tehát: De Gaulle, megelőzve a későbbi perszonalizációs és „prezidencializációs" trendeket, maga ácsolja meg személyközpontú politikai performanszainak a színpadot. Igaz, mindehhez kellett a francia politikai kultúra nyitottsága a „heroikus" vezetők iránt.

Mediatizálódás. Amennyiben a fogalom alatt a tömegmédia eszközeinek alkalmazását értjük általában (és nem szűken a nyolcvanas évektől meginduló, a kötet elméleti kerete által részletezett folyamatokra gondolunk), akkor az a De Gaulle alatti Ötödik Köztársaság működésének központi fontosságú elemeit ragadja meg. A Tábornoknak már 1958 előtt is alapvető fenntartásai voltak az írott sajtóval szemben, mivel úgy érezte, az itt megjelent üzeneteit kevésbé tudja kontrollálni, mint ha közvetlenebb módon kommunikálna követőivel (Heinemann 2015, 84.). Ezzel szemben emlékezetesek az emigráció vezetőjeként elmondott, nagy hatású rádióbeszédei, amelyek döntő szerepet játszottak karizmája megalapozásában. Nem véletlen, hogy miután nyíltan szembehelyezkedett a Negyedik Köztársasággal, annak vezetői visszatéréséig akadályozták, hogy beszédei elhangozhassanak a rádióban; illetve hogy a De Gaulle elleni algériai puccskísérlet szervezői is vadásztak a rádiókra a katonáik körében (Brizzi 2018, 25–27., 181.).

De Gaulle visszatérése után korán felismerte a televízió szerepét, 1958 és 1969 között 76 televíziós beszédet mondott, a plebiszciter politika szolgálatába állítva az új eszközt (Chalaby 2002). A médium nem pusztán választási célokat szolgált, hanem már a kezdetektől fontos szerepet játszott az Ötödik Köztársaság perszonalizált rezsimjének működésében (Brizzi 2018, 288.). A De Gaulle által használt médiumok elméleti érdekessége, hogy az általuk biztosított kommunikáció egyirányú, ebből következően a vezető-követő viszonyrendszer hierarchikus – az állampolgárok itt valóban a spektákulum passzív szemlélői (a televízió esetében), illetve a beszédek passzív hallgatói (a rádió esetében). Ez a viszony szemben áll olyan újabb plebiszciter eszközökkel, ahol a kommunikáció, bár *top-down*, a mégis kétirányú, azaz az állampolgároknak van lehetőségük

ugyanazon a felületen reagálni a vezetői performanszokra (vö. Illés–Körösényi 2021).

De Gaulle számára mind a sajtótájékoztatók, mind a tömeggyűlések politikai spektákulumok voltak, határozott céllal és a céloknak megfelelő performansszal és szimbolikával (ezekről bővebben a vezető-követő kapcsolatnál lesz szó). A sajtótájékoztatókon egyáltalán nem érvényesült a Green-féle „okuláris" plebiszciter politika „őszinteségi" követelménye: azok gondosan meg voltak tervezve, az elnök nemcsak azt tudta, mit fognak kérdezni tőle, hanem még arról is rendelkezett egy útmutatóval, hogy a kérdezésre felhatalmazott riportereket a szoba melyik részében keresse tekintetével (Brizzi 2018, 143.). Ilyen körülmények között gyakorlatilag kizárt volt, hogy az elnököt a váratlan események improvizációra késztessék, vagy nyomást helyezzenek rá. Amennyiben egy riporter mégis „rosszindulatú kérdésekkel akar[ta] nehéz helyzetbe hozni", De Gaulle általában iróniával kezelte a helyzetet (idézi: Brizzi 2018, 144.). A Tábornok tehát képes volt az akkoriban rendelkezésre álló médiumokat eszközként a *top-down* plebiszciter politika szolgálatába állítani.

Végül megemlítendő, hogy az Ötödik Köztársaság fenntartotta a sugárzási monopóliummal rendelkező állami televízió feletti erős kormányzati kontrollt, amelyet a Negyedik Köztársaság is gyakorolt – De Gaulle egyik kedvelt mondása szerint: „A nyomtatott sajtó ellenem van, de a televízió az enyém" (idézi: Brizzi 2018, 130.).[8] Ez az Ötödik Köztársaság első éveire bizonyosan igaz volt, azonban, ahogy Riccardo Brizzi könyve bemutatja, a televízió médiuma később fokozatosan változáson esett át, mondhatjuk: puszta plebiszciter eszközből egyre inkább a pluralizmus kifejezőjévé, és ezáltal a politikai versengés terepévé is vált. Ebben szerepe volt annak is, hogy a közvetlen elnökválasztás bevezetésével és a kampány perszonalizációjával az ellenzéki pártok vezetői szemében is egyre fontosabbá vált az eszköz; illetve hogy bevezették a médiumhoz való egyenlő hozzáférés elvét. Az 1965-ös elnökválasztási kampányban

8 De Gaulle egyes kritikusai egyenesen odáig mentek, hogy a televízió kisajátítása miatt a Tábornokot „elektronikus államcsínnyel" vádolták meg (Brizzi 2018, 197.).

új formátum jelent meg, az elnök újságírónak adott interjúja. És bár De Gaulle és Mitterrand között 1965-ben nem került sor szemtől szembeni televíziós vitára, 1965 után fokozatosan az ilyen jellegű vitaműsorok is megjelentek a televízióban. De Gaulle érdeklődése pedig a médium átalakulásával egyre inkább csökkenni kezdett az iránt: szereplései ritkultak, főszereplőből egyre inkább nézővé vált (Brizzi 2018, 287–294.).

Plebiszciter jellemzők

Karizmatikus vezetés

De Gaulle a karizma mindhárom, bevezetőben leírt kritériumának megfelelt. Heroizmusának példája második világháborús szerepvállalása volt, amikor emigrációból biztatta a franciákat kitartásra, 1944 augusztusában pedig felszabadítóként vonulhatott be Párizsba. Érdemes megjegyezni, hogy De Gaulle nagyon tudatosan építette ezt a heroikus imázst, igényt formálva a dráma főszereplőjének pozíciójára. Ennek jó példája, hogy amikor a Párizs felszabadításakor végigvonult a Champs-Élysées-n, és észrevette, hogy az Ellenállást képviselő Georges Bidault megpróbál vele egy vonalban haladni, élesen odaszólt neki, hogy maradjon le kissé (Hazareesigh 2012, 64.).[9] A víziót illetően 1946-os, már említett bayeux-i beszéde emelhető ki, amelyben megfogalmazta „perszonalizált republikanizmusát", újraértelmezve a francia köztársasági hagyományt – ennek a víziónak egy némileg módosított verzióját ülteti majd át a gyakorlatba 1958 és 1962 között, az Ötödik Köztársaság intézményi kereteinek kialakításakor. A felelősségvállalás tekintetében pedig azt érdemes megjegyezni, hogy a népszavazások előtt mindig világossá tette: amennyiben nem kap többségi megerősítést, le fog mondani

9 Ugyanígy annak sem örült, ha miniszterei megjelennek a televízióban, saját magának és aktuális miniszterelnökének próbálva fenntartani a választókkal való ilyen jellegű kapcsolattartás privilégiumát (Brizzi 2018, 126–127.).

hivataláról – ezt pedig 1969-ben, amikor a többség elutasította reformterveit, valóban meg is tette. Ez a momentum árnyalja az egyes szerzők által szemére vetett „cezarisztikus" (vagy bonapartista) hatalomgyakorlást (amelynek része volt a parlament meggyengítése, az alkotmányos keretek áthágására való készség, illetve a hatékony ellenzéki politizálás megnehezítése a televízió kontroll alatt tartásával – Loewenstein 1966, 67–74.).

De Gaulle azért is különösen érdekes a kötet elméleti kerete szempontjából, mert mestere volt a karizmatikus kapcsolatot előállítani képes dramaturgiának és történetmesélésnek, újra és újra „bejárva" a hős útját, amelyet Joseph Campbell a „monomítosz magjának" nevezett (Campbell 2004, 28.): elválás – beavatás – visszatérés. Nem véletlen, hogy John Gaffney kulcsszerepet szán az általa valamennyire bővített mitikus történetmesélési sémának a „dramatizált" Ötödik Köztársaság működésében. De Gaulle visszatérően a menekülés – visszatérés – kinyilatkoztatás – akklamáció utat járja be (Gaffney 2010, 76.) mind a második világháború alatt (amikor emigrációból tér vissza felszabadítóként); mind 1946 és 1958 között (amikor belső száműzetését elhagyva oldja meg az algériai krízist); végül, 1968-ban (amikor a németországi francia haderőhöz tett rejtélyes látogatása után simítja el a zavargásokat).

Azzal kevés szerző vitatkozna, hogy a gaulle-ista pártok (RPF, UNR/UDR) szavazói magját karizmatikus viszony fűzte De Gaulle-hoz. Bár ismereteim szerint kísérleti eredmények nem állnak rendelkezésre, számtalan, kivételes pillanatokhoz kötődő visszaemlékezéssel találkozhatunk az irodalmakban. De Gaulle 1947-ben szervezett pártja, az RPF leírható úgy, mint „híveknek egy karizmatikus vezető és megmentő körül csoportosuló közössége" (Jackson 2018, 16. fejezet). 1944. augusztusi, párizsi bevonulását, a diadalmas visszatérést például az alábbi módon írja le egy „hívő" visszaemlékezéseiben, szemléletesen ábrázolva a karizmatikus vezető és követőinek kapcsolatát:

> „Fenségesnek találtam. Csak rá kellett nézni, hogy biztosan tudd, hogy mindenki alá fogja vetni magát tekintélyének, és az ország

egysége garantálva lesz. Nem hiszem, hogy bárki valaha hasonló lelkesedést fog kiváltani Franciaországban, mint amilyet De Gaulle, amikor gyalog sétált végig a Champs-Elysées-n. [...] Éreztem, hogy az a nap kitörölhetetlenül megjelölt, és hogy mindig keresni fogom annak lehetőségét, hogy újra átéljem ugyanazt az atmoszférát" (idézi: Jackson 2018, 16. fejezet).

Ugyanakkor arról is találhatunk visszaemlékezéseket, hogy De Gaulle legelszántabb ellenségei is elismerték ezt a hatást. A Tábornok algériai politikája ellen létrejött, ellene és más francia politikusok ellen több merényletet is végrehajtó Titkos Fegyveres Szervezet (*Organisation Armée Secrète* – OAS) tagja, Antoine Argoud ezredes például az alábbi módon írja le De Gaulle algériai puccsot elítélő beszédének hatását a puccsban részt vevő katonákra:

„Lenyűgözte őket kijelentéseinek ereje [...] A többség kész volt átállni [...] a pszichológiai hatás többet nyomott a latban, mint a seregen belüli szoros kapcsolat. De Gaulle beszédének sikerült helyreállítania egy kompromittált helyzetet. A félelem, amit kiváltott, bénítóan hatott azokra, akiket a jó szándék vezérelt" (idézi: Brizzi 2018, 181.).

Vezető-állampolgár kapcsolat

De Gaulle gyanakodva tekintett a közé és a nép közé ékelt közvetítő intézményekre, legyen szó akár a parlamentről, akár a „kapuőr" médiáról. A Negyedik Köztársasággal szembeni ellenszenve, ahogy azt már korábban láthattuk, elsősorban a parlamenti pártpolitizálás iránti bizalmatlanságából adódott, amely szerinte kicsinyes érdekharcokhoz és

politikai instabilitáshoz vezet.[10] Ezért lehetett kész 1962-ben még alkotmányos szempontból vitatható módon is kiírni azt a népszavazást, amely a közvetlen elnökválasztás bevezetésére kért népi felhatalmazást. A referendumot problémásnak tartók úgy érveltek, hogy bár az alkotmány 11. cikkelye, amelyre De Gaulle hivatkozott annak kiírásakor, lehetővé teszi az államfő számára, hogy az államhatalom szervezetét illető jogszabálytervezeteket népszavazásra bocsássa, eljárása figyelmen kívül hagyta a 89. cikkelyt, amely kifejezetten az alkotmány módosítására vonatkozik, és rögzíti, hogy ilyen tervezeteket csak a parlament előzetes jóváhagyásával lehet népszavazásra bocsátani (Lacouture 1993, 490–492.). Ahogy Gaffney írja: „Saját alkotmányában nem volt alapja annak, amit tett; amit tett, az a saját cselekvése központi szerepének érvényesítése volt" (Gaffney 2010, 42.). Két, a rezsim működése szempontjából fontos tényező talán az esettel kapcsolatos komplex alkotmányjogi viták elemzése nélkül is kiemelhető: egyfelől, hogy De Gaulle nem riadt vissza az alkotmányos korlátok feszegetésétől, amennyiben víziója (a perszonalizált republikanizmus) gyakorlatba ültetéséről volt szó; másfelől, a népszavazás sikere révén fontos plebiszciter intézménnyel gazdagodott az Ötödik Köztársaság.

Ahogy korábban szó esett róla, De Gaulle más területeken is igyekezett közvetlen kapcsolatot tartani a választókkal, kihasználva a média teremtette új lehetőségeket: tévébeszédei és előre megkomponált sajtótájékoztatói *top-down*, monologikus eszközként funkcionáltak, amelyek segítségével üzeneteit a közvetítő média „torzító" hatása nélkül juttathatta el híveihez.

A közvetlen üzenetek változatosságot mutattak az általuk alkalmazott meggyőzési technikákat illetően. De Gaulle-nak egyaránt voltak „programatikus beszédei", amelyekben hosszabban (akár 20 perc időtartamban) magyarázott bizonyos közpolitikai intézkedéseket; illetve rövidebb (6–8

10 De Gaulle parlamenttel szembeni ellenszenve emlékeztet a késői Weber elítélő véleményére a „parlamenti képviselők kicsinyes alkuiról *[Kuhhandel der Parlamentarier]*" (Weber 1922, 390.), amelyek szem elől tévesztik a nemzeti érdeket.

perces) „proklamációs beszédei", amelyekben nagyrészt érzelmi húrokat pengetett, dramatizálva a helyzetet és a plebiszcitum logikájának megfelelően bináris választásra egyszerűsítve az alternatívákat, visszatérően úgy festve le a döntési alternatívákat, hogy „vagy ő, vagy a káosz" (Brizzi 2018, 150–151.). Utóbbi meggyőzési stratégia megfeleltethető a demagógia weberi kategóriájának. Ahogy Brizzi ugyanott kiemeli, a kétfajta beszéd általában kiegészítette egymást: a népszavazások előtt először egy programatikus beszédet mondott el De Gaulle, majd két nappal a szavazás előtt egy mozgósító célú rövid proklamációt.

A Tábornok politikai stílusa jól illeszkedett az általa alkalmazott egyirányú kommunikációs eszközökhöz. A napjaink plebiszciter politikája által gyakran alkalmazott populista politikai stílus (Moffitt 2016) egyszerre kíséreli meg átlagosnak és rendkívülinek mutatni a politikai vezetőt (Casullo 2021), ez a kettősség pedig megjelenik abban, hogy a közösségi médiában, még ha *top-down* is a vezető-követő viszony, mégiscsak van valamiféle interakció vezetők és követők között (vö. Moffitt 2019). Ezzel szemben, ahogy korábban említettem, az ötvenes-hatvanas évek technikai eszközei (televízió, rádió) csak egyirányú kommunikációt tettek lehetővé, De Gaulle „monarchikus" politikai stílusa pedig mintegy megtestesítette ezt a kommunikációs környezetet. A monarchikus stílus Gaffney összefoglalásában nem jelent mást, mint „egyenesen állni és nem mosolyogni" (Gaffney 2010, 123–124.) – ebben a stílusban értelemszerűen kevesebb tér marad az állampolgárokkal való hasonlóság demonstrálásának. A vezető-állampolgár távolságot növelték a technikai korlátok mellett De Gaulle beszédeinek és sajtótájékoztatóinak performatív elemei is, amelyet Brizzi kiválóan foglal össze: „De Gaulle az Élysée fényűző környezetében egy fenséges és megközelíthetetlen uralkodó képét mutatta, aki uralta a miniszterekből, külföldi nagykövetekből és újságírókból álló hallgatóságát, akiket csak a hosszú monológja végeztével kértek fel rövid és gyakran hatástalan kérdések megfogalmazására." (Brizzi 2018, 147.).

Külön érdekesség De Gaulle esetében, hogy képes volt hitelesen elegyíteni a választók számára a köztársasági és személyközpontú (monarchikus

és bonapartista) elemeket az általa létrehozott spektákulumban. Erre a legjobb példa talán az 1958. szeptember 4-i nagygyűlés, ahol az Ötödik Köztársaság alkotmányát prezentálta a Place de la République-ön, a Köztársasági Gárda tagjaival körülvéve, egy olyan pódiumról, amelyre egy nagy méretű, a köztársaságra utaló „RF" felirat került – ugyanakkor, ahogy Gaffney írja (2010, 32.), az angolszász szem számára minden köztársasági szimbolika ellenére is „sötéten birodalminak" tűnhetett a díszlet.

Plebiszciter képviselet

Ahogy arra már korábban utaltam, a referendum De Gaulle számára az általános akarat kifejeződése (Gaffney 2010, 22–23.; Soós 2013, 54–56.). Mindazonáltal a képviselet *top-down* jellegét jól mutatja, hogy a kérdést, amelyre az általános akarat választ ad, a politikai vezető fogalmazza meg – az állampolgári kontroll a megerősítés és a vétó közötti választásra szűkül.

A plebiszciter képviseletnek megkülönböztethetjük – Pitkin (1967) nyomán – egy effektív cselekvéssel kapcsolatos és egy szimbolikus dimenzióját. Előbbi megmutatkozik egyrészt a bináris formában kifejezett népakarat által a vezetőnek hagyott mozgástérben. Másrészt a plebiszcitum függetleníti a vezetői cselekvést a pártalkuktól és a parlamenti politikától (gondoljunk az 1962-es referendumra, amelyet a pártok közül egyedül a gaulle-ista UNR támogatott, mégis sikeres volt). Harmadrészt, ahogyan az 1962-es referendum megmutatta, De Gaulle számára saját akarata és az *ex post* kinyilvánított népakarat együttesen felülírhatja az alkotmányos korlátokat is. Negyedrészt a hatékony cselekvés eszközeként megemlíthető a De Gaulle által sok esetben (például az algériai politikájával kapcsolatban hosszú ideig) stratégiai céllal használt homályosság is, amely lehetővé tette, hogy átmenetileg egy táborba integrálja Francia Algéria fenntartásának támogatóit és ellenzőit is.

A Pitkin által az *acting for* képviselettől megkövetelt reszponzivitás (Pitkin 1967, 209–240.) eszköze De Gaulle plebiszciter politikájában maga a referendum: itt megmutatkozhat, amennyiben a vezető cselekvése

ellentétben van az állampolgári igényekkel. Igaz, ez a fajta reszponzivitás nevezhető minimálisnak: De Gaulle általában olyan mértékben megnövelte az állampolgári ellentmondás költségeit („vagy én, vagy a káosz" keretezés, a támogatás megvonása esetére pedig a lemondással való fenyegetés), hogy politikai irányvonala népi „korrekciójára" nem volt alkalmas az intézmény, csak a népi támogatás megvonására. Azaz, a népi kontroll mindössze „vétóhatalom" (Illés–Körösényi 2021) volt az Ötödik Köztársaságban, a vétó tárgya pedig végső soron nem lehetett egy-egy intézkedés, csakis a vezető személye.

A plebiszciter képviselet másik értelme az egység reprezentációja, amelyet Pitkin (1967, 92–111.) szimbolikus képviseletnek nevez. Fentebb már idéztem Malraux kijelentését, amely szerint a gaulle-ista pártok mögött nemcsak a saját történetük, hanem az egész nemzet története áll; de ugyanilyen irányba mutatnak a baloldali gaulle-ista René Capitant gondolatai is, aki a gaulle-ista pártpolitika szükségességét vonta kétségbe, mivel a gaulle-izmus célja nem pártok, hanem rezsim alapítása kell, hogy legyen (Charlot 1971, 103.). Nem nehéz belátni, hogy ez a vonása szembehelyezi a gaulle-izmust az ideologikus (párt)politikával, és legalábbis gyanakvóvá teszi a politikai pluralizmussal szemben is. Robert Poujade, az UDR főtitkára tömören foglalja össze a lényeget: „A gaulle-izmus a nemzeti egység misztikus tana" (idézi: Charlot 1971, 67.). A nemzeti egység képviseletét szolgálta az elnök és a miniszterelnök között az Ötödik Köztársaságban kialakult munkamegosztás; illetve az egység képviseletének szándékával magyarázható De Gaulle már említett stratégiája, a saját pártjától való távolságtartás is. Az egység szimbolikus képviseletének, a pártharcok felett állásnak is tulajdonítható, hogy a De Gaulle tevékenységével való elégedettség 1959 és 1968 között mindvégig jóval magasabb volt a kormány tevékenységével való elégedettségnél; és ugyanígy a vele való elégedetlenség is alacsonyabb, mint a kormánnyal való (ez alól csak 1968 jelent kivételt) (Charlot 1971, 49.).

Válsághelyzetek

Túl a második világháborún és emigrációján, De Gaulle 1958 utáni elnöksége is bővelkedett válsághelyzetekben, amelyek hol exogén kihívásként jelentkeztek, hol az endogén válsággenerálás termékei voltak. A hadsereg Algériában állomásozó egységeinek polgárháborúval fenyegető 1958-as engedetlensége; a De Gaulle elleni 1961-es algériai puccskísérlet, és tágabban az OAS tevékenysége; az 1962-es, De Gaulle által kirobbantott alkotmányos válság; az 1965-ben kezdődő „üres székek politikája"; illetve az 1968-as események mind tekinthetők válsághelyzetnek. Weber megállapítására, amely szerint a válsághelyzetek segítenek a karizmatikus vezetőknek a felemelkedésben, az 1958-as események jelentik az egyik legtisztább példát. De Gaulle megkísérelte mind az exogén sokkokat, mind az endogén válságokat is rezsimátalakító céljai szolgálatába állítani.

E helyütt a terjedelmi korlátok miatt csak egy eseménysort emelek ki, amely jól illusztrálja a válsághelyzetek szerepét De Gaulle politikájában (további példákhoz lásd: Illés 2017). Az 1962-es, a közvetlen elnökválasztásról döntő népszavazás előtti időszakban találunk példát mind a válsággenerálásra, mind a külső bizonytalanság endogenizálásának kísérletére. Emlékezhetünk, az alkotmányos bizonytalanságot maga De Gaulle robbantotta ki, mivel érzékelte, hogy az algériai válsághelyzet megszűnésével a Negyedik Köztársaság elitje meg fog kísérelni megszabadulni tőle: „Amint megkötjük a békét [ti. az algériai lázadókkal – I. G.], megpróbálnak majd levadászni. Akkor fogok támadni" (idézi: Lacouture 1993, 484.). Az alkotmányos szempontból problémás népszavazás arra tett kísérlet volt, hogy elkerülje a régi normál állapothoz, a „pártok uralmához" való visszatérést, és intézményesítse a perszonalizált republikanizmus vízióját. A népszavazási kampányban pedig kapóra jött számára egy külső esemény, a kubai rakétaválság, amelyet megkísérelt endogenizálni és rezsimátalakítási tervei szolgálatába állítani. Október 26-i, a népszavazást két nappal megelőző proklamációs beszédében reformjavaslatai

elutasításának esetére a pártok régi, negyedik köztársaságbeli rendszerébe visszacsúszó, cselekvésképtelen Franciaország (röviden: a káosz) rémképét vázolta egy szélsőséges bizonytalanságokkal teli világban:

„A múlt összes pártja – amelyek vakságát semmi sem gyógyította meg, ami történt – azt kéri, hogy válaszoljanak »nemmel«! Ezzel egy időben minden fakció – amelyek minden eszközt bevetnek, hogy halálom vagy vereségem visszahozzák a nagy zűrzavar állapotát, amely az ő nemtelen lehetőségük lenne – szintén azt akarja, hogy »nemmel« szavazzanak! Francia férfiak és nők, biztos vagyok benne, hogy »igen«-t fognak mondani! Biztos vagyok, mivel tudják: a mi oly veszélyes világunkban Franciaország nem maradhatna fenn, ha visszacsúszna a tegnap cselekvésképtelenségébe" (idézi: Lacouture 1993, 493.).

Megjegyzendő, hogy a bizonytalanság jelenléte és az arra való megfelelő reagálás fontossága kiiktathatatlan eleme volt De Gaulle politikafelfogásának. Már fiatalkori művében, *A kard élé*ben (De Gaulle 1960) is bizalmatlansággal tekintett a politikai tervezés abszolutizálására és az előzetesen lefektetett szabályokra, a cselekvést gúzsba kötő, a rugalmas reagálás lehetőségeit korlátozó tényezőket látva bennük. Számára a kiemelkedő parancsnok és a kiemelkedő politikus sajátossága, hogy bizonyos helyzetekben képesek megszegni a parancsot (De Gaulle 1960, 45.), a feladatokat nem passzív engedelmességgel, hanem a maguk elképzelései szerint oldják meg, azaz „saját hajójuk kapitányai" akarnak lenni (De Gaulle 1960, 43.). De Gaulle ilyen feladatként tekintett egy, az eddigieknél stabilabb intézményi berendezkedés létrehozására (De Gaulle 2003, 18–19.) – ám politikafelfogásából adódóan, ha szükségesnek látta, képes volt áthágni az általa kialakított játékszabályokat is. A hajózás képe, a bizonytalanság antikvitás óta visszatérő kifejeződése (Blumenberg 2006) De Gaulle egyik visszatérően használt politikai metaforája volt, amelyben saját magát általában biztos kezű kormányosként jelenítette meg, aki megmenti a franciákat a hajótöréstől (Labbé 1995; vö. De Gaulle 2003, 26–27.; Jackson 2018, 20. fejezet). Más kérdés, hogy mivel érzékelte a

vezetésére való igény bizonytalansághoz kötöttségét, bizonyos helyzetekben nem riadt vissza attól, hogy ő maga vezesse viharba a hajót.

Radikális közpolitikák

De Gaulle alatt radikális közpolitikákkal mindenekelőtt a kül- és védelmi politikában találkozhatunk. A szakirodalmak hagyományosan a Tábornok Franciaországról alkotott elképzelését, a *grandeur* vízióját jelölik meg ezek fő motivációjaként: „A *grandeur* az volt Charles de Gaulle-nak, ami a *gloire* Napóleon Bonaparte-nak: megszállottság és igazolás, ami minden energiáját, erőfeszítését és célját mozgatta" (Nester 2014, 203.). De Gaulle több fontos, radikális lépése valóban beilleszthetőnek tűnik ebbe a „nagy vízióba". Például a NATO-val való kapcsolatok lazítása (amely a francia csapatok egyesített katonai parancsnokság alóli 1966-os kivonásában érte el csúcspontját); a francia atomütőerő, a *force de frappe* kialakítása; illetve tágabb értelemben a hidegháborús blokkok meghaladásának vágya, a Szovjetunió felé való *détente* kísérlete – amelynek korlátait De Gaulle számára a Varsói Szerződés 1968-as csehszlovákiai bevonulása mutatta meg (Rey 2010). Ugyanígy összefüggésbe hozható a *grandeur*rel az angolszász hatalmakkal szembeni általános gyanakvása: a neheztelés az Egyesült Államokra, amiért nem kezeli Franciaországot egyenlő partnerként; illetve az Egyesült Királyságra, amelyet az amerikaiak „trójai falovának" tekintett Európában. Végezetül az Európai Gazdasági Közösséggel kapcsolatos politikák (a brit csatlakozás blokkolása; az EGK-t átmenetileg működésképtelenné tevő 1965-ös „üres székek politikája") hagyományos értelmezése is a *grandeur*rel hozza azt összefüggésbe.

Ugyanakkor érdemes felhívni a figyelmet néhány körülményre, amelyek megmutatják, hogy a De Gaulle kül- és védelmi politikája, bár kétségtelenül voltak radikális elemei, nem érthető meg egy egységes karizmatikus vízió forradalmi gyakorlatba ültetéseként. Egyfelől, a Tábornok Európai Gazdasági Közösséggel kapcsolatos politikáival kapcsolatban több újabb

irodalom (Moravcsik 2000a; 2000b; 2012; Ludlow 2010) már meghatározóbbnak tartja bizonyos francia gazdasági érdekek (illetve bizonyos, francia ipari és mezőgazdasági termeléstől függő választói csoportok) képviseletét, semmint a francia nagyságra vonatkozó vízió megvalósítását. Másfelől De Gaulle sok esetben már létező közpolitikákat vagy közpolitikai ötleteket vett át, vitt tovább. Ez persze nem zárja ki a *grandeur* fontosságát gondolkodásában, de annyiban árnyalja azt, hogy megmutatja, hogy a vízió nem volt feltétlenül homogén egész; illetve nem is jelentett minden téren radikális szakítást az előző rezsimmel. A francia atomütőerő gondolata például még a Negyedik Köztársaságból származott, De Gaulle azonban képes volt integrálni víziójába. Ennyiben „nem a semmiből indult, [inkább] felgyorsított létező trendeket és új lépéseket tett annak érdekében, hogy speciális státuszt biztosítson Franciaországnak a transzatlanti szövetség és a hidegháborús patthelyzet vonatkozásában" (Kramer 2010, 2.). Ugyanígy közös alap volt De Gaulle és a Negyedik Köztársaság között a külpolitikai *grandeur* belpolitikai alapját jelentő gazdaságpolitika, az állami intervencionalizmust megvalósító *dirigisme*, amelynek kulcsszerepe volt Franciaország folyamatos gazdasági növekedést hozó „dicsőséges harminc évében" *(Les Trente Glorieuses)*. 1958 után De Gaulle átfogó legitimációs diskurzust teremtett a gyakorlatban már létező politikai-gazdasági programnak, XIV. Lajosig és Colbert-ig vezetve vissza a francia állami intervencionalizmus hagyományait, illetve az erős Franciaország elengedhetetlen kellékeinként mutatva be az ipar „nemzeti bajnokait" és a magas színvonalú közszolgáltatásokat (Schmidt 2002, 271–272.).

A fentebbi pontosítások fényében tehát úgy tűnik, hogy bár az Ötödik Köztársaság egyes közpolitikái kétségkívül radikálisak voltak, mindazonáltal az előző rezsimmel minden téren radikálisan szakító, a reálpolitikai szempontokat a karizmatikus vízió megvalósítása érdekében teljességgel háttérbe szorító, „forradalmi" közpolitika-alkotásról aligha beszélhetünk De Gaulle kapcsán. A létező közpolitikákkal való részleges kontinuitások,

illetve egyes radikális lépések „reálpolitikai" magyarázata egyaránt afelé mutat, hogy az összkép ennél jóval komplexebb volt.

Klientelizmus és bürokratizálódás

Prebendalizmusról vagy patrimonializmusról az általam ismert szakirodalmak nem beszélnek De Gaulle kapcsán, klientelista tendenciákról viszont igen. A Tábornokot alapvetően jellemezte egyfajta bizalmatlanság az üzleti világgal szemben, részben annak Vichy-rezsim alatti kollaborációja miatt – ugyanakkor a velük való kapcsolatok fennmaradása árnyalja ezt az ódzkodást (Garrigues 2011, 12. fejezet). A politika és az üzleti szféra közötti informális kapcsolatokat elősegítette, hogy a pártok finanszírozása nem volt egyszerű az Ötödik Köztársaságban (igaz, a problémák részben már a Negyedikben is jelen voltak). A pártok bevételi forrásai erősen korlátozottak voltak: a tagdíjaknak felső határt szabott a hatályos egyesületi törvény, adományt nem fogadhattak el, és a kampányköltségek visszatérítése sem volt nagyvonalú (Evans 2003, 81–82.). Ahogy Evans ugyanott leírja, mindez különböző informális gyakorlatok felé terelte a pártokat, mint például a különböző, magánszemélyek vagy cégek által felajánlott, elvben ingyenes kampányszolgáltatások (nyomtatás, catering, fuvarozás) elfogadása; vagy éppen erőforrások (megválasztott tisztségviselők fizetése; szolgálati autója vagy személyzete) eltérítése párthasználatra.

A pártfinanszírozás nehézségei megágyaztak a szívességek cseréjeként (*quid pro quo* viszonyként) értett klientelizmusnak a pártok és az üzleti szféra között. Az UNR helyettes pénztárosa, Pierre Figeac például az aktáik „gyors és jóindulatú köröztetését" ígérte az adminisztrációban a *Le Courrier de la République* című pártlapban hirdetőknek (Denoël–Garrigues 2014). A szerzők ugyanott idéznek egy, Figeac által egy újságírónak adott nyilatkozatot: „Kezdetben bizonyos számú vezető beleegyezett, hogy segít nekünk, mert osztották a gaulle-ista eszméket. Nem vagyok biztos benne, hogy ez utána is így volt. Nem kitüntetésekről vagy ilyesmiről beszélek, nem, valami mást akartak. Röviden, arról volt szó, hogy

a vállalatok pénzét a pártkasszába csorgassák, cserébe azokért a szívességekért, amelyeket a gaullista káderek, akik most már a közhatalmi döntéshozói pozíciókban helyezkedtek el, meg tudtak nekik adni. A befolyással való üzérkedés, a társadalmi javakkal való visszaélés és a korrupció rendszere, amely korábban helyi szinten létezett, nemzeti rendszerré vált, amely elválaszthatatlan a gaulle-ista államtól." Az említett hirdetési pénzek különböző szűrőkön, tanácsadó cégeken vagy vállalatokon *(société d'études, bureau d'études)* keresztül jutottak el a párthoz (Pozzi 2011, 12. fejezet).

Mindezek mellett megemlítendő jelenség volt az állami források pártcélokra való eltérítése is: az úgynevezett „különleges alapokból", amelyek felett a miniszterelnök rendelkezett, és elvben az elhárítás műveleteit kellett volna finanszíroznia belőlük, 1960 környékén éves átlagban 2,4 millió franc-t (2014-es értéken kb. 3,5 millió eurót) térítettek el pártfinanszírozásra; az 1965-ös elnökválasztási kampányban pedig 14 millió franc (2014-es értéken 17 millió euró) áramlott ilyen alapokból De Gaulle kampányának finanszírozására (Denoël–Garrigues 2014). Becslések szerint ilyen forrásból származott kampányidőszakon kívül az UDR költségvetésének 30–40%-a, kampányidőszakban pedig mintegy 80%-a (Philippe Madelin adatait idézi: Pozzi 2011, 12. fejezet). Ez értelemszerűen nem a fenti értelemben vett klientelizmus, üzleti és politikai körök közötti szívességcsere, sokkal inkább az állam és a párt bizonyos mértékű összefonódására utaló jelenség. Közös azonban a kettőben a partikularisztikus, politikai érdekek mentén való működésmód, szemben a személytelen szabályoknak való megfelelésen alapuló koordinációval.

Kérdés, ha el is fogadjuk, hogy léteztek a fentebb leírt mechanizmusok, tekinthetők-e ezek általános rezsimjellemzőknek, ahogy azt Figeac fent idézett nyilatkozatának vége sugallja? Más vizsgálatok összehasonlító perspektívából éppen azt emelik ki, hogy Japánhoz és Olaszországhoz képest (amelyek szintén egy konzervatív párt által dominált rezsimet hoztak létre) a francia Ötödik Köztársaság éppen, hogy kevésbé hajlott az erőforrások partikularisztikus elosztására: a De Gaulle által véghez vitt

rezsimváltás felszámolta a pártok klientelizmusát az önkormányzatoknak juttatandó modernizációs támogatások terén, személytelen, technokratikus kritériumokat vezetve be (Nakayama 2006). A pártok klientelizmusa, az erőforrások politikai barátságok alapján való elosztása tehát sok területen inkább volt jellemző a Negyedik Köztársaságra, mint a De Gaulle alatti évekre.

Ez a jellemzés egybecseng azokkal a szakirodalmi leírásokkal, amelyek a francia közigazgatás átalakulását vizsgálják az Ötödik Köztársaság korai éveiben, kiemelve, hogy a rezsimváltás hozzájárult az államapparátus pártokkal szembeni pozíciójának helyreállításához. Rouban (2012) kiemeli, hogy De Gaulle visszatérése után tanácsadóit mindenekelőtt szaktudás, nem pártszimpátia alapján válogatta; ugyanígy a miniszteri kabinetekben és a közigazgatás felsőbb pozícióiban sem volt elvárás a párttagság ezekben az években (a miniszteri kabinetek és az állami hivatalnokság felső rétegének átpolitizálódása majd 1974-től kezdődik meg). Az új rezsim sok esetben erős jogosítványokat delegált magas beosztású állami hivatalnokoknak, magas pozíciók, akár miniszteri tisztség betöltéséhez sem volt szükség párttagságra (Bezes – Le Lidec 2007).[11] Megerősödött tehát a közigazgatás politikától való autonómiája.[12] Weberi terminusokkal: a személyes viszonyokon alapuló partikularisztikus döntések kárára a bürokratikus koordináció személytelen mércéi kerültek előtérbe, és új karrierutak nyílnak meg a technokrata szerepfelfogású szereplők előtt. De Gaulle-nak éppen ezáltal sikerül megnyernie a rezsim számára azokat az elitcsoportokat, akik háttérbe szorítva érezték magukat a Negyedik Köztársaság alatt. Fontos azonban megjegyezni, hogy az említett csoportok

11 Néhány illusztratív szám Bezes és Le Lidec alapján: Michel Debré 1959 januárjában megalakuló kormányában 25 miniszterből 9 volt korábbi magas rangú állami hivatalnok; Georges Pompidou 1962 áprilisában megalakult kormányában ugyanez az arány 9 a 29-ből. Ezzel egyidejűleg a miniszteri kabinetekben a *grands corps* tagok aránya a Negyedik Köztársaság végi 24,3%-ról 1966-ra 41,8%-ra nőtt (Bezes – Le Lidec 2007, 123.).

12 Ahogy Rouban egy másik tanulmányában megjegyzi, ez az autonómia nincs ellentmondásban azzal, hogy a *grands corps* tagjai nagyon is belefolynak a politikai döntéshozatali folyamatokba és a kinevezésekbe: ezt éppen pártsemleges, technokratikus szaktudásukra hivatkozva teszik, hangsúlyozva, hogy nem az éppen aktuális kormányzatot, hanem az államot szolgálják (Rouban 2004, 84–85.).

gaulle-izmussal való szimpátiája csak a pártpolitika elutasításáig terjedt, ez volt a közös alap – a szélesebb néprétegeket a politikai döntésekbe bevonó plebiszciter politika egyáltalán nem volt imponáló számukra (Rouban 2012).

A fentiek alapján tehát aligha lenne megalapozottan állítható az Ötödik Köztársaság De Gaulle alatti működéséről, hogy a pártfinanszírozáson túl (ahol kétségkívül jelen voltak klientelista tendenciák) a rezsim egészét is áthatotta volna a klientelista működésmód. Alighanem pontosabb képet kapunk a hatalomgyakorlás módjáról ezekben az években, ha abban plebiszciter politika és bürokratikus koordináció paradox érdekszövetségét látjuk a parlamenti alapú, politikai klientúrákban gondolkodó pártpolitika ellenében.

Konklúzió

A De Gaulle-esetet, ahogy azt már a bevezetőben is említettem, az teszi módszertanilag érdekessé, hogy a nyolcvanas évektől kezdődő folyamatokat megelőzően, kedvező országspecifikus körülmények között létrejött plebiszciter rezsim a tárgya. Az eset tanulsága az, hogy a plebiszciter rezsimek létrejöttének nem szükséges előfeltételei a millenniumi trendek, azonban ezek hiánya esetén szükség van bizonyos (ország)specifikus kontextuális sajátosságokra, amelyek pótolják őket.[13] Franciaország esetében például a politikai kultúrában mélyen gyökerező „heroikus vezetés" hagyománya nélkül aligha jöhetett volna létre De Gaulle plebiszciter rezsimje. Ebben a vonatkozásban alighanem a brit politikai kultúra a legjobb ellenpélda, amely nagyban megnehezíti az ilyen vezetők felemelkedését (Kavanagh 1990). Ugyanígy fontos országspecifikus előfeltétel

13 Az, hogy az általánosabb értelemben vett plebiszciter politika nincs hozzákötve a millenniumi trendekhez, hanem a modern demokratikus politika kialakulásához kapcsolódik, magától értetődő, elég csak Max Weber elemzéseire gondolnunk.

volt az, hogy bár a törésvonalak orientálták a francia választókat, mégsem „fagyasztották be" a pártrendszert.

De Gaulle politikai vezetésének és rezsimépítésének van néhány sajátossága, amelyek, bár kapcsolódnak a konkrét körülményekhez, mégis bírhatnak tágabb elméleti relevanciával. Három ilyet emelnék ki. Az első De Gaulle „monarchikus" politikai stílusa, amely megmutatja, hogy a Moffitt-féle populista stíluson kívül más opciók is a karizmatikus vezetők rendelkezésére állnak egy plebiszciter rezsim építésében (maga a monarchista stílus értelemszerűen olyan országokban opció, amelyek rendelkeznek ilyen hagyománnyal). A második a mítosz történetmesélési sémájának lehetséges szerepe a vezető és a követők közötti karizmatikus kapcsolat előállításában – bár ez is támaszkodott a francia történeti emlékezetben meglévő analógiákra (gondoljunk például Napóleon 1815-ös visszatérése), jelentősége túlmutat a francia kontextuson, és könnyen találhat más történeti konkretizációkat. Harmadszor, a bevezető ideáltipikus szembeállításainak fényében meglepően hathat, hogy a plebiszciter rezsim építése együtt járhat az állami bürokrácia megerősítésével. Bár itt is fontos szerepet játszanak konkrét kontextuális tényezők (a pártok által uralt Negyedik Köztársaság klientelista hálózatainak felszámolása; a francia állami centralizmus hagyománya), a francia példa jó emlékeztetőként szolgálhat arra, hogy az eltérő ideáltípusok által megvilágított gyakorlatok a valóságban nagyon is képesek lehetnek együtt létezni.

Végezetül meg kell válaszolnom a kérdést, hogy milyen plebiszciter rezsim is volt az Ötödik Köztársaság De Gaulle alatt. Az elemzésben kétségkívül előkerültek olyan elemek, amelyek a bevezető fejezet *radikális plebiszciter rezsim*jével rokonítják a francia esetet. Ilyenek a gyakori, endogenizált vagy egyenesen a politikai vezető által generált válsághelyzetek; a közpolitikai változtatások mellett a politikai intézményrendszer átalakítása és a (részben saját alkotású) alkotmányos keretek feszegetése; a kollektív értékrendszer, a republikánus mércék átalakítása; illetve a rekonstrukció voluntarizmusa, amelyben a választók általában már kész,

De Gaulle ízlésének megfelelő politikai-intézményes javaslatokat véleményezhettek, jóváhagyva vagy elutasítva azokat.

Ugyanakkor, amennyiben radikális plebiszciter rezsimnek tekintjük az Ötödik Köztársaságot De Gaulle alatt, hozzá kell tennünk, hogy ez a radikalizmus bizonyos pontokon *önkorlátozó* volt. Egyfelől, bár De Gaulle karizmatikus vezetése kétségkívül formálta a kollektív értékrendszert, nem mehetünk el amellett a tény mellett, hogy a francia politikai kultúrában mélyen gyökerező hagyományokból merített, ötvözve a személyközpontú vezetés (mind a monarchizmusban, mind a bonapartizmusban meglévő) elemét a köztársasági örökséggel. Másodszor, De Gaulle, bár a referendumokon csak minimális, igen/nem formájú kontrollt ajánlott a választóknak a közpolitikák és az intézményi átalakítások felett, mindazonáltal annak rendszeres előzetes deklarálásával, hogy a népszavazás sikertelensége esetén lemond, saját voluntarizmusának is korlátot állított (ígéretét pedig az 1969-es, sikertelen népszavazás után be is váltotta). Harmadszor, bár kivételes helyzetekben nem riadt vissza az alkotmányos keretek feszegetésétől, mindez nem jelentette az alkotmányos szerkezet állandó mozgásban tartását, sem permanens alkotmányozást, sem a jog totális instrumentalizálását. Úgy vélem, még ha kritikusan is közelítünk emlékirataihoz, azon szándéka, hogy biztosítani akarta „az államnak azokat az intézményeket, amelyek a mai kor kívánalmainak megfelelően megteremtik számára a százhatvankilenc év óta [azaz a francia forradalom óta – I. G.] nélkülözött stabilitást és folytonosságot" (De Gaulle 2003, 18–19.), nehezen vitatható el. Ez az intézményépítési szándék, hosszabb távra való gondolkodás, a saját személyes uralmán túlmutató tervezési szempontok ugyancsak mérsékelik plebiszciter rezsimjének radikalizmusát. Mindezek fényében talán nem túlzás az Ötödik Köztársaság De Gaulle alatti éveit egy *radikális, de önkorlátozó plebiszciter rezsim*nek tekinteni, amely lemondása után, a karizmatikus vezető kiesésével alighanem közelebb került a mérsékelt PVD működésmódjához, ám a perszonalizmus bizonyos elemeit máig megőrizte – ha valami, akkor ez tekinthető De Gaulle maradandó politikai örökségének.

Hivatkozott irodalom

Aron, Raymond (1971): *Main Currents in Sociological Thought. Vol. 2. Durkheim, Pareto, Weber.* Harmondsworth–Baltimore–Ringwood, Penguin Books.

Atkin, Nicholas (2005): *The Fifth French Republic.* Basingstoke, Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1007/978-0-230-80184-4

Bezes, Philippe – Patrick Le Lidec (2007): French Top Civil Servants within Changing Configurations: From Monopolization to Contested Places and Roles? In Edward C. Page – Vincent Wright eds.: *From the Active to the Enabling State. The Changing Role of Top Officials in European Nations.* Basingstoke, Palgrave Macmillan. 121–163. Online: https://doi.org/10.1057/9780230288768_7

Blumenberg, Hans (2006): Hajótörés nézővel. Egy létezésmetafora paradigmája. In Hans Blumenberg: *Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok.* Ford. Király Edit. Budapest, Atlantisz Kiadó. 7–104.

Brizzi, Riccardo (2018): *Charles de Gaulle and the Media. Leadership, TV and the Birth of the Fifth Republic.* Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan.

Campbell, Joseph (2004): *The Hero with a Thousand Faces.* Princeton–Oxford, Princeton University Press.

Casullo, María Esperanza (2021): Populism as Synecdochal Representation. In Pierre Ostiguy – Francisco Panizza – Benjamin Moffitt eds.: *Populism in Global Perspective. A Performative and Discursive Approach.* New York – London, Routledge. 79–94. Online: https://doi.org/10.4324/9781003110149-6

Cerny, Philip G. (1972): Cleavage, Aggregation, and Change in French Politics. *British Journal of Political Science,* 2. 4: 443–455. Online: https://doi.org/10.1017/S0007123400008802

Chalaby, Jean K. (2002): *The de Gaulle Presidency and the Media. Statism and Public Communications.* Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1057/9780230554474

Charlot, Jean (1971): *The Gaullist Phenomenon: The Gaullist Movement in the Fifth Republic.* Ford. Monica Charlot – Marianne Neighbour. London, George Allen and Unwin Ltd.

De Gaulle, Charles (1960): *The Edge of the Sword.* Transl. Gerard Hopkins. New York, Criterion Books.

De Gaulle, Charles (2003): *A reménység emlékiratai. I. Az újjászületés, 1958–1962.* Ford. Nagy Miklós et al. Szeged, Gradus ad Parnassum.

Denoël, Yvonnick – Jean Garrigues szerk. (2014): *Histoire secretè de la corruption sous la Ve République.* Paris, Nouveau Monde Éditions. Online: https://doi.org/10.14375/NP.9782369420941

Dogan, Mattei (2007): Comparing Two Charismatic Leaders: Ataturk and de Gaulle. *Comparative Sociology,* 6: 75–84. Online: https://doi.org/10.1163/156913307X187405

Evans, Jocelyn A. J. (2003): Political Corruption in France. In Martin J. Bull – James L. Newell eds.: *Corruption in Contemporary Politics.* Basingstoke, Palgrave Macmillan. 79–92. Online: https://doi.org/10.1057/9781403919991_7

Gaffney, John (2010): *Political Leadership in France. From Charles de Gaulle to Nicolas Sarkozy.* Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan.

Garrigues, Jean (2011): *Les patrons et la politique. 150 ans de liaisons dangereuses.* Perrin. Online: https://doi.org/10.3917/perri.garri.2011.01

Gougou, Florent – Guillaume Roux (2013): Political Change and Cleavage Voting in France: Class, Religion, Political Appeals, and Voter Alignments, 1962–2007. In Geoffrey Evans – Nan Dirk De Graaf eds.: *Political Choice Matters. Explaining the Strength of Class and Religious Cleavages in Cross-National Perspective.* Oxford, Oxford University Press. 243–276. Online: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199663996.003.0010

Hazareesingh, Sudhir (2012): *In the Shadow of the General: Modern France and the Myth of De Gaulle.* Oxford, Oxford University Press.

Hazareesingh, Sudhir (2015): *How the French Think. An Affectionate Portrait of an Intellectual People.* New York, Basic Books.

Heinemann, Julia (2015): Political Leadership and the Instrumentalization of the Media: General De Gaulle between Politics and the Military (1958–1962). In Agnès Alexandre-Collier – François Vergniolle de Chantal eds.: *Leadership and Uncertainty Management in Politics.* Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan. 82–92. Online: https://doi.org/10.1057/9781137439246_6

Hoffmann, Stanley (1967): *Heroic Leadership: The Case of Modern France. In Lewis J. Edinger ed.: Political Leadership on Industrialized Societies.* New York, Wiley & Sons. 108–154.

Illés Gábor (2017): Felforgatás és megőrzés: Charles de Gaulle három válsága. In Körösényi András szerk.: *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben.* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. 168–194.

Illés, Gábor – András Körösényi (2021): From the theater to the hippodrome: A critique of Jeffrey Green's theory of plebiscitary democracy and an alternative. *Contemporary Political Theory,* 21: 419–442. Online: https://doi.org/10.1057/s41296-021-00525-6

Jackson, Julian (2018): *A Certain Idea of France. The Life of Charles de Gaulle.* Allen Lane.

Kavanagh, Dennis (1990): Crisis, Charisma and British Political Leadership: The Case of Winston Churchill. In Dennis Kavanagh: *Politics and Personalities.* Palgrave Macmillan. 134–162. Online: https://doi.org/10.1007/978-1-349-20961-3_9

Kempf, Udo (1997): *Von de Gaulle bis Chirac. Das politische System Frankreichs.* Opladen, Westdeutscher Verlag. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-322-97079-4

Knapp, Andrew (2004a): Ephemeral Victories? France's Governing Parties, the Ecologists, and the Far Right. In Peter Mair – Wolfgang C. Müller – Fritz Plasser eds.: *Political Parties and Electoral Change. Party Responses to Electoral Markets.* London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE Publications. 49–85. Online: https://doi.org/10.4135/9781446216224.n3

Knapp, Andrew (2004b): *Parties and the Party System in France: A Disconnected Democracy?* Basingstoke, Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1057/9780230503625_12

Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2020): *Az Orbán-rezsim: a plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata.* Budapest, Osiris Kiadó.

Kramer, Mark (2010): Introduction: De Gaulle and Gaullism in France's Cold War Foreign Policy. In Christian Nuenlist – Anna Locher – Garret Martin eds.: *Globalizing de Gaulle. International Perspectives on French Foreign Policies, 1958–1969.* Lanham–Boulder, Rowman & Littlefield. 1–22.

Labbé, Dominique (1995): Les métaphores du général de Gaulle. *Mots,* 43: 51–61. Online: https://doi.org/10.3406/mots.1995.1973

Lewis-Beck, Michael S. (1984): France: the Stalled Electorate. In Russell Dalton – Scott C. Flanagan – Allen Beck eds.: *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies.* Princeton, NJ, Princeton University Press. 425–48. Online: https://doi.org/10.2307/j.ctt1m323nh.22

Lacouture, Jean (1993): *De Gaulle. II. The Ruler.* Transl. Alan Sheridan. London, Harvill Press.

Lipset, Seymour M. – Stein Rokkan (1967): Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction. In Seymour M. Lipset – Stein Rokkan eds.: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives.* New York – London, The Free Press – Collier-Macmillan Limited. 1–64.

Loewenstein, Karl (1966): *Max Weber's Political Ideas in the Perspective of Our Time.* Transl. Richard Winston – Clara Winston. The University of Massachusetts Press.

Ludlow, Piers (2010): From Words to Actions: Reinterpreting de Gaulle's European Policy. In Christian Nuenlist – Anna Locher – Garret Martin eds.: *Globalizing de Gaulle. International Perspectives on French Foreign Policies, 1958–1969.* Lanham–Boulder, Rowman & Littlefield. 63–82.

Mahoney, Daniel J. (1996): *De Gaulle: Statemanship, Grandeur, and Modern Democracy.* New Brunswick – London, Transaction Publishers.

Merle, Marcel (2007): Az intézményrendszer és a politikai élet. In Georges Duby szerk.: *Franciaország története. II.* Budapest, Osiris Kiadó. 433–467.

Michelat, Guy – Michele Simon (1977): Religion, Class, and Politics. *Comparative Politics,* 10: 159–86. Online: https://doi.org/10.2307/421914

Moffitt, Benjamin (2016): *The Global Rise of Populism.* Stanford, CA, Stanford University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9780804799331

Moffitt, Benjamin (2019): Populism 2.0: Social media and the false allure of 'unmediated' representation. In Gregor Fitzi – Jürgen Mackert – Bryan S. Turner eds.: *Populism and the Crisis of Democracy,* II. London – New York, Routledge. 30–46.

Mommsen, Wolfgang J. (1974): *Max Weber und die deutsche Politik, 1890–1920.* Tübingen, JCB Mohr (Paul Siebeck).

Moravcsik, Andrew (2000a): De Gaulle between Grain and Grandeur: The Political Economy of French EC Policy, 1958–1970 (Part 1). *Journal of Cold War Studies,* 2. 2: 3–43. Online: https://doi.org/10.1162/15203970051032291

Moravcsik, Andrew (2000b): De Gaulle between Grain and Grandeur: The Political Economy of French EC Policy, 1958–1970 (Part 2). *Journal of Cold War Studies,* 2. 3: 4–68. Online: https://doi.org/10.1162/15203970051032192

Moravcsik, Andrew (2012): Charles de Gaulle and Europe: The New Revisionism. *Journal of Cold War Studies,* 14. 1: 53–77. Online: https://doi.org/10.1162/JCWS_a_00192

Nakayama, Yohei (2006): The Development of Political Clientelism in 20th-century France: Party Networks and Patterns of 'Voter Loyalization'. In Junichi Kawata ed.: *Comparing Political Corruption and Clientelism.* Hampshire–Burlington, Ashgate.

Nester, William R. (2014): *De Gaulle's Legacy. The Art of Power in France's Fifth Republic.* Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan.

Pitkin Hanna Fenichel (1967): *The Concept of Representation.* Berkeley, University of California Press.

Pitts, Ruth Ann (1973): Parliamentarianism among the French Working Class. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique,* 6. 3: 461–477. Online: https://doi.org/10.1017/S0008423900040038

Pozzi, Jérôme (2019): *Les mouvements gaullistes: Partis, associations et réseaux (1958–1976).* Presses universitaires de Rennes.

Rey, Marie-Pierre (2010): De Gaulle, French Diplomacy, and Franco-Soviet Relations as Seen from Moscow. In Christian Nuenlist – Anna Locher – Garret Martin eds.: *Globalizing de Gaulle. International Perspectives on French Foreign Policies, 1958–1969.* Lanham–Boulder, Rowman & Littlefield. 25–42.

Rouban, Luc (2004): Politicization of the civil service in France: From structural to strategic politicization. In B. Guy Peters – Jon Pierre eds.: Politicization of the Civil Service in Comparative Perspective: The quest for control. London – New York, Routledge. 81–100.

Rouban, Luc (2012): Le gaullisme des hauts fonctionnaires (1958–1974). *Vingtième Siècle. Revue d'histoire,* 116: 37–51. Online: https://doi.org/10.3917/vin.116.0037

Schmidt, Vivien (2002): *The Futures of European Capitalism.* Cambridge, Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1093/0199253684.001.0001

Soós Eszter Petronella (2013): A köztársaság-fogalom értelmezésének szintjei Franciaországban. *Politikatudományi Szemle,* 22. 2: 51–69.

Soós, Eszter Petronella (2015): Comparing Orbánism to Gaullism: The Gaullist Physiognomy of Orbán's post-2010 Hungary. *Studia Politica: Romanian Political Science Review,* 15. 1: 91–108.

Szűcs Zoltán Gábor (2021): Két tézissel több a kelleténél (Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila: Az Orbán-rezsim. A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata). *BUKSZ,* 33. 2: 116–124.

10. FEJEZET

Metz Rudolf – Lakatos Júlia

DONALD TRUMP: EGY RADIKÁLIS KÍSÉRLET A VEZÉREK DEMOKRÁCIÁJÁBAN

Az Egyesült Államok 45. elnöke, Donald Trump, kormányzásának szinte minden napjára szolgált valamilyen ellentmondásos kijelentéssel, döntéssel és cselekedettel, ami elnöki ciklusának végével sem változott. Vezetésének és hatalomgyakorlásának módja különösen alkalmassá teszi a plebiszciter vezérdemokrácia (PVD) érvényesülésének vizsgálatára, azonban, mint arra fejezetünkben rámutatunk, messze nem olyan egyértelmű egy ilyen típusú vezető hatása a politikai rendszerre, mint elsőre gondolnánk. Az amerikai politikai rendszer ugyan elmozdult a radikális plebiszciter vezérdemokrácia irányába, Donald Trump elnöksége mégsem tekinthető annak ideális megvalósulásának. A Trump-korszak plebiszciter vonásai közül kiemelkedő volt a karizmatikus vezetés, a közvetlen kapcsolat a választókkal (a populista stratégia és a Twitter használata), valamint a top-down képviselet (a folyamatos mobilizáció, valamint a Republikánus Párt centralizációja). Fejezetünkben mégis amellett fogunk érvelni, hogy bizonyos tényezők, mint a vezetői karakter, valamint az intézmények jellege meghatározónak bizonyult a tekintetben, hogy mégsem tudott egy radikális változás végbe menni. Azaz Trump személyisége és vezetői képességei, valamint az amerikai politikai rendszerbe beépített fékek és egyensúlyok korlátozó erőként érvényesültek.

Holott látszólag minden adott volt, hogy egy radikális PVD kiteljesedjen Donald Trump megválasztását követően az Egyesült Államokban. Egyfelől felszínre tört a fennálló politikai rezsimmel szembeni elégedetlenség és az igény egy olyan transzformatív potenciállal rendelkező vezetőre, aki el tudja érni a kívánt radikális változásokat. A 2016-os republikánus előválasztások során Trump támogatóinak 90%-a egyetértett azzal az állítással, hogy „a közhivatalnokokat nem nagyon érdekli, mit gondolnak a hozzám hasonló emberek"; 83% azzal, hogy „a dolgok régi módja már nem működik, és radikális változásra van szükségünk"; és ami a legkritikusabb, 84% állította, hogy „olyan vezetőre van szükségünk, aki hajlandó bármit kimondani vagy megtenni azért, hogy megoldja Amerika problémáit" (Quinnipiac University felmérését idézi Conley 2020, 30.). Ugyancsak ez az elvárás mutatkozik meg abban, hogy a választást követően 2017-ben a republikánusok 66%-a egyetértett azzal az állítással, hogy „mivel a dolgok annyira félresiklottak ebben az országban, ezért olyan vezetőre van szükségünk, aki hajlandó megszegni néhány szabályt, ha ez szükséges a dolgok rendbetételéhez." (Smith 2017; idézi: Conley 2020, 30.). A vezérközpontúság döntő eleme volt politikájának. „Senki sem ismeri nálam jobban a rendszert, ezért egyedül én tudom megjavítani" (Trump 2016) – vetítette előre a Republikánus Nemzeti Konvención megválasztásának évében. Egy évvel később egyenesen az egyik legnagyobb elnökként hivatkozott magára: „a néhai, nagyszerű Abraham Lincoln kivételével elnökibb [more presidential] lehetek, mint bármelyik elnök, aki valaha is betöltötte ezt a tisztséget" (Trump 2017).

Másfelől a millenniumi trendek is ebbe az irányba mutattak. Szinte mintapéldájává vált a millenniumi trendek mediatizációs fejleményének, mivel már az előválasztási folyamat során is az infotainment és a perszonalizáció révén emelkedhetett ki. Trump médiaszemélyiségből megosztó, kívülálló és populista politikussá vált, aki egyszerre volt a millenniumi trendek terméke és haszonélvezője. Ehhez mérten eltérő módon és tartalommal kommunikált. Felülírta a médiatartalmakat és információkat *(fake news)* hozzájárulva a post-truth korszak (Brown 2021)

megalapozásához, továbbá az intézményesült csatornákat megkerülve közvetlen kapcsolatot alakított ki követőivel a közösségi platformokon. Ez szorosan összefügg a közvetítő intézmények súlyának csökkenésével, de az kizárólag a média tekintetében értelmezhető. Más intézményesült struktúrák továbbra is erős korlátot jelentettek. Különösen annak fényében, hogy az ország ideológiai szinten és az identitás szintjén is erősen polarizálódott (Abramowitz 2018). Így az elnöknek még kevesebb lehetősége maradt, hogy informális befolyását kiterjessze más vétójátékosra (néhány fontos kivételtől eltekintve, mint a legfelsőbb bíróság).

A PVD, különösen annak radikális változatának kiteljesedése tehát korlátokba ütközött. Amellett fogunk érvelni, hogy az Egyesült Államok politikai kontextusa alapvetően lehetővé teszi a mérsékelt PVD-t, a történelem során számtalan példa volt annak megvalósulására, de a hatalomelválasztás és a fékek és egyensúlyok rendszere számos egymással versengő, egymást korlátozó vezérnek ad otthont. Ez a „vezérek demokráciájaként" leírható politikai környezet korlátozhatja a radikális PVD létrejöttét (azaz a domináns vezető rezsimre mért hatását). A kormányzat minden szintjén találhatók olyan meghatározó, intézményesült politikai szereplők, akik (1) erős állampolgári felhatalmazással rendelkeznek, és (2) egymással versengenek a hatalomért, erőforrásokért, valamint a közvélemény megnyeréséért. Az intézményesült pluralizmus azonban azt is megköveteli, hogy a különböző szereplők együttműködjenek. Az egyéni cselekvés lehetősége limitált. Ez nem korlátozza azt, hogy a modern elnökök nagyobb eséllyel kerülhetnek kezdeményező szerepbe népszerűségükre (Kernell 1997; Lowi 1985; Tulis 1988) és plebiszciter stratégiákra támaszkodva (Rimmerman 1993; Schlesinger 2004). Viszont csak kevés elnök – például Franklin D. Roosevelt vagy Ronald Reagan – volt arra képes, hogy a szükséges széles társadalmi támogatással beteljesítse saját transzformatív potenciálját, és saját képére formálja a politikai rezsimet meghatározva annak főbb – sokszor az őt meghaladó – normáit és dinamikáit. Trump esete rámutat, hogy a polarizáció és identitáspolitika nem feltétlenül alapoz meg a radikális PVD-nek, hiszen egy stabil

intézményrendszerben, amelyet a vezető közvetlenül nem dominálhat, a vezetőnek erre nincs lehetősége. Az ország politikai struktúrájának kemény intézményi szükségszerűségei viszont ellenállónak bizonyultak Trump radikalizmusával szemben. Összességében Trump nem tudta függetleníteni magát a politikai környezettől (Edwards III, 2021).

A személyére és közpolitikai céljaira vonatkozó támogatottság egy szűk, de stabil kisebbségre terjedt ki, amely nem jelentett elegendő muníciót a többi politikai szereplő (a kongresszusi többség, képviselői csoportok és képviselők/szenátorok) meggyőzésére és ilyenformán az intézményi korlátok leküzdésére (Edwards III, 2021; Jacobson 2020). Ez normál esetben elég lehet a sikerhez, de Trump politikai kudarca ennél mélyebb volt, nem tudta érvényesíteni akaratát és mobilizálni az elnöki erőforrásokat. Itt már sokkal nagyobb szerepet kapnak a vezető személyes korlátai: Trump vezetési stílusa nem passzolt az elnöki pozícióhoz. Személyes karaktere és a modern vállalkozói mentalitás az elnököt gátolta, hogy az elnöki erőforrásokat kiaknázza.

Donald Trump elnökségét egy korlátozott kísérletnek tekintjük a radikális PVD érvényesítésére. Azaz bizonyos esetekben radikális elemek kerültek előtérbe (karizma, közvetlen kapcsolat a választókkal, top-down képviselet), míg más dimenziókban még a mérsékelt PVD-nek megfelelő politika sem egyértelmű (forradalmi kormányzás, válságkezelés és személyes hatalomgyakorlás). Ahhoz, hogy ezt bemutassuk, fejezetünkben előbb felvázoljuk a modern elnökség kontextusát, rámutatva arra, hogy Trump transzformatív kísérlete messze nem egyedi az Egyesült Államokban. Ezt követően bemutatjuk a karizmatikus vezetés, a populista stratégia, valamint a plebiszciter jelleg megnyilvánulását Trump elnöki ciklusa során kitérve arra, hogy hogyan valósult meg a PVD a közpolitikában és a hatalomgyakorlásban, illetve a válságkezelés terén.

A kontextus: modern elnökség

Három közjogi és politikai hagyomány, amelyek visszatükröződnek az állampolgári elvárásokban is, arra mutat rá, hogy az ország normál működése nem áll messze a mérsékelt plebiszciter vezérdemokráciától.

Az első elvárás szerint a modern (aktivista) elnök a legmeghatározóbb politikai szereplő az ország életében, akinek képesnek kell lennie valódi hatáskifejtésre (Conley 2020, 26–43.). Bár a modern elnökséget Franklin D. Roosevelt utáni időszakra teszik, ezt a pozitív elvárást az alapító atyák is osztották. Alexander Hamilton (Hamilton et al. 1998, 502.) 70. számú esszéjében amellett érvelt, hogy a végrehajtó hatalomban rejlő energia elengedhetetlen a kormányzás szempontjából. Az elnököknek politikai és közpolitikai céljaik eléréséhez előjoguk az olyan eszközök használata, mint a Kongresszus megkerülése, a végrehajtó hatalom felügyelete, a nyilvánosság megteremtése, valamint bizonyos ügyeket érintő egyoldalú döntések. A modern elnököknek szükséges erős vezetést felmutatniuk. Sokaknak ezt jelentette Trump megjelenése, míg mások ezt elutasították, hiszen az erőskezű, az alkotmányi kereteket és politikai normákat rugalmasan kezelő vezetés aggodalmakat szült. Ez a második megközelítés sem újdonság. A második világháborút követően egyre erősebbé váltak azok a félelmek és aggodalmak, amelyek a végrehajtó hatalom kontrollálhatatlanságában láttak veszélyt (Schlesinger 2004). Nem véletlen, hogy az alapító atyák (Hamilton et al. 1998, 381.) úgy látták jónak, ha a különböző vezetők törekvései (ambíciói) egymásnak feszülnek, és kioltják vagy gyengítik egymást. Egy ilyen politikai környezetben kizárólag másokkal együttműködve képes a vezető az akaratát érvényesíteni. Ezt írja az általunk mérsékelt PVD-nek leírt vezérek demokráciája.

Mindazonáltal a harmadik hagyomány arra a szkeptikus feltételezésre mutat rá, miszerint a modern elnökség hanyatlik. Az érvelés szerint az elnöki intézmény nem képes megfelelni az egyre magasabb állampolgári elvárásoknak (Waterman et al. 2016) és a globális kihívásoknak (Rose 1991). Richard Waterman és kollégái (Waterman–Silva–Hank 2016, 16.)

szerint a „modern elnökség születése óta az elnökkel szemben támasztott politikai elvárások exponenciálisan megnőttek, és jelenleg az elnöktől gyakorlatilag minden társadalmi probléma megoldását várják el, legyen szó gazdaságról, államadósságról, külügyekről, terrorizmusról vagy szociális ügyekről". Leegyszerűsítve: szakadék tátong az elnökkel szemben támasztott elvárások, valamint a politikai és adminisztratív teljesítőképessége között. Az elnök lehetőségeit tovább szűkíti az erősödő identitás és érzelmi alapú polarizáció, amely ellehetetleníti a szükséges együttműködést. Ez növeli a választók frusztrációját azt illetően, hogy nem kapják meg a várva várt erős és határozott elnöki vezetést.

Hogyan érvényesülhet tehát az elnök a vezérek demokráciájában? Az elnök formális hatalmi eszköztára, pozíciója és jogkörei aligha elégségesek céljainak direkt módon történő eléréséhez. Richard Neustadt (1991, 10.) szerint az elnök valódi hatalma a meggyőzési képességében rejlik. Ez az elnök politikájához szükséges támogatás megszerzését jelenti. Az elnöki vezetés szempontjából a fő kérdés tehát az, hogy az elnök miként tudja keresztülvinni másokon az akaratát a lehető legkisebb kompromisszumok árán. Az elnök akaratát közvetlen hatalomgyakorlással (parancsolással vagy utasítással) ritkán és korlátozottan tudja érvényesíteni. A kulcs abban rejlik, hogy a befolyásolni kívánt politikai szereplők úgy határoznak, hogy cselekvésüket egy bizonyos irányba mozdítják, amely kedvez az elnök politikájának (Neustadt 1991, 30.).

Neustadt (1991, 150.) a meggyőzésnek két szintjét különbözteti meg: a reputációt (a washingtoni elit támogatása) és a presztízst (a szavazók támogatása). Mindkét szint illeszkedik a PVD-hez: a reputáció a képviseletre és a vezetői hatalomgyakorlásra (udvari politikára), míg a presztízs a demagóg kommunikációra és plebiszciter stratégiákra mutat rá. Ez utóbbi befolyásolási szintet külön ki kell emelni. A kutatók a modern elnöki intézmény egyik leglátványosabb jellegzetességeként írják le azt a fejleményt, amelyet perszonalizált az elnöki hivatal (Lowi 1985). Az elnök pozíciója lehetőséget ad arra, hogy megszólíthassa az amerikai embereket, akik nagy eséllyel meg is hallják szavait. Erre utal a Theodore Rooseveltől

származó kifejezés is: a „nagyszerű szószék" *(bully pulpit)*. A kommunikációs gyakorlatok és technikai háttér fejlődésével ez nagymértékben kitágult. A modern elnökök keresik a lehetőséget, hogy presztízsükre támaszkodva befolyásolják a nyilvánosságot, s így a Kongresszus tagjait követő magatartásra késztessék (*going public*: Kernell 1997). Arthur M. Schlesinger (2004; lásd erről még: Rimmerman 1993) nyomán ezt plebiszciter elnökségnek is nevezik *(plebiscitary presidency)*, amelyben az elnök „csak négyévente egyszer tartozik elszámolási kötelezettséggel, míg a választások közötti években védve van a Kongresszus és a nyilvánosság zaklatásától" (Schlesinger 2004, 255.). Az elképzelés alapjaiban leírja a PVD központi gondolatát az ország politikai kontextusában. Schlesinger szerint a mandátum feljogosítja a vezetőt, hogy bármit megtegyen, amit szerinte a nemzet érdekei diktálnak: háborút indít, békét köt, végrehajtói rendeletekkel vagy a törvények külön véleményezésével gyengítheti a Kongresszus alkotmányos szerepét. Azt is hozzáteszi, hogy a parlamentáris rendszerekkel ellentétben a plebiszciter vezetés az Egyesült Államokban nem igényel új alkotmányt, hiszen elég csak az informális rezsimet új alapokra helyezni új többségre támaszkodva és új hatalomgyakorlási módot alkalmazva.

A felelőtlen karizmatikus hős

A radikális PVD-re jellemző tiszta karizma mutatkozik meg Trump esetében. Képes volt karizmatikus kapcsolatot kialakítani követőivel (Joosse 2018a; 2018b; Sable 2018; Smith 2022), személyéhez köthető identitást és érzelmi közösséget létrehozni (Haslam–Reicher 2016; Hassan 2020) és karizmatikus retorikát felmutatni (Ghazal Aswad 2019) annak ellenére, hogy elszakadt az elnökség intézményes és rutinizált karizmájától. Trump elnökké választásával és politikai sikereivel elérte, hogy a politikai küzdelem szakértőjeként vagy valódi felforgató hősként tűnhetett fel követői szemében (Schneiker 2020). Folyamatosan hangsúlyozta

vezetői kapacitását és az így megmutatkozó személyes potenciált. Trump magára erős és határozott vezetőként hivatkozott, aki képes szembemenni az intézményes korlátokkal és szereplőkkel, mint például a Kongresszussal, a *deep state*-ként vagy washingtoni mocsárként leírt bürokráciával (nem választott állami hivatalnokokkal), de az írott és íratlan normákat, például a politikai korrektséget és a választási eredményeket is megkérdőjelezte. Az intézményellenesség és intézményi súrlódások csúcspontja a kormányzati leállás, a választási eredmények megkérdőjelezése, a Capitolium épületének megtámadása és az *impeachment* eljárások voltak.

Az elnök ugyancsak egy értékelköteleződést, kötelességeket és a jövőre vonatkozó víziót hirdetett: a jelenlegi „manipulált", teljesen tönkrement politikai gépezet megjavítását és az ország régi dicsőségének és jólétének visszaállítását (adócsökkentést, az Obamacare reformját, a migráció megállítását, szabadkereskedelmi egyezmények újratárgyalását, a háborús politika újragondolását). Egyes elemzések (Light 2022) arra mutatnak rá, hogy Trump transzformatív potenciálja a korábbi republikánus mítoszokból fakad, míg mások a Reagan-féle politikai rezsim késői ortodox innovátorát látták benne (Skowronek 2020).

A karizma harmadik aspektusa a felelősség, azaz a vezér képes cselekedni és dönteni, és azok következményei hozzá köthetők. Ennek tétje hosszú távon a vezető karizmájának beigazolódása. Kívülről könnyen tűnhet úgy, hogy az elnök elkövette azt, amit Weber legfőbb politikai bűnnek nevezett. „Mégis ott követ el bűnt [a politikus], ahol ez a hatalomért folytatott harc már nem valamilyen ügy melletti elkötelezettségből fakad, hanem egyszerűen valamiféle nárcisztikus mámor tárgyává lesz ahelyett, hogy kizárólag az »ügyet« szolgálná. A politika terén kétfajta súlyos bűn létezik: az ügynek való elkötelezettség hiánya és – gyakran, de nem mindig azonos vele – a felelőtlenség" (Weber 1989, 67.). Gyakran vádolták az elnököt politikai hiúsággal és nárcizmussal, valamint a hatásvadász demagógiával, amelyekre Weber maga is visszavezeti ezeket a politikai bűnöket. Tény, hogy Trump sohasem rendelkezett egy koherens politikai világképpel és célrendszerrel (Smith 2022, 17.), hiszen élete

során többször módosított pártállásán és véleményén, ami azt sugallja, hogy a hatalom megszerzése felülírta a politikai víziójának tartalmi elemeit. Ezek a vádak azonban nem rombolták le karizmatikus tekintélyét, hiszen követői körében stabil maradt támogatottsága. Ennélfogva óvatosan kell kezelni a kritikákat, hiszen azok erősen kapcsolódnak a politikai küzdelmekhez és véleményformáláshoz.

Viszont a felelősségvállalás hiánya megmutatkozott az elnökség intézményének a tekintetében, amely semmiképpen sem meglepő fejlemény annak fényében, hogy az elnök elsősorban nem a rutinizált karizmára támaszkodott. Trump politikai karakterének központi eleme a kívülállóság vagy celebritás (Schneiker 2019; 2020; Street 2019), amellyel hitelesen tudta megtestesíteni a támogatói számára átlagosnak ítélt átlagos amerikait, akik közül végeredményében ki akart emelkedni kivételes politikai képességeinek demonstrálásával (Light 2022). Nem hivatásos politikusként nehezen tudta mobilizálni a pozíciójával járó erőforrásokat és koncentrálni azokat, ami megmutatkozott abban, hogy nehezen vagy egyáltalán nem tudta megvalósítani a víziójából kirajzolódó közpolitikai célokat (Edwards III, 2021). Sőt személyes vezetésfelfogása ellentmondott az elnökségből fakadó korábban leírt politikai logikának (Schaefer 2021), amely az együttműködést elkerülhetetlenné teszi. A 1987-es *Az üzletkötés művészete* című (szellemíróval elkészített) könyvében a vezetés alapvető elemeként határozta meg: „soha ne kérj bocsánatot, és ha támadás ért, még hevesebben vágj vissza" (idézi Ouyang–Waterman 2020, 33.). A következmények figyelembevételének hiányáról árulkodik ugyancsak a választási eredmények el nem fogadása és a Capitolium épületének feldúlására való közvetett buzdítás is. S ez a felelőtlenség mutatkozott meg a folyamatos bűnbakkeresésben és mások hibáztatásában is (blame-game). Ez a fajta felelőtlenség persze könnyen vezethető vissza a populista stratégiájához, de mindenképp gyengíti azt, hogy valóban különleges politikai képességekkel rendelkezik.

A közvetlen kapcsolat: populizmus és Twitter-kommunikáció

A plebiszciter elnökség (s általános értelemben a PVD) központi eleme, hogy az elnököt kizárólag a szavazók vonhatják felelősségre gyengítve az alkotmányos és intézményi folyamatokat és vétójátékosokat. Trump törekvése az ehhez szükséges, állampolgárokkal való közvetlen kapcsolat kialakításában vált igazán látványossá a populista stratégiája, retorikája és a tudatos online kommunikációja nyomán. Amíg a populizmus adta a direkt kapcsolat tartalmát, addig a Twitter jelentette a kapcsolódás módját.

Donald Trump populista politikája és megválasztása sokak számára egy új tendencia bizonyítéka volt. Ez azonban igen messze áll a történeti tapasztalatoktól (Conley 2020). A populizmus vagy demagógia végigkísérte az ország politikai fejlődését. Nagy hatást gyakoroltak baloldali populista szereplők (például a People's Party, Huey Long kormányzó) vagy az időszakosan fellángoló jobboldali populizmus (Know Nothing Party, Joe McCarthy szenátor, George Wallace kormányzó és a Tea Party). Számos populista került már az elnökjelöltség közelébe (William Jennings Bryan, Barry Goldwater, Ross Perot és Bernie Sanders), de az amerikai elnökség története egyes szakaszainak a kormányzását is erősen meghatározta a populizmus. Gondoljunk csak Andrew Jacksonra vagy Franklin D. Rooseveltre! Terri Bimes és Quinn Mulroy (2004) rámutatott, hogy a mindenkori amerikai elnök elkerülhetetlenül „a nép képviselőjeként azonosítja magát, megpróbálja a nép támogatását megnyerni álláspontja számára, és a politikai csatározásokban fegyverként használja a nép támogatásának igényét" (Bimes–Mulroy 2004, 138.). Ez azonban nem elégséges az elnöki populizmushoz. Ahhoz, hogy egy elnököt „populista vezetőnek lehessen tekinteni, az elnöknek a nép tribunusának kell tekintenie önmagát, és antagonisztikus felhívást kell alkalmaznia, amely szembeállítja a népet egy specifikus ellenérdekkel. A népszerűségre alapozott tekintély tehát szükséges, de nem elégséges feltétele az elnöki populizmusnak" (Bimes–Mulroy 2004, 139.).

Tartalmát tekintve Trump felvonultatta a populizmus alapvető jellemvonásait a korábbi jobboldali mintákra támaszkodva: az idealizált és izolált nemzet (amerikai kivételesség, nosztalgia), a külső és belső ellenséggenerálás (félelemre való apellálás és összeesküvés-elméletek, veszélyes mások), a provokatív és leegyszerűsítő kommunikáció (rossz modor). A populista fellépésének hitelességét annak ellenére sikerült kialakítania, hogy ő maga milliárdosként az elit része volt. Ezt Trump két olyan jellemzőnek köszönhette, amellyel kiemelkedett a korábbi elnökök sorából.

Egyfelől az elnök folyamatosan fenntartotta az ellenséggenerálást és bűnbakkeresést, amelyet sokszor a saját hibáinak és inkompetenciájának elkendőzésére használt reaktív módon. Az őt ért vélt vagy valós politikai támadásokat vagy sikertelen törekvéseit sokszor a színfalak mögött húzódó árnyékkormányzatnak, politikai-üzleti elitnek vagy *deep state*-nek tulajdonította. A narratívát sokszor arra alkalmazta, hogy megmagyarázza, miért ütközött intézményi korlátokba az igazságszolgáltatás, a törvényhozás vagy éppen a végrehajtás (adminisztráció, bürokrácia) területén, arra utalva, hogy a rendszer kifejezetten az elnök ellen dolgozik. E politikai konfliktusok fő színtere a Twitter lett, ahol kritikáival célba vett ellenzéki politikusokat, párttársakat, korábbi munkatársakat, közszereplőket, sportolókat, tisztségviselőket és katonai vezetőket egyaránt.

Másfelől Trump a tömegkommunikáció által teremtett környezetet képes volt innovatív módon használni arra, hogy szorosabb kapcsolatot alakítson ki követőivel. Már elődje, Barack Obama is nagy hangsúlyt helyezett a közösségi média politikai felhasználására, de Trump egy új szintre emelte a virális kommunikációt. Elnöksége alatt 25 ezer alkalommal twittelt, amely napi 18 bejegyzést jelentett átlagosan. Első hivatali évében 205 bejegyzést közölt havonta, amely 2020-ban már 997 volt átlagosan (Vazquez et al. 2020). Legutolsó hivatali napján 88,9 millió követővel rendelkezett, mielőtt letiltották volna a fiókját.

Ezzel a stratégiával Trump képes volt áttörni az információs és politikai kakofónián és saját üzeneteit felerősíteni, mások üzeneteit pedig átértelmezni. A cél általánosságban az volt, hogy saját magára fókuszálja a

figyelmet úgy, hogy azt elterelje a kedvezőtlen fejleményekről, és formálja az emberek hangulatát. Trump gyakran használta a 240 karakteres Twitter bejegyzéseket nagyobb horderejű politikai és személyzeti döntések bejelentéséhez, ami sokszor diplomáciai és politikai zűrzavart eredményezett. Ami viszont ennél is fontosabb volt, az az, hogy követői számára azt az érzetet keltette, hogy részük van a politikai konfliktusokban és döntéshozatalban azáltal, hogy megosztják és véleményezik az elnöki bejegyzéseket. Yu Ouyang és Richard W. Waterman (2020) *going directly public* stratégiának nevezte ezt, amely már nemcsak az intézmények, de a klasszikus média kapuőreinek is a megkerülését is lehetővé tette.

A plebiszciter képviselet: a nagygyűlések és a Republikánus Párt elfoglalása

Trump plebiszciter elnöksége a folyamatos populista kampány mellett a Republikánus Párt centralizációjában vagy megszállásában és a rendszeres nagygyűlésekben mutatkozott meg.

Elnökjelöltté választása visszavezethető olyan korábbi és új párton belüli mobilizációra, mint a Tea Party és a főként online térben létező Alt-Right mozgalom. A mozgalmi jelleg és az állandó mobilizálás központi elemmé vált Trump politikájában. A mozgósítás nem az elnök szakpolitikai vagy törvényhozási programjának népszerűsítéséről szólt, hanem a választóinak identitásáról és a személyi kultusz kiépítéséről. A frissen megválasztott elnök egy „köszönő körútba" kezdett, amelyet a beiktatása után is folytatott. Bár a 2020-as választások során megugrott a nagygyűlések száma, nem érte el a 2016-os adatokat. Ez részben magyarázható az elnöki előválasztással vagy a koronavírus-járvánnyal, de ellentétes aktivitás mutatkozik meg a Twitter-kommunikációban, hiszen üzenetei nagyságrendekkel sűrűbbé váltak az újraválasztási kampányra (1. táblázat).

	Twitter-bejegyzések	Kampányesemény
Jelöltség (2015. 06. 16. – 2016. 11. 08.)	7 794	326
Hatalomátadás (2016. 11. 09. – 2017. 01. 19.)	364	9
Első elnöki év (2017. 01. 20. – 2018. 01. 19.)	2 603	10
Második elnöki év (2018. 01. 20. – 2019. 01. 19.)	3 618	46
Harmadik elnöki év (2019. 01. 20. – 2020. 01. 19.)	7 965	24
Negyedik elnöki év (2020. 01. 20. – 2021. 01. 08.)	12 007	85

1. táblázat: Trump kampánytevékenysége
Forrás: a szerzők gyűjtése

Az erőteljes perszonalizációra támaszkodva az elnök képes volt pártját saját képére formálni és választási gépezetévé tenni a képviselet, a szervezet és a tagság szintjén egyaránt (Galvin 2020; Rapoport et al. 2020). Dominanciája a párt perszonalizációjában és centralizációjában mutatkozott meg. Ez nem idegen a korábbi tapasztalatoktól. Bár a sikerességükben eltértek, Eisenhower óta minden republikánus elnök igyekezett uralni a pártját. A republikánus elnökök igyekeztek pártjuk szervezetét fejleszteni például a működést, a kommunikációs kapacitást, a választói adatbázisokat és regisztrációs kampányokat, az aktivisták, önkéntesek és kampánystábtagok hálózatának kiépítését, az adománygyűjtést, a jelöltek szelekcióját és a kampánykoordinációt illetően. Az egymást átfedő választási ciklusok arra késztetik a mindenkori elnököt, hogy igyekezzen megválasztását követően felkészíteni pártját a következő választásokra. Ezek a befektetések jórészt az elnök ambícióján és céljain túlmutattak, és a párt hosszú távon élvezte az előnyeit.

Trump nagy összegeket fektetett a párt szervezeti kapacitásába, ellenfeleit kiszorította, az ellenvéleményeket elfojtotta, hűséget követelt meg a tisztséget viselő párttársaitól. A republikánusok számára két reális választás volt: a kilépés vagy a hűség. Sokak számára a Trump-szavazók komoly politikai erőforrást jelentettek a politikai pozíciójuk megszerzésében és megtartásában. Erős ráhatást gyakorolt, hogy állami és szövetségi szinten az ő általa támogatott hűséges párttagok kerüljenek a kulcsfontosságú szervezeti pozíciókba, vagy jussanak jelöltséghez. Hasonlóképpen jártak el az újrajelölésnél is. Trump csapata képes volt befolyásolni az állami pártszervezeteket a delegáltak személyét illetően. A 2022-es időközi előválasztások során is sikerült támogatóit jelöltséghez juttatni.

Galvin (2020) azonban rámutatott, hogy Trump céljában eltért elődeitől, hiszen a törekvése nem új demográfiai csoportok megszólítására irányult, amellyel új többséget tudhat maga mögött. Pontosabban a párt szavazóinak szélesítése helyett az elnök sokkal inkább top-down, vertikális irányú bázismobilizációs stratégiát követett, ami a meglévő szavazók mozgósítását jelentette. Másképpen fogalmazva: a cél a meglévő szavazói tábor felduzzasztása volt, s nem a szavazóinak diverzifikálása. Galvin idézi a *Time* magazin interjúját az elnökkel a 2020-as választások előtt, amikor az ingadozó választók megszólításáról kérdezték. Az elnök úgy válaszolt: „Szerintem a szavazóbázisom olyan erős, hogy nem biztos, hogy így kellene tennem" (Trumpot idézi Galvin 2020, 138.). Ezt a stratégiát indokolhatta az is, hogy az elnök elfogadottsága alacsony, de stabil volt, ami egyszer már győzelmet jelentett számára. Ehhez hozzáadódik az is, hogy Trump polarizáló megítélése túltett elődein, George W. Bushon és Barack Obamán. A személye erősítette a Republikánus Párttal való azonosulást, de hatott a választói magatartásra és preferenciákra a 2018-as és 2020-as kongresszusi választásokon is (lásd ezekről: Jacobson 2020; 2021). Összességében Trump több mint 11 millióval több szavazatott kapott, mint 2016-ban, de egyik alkalommal sem szerezte meg a szavazatok többségét. Ez gyengítette az elnök plebiszciter felhatalmazását.

Kormányzás és közpolitika

Mint minden elnök esetében, Trumpnál is egyszerre volt megfigyelhető a folytonosság és a szakítás elődeinek politikájával, ugyanakkor az ígért forradalmi változást nem tudta elérni. Ez részben vezetői stílusának következménye volt, mivel azáltal, hogy igyekezett személyéhez köthető intézkedéseket kezdeményezni, lehetőséget teremtett arra, hogy a rákövetkező elnök hasonlóképpen felülírja azokat, mint ahogyan ő is megtette elődje elnöki rendeleteivel. Ugyanígy az, hogy kilépett nemzetközi egyezményekből (például a párizsi klímaegyezményből), s megakadályozta, hogy elődjének víziója érvényesüljön, mégsem akadályozta meg utódját abban, hogy a későbbiekben újra csatlakozzon hozzájuk. A legnagyobb figyelmet kapott intézkedései (például fal építése a mexikói határon) politikai jellegűek voltak. Eredményei csupán kommunikációjukban voltak radikálisak, a valóságban kevésbé voltak transzformatívak a rendszer egészére nézve.

Közpolitikai értelemben Trump bizonyos területeken mégis képes volt változásokat elérni. Belpolitikailag számos sikert ért el, így a valaha volt legnagyobb vállalati adócsökkentést, a környezetvédelmi szabályozások leépítését, valamint a szövetségi bírók összetételének megváltoztatását is. Külpolitikai eredményei közé sorolhatjuk, hogy kilépett olyan egyezményekből, amelyek elképzelése szerint nem szolgálták az ország érdekét, és az Egyesült Államok korábban multilaterális külpolitikáját elmozdította egy olyan irányba, ahol Trump üzletkötő imidzséhez igazodva bilaterális alapon, egyéni *deal*ek születtek.

Amiben a leghangsúlyosabb változást hozott elnöki ciklusa, az a legfelsőbb bíróság (Supreme Court) ideológiai összetételének meghatározása. Azáltal, hogy Trump három konzervatív jelöltet volt képes jóváhagyatni, olyan korábban már eldöntöttnek tekintett ügyeket kérdőjelezhet meg, mint az 1973 óta hatályban levő Roe vs. Wade döntést. Ez újfent lehetővé tehette az abortuszhoz való jog állami szintű szigorítását. Mindez azonban a rendszer jellegéből adódó konzervatív irányú eltolódás, nem

a rendszer lebontása. Ráadásul ez pont olyan eredmény, ami a republikánus establishmentnek tetsző volt, nem a rendszer lebontását célzó trumpi irányvonal része, sokkal inkább egy politikai alkué, amelyben a párt tagjai sok mindent elnéztek az elnöknek a republikánus agenda előmozdításáért cserébe.

Trump törekedett az intézményi keretek tágítására, azonban a politikai rendszer korlátozta ebben. Míg egyes intézkedéseit (gyerekek elválasztása a határnál a szüleiktől) a bíróságok, másokat (mexikói határkerítés finanszírozása) a Kongresszus akadályozott meg, akár a kormányzati leállás árán is. Miközben törekedett az adminisztratív állam lebontására és a deregulációra, aközben azt hitte, hogy a közszolgákat irányítása alá vonhatja. Habár megválasztása előtt is úgy vélte, hogy a bürokrácia az elnök ellen van, hivatalba lépését követően végképp úgy érezte, hogy az államigazgatásból feléje irányuló titkos összeesküvés célpontja. Az intézményi keretek feszegetésének példája volt az FBI vizsgálatába való beavatkozási kísérlete is, amikor az munkatársai, illetve a nemzetbiztonsági tanácsadójának jelölt Michael Flynn orosz kapcsolatairól terhelő bizonyítékokkal állt elő. Trump igyekezett átpolitizálni az intézményt, személyes támadást indítva két vezetője ellen is. James Comeytól, az FBI igazgatójától feltétlen lojalitást várt el, azaz a vizsgálat leállítását, amelyet szakmai okokból megtagadott. Leváltását követően utódja, Andrew McCabe is arról számolt be, hogy Trump rendszeresen áthágta az elnök és az ügynökség közötti szigorú protokoll szabályait, amelyek annak függetlenségét voltak hivatottak biztosítani.

A rendszer ellenálló képességét, egyben a PVD érvényesülésének korlátját jelzi, hogy Donald Trump ellen példátlan módon kétszer is *impeachment* eljárást kezdeményeztek. Az elsőt hatalommal való visszaélés, valamint a Kongresszus munkájának akadályozása miatt, míg a másodikat lázadásra való felbujtás vádjával. Az első impeachment eljárás szerint Trump nem fogadta Volodimir Zelenszkij ukrán elnököt, valamint visszatartott katonai támogatást Ukrajna számára annak érdekében, hogy elérje, hogy vizsgálatot indítsanak Joe Biden fia ellen. Ez egyfelől befolyásolhatta

volna a 2020-as választási kampányt, másfelől erősíthetett volna egy olyan összeesküvés-elméletet, amely szerint nem Oroszország, hanem Ukrajna avatkozott be a 2016-os amerikai választásba. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy amikor a Kongresszus vizsgálatot indított emiatt, Trump arra utasította munkatársait, hogy hagyják figyelmen kívül az idézéseket.

Az első eljárás volt az első olyan eset, amikor teljesen pártszínek mentén oszlott meg a képviselőház egy impeachment eljárás során. Az elnök pártjából senki sem támogatta az eltávolítását, ami az egyre növekvő mértékű polarizáció következménye volt. A második esetben viszont tíz republikánus szenátor szavazott ellene, ami nem tűnik soknak, azonban a politikai átjárás szimbolikus erejű volt ebben a helyzetben. Hogy érzékeljük a különbséget, az első eljárás során a Trump-ellenes Mitt Romney volt az egyetlen republikánus szenátor, aki szakított a pártfegyelemmel, egyben az első szenátor valaha, aki a saját pártja által delegált elnök ellen szavazott ilyen eljárásban. Ez részben annak is köszönhető, hogy míg az első eljárás inkább Trump újraválasztásának megakadályozását célozta meg, mivel a második eset idején már elveszítette a választást, az eljárás megindítása sokkal inkább a politikai rendszer megerősítéséről, a demokrácia védelméről szólt. Arról, hogy a képviselők felelősségre vonják az elnököt nemcsak személyes biztonságuk, hanem a törvényhozás fenyegetéséért is.

A hatalomgyakorlás logikája

Az alapítók tudatosan hozták létre a kormányzás és vezetés erősen korlátozott módját azért, hogy együttműködésre sarkallja a politikai pártokat. Az elnöki munka ilyen szempontból – ahogyan arra már korábban is utaltunk – folyamatos koalícióépítésből, támogatók szerzéséből áll. Hacsak nincs egy pártnak többsége a Kongresszusban úgy, hogy ő adja az elnököt is, kompromisszumra van szükség ahhoz, hogy működőképes legyen a rendszer. Ha a pártok egységesek és polarizáltak, akkor az megbénítja

a rendszert. Trumpot jobban érdekelte, hogy politikai tőkét kovácsoljon egy törvény elfogadásából, mint annak tartalma. Ezért tett gesztusokat a demokraták felé, többek között azért, hogy megmutassa a republikánusoknak, hogy nem volt rászorulva a segítségükre. Nem egyszer fordult elő azonban, hogy felrúgta az egyeztetéseket, ami miatt elvesztette a kétpárti támogatást (Edwards III, 2021). Ez részben annak a következménye is volt, hogy ami Trump választói vonzerejét adta, az egyben gátolta is fő kampányígéretének megvalósításában. Azok a technikák és kvalitások, amelyek az üzleti világban sikeressé tették (fenyegetés, gúny, alkudozás stb.) nem feltétlenül működtek elnökként. Sem saját pártjával, sem a demokratákkal nem találta meg a közös hangot. Folyamatosan változó álláspontja, kiszámíthatatlan viselkedése és a nyilvános fenyegetőzésre való hajlama ellehetetlenítette a kompromisszumok lehetőségét (Edwards III, 2021).

Trump részben azért nem volt képes nagyobb horderejű változásokat véghez vinni, mert politikai kívülállóként nem ismerte a washingtoni világot. Ebből kifolyólag a közigazgatás nem volt olyan mértékben lojális hozzá, mint tapasztaltabb politikusok esetében, akik egyfelől több energiát fektettek a politikájuknak megfelelő vezető személyek kiválasztásába, másfelől jobban ismerték a közigazgatás jellegét, azt, hogy miként működik az a komplex folyamat, amely révén az elnök számára fontos ügyekből törvények lesznek (Lewis–Richardson 2021). Az amerikai elnökség ugyanis mindig is a személyes kapcsolatokra épült. Ha az elnök képes volt támogatókat szerezni programjához, akkor nagyobb eséllyel tudta keresztülvinni azt a washingtoni bürokrácián. Trump hasonló elv mentén kívánt kormányozni, mint ahogyan vállalkozásait vezette. Üzleti vállalkozásait gyenge szervezet jellemezte, legalábbis ami a személyzeti politikát és döntéshozatalt illette. Nem volt személyzeti ügyekért felelős vezető, nem voltak döntéshozatalt segítő mechanizmusok. Ez azonban az elnöki pozícióban akadályozta tervei megvalósítását. Már első évét követően kiderült, hogy az a kapcsolati tőke és tapasztalat, ami vállalkozásai irányításához társult, nem elégséges ahhoz, hogy feltöltse a kulcsfontosságú

pozíciókat szakmailag hiteles, egyben politikailag lojális személyekkel. Számos magas rangú pozíciót nem töltött be, és kirívóan magas volt a személycserék aránya. Trump ráadásul rendszeresen támadta bizonyos szövetségi hivatalok és ügynökségek vezetőit. A végrehajtó rendszert a lecsapolandó „mocsár" részének tekintette, megpróbálta korlátozni tevékenységét, illetve függetleníteni magát tőle (Lewis–Richardson 2021, 56.). Mindez növelte a vele szemben létező bizalmatlanságot a közigazgatásban.

Az unortodox személyzeti politikán túl (betöltetlen pozíciók, nagy fokú fluktuáció), Trump hatalomgyakorlására az volt jellemző, hogy munkatársaitól és politikai kinevezettjeitől abszolút lojalitást várt el, amennyiben megingott valakiben a bizalma, megvált tőle. Ennek következtében a meglévő megbízhatónak vélt köre egyre több feladatot látott el egyszerre, ami növelte a hibázás (ergo kegyvesztés) kockázatát. Ennek is köszönhető, hogy családtagjai egyre nagyobb feladatokat vállaltak a Fehér Házban. Kellyanne Conway, Trump tanácsadója, könyvében az elnök vejét, Jared Kushnert úgy jellemezte, hogy „nem volt olyan téma, amihez ne értett volna. Igazságszolgáltatási reform. Közel-keleti béke. A déli és az északi határok. Veteránok és opioidok. [...] Ha marslakók általi támadásokat észleltek volna ő boldogan hozzátette volna a folyamatosan növekvő portfóliójához [...] Félreértelmezte az alkotmányt egy létfontosságú szempontból. Abban, hogy úgy gondolta, hogy minden hatalom, ami nem a szövetségi kormányzatot illette, az az ő számára volt fenntartva" (Parker 2022). Conway jellemzése szerint az egyéb tanácsadókkal ellentétben a kinevezett családtagok védettséget élveztek. Kushner nemcsak előképzettség nélkül vállalt rendkívül sokféle feladatot, hanem annak tudatában, hogy nem fogják felelősségre vonni esetleges hibáiért.

Azzal, hogy előbb vejét, majd később lányát, Ivanka Trumpot tette meg magas rangú tanácsadónak, nemcsak kihasználta a nepotizmus ellen védő törvényben lévő kiskapukat, hanem olyan helyzetet teremtett, amelyben családja – habár lemondtak fizetésükről – közvetlen anyagi előnyre tett szert elnöksége révén. Trump családtagjai úgy dolgozhattak a Fehér Házban, és profitálhattak a családi cégeken keresztül annak

kapcsolati hálójából, hogy Trump első kampánya során épp amiatt kritizálta Hillary Clintont, hogy a Clinton Alapítványon keresztül anyagilag is profitált saját, illetve férje politikai tőkéjéből. Trump tehát nem, hogy nem csapolta le Washington oly gyakran emlegetett mocsarát, hanem kihasználta az általa kritizált politikai elit által megteremtett lehetőségeket.

Elnöki ciklusa végén Trump korrekciókat tervezett ezen a téren. A 2020-as választást megelőzően elnöki rendelettel létrehozott egy új politikaijelölt-rendszert a közszférában, amely minden bizalmas, szakpolitikai előkészítői vagy döntéshozói pozíciót érintett volna a szövetségi ügynökségekben. Az ügynökségeknek azonosítani kellett szervezeteiken belül ezen pozíciókat, és a rendelet hivatalba lépésével az elnök szabadon helyettesíthette a pozíciókban levő személyeket saját jelöltjeivel. Második ciklusára készülve Trump azt szerette volna, ha a közszolgák lojálisabbak lettek volna hozzá, azonban nem feltétlenül értette, hogy az elkötelezettség hiánya részben a rendszer jellegéből, részben a személyiségéből és vezetői stílusából, részben pedig a közigazgatás első két évének „fejetlenségéből", a vezetés hiányából eredt.

Trump kampányában azt ígérte, hogy a legjobb emberek fognak részt venni a kormányzásban, ezzel szemben Lewis és Richardson (2021, 65.) arra mutat rá, hogy a vezetői minőség mércéje Trump esetében a reszponzivitás. Részéről azok voltak a legrátermettebb emberek, akik feltétel nélkül végrehajtották kéréseit. Azok, akik akár törvényi korlátok következtében vagy egyéb okokból nem hajtották végre az elnök utasításait, Trump szemében nem voltak alkalmas vezetők. Az ebből adódó bizalomvesztés, személycserék és botrányok következtében Trump környezete folyamatos válságkezelésben volt.

A válságok mint lehetőségek és korlátozó tényezők

A válságok meghatározó elemei a PVD kialakulásának, tudjuk ugyanakkor azt is, hogy ez egyfajta „válságfüggéshez" vezethet, ahol a vezető vagy válságokat kreál, vagy fenntartja azokat annak érdekében, hogy a sikeres válságkezelő imidzsét fenntartsa. Donald Trump felemelkedése értelmezhető önmagában egy válságállapotnak, hiszen sokak számára az amerikai álom alapjai kérdőjeleződtek meg. Trump erre próbált *Make America Great Again* jelszavával választ adni, hiszen számára a politikai rendszer válságállapota okozta az „átlagember" életminőségének drasztikus romlását. Hatalomra jutása azonban politikai ellenfelei számára egy egész más típusú válságot jelzett, a demokrácia és részben a jogállam válságát.

Az eltérő válságnarratívák által teremtett politikai szembenállás mellett Trump elnöki ciklusát két jelentős válság árnyékolta be, a George Floyd rendőri erőszak által okozott halálát követő zavargások, valamint a Covid-19-járvány. A két esetben közös, hogy Trump inkább kiélezte a válságokat, semmint hogy az amerikai elnököktől általánosan elvárt nemzetegyesítő szerepet vállalta volna. Például nem ítélte el a konföderációs szobrok eltávolítása ellen szerveződött charlottesville-i fehér nacionalista tüntetést, elítélte azonban azokat az amerikaifutball-játékosokat, akik a nemzeti himnusz során fél térdre ereszkedtek, hogy tiltakozzanak a faji egyenlőtlenségek ellen. Egy 2019-es felmérés szerint a társadalom 56%-a negatívan ítélte meg Trump intézkedéseit a faji viszonyok terén, mondván, hogy azok egyenesen rontottak a helyzeten (Horowitz et al. 2019). E tekintetben nem érvényesültek maradéktalanul a vezérdemokrácia kritériumai, mivel a választópolgárok egy jelentős része továbbra is a hagyományos demokráciaképhez ragaszkodott, és ennek keretein belül bírálta az elnök alternatív rendszer kísérletét. Ugyanakkor a politikai valóságkép percepciójának kettéválása egyértelműen megvalósult, ami viszont arra utal, hogy a vezérdemokrácia hatása mégiscsak jelentős szerepet játszott Trump elnöki ciklusa során, mivel a társadalmi változások következtében kialakult „győztes" és „vesztes" csoportok között

meglévő – a Trumpot hatalomra segítő – polarizációt (Abramowitz 2018) egy magasabb szintre emelte, ahol már alapvető tényekben sem tudnak megegyezni az állampolgárok (Pew Research Center 2019).

A közös valóságkép távolodása, a növekvő pártosság azt is eredményezte, hogy a demokrata szavazók sokkal nagyobb veszélynek tekintették a Covid–19-járványt, mint a republikánusok. Trump kommunikációja nem segített ezen, ugyanis gyakran éppen hogy erősítette az álhírek és konteók terjedését, megnehezítve ezzel a hivatalos szervek munkáját. Viszonya járványügyi tanácsadójával, dr. Anthony Faucival kifejezetten elmérgesedett. Míg Trump a nyitás és a maszkmentes élet mellett érvelt, dr. Fauci azt hangsúlyozta, hogy többet kell tenni a járvány terjedésének megelőzéséért. 2020 márciusában Trump úgy nyilatkozott Bob Woodward újságírónak, hogy kommunikációjában mindvégig bagatellizálni kívánta *(play it down)* a koronavírus jelentőségét annak érdekében, hogy ne alakuljon ki pánikhelyzet, ami részben magyarázattal szolgál arra, hogy a vírus kezdeti fázisában végig azt állította, hogy az Egyesült Államok ura a helyzetnek, és a vírus el fog múlni (Woodward 2020).

Az elnök Covid-kommunikációja illeszkedett abba a tendenciába, miszerint a különböző politikai táborok képtelenek voltak alapvető tényekben egyetértésre jutni, de a post-truth narratívába is, mivel a vírushelyzetet részben a média által generált fake news kategóriába sorolta az elnök. Végezetül pedig figyelemelterelésként is szolgált (Hult 2021). Arra nem volt lehetőség, hogy teljes mértékben megkérdőjelezze a vírus létezését, hiszen az emberek nap mint nap szembesültek jelenlétével, ugyanakkor fel lehetett erősíteni más témákat annak érdekében, hogy csökkentsék a politikai károkat (Baum 2020). Az Anthony Faucival, valamint a mainstream médiával folytatott rendszeres csörték, továbbá a postai úton való szavazás jól működő rendszerének megkérdőjelezése is ezt a célt szolgálta.

Amennyi „lehetőség" rejlik egy válsághelyzetben, annyi kockázat is. Miközben a George Floyd halálát követő tüntetéssorozat megosztotta Amerikát, azonban megerősítette Donald Trump saját táborát, addig a pandémia inkább korlátozó tényezőként jelent meg az elnök számára. Úgy

vélte, hogy a mainstream média azért foglalkozik annyit a Coviddal, hogy távol tartsák az embereket a szavazástól. Sok esetben hatáskörét átlépve érvelt az iskolák megnyitása, a gazdaság újraindítása vagy a maszkok és a távolságtartás feleslegessége mellett. Habár, amint tehette, visszatért a személyes kampányoláshoz, összességében nem tudta keresztülverni akaratát a tőle független intézményrendszeren (például állami szintű törvényhozás, szövetségi szintű egészségügyi hatóságok). Csak azon államok követték elképzeléseit, amelyek élén vele szimpatizáló republikánus vezetők álltak, azonban sok esetben ők is szövetségi szintű korlátokba ütköztek. Azonban így is, azokban az államokban, ahol a többség 2020 novemberében Trumpra szavazott, 2,26-szor nagyobb volt a halálozási ráta, mint azokban, ahol Joe Bidenre szavaztak. A Brown University vizsgálata szerint országszerte közel 320 ezer haláleset lett volna megelőzhető, amennyiben éltek volna az elérhető vakcinákkal (Wood–Brumfiel 2022).

Konklúzió

A tanulmányunkban amellett érveltünk, hogy Trump esete értelmezhető a PVD keretein belül. Egyes dimenziókban elnöksége annak radikális változatát mutatta: tiszta karizma, közvetlen kapcsolat a szavazóival a populizmuson és online kommunikáción keresztül, a plebiszciter mobilizáció. Az elnök tudatosan alkalmazott provokatív populista és kommunikációs stratégiája megteremtette a közvetlen kapcsolatot a választóival, amelyet kiegészített a képviselet felülről lefele építkező dinamikája, amit a Republikánus Párt feletti dominancia kialakításával és a támogatók állandó mobilizációjával ért el. Azonban az Egyesült Államok politikai rendszerének intézményi szükségszerűségei gátat szabnak a vezetői törekvéseinek, ahogy azt a hatalomgyakorlás, közpolitika és válságkezelés kapcsán láttuk. Bár az ország normál esetben mérsékelt PVD-ként működhet (plebiszciter elnökség, vezérek demokráciája), a hatalmi ágak elválasztása miatt a politikai rendszer továbbra is erős gátat

szab az elnököknek. Trump újraválasztásának elmaradása is erre a körülményre mutatott rá. Viszont azzal, hogy az elnök saját maga képére formálta a Republikánus Pártot, nagy valószínűséggel képes lesz újra kiharcolni a jelöltséget, ahogy az általa támogatott kongresszusi jelöltek is komoly előnnyel indultak az előválasztásokon. Nem lehet kérdéses, hogy az elnök meghatározó hatással rendelkezik még mindig az amerikai politikában, ahogy az sem, hogy egy esetleges következő ciklusban is hasonló korlátokkal fog szembesülni.

Hivatkozott irodalom

Abramowitz, Alan I. (2018): *The Great Alignment.* New Haven – London, Yale University Press.

Baum, Matthew (2020): In Amber Phillips '5-Minute Fix'. *Washington Post,* 2020. szeptember 8.

Bimes, Terri – Quinn Mulroy (2004): The Rise and Decline of Presidential Populism. *Studies in American Political Development,* 18. 2. Online: https://doi.org/10.1017/S0898588X04000082

Brown, Ruairidh (2021): Trump's acquittal reminds us that we are still very much living in the post-truth age. *The Loop,* 2021. február 24. Online: https://theloop.ecpr.eu/trumps-acquittal-reminds-us-that-we-are-still-very-much-living-in-the-post-truth-age/

Conley, Richard S. (2020): *Donald Trump and American Populism.* Edinburgh University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9781474450089

Dimock, Michael – John Gramlich (2021): How America Changed During Donald Trump's Presidency. *Pew Research Center,* 2021. január 29. Online: https://www.pewresearch.org/2021/01/29/how-america-changed-during-donald-trumps-presidency/

Edwards III, George C. (2021): *Changing Their Minds? Donald Trump and Presidential Leadership.* University of Chicago Press. Online: https://doi.org/10.7208/chicago/9780226775647.001.0001

Galvin, Daniel (2020): Party Domination and Base Mobilization: Donald Trump and Republican Party Building in a Polarized Era. *The Forum,* 18. 2: 135–168. Online: https://doi.org/10.1515/for-2020-2003

Ghazal, Aswad N. (2019): Exploring Charismatic Leadership: A Comparative Analysis of the Rhetoric of Hillary Clinton and Donald Trump in the 2016 Presidential Election: Charisma and Rhetoric. *Presidential Studies Quarterly,* 49. 1: 56–74. Online: https://doi.org/10.1111/psq.12490

Hamilton, Alexander – James Madison – John Jay (1998): *A föderalista.* Budapest, Európa.

Haslam, S. Alexander – Stephen D. Reicher (2016): The Politics of Hope: Donald Trump as an Entrepreneur of Identity. *Scientific American,* 2016. november 19. Online: https://www.scientificamerican.com/article/the-politics-of-hope-donald-trump-as-an-entrepreneur-of-identity/

Hassan, Steven (2020): *The Cult of Trump: A Leading Cult Expert Explains How the President Uses Mind Control.* New York, NY, Free Press.

Horowitz, Juliana Menasce – Anna Brown – Kiana Cox (2019): Race in America 2019. *Pew Research Center,* 2019. április 9. Online: https://www.pewresearch.org/social-trends/2019/04/09/race-in-america-2019/

Hult, Karen M. (2021): Assessing the Trump White House. *Presidential Studies Quarterly,* 51. 1: 35–50. Online: https://doi.org/10.1111/psq.12700

Jacobson, Gary C. (2020): Donald Trump and the Parties: Impeachment, Pandemic, Protest, and Electoral Politics in 2020. *Presidential Studies Quarterly,* 50. 4: 762–795. Online: https://doi.org/10.1111/psq.12682

Jacobson, Gary C. (2021): Driven to Extremes: Donald Trump's Extraordinary Impact on the 2020 Elections. *Presidential Studies Quarterly,* 51. 3: 492–521. Online: https://doi.org/10.1111/psq.12724

Joosse, Paul (2018a): Countering Trump: Toward a Theory of Charismatic Counter-Roles. *Social Forces,* 97. 2: 921–944. Online: https://doi.org/10.1093/sf/soy036

Joosse, Paul (2018b): Expanding Moral Panic Theory to Include the Agency of Charismatic Entrepreneurs. *The British Journal of Criminology,* 58. 4: 993–1012. Online: https://doi.org/10.1093/bjc/azx047

Kernell, Samuel (1997): *Going Public: New Strategies of Presidential Leadership.* Washington, D.C., CQ Press.

Lewis, David E. – Mark D. Richardson (2021): The Very Best People: President Trump and the Management of Executive Personnel. *Presidential Studies Quarterly,* 51. 1: 51–70. Online: https://doi.org/10.1111/psq.12697

Light, Ivan (2022): Trump's Charisma. *Critical Sociology,* Online: https://doi.org/10.1177/08969205221087425

Lowi, Theodore J. (1985): *The Personal President: Power Invested, Promise Unfulfilled.* Ithaca, NY, Cornell University Press.

Neustadt, Richard E. (1991): *Presidential Power and the Modern* Presidents: *The Politics of Leadership from Roosevelt to Reagan.* New York, NY, Free Press.

Oprysko, Caitlin (2020). 'I don't take responsibility at all': Trump deflects blame for coronavirus testing fumble. *Politico,* 2020. március 13. Online: https://www.politico.com/news/2020/03/13/trump-coronavirus-testing-128971

Ouyang, Yu – Richard W. Waterman (2020): *Trump, Twitter, and the American Democracy: Political Communication in the Digital Age.* Cham, Springer International Publishing. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-44242-2

Parker, Ashley (2022): In new book, Kellyanne Conway takes aim at many targets – except Trump. *Washington Post,* 2022. május 22. Online: https://www.washingtonpost.com/politics/2022/05/22/kellyanne-conway-book-trump/

Pew Research Center (2019): Partisan Antipathy: More Intense, More Personal. *Pew Research Center,* 2019. október 10. Online: https://www.pewresearch.org/politics/2019/10/10/partisan-antipathy-more-intense-more-personal/

Rapoport, Ronald B. – Jack Reilly – Walter J. Stone (2020): It's Trump's Party and I'll Cry if I Want To. *The Forum,* 17. 4: 693–709. Online: https://doi.org/10.1515/for-2019-0041

Rimmerman, Craig A. (1993): *Presidency by Plebiscite: The Reagan-Bush Era in Institutional Perspective.* Westview Press.

Rose, Richard (1991): *The Postmodern President.* Chatham, N.J., CQ Press.

Sable, Mark Benjamin (2018): Charisma, Value and Political Vocation: Max Weber on the 2016 US Election. In Angel Jaramillo Torres – Mark Benjamin Sable eds.: *Trump and Political Philosophy.* Cham. Springer International Publishing. 255–274. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-319-74445-2

Schaefer, Todd M. (2021): *Presidential Power Meets the Art of the Deal: Applying Neustadt to the Trump Presidency.* Cham, Springer International Publishing. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-56029-4

Schlesinger, Arthur M. Jr. (2004): *The Imperial Presidency.* Boston – New York, Houghton Mifflin.

Schneiker, Andrea (2019): Telling the Story of the Superhero and the Anti-Politician as President: Donald Trump's Branding on Twitter. *Political Studies Review,* 17. 3: 210–223. Online: https://doi.org/10.1177/1478929918807712

Schneiker, Andrea (2020): Populist Leadership: The Superhero Donald Trump as Savior in Times of Crisis. *Political Studies,* 68. 4: 857–874. Online: https://doi.org/10.1177/0032321720916604

Skowronek, Stephen (2020): *Presidential Leadership in Political Time: Reprise and Reappraisal.* Lawrence, University Press of Kansas.

Smith, David (2017): Survey: two in three Trump supporters want a president who breaks the rules. *The Guardian,* 2017. december 5. Online: https://www.theguardian.com/us-news/2017/dec/05/republican-trump-supporters-survey-american-values-rule-breaker

Smith, Robert C. (2022): *Questions of Character: The Presidency of Donald J. Trump.* Boulder, Colorado, Lynne Rienner Publishers, Inc. Online: https://doi.org/10.1515/9781685851095

Street, John (2019): What is Donald Trump? Forms of 'Celebrity' in Celebrity Politics. *Political Studies Review,* 17. 1: 3–13. Online: https://doi.org/10.1177/1478929918772995

Trump, Donald (2016): Full text: Donald Trump 2016 RNC draft speech transcript. *Politico,* 2016. július 21. Online: https://www.politico.com/story/2016/07/full-transcript-donald-trump-nomination-acceptance-speech-at-rnc-225974

Trump, Donald (2017): Speech at the Rally of Supporters in Youngstown, Ohio. Online: https://www.youtube.com/watch?v=AgNa3zRFmEM

Tulis, Jeffrey K. (1988): *The Rhetorical Presidency.* Princeton, N. J., Princeton University Press.

Vazquez, Maegan – Christopher Hickey – Priya Krishnakumar – Janie Boschma (2020): Donald Trump's presidency by the numbers. *CNN Politics,* 2020. december 18. Online: https://www.cnn.com/2020/12/18/politics/trump-presidency-by-the-numbers/index.html

Waterman, Richard – Carol L. Silva – Hank Jenkins-Smith Hank (2016): *The Presidential Expectations Gap: Public Attitudes Concerning the Presidency.* University of Michigan Press.

Weber, Max (1989): *A politika mint hivatás.* Budapest, Művelődéskutató Intézet.

Wood, Daniel – Geoff Brumfiel (2022): Pro-Trump counties continue to suffer far higher COVID death tolls. *NPR,* 2022. május 19. Online: https://www.npr.org/2022/05/19/1098543849/pro-trump-counties-continue-to-suffer-far-higher-covid-death-tolls

Woodward, Bob (2020): *Rage.* Simon & Schuster.

Ziblatt, Steven – David Levitsky (2018): *A demokráciák halála.* Budapest, Kossuth Kiadó.

11. FEJEZET

Drávucz Renáta Ryoko

IDENTITÁSPOLITIKA ÉS PERFORMANSZ: JAIR BOLSONARO ELNÖKSÉGE

Jair Bolsonaro elnökségét a kezdetektől – azaz már egészen a 2018-as választási kampánytól fogva – kivételes figyelem övezte. A sajtó hangos volt a kritikai hangoktól: Bolsonarót gyakran bélyegezték autoriter, szélsőjobboldali és populista vezetőnek; gyakran egyenesen Donald Trump és Rodrigo Duterto egyfajta brazil megfelelőjeként írták le – illetve egy ízben ő is „Trópusi Trump"-ként hivatkozott önmagára (Schneider 2020, 5.) –, amikor politikai döntéseiket és imázsukat párhuzamba állították (Chagas-Bastos 2019, 94.). Kétségtelen, hogy Bolsonaro színre lépése a Szociálliberális Párt élén *(Partido Social Liberal, PSL)* újdonságot jelentett a hosszú időn keresztül a Munkáspárt *(Partido dos Trabalhadores, PT)* által uralt politikai közegben, amely elvi szinten teljesen más, baloldali, a nyugati liberális demokráciákban megszokott értékek mentén szerveződött. A brazil politikai klíma részletes áttekintése és a két párt kapcsolatának elemzése tehát elengedhetetlen annak megértéséhez, hogy miképpen tölthette be az elnökséget éppen Bolsonaro, aki azt megelőzően egy lényegében láthatatlan figura volt a brazil politikai életben.

Jelen tanulmány azt a célt szolgálja, hogy Bolsonaro politikai személyét és elnökségét a plebiszciter vezérdemokrácia (PVD) modell keretein belül elemezze és így meghatározza, hogy Bolsonaro beleilleszthető-e ebbe

a globálisan jelen lévő trendbe. A tanulmány a PVD modelljét követve két nagyobb részre oszlik. Az első rész egyrészt a kort meghatározó és Bolsonarónak kedvező millenniumi trendeket tekinti át, másrészt pedig történelmi kontextusba helyezi Bolsonaro sikerét a helyi politikatörténet áttekintése során. E rész részletesen elemzi az ország talán máig legmeghatározóbb politikusának, a két elnökségi ciklust is kitöltő Lulának és a Munkáspártnak a szerepét, de kitér a 2014-es korrupciós botrányra és a Bolsonaro sikerét nagymértékben meghatározó evangéliumi egyházak szerepére is. Ezt követi a második rész, amelynek középpontjában már maga Bolsonaro áll. Ez a rész Bolsonarót politikai vezetőként tárgyalja és a PVD nyújtotta keretek között empirikusan helyezi el. Bolsonaro vezetési és kommunikációs stílusa, követőivel kialakított kapcsolata, a médiával folytatott viszonya és közösségimédia-használata, a válságnarratívája, illetve a hatalomgyakorlásának módja mind górcső alá kerül. Végezetül a PVD és Bolsonaro politikai vezetésének összegző jellegű összevetése a konklúzióban zajlik.

A brazil politikai környezet sajátosságai: kedvező feltételek és millenniumi trendek

Bolsonarót 2018. október 28-án 55%-os többséggel választották meg a brazil állampolgárok, összesen 57,8 millió szavazatot kapott – szemben az ellenfele 47 millió szavazatával (Mendonça–Caetano 2021). Bár színre lépését néhányan egyenesen a demokrácia kríziseként aposztrofálják, mások szerint a politikai színtéren való feltűnése nem a demokrácia hanyatlásának kezdete, hanem már annak eredménye vagy egyfajta csúcspontja. Daly (2019) Bolsonaro megjelenésének kulcsát az elmúlt évek politikai tényezőiben, legfőképpen a 2003–2016 között regnáló baloldali Munkáspárt tevékenységében látja. Érvelése szerint az először Lula da Silva, majd Dilma Rousseff által vezetett baloldali kormány tevékenysége olyan széles körű politikai elégedetlenséghez és a jobboldali

populizmus megjelenéséhez vezetett, amely végül megágyazott Bolsonaro elnökségének.

Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni az általános, univerzális tendenciákat a politikában – úgymint a mediatizáció, a perszonalizáció, a politikusok és követőik közötti közvetlen kapcsolat erősödése vagy éppen a post-truth –, illetve a politikai ágenciát, amely e körülményeket sikerrel használja fel, és segítségükkel a politikai valóságot konstruálja. Jelen esetben kiemelendő, hogy a kommunikációs technika fejlődése által elérhető digitális kommunikációs lehetőségek, különösen a közösségi média, bár jó ideje elérhető minden politikai szereplő számára, mégis csak a 2018-as választás során jelentett először komoly tényezőt az elnökségért folytatott küzdelemben. Bolsonaro a brazil politikában addig nem látott mértékben és sikerrel használta fel ezeket a kampánya során. Az alábbi rész tehát a millenniumi trendeket és Brazília jelenlegi politikai helyzetét meghatározó körülményeket tekinti át, amelyek nélkül Bolsonaro elnöksége aligha értelmezhető.

Demokratikus fordulat és a Lula-éra

Mindenekelőtt fontos áttekinteni, hogy milyen pártrendszer és tágabban értelmezett politikai környezet jellemzi Brazíliát a demokratikussá válása óta. Hosszú autoriter uralom és katonai diktatúra után a demokratikus nyitás *(abertura)* az 1970-es évek második felében jött el, amikor egy lassú átmenet kezdődött meg egyfajta katonaság által ellenőrzött polgári uralom felé. Az első demokratikus alaptörvényt – amely egyébként összességében a hetedik – 1988-ban fogadták el. Ezzel az ország hivatalosan is a demokratizálódás útjára lépett, amihez a lakosság nagy reményeket fűzött. A demokratikus átmenet nem volt azonban zökkenőmentes (Daly 2019; Kingstone 2008).

Egészen a demokratikus uralom kezdetétől az országban jobbközép kormányok uralták a politikát, mígnem 2003 jelentős változást hozott e tekintetben, ekkor került ugyanis hatalomra a Luís Inácio Da

Silva *(Lula)* vezette Munkáspárt. Lula – Brazília elnöke két cikluson át (2002–2010) – kétségtelenül az ország legjelentősebb politikai figurája egészen a mai napig; példája jól szemlélteti, hogy az országban már jóval Bolsonaro előtt megkezdődött a politika perszonalizációja és prezidencializálódása (French 2020, 62.). Klasszikusan, a weberi definíció mentén is karizmatikusnak mondható politikai vezető, aki sokáig egy személyben testesítette meg a baloldali politikai értékeket. Retorikai képességei, populista nyelvezete és karizmatikus megjelenése már az 1970-es évek végén megmutatkoztak a szakszervezeti sztrájkok során, a mai napig meghatározva a róla kialakított képet (French 2020, 578–585.).

Hitelességét meghatározó tényező, hogy az ország északkeleti részén, szerény körülmények között élő családból származik; kezdetektől a munkásmozgalom támogatója, majd később szakszervezeti vezetője. Emblematikus figurája tehát a Munkáspárt által képviselt politikai értékeknek és céloknak (Júnior–Gagliardi 2021, 88–89.). Ennek értelmében és a politikai tettei tükrében Lula klasszikus példája a Latin-Amerikában sajátosan előforduló baloldali populizmusnak; míg Bolsonarót jobboldali populistaként emlegetik. Lula elnöksége egyébként beleillik a Latin-Amerikában a késő 1990-es években kialakult „rózsaszín dagály" trendbe, amely során a régió országaiban kormányzó baloldali kormányok kereskedelmi kapcsolatokat kezdeményeztek Kínával (Lapper 2021, 5.).

Lula tehát a brazil politika emblematikus figurája, aki 2014-ben komoly eredményekkel a háta mögött és kiugró népszerűséggel köszönt le. Két elnökségi ciklusa során komoly, akár pénzbeli juttatásokkal segítették a legszegényebb és legelesettebb rétegeket, kiterjesztették a felsőoktatást, és egyetemi kvótát vezettek be a fekete fiatalok számára, továbbá állások millióit hozták létre, még ha ezek zömében szakképzettséget nem igénylő, alacsonyan fizetett állások is voltak. Ugyanakkor léteznek olyan vélemények is, amelyek szerint mindezzel egyidejűleg a társadalom legfelsőbb rétegei aránytalanul sok vagyont halmoztak fel, a középosztály pedig úgy érezte, hogy magára maradt. A Munkáspárt reputációjának valódi csökkenését végül Dilma Rousseff elnöksége hozta el (Weber 2020, 14–16.).

A 2010 utáni időszak és a korrupciós botrány

A 2010-ben kezdődő időszak felforgatta a politikai helyzetet Brazíliában. Megkezdődött a társadalom és politika közötti kapcsolat teljes átalakulása, a politikai törésvonalak fellazulásnak indultak (Lapper 2021, 86–95.). Az ország minden korábbinál polarizáltabbá vált, a földrajzi és szociális értelemben vett demarkációs vonalak erősödni látszottak (Lapper 2021, 101.). Lula két elnökségi ciklusa után – miután az alkotmány tiltja az ennél hosszabb elnöki tisztséget – a párttal egyetértésben Dilma Rousseffet támogatta a 2010-es választások során, akit 2010 októberében meg is választottak Brazília első női elnökének, 2014-ben pedig újraválasztották.

A 2014-ben indult korrupciós botrány, az úgynevezett Lava-Jato, komoly politikai turbulenciát okozott az országban. A tárgyalások során számos baloldali politikus inkriminálódott, csakúgy, mint az állami olajcég, a Petrobras. Mindez tömeges tüntetésekhez vezetett, ami váratlan lehetőséget biztosított az ellenzéki, jobboldali politikusok számára. A tüntetések és a botrány hatására Rousseffet 2016-ban a Szenátus eltávolította az elnöki székből, és vádemelést kezdeményeztek ellene. A vádemelés tárgya nem a Lava Jato során felszínre került korrupciós botrányhoz kötődik, hanem ahhoz, hogy a Rousseff-kormány manipulálta a költségvetési számlákat a költségvetési hiány fedezésére *(pedaladas)*. Rousseff menesztése után Brazília addigi alelnöke, a centrista Brazil Demokratikus Mozgalom párt tagja, Michel Temer vette át a pozíciót, ez azonban nem enyhítette a kialakult helyzetet, sőt talán inkább rontotta (Daly 2019, 9–10.).

Temer kormánya a valaha volt legnépszerűtlenebb kormány címét viseli, amely tovább gyengítette a politikai centrumot (Lapper 2021, 111.). A 2003 és 2016 közötti időszakról általánosan az a vélekedés, hogy néhány tagadhatatlan eredményétől eltekintve a közegészségügyben, az oktatásban és az infrastruktúrával kapcsolatos befektetésekben a kormányzás hagyott némi kívánnivalót maga után. Amíg a Lula-érában született és

azóta is sikeres Bolsa Família program[1] sokat tett a nehéz helyzetben lévő emberekért, más ügyekben, például a környezetvédelem terén, elmaradtak a kívánalmaktól: az agrárszektor érdekei például gyakran és láthatóan bizonyultak fontosabbnak az állampolgárok preferenciáinál (Souza 2020).

Külön említést érdemel ugyanakkor Lapper (2021) érvelése, miszerint Rousseff megítélése nem felel meg a valóságnak. Bár a nyomozás során nagy erőkkel próbálták inkriminálni, a nyomozók végül semmiféle bizonyítékot nem találtak arra, hogy bármilyen szinten is érintett lett volna. Ezt a nézőpontot azonban nem osztotta a brazil közvélemény (Lapper 2021, 99.).

Az evangéliumi egyházak szerepe

Komoly identitáspolitikai tényezőnek tekinthető Bolsonaro sikere kapcsán az evangéliumi egyházak támogatása (Lapper 2021). Rousseff elnöksége alatt az alapvető egészségügyi és szociális feladatokat mintegy magára vállalta néhány evangéliumi egyház, még ha ezek állami finanszírozásban is maradtak; ezzel akkor magas társadalmi tekintélyre téve szert. Ez rendkívül fontosnak bizonyult a 2018-as választás során, amikor a teljes evangéliumi egyházközösség beállt Bolsonaro mögé, és számos különböző módon támogatta: a templomokban, weboldalakon, televízióban és rádióban egyaránt (Weber 2020, 17.). Az evangéliumi egyháznak komoly szerepe volt tehát abban, hogy Bolsonaro elérjen azokhoz is, akik a közösségi médiában nem követték őt figyelemmel.

Brazília alapvetően katolikus ország, az elmúlt években elképesztően megerősödött az evangéliumi egyházak támogatottsága: ma a lakosság mintegy 30%-át képviselik, míg ötven évvel ezelőtt ez a szám mindössze 10% volt. Az evangéliumi egyházak kifejezés Brazíliában főleg a fundamentalista pünkösdista és neopünkösdista egyházakat foglalja magában.

1 A programot 2003-ban indították, a keretein belül a nagyon alacsony jövedelmű családok rendszeres készpénzhez juthattak azzal a feltétellel, hogy a gyerekek iskolába járnak, és megkapják a szükséges oltásokat, a terhes nők pedig részt vesznek a szűrővizsgálatokon (Júnior–Gagliardi 2021, 89.).

A politikai támogatásuk kifejezetten jelentősnek tekinthető, saját médiabirodalommal rendelkeznek: vannak saját televízió- és rádiócsatornáik, illetve nyomtatott és elektronikus sajtóorgánumaik is. Politikai jelentőségük pedig amiatt is tagadhatatlan, hogy a 2018-as választás során az evangéliumi egyházak összességében 91 főt delegáltak a kongresszusba. Bár Bolsonaro eredendően katolikusnak vallja magát, felesége egy evangéliumi egyház, a Baptista Szemléletű Egyház híve, amelynek vezetője az ország harmadik leggazdagabb embere mintegy 150 millió dolláros vagyonát tekintve. Mind az öt legjelentősebb evangéliumi egyház[2] vezetője a támogatásáról biztosította Bolsonarót a választás során, amely érdekében mindent meg is tettek (Ruffato 2019).

Demokratikus és gazdasági hanyatlás

Gyakran elhangzó állítás, hogy Brazíliában demokratikus hanyatlás figyelhető meg: a demokrácia szubsztantíve erodálódik, míg teret nyer egy merőben más stílus, amelyet a leggyakrabban autoriterként vagy populistaként jellemeznek. Ezt a folyamatot sokan közvetlenül Bolsonaro hatalomba lépéséhez kötik (Daly 2019, 18.). Ugyanakkor meg kell említeni, hogy az országban a demokrácia soha nem ért fel a demokratikus ideálhoz kapcsolt elvárásokhoz. A Latinobarómetro mérései szerint Brazíliában a demokráciába vetett hit általánosan alacsony (a többi latin-amerikai országhoz képest), és csökkendő tendenciát mutat. Még mindenkori csúcsán, 2009-ben is csak 55% volt a demokratikus kormány támogatottsága, amely 2016-ban már 32%-ra csökkent. Bár Lula elképesztő népszerűségnek örvendett leköszönésekor, a Rousseff-kormány megítélése már korántsem volt pozitív, kiváltképpen, ami a 2014 utáni időszakot illeti. Bár a Munkáspárt számos az egyenlőtlenség és szegénység felszámolását megcélzó programot indított, a demokrácia nem tudta

2 A legjelentősebb evangéliumi egyházak Brazíliában: (1) Isten Királyságának Egyetemes Egyháza; (2) Isten Hatalmának Világegyháza; (3) Baptista Szemléletű Egyház; (4) Isteni Kegyelem Nemzetközi Egyháza; (5) Krisztusban Való Újjászületés Egyháza.

beváltani a hozzá fűzött reményeket (Daly 2019, 8–9.). A korrupciós botrány végleg semmissé tette azokat az ideálokat, amelyek az 1980-as években kiépülő demokratikus rendszerhez kapcsolódtak. Egy olyan országban, ahol óránként hét embert ölnek meg, és a gyilkosságok száma az USA-ban elkövetettek hatszorosa, egyfajta nosztalgia alakult ki az 1964–1985 közötti katonai diktatúra iránt, amelyet sokan a jog és igazságosság eszményéhez kapcsolnak. A felmérések szerint a katonai kormányzat támogatottsága folyamatosan nőtt 2016-tól kezdve, és 2018 májusa körül tetőzött, amikor országszerte kamionsztrájk kezdődött a benzin növekvő ára kapcsán, ami végül tüntetések sorozatába csapott át a korrupció, erőszak, romló egészségügy, oktatás és infrastruktúra ellen (Daly 2019, 16–17.; Lopes 2018; Cowie–Phillips 2018). Ebben a közegben bukkan fel 2016 körül Bolsonaro, illetve ekkor válik látható politikai szereplővé, majd pedig meglepő gyorsasággal az ország egyik meghatározó politikai szereplőjévé; ami végül az elnökségében csúcsosodik ki (Daly 2019, 18.). Bolsonaro sikere nem függetleníthető sem az országban uralkodó demokratikus kiábrándultságtól, sem pedig a baloldali elit bukásától (Souza 2020). A társadalomban már meglévő ellenszenv a baloldal és a Munkáspárt iránt fokozódott az Autómosó néven futó nyomozás során, amely a Lulához köthető korrupciót vizsgálta. A tüntetések a társadalom polarizációját szignifikánsan erősítették, amiben a média komoly szerepet játszott. Ruffato (2019) egészen odáig megy, hogy a 2016-ban Rousseffel szemben indított, majd leváltásához vezetett alkotmányos vádeljárást a hagyományos jobboldali parlament puccsának nevezze.

Rousseff negatív megítélésében komoly szerepe volt a 2004–2014 közötti „gazdasági csoda" utáni hanyatlásnak. Soltész (2019) érvelése szerint a 2004–2014 közötti időszak során korábban nem látott mértékű és ütemű növekedés történt elsősorban annak köszönhetően, hogy a brazil vállalati szektor nyitott a nemzetközi piacra. Legfőképpen Kína nyersanyagigénye jelentette a gazdasági növekedés motorját. A szokatlan mértékű növekedés jelentős társadalompolitikai eredményeket hozott, ugyanis a haszon jelentős részét szociális programokra fordították. A baloldali kormány

a szegénységi küszöb alatt élők arányát 25%-ról 7%-ra csökkentette, és különféle szociális programokat indított, úgymint a Zéró Éhség (Fome Zero) keretein belül létrejövő Családi Kassza (Bolsa Família) program.[3] Mindez ahhoz vezetett, hogy az ezredfordulótól kezdve Rousseff első elnökségének végéig milliók emelkedtek a szegénységből a középosztályba, illetve óriási infrastrukturális és életszínvonalbeli fejlődésre került sor (Soltész 2019). Abban, hogy Lulának és kormányának mekkora szerepe volt a gazdasági növekedésben, nincs egyetértés. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy a Lula által jegyzett gazdasági és szociális reformok nélkül aligha nőtt volna az életminőség ilyen mértékben, ez pedig Lula támogatottságának egyik legfontosabb pillérévé vált (Lapper 2021, 58–59.).

A kínai növekedés azonban 2014-ben megtorpant, amit súlyos visszaesés követett a brazil gazdaságban; ezzel egy időben pedig a brazil real árfolyama drasztikusan gyengült, és az infláció 10% fölé emelkedett (Ricz–Nagy 2016). A költségvetési hiány folyamatosan nőtt, 2015-ben már a GDP 10,2%-át tette ki (Lapper 2021, 81.). A gazdasági visszaesés éppen egybeesett a korrupciós botránnyal, amely során majdnem a teljes baloldali politikai elit inkriminálódott (Daly 2019, 9.; Lapper 2019, 71–84.). A tüntetők között felülreprezentáltak voltak a jobb módú, fehér, dél-brazíliai lakosok, illetve az újkeresztény egyházak hívői. Ezzel szemben továbbra is a kormányt támogatták a baloldali értelmiség tagjai, az alsóbb társadalmi rétegből származók, illetve az északkeleti régió lakói (Soltész 2019). Ahogyan Lapper (2021) fogalmaz, a Munkáspárt tulajdonképpen a saját maga áldozata lett: a mélyszegénységből kiemelt rétegek, miután napi megélhetési gondjaikat maguk mögött hagyták, figyelmüket a szolgáltatások – mint például az egészségügy vagy az oktatás – színvonalára irányították (Lapper 2021, 91.).

3 A programot 2003-ban indították, a keretein belül a nagyon alacsony jövedelmű családok rendszeres támogatáshoz juthattak azzal a feltétellel, hogy a gyerekeik iskolába járnak, és megkapják a szükséges oltásokat, a terhes nők pedig részt vesznek a szűrővizsgálatokon (Júnior–Gagliardi 2021, 89.). Külön érdekessége a programnak, hogy a pénzt közvetlenül az anyáknak fizették ki (Lapper 2021, 59.).

A 2018-as választás és Bolsonaro színre lépése

Az általános nézet (illetve a közvélemény-kutatások) szerint, amennyiben Lula tudott volna indulni a 2018-as választáson, azt minden bizonnyal ő nyerte volna meg (Lapper 2019, 112.). Erre azonban nem kerülhetett sor, ugyanis április 5-én, mindössze öt hónappal a választások előtt, Sergio Moro szövetségi bíró Lulát „passzív korrupció és pénzmosás" miatt börtönbüntetésre ítélte. Az ügy hatalmas örvényeket vetett, mára pedig bebizonyosodott, hogy Moro több ízben is jogtalanul járt el Bolsonaro érdekében (Brito 2019). Végül a Munkáspárt Lula helyett Fernando Haddadot indította, így vele és Bolsonaróval együtt összesen hatan pályáztak a tisztségre. Bolsonaro hosszú és formális politikai karrierje ellenére majdhogynem a teljes ismeretlenségből érkezett. Végül a szavazás második fordulóját 55%-kal nyerte meg. Meg kell azonban említeni, hogy minden korábbinál alacsonyabb volt a részvétel a 2018-as választáson: 42 millió szavazásra jogosult állampolgár nem ment el szavazni – annak ellenére, hogy az egyébként az országban kötelező (Power–Roberts 1995). Mindez a politikai tér átrendeződéséhez és a korábbi politikai centrum összeomlásához vezetett. Az addig jelentéktelen Szociálliberális Párt a 513 székes és több mint 30 pártot felölelő képviselőházban 52 székhez jutott a korábbi 8 székükkel szemben (Weber 2020). Ezzel szemben a centrumbéli nagy pártok (Brazil Szociáldemokrata Párt, Brazil Demokrata Mozgalom, Demokraták) óriási vereséget szenvedtek (Lapper 2021, 111.).

Bolsonaro győzelméhez néhány tényező együttes fennállása vezetett. Volt már szó az evangéliumi egyházak szerepéről: tagjaik olyan új szóvivőre találtak Bolsonaro személyében, aki az általuk vallott értékeket képviseli. Becslések szerint ez a támogatás 11 millió szavazatot hozott számára, ami igen jelentősnek mondható annak figyelembevételével, hogy mindössze 10,76 millió szavazattal előzte meg Haddadot (Weber 2020). Fontos tényező továbbá a Munkáspártból és általánosságban véve a politikából való kiábrándultság. Bolsonaro teljes egészében a politikai eliten kívüliként reprezentálta magát – formális, majd harminc éve tartó

politikai karrierje ellenére. Ez azért is sikerülhetett neki mert a politikai közegen belül valójában mindig kitaszított volt, kollégái sohasem tekintették komoly politikusnak, a munkájának pedig valódi eredménye aligha volt (Lapper 2021, 27–36.).

Ezt a képet erősítette szokatlan és meghökkentő kommunikációs stílusa és politikailag inkorrekt, gyakran egyenesen rasszista, szexista és homofób kijelentései (Lapper 2021, 28–29.). Ezek közül az egyik legismertebb talán az, amikor azt mondta, hogy „öt gyerekem van, ebből négy férfi lett, de az ötödiknél elgyengültem, így az lány lett". Egy másik kirívó példa, amikor ezután három évvel Maria de Rosário kongresszusi tagnak azt mondta, hogy „túl ronda ahhoz, hogy megerőszakolják". Kijelentette azt is, hogy képtelen lenne szeretni a gyerekét, ha az homoszexuális volna – és a sort hosszan lehetne folytatni. Ezek a kijelentések meglepőek lehetnek a progresszív középosztály számára, azonban rezonálnak a brazil vidék lakosságának nézeteivel. Ezek a kijelentések sokak számára annak bizonyítékául szolgáltak, hogy Bolsonaro merőben eltér attól a manipulatív politikai elittől, akit már ismernek. Egyszerűsége, nyelvtani hibái és faragatlansága mind autentikus őszinteségnek hatott egy bizonyos réteg számára (Lapper 2021, 37.). Bolsonaro tehát képes volt saját, újszerű identitáspolitikai nézeteinek lefektetésére. Ezen nézetek pedig talán meglepően pozitív fogadtatásra találtak egy olyan társadalmi rétegben, akiket ez idáig a mainstream politika nem tudott vagy nem akart megszólítani. Számukra Bolsonaro hitelesen tűnt fel a politikai kívülálló és megmentő szerepében.

Fontos tényező továbbá az országban forradalminak számító perszonalizált online kampány, amely közvetlenül kapcsolódik két egymáshoz szorosan kötődő millenniumi trend – a mediatizáció és perszonalizáció – újabb hullámához. Bolsonaro minden korábban megszokott formális kommunikációtól elzárkózott, és kampányát szinte kizárólag a közösségi médiában építette fel, amelyhez hozzájárult, hogy a választás előtti szeptemberben megkéselték, amely jó ürügyet biztosított számára, hogy távol maradjon például az elnöki vitáktól (Weber 2020). Az online térben zajló

kampány új tapasztalatot jelentett a brazil választók számára. Nemcsak minden korábbinál több emberhez értek így el Bolsonaro közvetlen üzenetei, de minden korábbinál meggyőzőbb módon is. Egyszerű, inkább a vizualitásra és kevés szövegre építő üzenetei könnyen befogadhatók voltak minden réteg számára, illetve alkalmasak voltak a gyors terjedésre.

Megemlítendő továbbá Bolsonaro katonai múltjának és a katonai diktatúrát éltető retorikájának szerepe. Bolsonaro büszkén vállalja, hogy egyfajta ideálként tekint az 1964–1985 közötti katonai diktatúrára, és célja Brazíliát olyanná változtatni, „amilyen negyven-ötven évvel ezelőtt volt" (Ruffato 2019). Ez főképpen azért lényeges, mert ahogyan az Instituto Paraná Pesquisas kutatóintézet 2018-as felméréséből kiderül, a választás idején a brazilokat leginkább aggasztó problémák a következők voltak: (1) erőszak, (2) gazdasági növekedés, (3) munkanélküliség, (4) egészségügy, (5) korrupció, (6) infláció/adó, (7) oktatás (Chagas-Bastos 2019, 94–95.). Mindezekből kitűnik, hogy összességében egy minden szempontból biztonságosabb életre vágytak.

Bolsonaro sikerének legfontosabb pillére azonban – ahogyan az Ruffato (2019) elemzéséből kitűnik – kétségkívül az identitáspolitika dimenziójában keresendő. Bolsonaro a liberális demokráciákban megszokottaktól radikálisan eltérő nézeteket vall, amivel egy addig kevésbé aktív, ám széles közönséget tudott megszólítani. Gyakran emel szót egy „globalista elit" és a „kulturális marxizmus" ellen, tagadja a globális felmelegedést, propagálja azonban a vallási és családi értékeket. Beiktatási beszédében ultrakonzervatív programot hirdetett: kiállt a hagyományos családmodell, a genderideológia elleni harc, a szabad fegyverviselés és az Istenbe vetett hit mellett. A közösségi médiában hozta aztán létre azt a politikai-ideológiai platformot, ahol nézeteit terjesztheti. A Bolsonaro által felépített politikai imázs megtalálta a maga közönségét az országban. Ezt alátámasztandó megemlítendő egyrészt, hogy az IBOPE 2018-ban készült felmérése szerint tízből nyolc brazil választónak a legfontosabb, hogy a jelölt higgyen Istenben; másrészt, hogy a Világgazdasági Fórum 2017-es Globális Versenyképességi Mutatója szerint Brazíliában a legalacsonyabb

a politikusokba vetett hit (Ruffato 2019). Még egy tényező járult hozzá szignifikánsan Bolsonaro győzelméhez: a bűnözési ráta elképesztő mértékű növekedése és az egyre növekvő számú bandaháború, amelyet óriási médiafigyelem övezett. Bolsonaro a kampányában azt ígérte, hogy megoldást kínál erre a problémára (Lapper 2021). Lapper (2021) szerint a három meghatározó támogatói csoport Bolsonaro esetében a „marha-, fegyver-, és Biblialobbi" volt. Az első azokra a gazdákra utal, akik több szabadságot szerettek volna az erőforrások (földterület, víz) felhasználásában, és gyakran kerültek összetűzésbe a környezetvédelmi előírásokkal. Különösen jelentős ezek közül a szójaszektor, illetve azok, akik az Amazonas-esőerdő irtásával szeretnének maguknak földterületet szerezni.[4] A rendőrség támogatását élvező fegyverlobbi a Lula által bevezetett fegyverviselési kontrollt szeretné enyhíteni. A Biblialobbi pedig a korábban már tárgyalt evangéliumi egyházakra vonatkozik.

Bolsonaro mint politikai vezető

„A Mítosz"

Arra a kérdésre, hogy vajon karizmatikus vezetőnek tekinthető-e Bolsonaro, talán elég annyit mondani, hogy követői csak „A Mítosz" néven emlegetik (Mendoca–Caetano 2021, 229.). Nem volt ez azonban mindig így. Bolsonaro politikai karrierje 1991-ben kezdődött a kongresszusban, amelyet szinte teljes jelentéktelenségben töltött el, eltekintve néhány kivételes alkalomtól. A Szociálliberális Párt előtt hét másik politikai csoportosulásnak is tagja volt bizonyítván, hogy a párttagság nem több számára elkerülhetetlen jogi szükségszerűségnél (Lapper 2021, 217.).

4 Bár annak, ahogyan Bolsonaro az Amazonas térségét kezeli, negatív volt a nemzetközi visszhangja, az országban sokan irreálisnak tartják, hogy „az emberi életekkel szemben a fák, növények és állatok élveznek elsőbbséget". Az Amazonas régi 25 millió lakosa több szabadságot szeretne abban, ahogyan a területet kezelik (Lapper 2021, 171.).

A láthatatlanságból a közösségi média és radikális nézetei emelték ki, amelyek segítségével megalakította a saját politikai-ideológiai platformját.

Kulcsfontosságú tényező a sikerében az a közvetlennek tűnő, érzelmeken alapuló kapcsolat, amelyet követőivel a közösségi médiában kialakított. Kommunikációja részeként más populistának bélyegzett politikusokhoz hasonlóan egyszerre jeleníti meg önmagát úgy, mint aki egy közülünk („a nép gyermeke"), és úgy, mint kivételes adottságú, karizmatikus vezető („szuperhős"). Ahogyan Mendoca és Caetano (2021) Bolsonaro vizuális kommunikációját vizsgáló elemzésükben rámutatnak, az előbbi esetben ezt főképpen úgy éri el, hogy önmagát mindennapos szituációk közepette ábrázolja; például az otthonában, reggeli közben. Ugyanakkor előszeretettel jeleníti meg katonai múltját is, hangsúlyozva ezzel a rátermettségét és maszkulinitását. A „politikánkívüliségét" sokszor igyekszik úgy kifejezésre juttatni, hogy bizonyos helyzetekben amatőrként viselkedik (például egy formális tárgyalásra sportruhában érkezik), vagy szokatlan helyzetekben és módon ábrázolja magát. Utóbbira talán a legismertebb példa, hogy miután megkéselték, olyan képet osztott meg magáról, amelyen a kórházi ágyban fekve dolgozik. Bármelyik ábrázolási módról is van szó, összességében elmondható, hogy Bolsonaro egyfajta távolságot igyekszik létrehozni önmaga és általában véve a politika intézménye között, amelyet megfoszt annak szokásos rituáléitól és standard formájától. Mindezek fényében esetében a politika leginkább egyfajta performanszként értelmezhető.

Bolsonaro és a média

Brazíliában a kampánykommunikáció alapját hagyományosan a pártszövetség jelentette, és a direkt kampány mellett a legfontosabb csatornát a média képezte. A közösségi média megjelenése meglepően sokáig nem volt jelentős az országban e tekintetben, először szignifikánssá csak a 2018-as választás során vált Bolsonaro jóvoltából (Júnior–Gagliardi 2021, 94–95.). Bolsonaro stábjának pedig különösen kapóra jött ez a lehetőség:

hatékonyan tudtak kommunikálni komoly anyagi befektetés nélkül, ami jelentős lehetőség volt a Szociálliberális Párt egyébként szerény kereteit tekintve (Chagas–Bastos 2019, 95.). A média intézményi hátterét gyakorlatilag teljes egészében megkerülték, és a kampányt kizárólag a közösségi médiára építették (Mendoca–Caetano 2021, 219.). Bolsonaro sikerében fontos tényező, hogy már jóval a választás előtt, 2013 körül felismerte a közösségi média nyújtotta lehetőséget, és új jobboldali figuraként pozicionálta magát a tüntetéssorozatok során. Mire a 2018-as választások jöttek, már szignifikáns követői táborral rendelkezett. Míg tehát a politikai ellenfelei a régi paradigma szerint igyekeztek kampányolni, Bolsonaro kihasználta a mediatizáció újabb hulláma által kínált lehetőséget. Kampányában minden szokásos jelölti vitát és hagyományos megjelentést kihagyott, amihez persze hozzájárult, hogy a 2019. szeptember 6-án ellene elkövetett késeléses merénylet miatt egy ideig valóban nem tudott fizikailag megjelenni, így a merénylet tulajdonképpen hozzásegítette, hogy a komfortzónájában maradhasson. Ráadásul a sérülése miatt a politikai ellenfelei kénytelenek voltak mérsékelni a kritikájukat (Lapper 2021, 47.). A korszellemnek megfelelően a kampánya fókuszában nem a meggyőző érvelés állt, hanem a kommunikáció hatásának maximalizálása a közösségi médián keresztül, függetlenül állításai valódi jelentőségétől vagy valóságtartalmától (Júnior–Gagliardi 2021, 96.). Ez egybevág a politikai kommunikáció negyedik hullámában tapasztalható általános trenddel, miszerint a láthatóság válik a politikusok elsődleges céljává, nem pedig a meggyőzés; így előtérbe kerülnek a médiakompatibilis szereplők és az úgynevezett celeb-politikusok (Merkovity 2018).

Közösség és vizualitás

Bolsonaro kampánya két fő elemre támaszkodott, amelyek megjelenése egy egészen újfajta kommunikációs kapcsolatot feltételez a politikai vezető és az állampolgárok között. Ezek egyike a vizualitás: Bolsonaro esetében a legjelentősebb közösségimédia-csatorna a mai napig az

Instagram, amelynek jellegéből adódóan a kommunikáció vizuális dimenziója kerül előtérbe. Összehasonlításképpen, 2021 szeptemberében az Instagramon 18, a Facebookon 14, a Twitteren pedig 7 millió követője volt (Mendoca–Caetano 2021, 219–220.). A másik fontos elem a közösség: a kampányában komoly tényezőt jelentett, hogy a saját közössége a WhatsApp segítségével terjesztette az üzeneteit, amit szignifikáns tényezőnek tartanak a győzelme szempontjából (Daly 2019, 21.). Ennek sikere is a vizualitásra támaszkodik: Bolsonaro főként mémek, emojik és képek segítségével kommunikált, amit követői gyorsan és hatékonyan terjeszthettek (Mendoca–Caetano 2021, 219.). A kampány első fordulójának idején már 40 ezer WhatsApp-csoport, darabonként száz taggal terjesztette Bolsonaro üzeneteit (Lapper 2021, 45.). A közösségben rejlő erőt pedig kiegészítették a tömeges üzenetküldés és a chatbox rendszerek funkciója által (Magenta–Gragnani–Souza 2018). Közösségimédia-kampánya döntően negatív volt, amelyet a szavazók a politikai elitben és a liberális demokráciában való csalódottságára épített (Evangelista–Bruno 2019, 17.). Gyakran tett negatív állításokat az ellenfeleiről és az álhírek használatától sem riadt vissza. 2018 októberében átlagosan napi két álhírt tettek közzé, amelyek többségében Fernando Haddad volt célkeresztben (Lapper 2021, 168.). Kampányüzenetei öt alapvető funkció betöltését szolgálták: egy barát-ellenség front felállítását; a saját karizmájának és mindennapiságának egyidejű hangsúlyozását; a közönség mobilizálását; a politikai ellenfelek vádjainak kivédését; és a tudás hagyományos forrásainak (sajtó és akadémia) aláaknázását (Caesarino 2019).

A döntően vizuális, könnyen érthető üzenetek jelentősége igen magas egy olyan országban, ahol a lakosság 70%-a funkcionális analfabéta (Ação Educativa – Instituto Paulo Montenegro 2018). A hívei gyakran hangsúlyozzák, hogy korábban egyáltalán nem érdekelte őket a politika, de valójában nem a szavazók alakultak át, hanem maga a politika, ami új kollektív identitások és attitűdök – úgymint a jobboldaliság és a konzervativizmus új definíciói – digitális kifejezési formájává vált (Caesarino

2019). Bolsonaro követői az azonnaliság, közvetlenség és részvétel illúzióját élhették át, akkor először (Weber 2020, 21.).

Bolsonaro válságnarratívája: ideológiai és kultúrharc

Bár gyakran tekintik Bolsonarót a Munkáspárt ellenpontjának, valójában Bolsonaro ennél tágabb értelemben mindazzal szemben helyezkedik el, ami az országban a katonai diktatúra után történt; válságnarratíváját is elsősorban ebben a szélesebb értelemben érdemes vizsgálni. Bolsonaro kultúrharcot hirdetett és folytat egy sor olyan társadalmi és politikai értékkel szemben, amelyek az ország politikáját korábban többségében meghatározták, és egyébként a modern liberális demokráciában általában jelen vannak (Ruffato, 2019).

Ahogyan Ruffato (2019) fogalmaz: Bolsonaro büszkén vallja magát a „múlt emberének", és deklarált célja a katonai diktatúrához hasonló politikai környezet létrehozása – nem a szó szoros értelmében, de mindenesetre az ideológiai értékek mentén. Célja Brazília megszabadítása a szocializmustól, az értékválságtól és a politikai korrektségtől, ezek helyett pedig az olyan hagyományos értékeket hangsúlyozza, amelyek a családot és az Istenbe vetett hitet helyezik előtérbe. Elveit illetően ultrakonzervatívnak mondható, politikai nézetei pedig nacionalistának tekinthetők.

Szimbolikusnak tekinthető, hogy amikor Bolsonaro első elnöki beszédét tartotta, négy könyv volt látható az asztalán. A Biblia, a brazil alkotmány, Churchill második világháborúról írt könyve, illetve Olavo de Carvalho könyve. Carvalho Bolsonaro intellektuális „guruja", aki önmagát íróként és filozófusként aposztrofálja. Carvalho rajong Trumpért, de szkeptikusan viszonyul a globális felmelegedés, az evolúció és például a dohányzás karcinogén hatása témakörökhöz. Hevesen ellenzi az abortuszt és a feminizmust, illetve negatív kritikával illeti a globalizmust. Bolsonaróval közösen harcolnak egy úgynevezett „globalista elit" és a „kulturális marxizmus" ellen, amelyet a családi értékek lerombolását elősegítő fegyverként aposztrofálnak. Carvalho állítása szerint a kulturális marxizmus globálisan és lokálisan

is átvette a hatalmat az intellektuális élet felett, amiért a politikai baloldal felelős, céljuk pedig a kulturális hegemónia. Ez arra kényszeríti a politikai szereplőket Brazíliában, hogy olyan módon fejezzék ki magukat és gondolkodjanak, ami ellentétes az ország konzervatív hagyományaival, elveszítve ezzel identitásbeli autonómiájukat. Carvalhót sokan szinte prófétaként tisztelik, Bolsonaro pedig többször is vendégeskedett a YouTube-csatornáján. Bolsonaro fia, Eduardo szerint az apja sohasem nyerhetett volna Carvalho támogatása nélkül (Lapper 2021, 43–44.). Carvalho személye tehát meghatározó Bolsonaro válságnarratívájában, nézetei egyfajta ideológiai alapkövei a Bolsonaro által kínált új identitáspolitikának.

Ráadásul Bolsonaro nemcsak maga osztozik Carvalho nézeteiben, de a miniszteri posztokra is igyekezett olyan embereket választani, akik hasonló véleményen vannak. Ernesto Araújo külügyminisztert például maga Carvalho javasolta a posztra. Araujo fundamentalista katolikus, a kinevezése előtt másodrangú diplomata volt, most pedig leginkább meghökkentő állításairól ismert: meg szeretné tisztítani a világot a globalizmustól, amelyet egy „velejéig embertelen, antikrisztusi rendszerként" aposztrofál; a globális felmelegedést pedig „marxista dogmának" tartja (Ruffato 2019). Ami a gazdasági kérdéseket illeti, meglepő lehet, de az ultrakonzervatív programmal rendelkező Bolsonaro ebben a tekintetben ultraliberálisnak tekinthető. Gyakran szólalt fel a baloldali gazdasági intézkedések ellen, és kilátásba helyezte, hogy minden esélyegyenlőségalapú támogatást megszüntet (Ruffato 2019).

Diskurzus és stílus

Kommunikációs stílusát és diskurzusának tárgyát Bolsonaro az általa folytatott kultúrharc narratívájához igazítja. A nemzetközi sajtó gyakran hasonlítja őt Donald Trumphoz a mindkettejük által használt nyers politikai nyelvezet (ún. *plain talking*) miatt, illetve amiatt, hogy mindketten előszeretettel prezentálják magukat a „romlott politikai eliten" kívüliként. Bolsonaro politikai nyelvezete nemcsak annak stílusa, hanem tartalma

miatt is szokatlan. Gyakran hangsúlyozza a katonai diktatúra iránt érzett rokonszenvét, míg a kisebbségekkel (főképpen a nem, vallás, faj, szexuális beállítottság tekintetében) szemben negatívan nyilvánul meg. A kampány során megdöbbentő kijelentések egy egész sora hangzott el tőle, úgymint: a rendőröknek bónuszt kellene kapniuk minden lelőtt ember után, a társadalmat pedig militarizálni kellene (Daly 2019, 19.).

A kampány során Bolsonaro és csapata minden korábbinál jobban polarizálta a brazil társadalmat. A Munkáspárt jelöltjét, Fernando Haddadot és követőit egyenesen Brazília ellenségeiként aposztrofálták (Daly 2019, 21.). Ennek ellenpólusaként Bolsonaro a megmentő szerepében tűnt fel, és azt ígérte, hogy „megtisztítja" az országot a korrupt vezetőktől és „kommunistáktól". Mindezzel Bolsonaro beleillik a jelenleg uralkodó neopopulista hullámba: ígérete szerint visszaadja a hatalmat az emberek kezébe, és megküzd az addig uralkodó hazafiatlan elittel mind lokálisan (Munkáspárt), mind pedig globális értelemben. E harc legfőbb eszköze a nyers és politikailag inkorrekt kommunikációs stílusa, amely gyakran az őszintesége jeleként hivatott megjelenni (Mendonça–Caetano 2021, 219.). Az a gyakran *post-truth*-ként emlegetett tendencia, amely szerint a politikai kommunikáció egyre inkább az érzelmekre kíván hatni az értelem helyett (Salgado 2018, 318.), Bolsonaro esetén is tetten érhető. Diskurzusában megfigyelhető egyfelől egyfajta nosztalgikus neomilitarizmus, másfelől egy tradicionalista, heteronormatív, keresztény irányzat (Júnior–Gagliardi 2021, 97–100.). Ezen a ponton is fontos hangsúlyozni, hogy az általa folytatott politikailag inkorrekt kommunikáció rezonált egy korábban hátrahagyott társadalmi réteg érzéseivel, akik Bolsonaro színre lépése által akkor először úgy érezhették, hogy az ő nézeteiket is képviseli valaki a politikában.

Közpolitika és hatalomgyakorlás

Bolsonaro hatalomra lépése radikálisan átrendezte a politikai teret az országban, központi szereplővé és szignifikáns politikai erővé tett egy addig mellékszereplői státuszban lévő pártot. Míg a korábban jelentősnek hitt közép és jobbközép pártok vereséget szenvedtek, az addig többnyire jelentéktelen Szociálliberális Párt képviselői politikai szerephez jutottak annak ellenére, hogy általánosságban a legjobb esetben is csak minimális politikai tapasztalattal rendelkeztek. Ennélfogva a politikai tér újrarajzolódott és polarizálttá vált a Munkáspárt és a Szociálliberális Párt között (Daly 2019, 20–21.). Később, 2019. november 12-én Bolsonaro bejelentette, hogy kilép a pártból, és független politikusként folytatja. Kezdeményezte egy új párt, az Aliança pelo Brasil (ALIANÇA) létrehozását, de végül nem sikerült megszereznie a szükséges szavazatokat hozzá (Ying 2020).

Említésre méltó, ahogyan Bolsonaro a kabinetje tagjait kiválasztotta: annak feltétele a legritkább esetben volt a releváns szakmai tapasztalat, annál többet számított viszont a személyes ismeretség, katonai múlt és ideológiai egyetértés. A kormánynak több mint harmada a katonaságból került ki. Sőt mindhárom fiának is jutott politikai szerep (Weber 2020, 22–24.). Tett szimbolikus kinevezéseket is, például, amikor Damaro Alves evangéliumi lelkészt nevezte ki családi, nő- és emberi jogi miniszterré, vagy amikor a diktatúrát támogató Ricardo Vélezt nevezte ki oktatási miniszterré. Sokak szemében mindkét kinevezés provokáció, az egyik a demokratikus emberi jogokkal, a másik az oktatáspolitikával megy szembe. Utóbbi esetében az emlékezetpolitika kérdése is felmerül, hiszen Vélez az iskolai tankönyvek revízióját ígérte; igaz, azóta őt leváltották (Schneider 2020). Bolsonaro maga is tett azonban a történelem alternatív értelmezését előtérbe helyező kijelentéseket, például tagadta, hogy 1964-ben katonai puccs történt, állítása szerint a puccs nem volt más, mint a demokratikus értékek megőrzésére tett kísérlet a katonaság által (Weber 2020, 30.).

Mindezeken túlmenően azonban azt is el kell ismerni, hogy az országban többé-kevésbé továbbra is működik a civil társadalom és a főbb intézmények, amelyek biztosítják a demokrácia működését – úgymint független bíróság, jogvédő szervezetek és szabad média – továbbra is jelen vannak, és ha nem is maradéktalanul, de betöltik a funkciójukat (Daly 2019, 22.). Sőt több ízben is előfordult, hogy a kongresszus és a bíróság bizonyos mértékben gátat szabtak Bolsonaro szándékának (Lapper 2021, 6.).

Ennek megfelelően Brazíliában nem állítható, hogy a demokráciának – más párhuzamba állított országokhoz hasonlóan – kizárólag Potemkin-jellege lenne. Sokkal inkább lehet Bolsonaro elnökségét egyfajta *one man show* jellegű performanszként definiálni, amely lényege a kommunikáció dimenziójában valósul meg. Ugyanakkor ez még változhat: Bolsonaro sokszor felhozta már az alkotmány módosítására irányuló vágyát, amely egyébként is gyakran volt politikai csatározások színtere, és ez idáig hétszer módosult a történelem során, legutóbb 1988-ban, amikor az ország első demokratikus alkotmányát elfogadták (Daly 2019, 9.). Az alkotmányos és intézményrendszert Bolsonaro tehát nem formálta a saját képére, legalábbis ez idáig.

Feltétlen megemlítendő továbbá Bolsonaro válságkezelése, ami a Covid–19-járványt illeti (Lapper 2021, 229–244.). Kétségkívül nagy visszhangot keltett az a szkepticizmus, amivel Bolsonaro a vírust kezelte. Ugyanakkor volt az ügynek pozitív aspektusa is: a kormány által 2020. április–december között kiosztott sürgősségi segély *(auxílio emergencial)*, amelyet összesen 67,2 millióan kaptak meg, azaz a brazil háztartások 44,1%-a. Ez globálisan is messze a legnagyvonalúbb támogatás volt, amit a Covid kapcsán kiosztottak. Rövid távú hatása rendkívül pozitív volt, és komoly támogatottságot hozott Bolsonarónak az alacsonyabb jövedelműek és az északkeleti régió lakosainak körében – akik hagyományosan a Munkáspárt támogatói. Ezzel a támogatással Bolsonarónak sikerült a Munkáspárt egy jelentős szavazói hányadát megnyernie. Bár a sürgősségi segély óriási népszerűségnek örvendett, mindennek hamar meglett az ára: a segély óriási terhelést jelentett a költségvetésre: a nominális hiány

aránya 5,8%-ról 13,7%-ra nőtt. A helyzet tovább súlyosbodott, amikor – bár kisebb mértékben – de a segélyt újból kiosztották 2021 márciusában, igaz, csak négy hónapra.

A koronavírus második hulláma talán Brazíliában volt a legsúlyosabb, a január és február közötti időszakban átlagosan 1000 ember halt meg naponta, majd márciusban már 2000. Az összhalálozási arány 300 ezer volt márciusban, a második legmagasabb a világon. Mindez Bolsonaro szkepticizmusára is hatott, de addigra már késő volt: a közvélemény-kutatások szerint a támogatottsága szignifikánsan csökkent, a centrumbéli pártok pedig elfordultak tőle. Továbbra is támogatják azonban a fő szavazói bázisát alkotó konzervatív csoportok, az evangéliumi egyházak tagjai, a katonaság és rendőrség tagjai, a kisgazdák és a bányászok. Nem egyértelmű tehát, hogy mi várható a 2022-es választás során. Annyi azonban bizonyos, hogy a Bolsonaro által a kampányban hirdetett liberális gazdasági reformok és felelős, transzparens politika üres ígéret maradt. Brazília ma elhúzódó instabilitással, fokozódó erőszakkal és meredek gazdasági hanyatlással néz szembe. Legjobb esetben is csak annyi mondható el, hogy a brazil politika éppen olyan maradt, amilyennek a 2014-es tüntetéssorozat során tűnt (Lapper 2021, 240–248.).

Konklúzió

Bolsonaro megválasztásának, majd teljes elnökségének hatalmas visszhangja volt, gyakran került a figyelem középpontjába a demokráciára és a 21. századi politikai-társadalmi értékekre nézve destruktív politikai szereplőként. Ennek ellenére, ahogyan ez a tanulmány is rámutat, népszerűsége csak egyfajta csúcspontja és legutóbbi tünete a Brazíliában régóta jelen lévő demokratikus krízisnek, amely 2014 körül szignifikánsan súlyosbodott (Daly 2019, 22.). Mint oly sok másik esetében a neopopulista, autoriter hullámnak, Bolsonaro is képes volt kiaknázni a politikában szélesebb értelemben jelen lévő millenniumi trendeket és a helyi politika

adta sajátosságokat. Bolsonarót bizonyos értelemben a korrupció nyomán elindult politikai baloldallal szemben gerjedt hullám juttatta el az elnökségig: sikeresen kamatoztatta a választók kiábrándultságát és a brazil társadalomban mélyen gyökerező konzervativizmust. Mind témáit, mind stílusát tekintve politikailag inkorrekt diskurzusa nagymértékében rezonált egy olyan társadalmi réteg érzéseivel, akiket a mainstream politika a demokratikus átmenet óta nem tudott megszólítani. Mindezzel sikerült magát olyan politikai kívülállóként ábrázolnia, aki képes a romlott politikai rendszer és erkölcsileg megingott társadalom megreformálására (Weber 2020, 20–21.).

A jelenlegi globális politikai színtéren számos olyan politikai szereplő található, akiről majdhogynem ugyanezeket lehetne elmondani. Bolsonaro elnökségét leggyakrabban Donald Trump, Rodrigo Duterte vagy éppenséggel Orbán Viktor esetével vetik össze. Ezen politikai szereplők tényked̄ését elképesztő figyelem övezte az elmúlt években: a leggyakrabban a populista, autoriter, esetenként szélsőjobboldali jelzőkkel határozzák meg őket a jelenlegi trendeknek megfelelően. Ezek a jelzők, részben éppen a túlzott használatuk és vitatott jelentésük okán, egyre inkább kiüresednek. Bár egy-egy szegmensében kétségtelenül képesek meghatározni ezt a politikában megfigyelhető hullámot, úgy tűnik, hogy a tendencia lényegének megragadására tulajdonképpen nem alkalmasak. Erre a helyzetre kínál alternatívát a PVD modellje, amely kritériumait szisztematikusan sorra véve a brazil politika empirikus analízise során úgy tűnik, hogy a keretrendszer segítségével Bolsonaro elnöksége leírható plebiszciter vezérdemokráciaként.

Összességében Bolsonaro elnöksége majd minden pontban a plebiszciter rezsimek radikális formájának felel meg. Ami a politikai vezetést illeti, Bolsonaro sikere egyfelől éppen a kollektív értékrendszer átalakítására tett kísérletében rejlik: abban, ahogyan mindazzal szemben pozicionálta magát, ami Brazíliában a demokratikus átmenet kezdete óta történt; ezzel hangot adva annak a széles társadalmi rétegnek, amelynek tagjai eddig kevéssé voltak a politikai folyamatok részesei. Sokan közülük

Bolsonaro felbukkanása előtt még csak nem is érdeklődtek a politika iránt, azonban az elnöksége során a politika több ponton is átalakult: egyrészt a közösségi média által közvetettből közvetlenné vált, másrészt pedig olyan új kollektív identitások és attitűdök kerültek terítékre, mint még korábban soha. Mindennek köszönhetően a politika elveszítette mediatizált és technokrata jellegét: közvetlenné, azonnalivá, perszonalizálttá és érzelmektől fűtötté vált. Bolsonaro a riválisát, Haddadot, illetve általában a politikai baloldal szereplőit a negatív kommunikációs kampánya középpontjába állította. A választási kampány azonban talán annyiban nem volt perszonalizált, hogy Bolsonaro nemcsak konkrét riválisait támadta, hanem a teljes baloldali politikai elitet, illetve kifejezetten a Munkáspártot. Saját, politikailag korábban jelentéktelen pártjának azonban a legkisebb szerep sem jutott már akkor sem – úgy tűnik, hogy a pártból való kilépése után az végképp ki is üresedett. Válságnarratívája egy elképzelt ideológiai harc a „kulturális marxizmus" és a „globális elit", illetve az ezekhez kapcsolt értékek ellen, amelyet a lokális vetületei által saját ízlése szerint gerjeszt hol jobban, hol pedig kevésbé. Diszkurzív elemeiben tehát Bolsonaro elnöksége radikális plebiszciter rezsimnek tekinthető. Ugyanakkor a közpolitika és hatalomgyakorlás dimenziójában már jóval mérsékeltebb képet kapunk. Bár a politikai kinevezések gyakorlatilag teljes egészében személyes kapcsolatokon és ideológiai egyetértésen alapultak, ennél többről aligha lehet beszámolni. Bolsonaro az alkotmányos és intézményrendszert tehát ez idáig nem formálta a saját képére.

Azt, hogy erre nyílik-e lehetősége később, a 2022-es választás hivatott eldönteni. Víziója azonban soha nem volt ilyen jellegű, hanem teljes egészében a társadalmi-politikai értékrend, normák és ideológia színterén maradt. Ebben a tekintetben azonban jelentős eredményt ért el, hiszen szignifikáns követői táborát identitásalapon képezte, politikai nézeteiket a politikai valóságról pedig folyamatosan konstruálta. A demokráciában és az addig regnáló baloldali politikai elitben csalódott választók, illetve azok, akiket a politika még csak meg sem tudott szólítani, korábban betöltetlen politikai űrt képeztek Brazíliában, amelyre építkezve Bolsonaro

új identitást tudott felkínálni az érintett rétegek számára. Kétségkívül ez tekinthető az elmúlt négy év legnagyobb eredményének. Ígéretei azonban beteljesületlenek maradtak mind a politika, mind a gazdaság színterén; a koronavírus kapcsán hozott döntéseit pedig hatalmas kritikai visszhang fogadta. Bár a politikai bázisa támogatását továbbra is élvezi, kérdés, hogy ez elég lesz-e a győzelemhez. A 2022-es választás adhatja meg a végső választ arra a kérdésre, hogy Bolsonaro korszakalkotó karizmatikus politikus-e, aki lehetőséget kap saját identitáspolitikai nézetei megszilárdítására, vagy csak egy intermezzo a brazil politikatörténetben.

Hivatkozott irodalom

Ação Educativa – Instituto Paulo Montenegro (2018): *Indicador de Alfabetismo Funcional – INAF Brasil 2018. Resultados preliminares.* Online: https://acaoeducativa.org.br/wp-content/uploads/2018/08/Inaf2018_Relatório-Resultados-Preliminares_v08Ago2018.pdf

Brito, Ricardo (2019): Brazil 'Car Wash' Corruption Probe Facing 'Worst Moment' as Establishment Fights Back. *Reuters,* 2019. szeptember 4. https://www.reuters.com/article/us-brazil-corruption-analysis/brazil-car-wash-corruption-probe-facing-worst-moment-as-establishment-fights-back-idUSKCN1VP2SR

Cesarino, Letícia (2019): On Digital Populism in Brazil. *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review,* 2019. április 15. Online: https://polarjournal.org/2019/04/15/on-jair-bolsonaros-digital-populism/

Chagas-Bastos, Fabrício H. (2019): Political Realignment in Brazil: Jair Bolsonaro and the Right Turn. *Revista de Estudios Sociales,* 69. 92–100. Online: https://doi.org/10.7440/res69.2019.08

Cowie, Sam – Dom Phillips (2018): Brazil faces calls for return to military dictatorship amid truckers' strike. *The Guardian,* 2018. május 30. Online: https://www.theguardian.com/world/2018/may/30/brazil-truckers-strike-protest-military-dictatorship

Daly, Tom G. (2019): Populism, Public Law, and Democratic Decay in Brazil: Understanding the Rise of Jair Bolsonaro. In *14th International Human Rights Researchers' Workshop: Democratic Backsliding and Human Rights, organized by the Law and Ethics of Human Rights (LEHR) Journal, 2-3 January 2019.* Online: https://clb.ac.il/wp-content/uploads/2018/12/Daly_Populism-Public-Law-Dem-Dec-Brazil_LEHR.pdf; https://doi.org/10.2139/ssrn.3350098

Evangelista, Rafael – Fernanda Bruno (2019): WhatsApp and Political Instability in Brazil: Targeted Messages and Political Radicalisation. *Internet Policy Review,* 8. 4: 1–23. Online: https://doi.org/10.14763/2019.4.1434

Faiola, Anthony – Marina Lopes (2018): 'Just like Trump': Bolsonaro leads Brazil's presidential race with right-wing populist pitch. *The Washington Post,* 2018. október 4. Online: https://www.washingtonpost.com/world/the_americas/just-like-trump-bolsonaro-leads-brazils-presidential-race-with-right-wing-populist-pitch/2018/10/04/c4ba3728-c65c-11e8-9c0f-2ffaf6d422aa_story.html%3fnoredirect%3don%26utm_term%3d.478aaaf5456f

French, John D. (2020): *Lula and His Politics of Cunning.* University of North Carolina Press. Online: https://doi.org/10.5149/northcarolina/9781469655765.001.0001

Júnior, João F. – Juliana Gagliardi (2021): Populism and the Media in Brazil: The Case of Jair Bolsonaro. In C. Kohl et al. eds.: *The Politics of Authenticity and Populist Discourses.* Cham, Palgrave Macmillan. 83–105. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-55474-3_5

Kingstone, Peter R. (2008): *Democratic Brazil Revisited.* University of Pittsburgh Press. Online: https://doi.org/10.2307/j.ctt6wr9x1

Lapper, Richard (2021): *Beef, Bible and Bullets: Brazil in the Age of Bolsonaro.* Manchester University Press. Online: https://doi.org/10.7765/9781526154019

Latinobarómetro (2016): *Libro de Códigos, Brasil, Distribución por Sexo y Edad.* Online: https://www.latinobarometro.org/latCodebooks.jsp

Lasco, Gideon (2020): Medical populism and the COVID-19 pandemic. *Global Public Health,* 15. 10: 1417–1429. Online: https://doi.org/10.1080/17441692.2020.1807581

Lopes, Marina (2018): In Brazil, nostalgia grows for the dictatorship – not the brutality, but the law and order. *The Washington Post,* 2018. március 15. Online: https://www.washingtonpost.com/world/the_americas/in-brazil-nostalgia-grows-for-the-dictatorship--not-the-brutality-but-the-law-and-order/2018/03/14/bc58ded2-1cdd-11e8-98f5-ceecfa8741b6_story.html

Magenta, Matheus – Juliana Gragnani – Felipe Souza (2018): How WhatsApp is being abused in Brazil's elections. *BBC News,* 2018. október 24. Online: https://www.bbc.com/news/technology-45956557

Mendonça, Ricardo F. – Renato D. Caetano (2020): Populism as Parody: The Visual Self-Presentation of Jair Bolsonaro on Instagram. *The International Journal of Press/Politics,* 26. 1. 210–235. Online: https://doi.org/10.1177/1940161220970118

Merkovity Norbert (2018): *A figyelemalapú politika a közösségi média korában.* Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézet. Online: https://nmhh.hu/dokumentum/196007/MK32web.pdf

Phillips, Dom (2018): Brazilian court barts Lula from presidential election. *The Guardian,* 2018. szeptember 1. Online: https://www.theguardian.com/world/2018/sep/01/brazilian-court-bars-lula-from-presidential-election

Power, Timothy J. – J. Timmons Roberts (1995): Compulsory Voting, Invalid Ballots, and Abstention in Brazil. *Political Research Quarterly,* 48. 4: 795–826. Online: https://doi.org/10.2307/448975

Ricz Judit –Nagy Sándor Gyula (2016): A brazil gazdasági válság: helyzetkép, okok és kiutak. *Külügyi Szemle,* 15. 3: 94–120.

Ruffato, L. (2019): Miért választotta Brazília a múlt emberét? *444.hu,* 2019. november 3. Online: https://444.hu/tldr/2019/11/03/miert-valasztotta-brazilia-a-mult-emberet

Salgado, Susana (2018): Online media impact on politics. Views on post-truth politics and postpostmodernism. *International Journal of Media & Cultural Politics,* 14. 3: 317–331. Online: https://doi.org/10.1386/macp.14.3.317_1

Schneider, Nina (2020): Bolsonaro in Power: Failed Memory Politics in Post-Authoritarian Brazil? *Modern Languages Open,* 1. 25: 1–11. Online: https://doi.org/10.3828/mlo.v0i0.324

Soltész Béla (2019): Brazília. In *Dél-Amerika a 21. században – társadalmi, gazdasági és politikai konfliktusok.* Budapest, Dialóg Campus. 41–59.

Souza, Marcelo Lopes de (2020): The land of the past? Neo-populism, neo-fascism, and the failure of the left in Brazil. *Political Geography,* 83. Online: https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2020.102186

Weber, Jeffery R. (2020): A Great Little Man: The Shadow of Jair Bolsonaro. *Historical Materialism,* 28. 1: 3–49. Online: https://doi.org/10.1163/1569206X-12342801

Ying, Xiu (2020): Alliance for Brazil Concedes Inability to Field Candidates in 2020 Elections. *The Rio Times,* 2020. február 28. Online: https://riotimesonline.com/brazil-news/brazil/politics-brazil/alliance-for-brazil-concedes-no-longer-running-for-the-2020-elections/

12. FEJEZET

Benedek István

POPULIZMUS ÉS KARIZMATIKUS PLEBISZCITER VEZETÉS A VISEGRÁDI ORSZÁGOKBAN: JAROSŁAW KACZYŃSKI ÉS ROBERT FICO

A tanulmány során a jelen kötet bevezető írásában és a szerzők által máshol részletesebben is bemutatott (Körösényi–Illés–Gyulai 2020) plebiszciter vezérdemokrácia (PVD) elméletének empirikus alkalmazhatóságát vizsgálom az 1989 és 2021 közötti Lengyelország és Szlovákia, konkrétabban pedig Jarosław Kaczyński (Lengyelország) és Robert Fico (Szlovákia) eseteire fókuszálva. A két ország kiválasztását és összehasonlítását nem csupán az országok földrajzi közelsége és a visegrádi együttműködésbeli tagságuk indokolja, hanem az is, hogy jelenleg egyik országot sem szokás teljes értékű demokráciaként leírni, sőt Lengyelország esetében a 2010-es évek második felében sokan jelentős visszaesést

regisztráltak a demokrácia minőségét tekintve[1] (Benedek 2021a, 2021b). A két vezetőről pedig elmondható, hogy mindketten meghatározó szerepet töltöttek be a vizsgált időszak során országuk politikai életében. A következőkben először a részletesebben is megvizsgált vezetők megfelelő kontextusba helyezésének érdekében a két ország legfontosabb politikai folyamatait vázolom röviden, különös tekintettel azokra az úgynevezett „millenniumi trendekre", amelyek a PVD kialakulását segíthetik. Ezt követően Kaczyński és Fico vezetői tulajdonságait fogom vizsgálni, kiemelve a közös és az eltérő jellemzőket, amelyek nyomán előbbit inkább a PVD radikálisabb, utóbbit pedig mérsékeltebb formájának lehet megfeleltetni. A módszertan kvalitatív megközelítésekre épül, amely során releváns eset- és országtanulmányok, valamint az egész régiót vagy annak egy részét vizsgáló komparatív szakirodalmak jelentik a kiindulópontot. Ezek mellett a vizsgált politikusok és pártjaik megszólalásai jelentik az elsődleges forrásokat. Ezeket esetenként különféle kutatóintézetek dokumentumai, think thank-elemzések, publicisztikák és egyéb médiaanyagok egészítik ki.

A lengyel és a szlovák politika 1989 után

Az ellenzéki Szolidaritás elsöprő sikerét hozó 1989-es „félszabad" választásokat követően a lengyel társadalom magas elvárásai mind a politikai, mind a gazdasági realitásokkal hamarosan éles összeütközésbe kerültek (Siemienska 2006). Nem is olyan meglepő, hogy az 1993-as

1 Míg 1989-et követően Lengyelország megítélése „konszolidált demokrácia" (Freedom House Nations in Transit, Bertelsmann Transformation Index) és „liberális demokrácia" (Varieties of Democracy) volt, addig ez az elmúlt évekre a „defektusos demokrácia" (BTI), „félig konszolidált demokrácia" (FH NiT) és „választási demokrácia" (V-Dem) kategóriákra módosult. Szlovákia esetében az 1990-es évek időszakát „részben szabadként" (Freedom House Freedom in the World) és „választási demokráciaként" (V-Dem) értelmezik, míg a 2000-es évektől „konszolidált" (FH NiT, BTI) vagy „liberális" (V-Dem) demokráciaként értékelik. Ugyanakkor a V-Dem a 2010-es évek közepétől Szlovákiát Lengyelországhoz hasonlóan ismét „választási demokráciaként" tartja számon. Az Economist Intelligence Unit demokráciaindexe mindkét országra „tökéletlen demokráciaként" tekint a 2000-es évek közepe óta.

választásokon az ország korábbi gazdasági teljesítményének visszaállítását hirdető kommunista utódpárt (SLD) vezette koalíció került hatalomra. Ugyan az 1997-es választást a poszt-Szolidaritás egységesülő jobboldala (AWS) nyerte meg, ám összességében a 2000-es évek közepéig a posztkommunista baloldal meghatározó szerepet vitt az ország irányításában. A növekedő gazdasági egyenlőtlenségek és a szegénység, valamint a privatizáció és a korrupciós botrányok iránti általános ellenszenv idővel azonban a posztkommunistákat is elsodorta. Az általános vélekedés ekkorra az lett, hogy a lengyel átalakulás kisiklott, amire a pártrendszer is radikális átalakulással reagált az ezredfordulón (Stanley 2020a, 171–172.). Ennek nyomán a 2000-es évek első felében az új radikális pártok megjelenése mellett átalakult a pártrendszer fő rendezőelve is: a korábbi posztkommunista/poszt-Szolidaritás törésvonal átadta a helyét az utóbbi táboron belüli megosztottságnak. Az egyik oldalon a nacionalista-konzervatív Jog és Igazságosság (PiS) pártja állt, Wałęsa elnök korábbi kancelláriavezetője, Jarosław Kaczyński és ikertestvére, az AWS-kormány korábbi keményvonalas igazságügyi minisztere, Lech Kaczyński vezetésével. A másik oldalt a többek között az akkor már szenátor Donald Tusk által alapított liberális-konzervatív Polgári Platform (PO) vezette.

2005-ben mind a parlamenti, mind az elnöki (Lech Kaczyński) választást a PiS nyerte meg, kormányt pedig végül 2006-ban azokkal a radikálisokkal (SO, LPR) alakított, akikkel az együttműködés addig tabunak számított. A kormányzati és társadalmi feszültségek nyomán azonban előrehozott választásokra került sor 2007-ben, amelyet követően már Donald Tusk (PO) alakíthatott kormányt. A következő évek a PiS delegálta elnök és a PO-párti kormányfő közötti konfliktusokról szóltak, aminek a 2010 tavaszán történt szmolenszki tragédia vetett ideiglenesen véget. Ennek során az Oroszországban történt repülőgép-katasztrófában az elnök és számtalan más, magas rangú vezető vesztette életét. Ikertestvére halálát követően a Jarosław Kaczyński vezette PiS mind az elnöki, mind a parlamenti választásokon vereséget szenvedett, majd az idősebb, ellentmondásos megítélésű pártelnök a későbbiekben formálisan háttérbe

húzódott. A 2015-ös választásokon viszont már a PiS jelöltje, Beata Szydło tudott győzni, ráadásul a rendszerváltás óta először lett a kormányzó pártnak egyedül többsége mind a Szejmben, mind pedig a Szenátusban. Sőt abban az évben a párt jelöltje (Andrzej Duda) nyerte az elnökválasztást is. Ezt követően a példátlan politikai mozgástérhez jutó PiS nem csupán a kampánybeli szociális ígéretei végrehajtásának, hanem a bíróságok, a közmédia és a közigazgatás nagyszabású átpolitizálásának is nekilátott. Az illiberális fordulatra az Európai Unió előbb a jogállamiságvédelmi mechanizmus (2016), majd a 7-es cikk szerinti eljárás (2017) megindításával reagált, miközben belföldön rendszeresek voltak a kormányellenes tüntetések. Az alkotmányozó többség hiánya, az EU fellépése és az országra jellemző erőteljes nyugati irányultság jelentős korlátokat jelentett a kormányzati akarat számára.

A visegrádi négyek többi országához képest Szlovákia az 1990-es években „anomáliának" számított a demokratizáció tekintetében, ugyanis Vladimír Mečiar miniszterelnöki ciklusai alatt (1990–91, 1993–94, 1994–98) jelentősen autokratikus irányba mozdult el (Mihalikova 2006). Az 1989-es „bársonyos forradalom" során belügyminiszterként rendkívül népszerűvé váló Mečiar és pártja, a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS) vezette kormányok többek között átvették a hatalmat a biztonsági szolgálatok (és azok ellenőrző szervei), az állami média és a privatizációs folyamatok felett, több esetben látványosan áthágták a jogi kereteket. Az eszköztár a megfélemlítéstől több bizonyíték alapján egészen az emberrablásig és a gyilkosságokig terjedt (Deegan-Krause 2013). Az autokratikus politikai folyamatok és az elitkonszenzus látványos hiánya az észak-atlanti integrációt is hátráltatta egészen az ezredfordulóig. Mečiar sokáig megosztott ellenzéke végül az 1998-as választások során egyesülve elérte a mečiarizmus bukását, és a korábbi ellenzék közel kétharmados parlamenti többséget szerzett Mikuláš Dzurinda vezetésével. Bár a korábban jegelt nyugati integrációs folyamatok (NATO, EU, OECD) is felgyorsultak, a tovább élő korrupció és a tömeges munkanélküliség gyorsan letörte a korabeli optimista hangulatot. A korábbi eklektikusabb

szivárványkoalíciót a 2002-es választásokon egy ugyancsak Dzurinda vezette jobbközép kormány váltotta, amely bizonyos értelemben fordulópontnak is tekinthető, hiszen ekkor már elsősorban Európa- és piacpárti vezetőkre szavaztak a választók (Bakke–Sitter 2005).

Robert Fico és pártja (SMER-SD) eddigre átvette a pártpaletta balközép oldalát, magát szociáldemokrata erőként meghatározva előbb erős korrupcióellenes, később inkább szociális üzenetekkel vált népszerűvé. Ez utóbbi jól rezonált az állami beavatkozást és paternalizmust jól viselő, az életszínvonal érdekében azt kifejezetten igénylő szlovák politikai kultúrával (Mihalikova 2006). Az első Fico-kormány (2006–2010) a rendpárti és sok esetben kisebbségellenes törésvonalra (Redžić–Everett 2020, 249.) épített retorikája és a hatalomgyakorlási módszerei miatt a Nyugat szemében egyfajta „Mečiar-light" volt, azonban a mečiarizmus valódi visszatérése nem bizonyult valós várakozásnak (Deegan-Krause 2013). Ugyanakkor a harmadik, immáron négypárti koalíciós Fico-kormány (2016–2018) érdemi lépéseket tett a politikai nyilvánosság korlátozása és a hatalommegosztás rendszerének gyengítése irányába, miközben jellemző lett a nyílt klientelizmus (Bertelsmann 2020). Ez a helyzet – kombinálva a korrupció témájával – eszkalálódott Ján Kuciak újságíró és menyasszonyának 2018-as meggyilkolásával, aki a politikai elit és a maffia közötti összefonódásokat kutatta halála előtt. A médiaszabadságot, illetve korrupciómentes demokráciát követelő, országszerte meginduló tiltakozások végül Fico antielitista arculatának hiteltelenedéséhez és párttársa, Peter Pellegrini miniszterelnöki kinevezéséhez vezettek. A politikai folyamatok középtávon Fico és a SMER-SD további gyengülésével (Nemčok–Spáč 2020) és a 2020-as választásokon a rendkívül harsány elit- és korrupcióellenes hangot megütő Igor Matovič és pártja (OĽaNO) választási győzelmével jártak.

Millenniumi trendek

A két ország rövid kontextualizálása alapján látható, hogy mind Lengyelországot, mind Szlovákiát számtalan olyan politikai folyamat jellemzi, amely kedvező a PVD létrejötte és működése szempontjából. Az egyik legfontosabb ilyen jellegű közös jellemzőnek az tekinthető, hogy mind Kaczyński, mind a Fico felemelkedését nagyban segítette az a tény, hogy hatalomra kerülésüket megelőzően mind a lengyel, mind a szlovák választási rendszer arányos, míg a pártrendszer rendkívül fragmentált volt, sőt a szlovák jelenleg is annak tekinthető. A lengyel esetben a pártrendszer az 1990-es évek extrém pluralizmusa után – ahol a koalíciókötéseket a korábbi rezsimhez való viszonyulás jelentette törésvonal határozta meg (Grzymala-Busse 2001) – a 2000-es években konszolidálódott (legalábbis a mainstream pártok esetében) (Stanley 2020a), miután a pártpolitikát domináló poszt-Szolidaritás két blokkja (PiS, PO) közötti választói átjárás és volatilitás minimálisra csökkent (Stanley–Markowski–Cześnik 2021). Szlovákiában a polarizált pluralista pártrendszer, amelyet a jobbközép pártok fragmentáltsága mellett általában egy nacionalista vagy baloldali tábor dominál (Bakke–Sitter 2005; Bertelsmann 2020), nem csupán az ezredfordulón (Mihalikova 2006), hanem jelenleg (Sekerák 2019) is rendkívül fluid, miközben a szlovák szavazók mind a mai napig relatíve nagy volatilitással jellemezhetők (Gherghina 2015, 156.). Ezt erősíti az is, hogy Szlovákiában meglehetősen kevés társadalmi törésvonal figyelhető meg (Redžić–Everett 2020, 249.), amely a társadalomba beágyazatlan pártok (Mihalikova 2006) számára egyfajta intézményes instabilitással jár (Marušiak 2017, 179.). Ennek köszönhetően választásról választásra rendszeresen feltűnnek politikai újoncok és alternatív kihívók, miközben a szintén fiatalnak mondható „régi" pártok gyakran omlanak össze (Marušiak 2017, 179–180.).

Ezzel – és így némileg a PVD-t megalapozó millenniumi trendekkel – ellentétben, Lengyelországban több tartós és erős törésvonalról lehet beszélni már Kaczyński hatalomra kerülését megelőzően is. A „befagyottnak" tekinthető vallási és földrajzi törésvonalak történeti gyökerűek

(Redžić–Everett 2020; Deegan-Krause 2013), amelyek a poszt-Szolidaritás erőinek hatalomra kerülésével a 2000-es évekre a kommunizmushoz való viszony elhalványuló és átalakuló törésvonalával együtt alárendelődtek egy – a rendszerváltás óta ugyan jelen lévő (Jasiewicz 2010), de dominánssá csak a második évtizedben váló – liberális és EU-párti, valamint egy nacionalista-katolikus tábort tartósan megosztó bal-jobb törésvonalnak (Stanley 2013; Jaskiernia 2017). A törésvonalak „kiolvadása" (Mair 2013) helyett így legfeljebb azok átalakulásáról beszélhetünk. Ennek nyomán a 2000-es évek közepe óta Lengyelország egy kevésbé vallásos, de urbánusabb, magasabban képzett és jobb szocioökonómiai státusszal bíró (PO), valamint egy ezzel ellentétes (PiS) választói csoportra szakadt ketté (Szczerbiak 2008, 27.; Stanley 2013, 188.), amelyek között a polarizáció mértéke a 2010-es évekre jelentősen megnőtt (Bertelsmann 2020), amiben kitüntetett szerepe van a részletesebben is megvizsgált Jarosław Kaczyńskinak és a PiS-nek.

Ezeken felül közös vonása a két országnak az a trend, hogy a politikai élet egyik fő témájává a 2000-es évek óta a korrupció jelensége vált, amely Szlovákiában a 2012-es választások óta különösen meghatározó (Deegan-Krause 2013). Mind a két vezető harcias antikorrupciós diskurzussal és a politikai-gazdasági status quo kihívójaként jelent meg, sőt Szlovákiában Ficóval szemben is éppen ezzel léptek fel sikeresen a 2010-es évek második felében (például az Igor Matovič vezette OĽaNO), különösen a Kuciak-féle gyilkosságot követően. Hatalomra kerülve Kaczyński jobban meg tudta őrizni hívei szemében az antielitista imázsát, amit az is segített, hogy a 2010-es években tudatosan visszavonult az első vonalból (igaz, 2020 ősze óta miniszterelnök-helyettes), és a pártelnöki pozícióból irányít (Hartliński 2019). Ennek nyomán Lengyelországban ugyan a 2010-es években szintén több protestpárt is feltűnt, ám a későbbiekben mind a liberális Palikot Mozgalma, mind a nacionalista-populista Kukiz'15 áttörő sikerek nélkül rövidesen marginalizálódott, miközben az antikorrupciós és így áttételesen az antielitista diskurzus a PiS sikerének továbbra is a meghatározó része.

Kifejezetten a PVD számára kedvező feltétel a politika perszonalizációjának jelensége, amely mind Lengyelország (Redžić–Everett 2020;

Dobek-Ostrowska 2019; Stanley–Cześnik 2019, 72.), mind Szlovákia (Deegan-Krause 2013; Marušiak 2017, Hloušek 2015) esetében megfigyelhető. A lengyel politikai élet egyre inkább perszonalizálttá válásában (Stanley–Markowski–Cześnik 2021) kiemelt szerepe van a PiS-nek. Hasonlóképpen, a folyamatosan mozgásban lévő szlovák pártrendszer olyan pártvezetők személyére épül, akik kulcsfontosságúak a választási kampányokban. Az átalakulásban történt jelentős mértékű csalódottság számottevő intézményes bizalomhiánnyal és a perszonális politika támogatottságával párosult. Fico, és később Matovič is a perszonalizáció motorjainak számítottak (Deegan-Krause 2013; Hloušek 2015), miközben Fico esetében a prezidencializáció (Poguntke–Webb 2005) jelensége is megerősödött (Marušiak 2017). Matovič pártja (OĽaNO) már kifejezetten a pártellenes társadalmi attitűddel és a perszonális politika iránti igény felvállalásával tett szert jelentős mértékű népszerűségére (Marušiak 2017). A politika perszonalizációjának jelenségét mindkét országban a média tabloidizálódása, illetve általában a politika mediatizációja és infotainment jellegűvé válása egészíti ki. Lengyelországban ezek a folyamatok már a 2000-es évek eleje óta megfigyelhetők (Dobek-Ostrowska 2019), míg Szlovákiában a kampányok „amerikanizálódása" különösen Iveta Radičová 2009-es elnökválasztási kampánya óta jellemző (Žúborová 2015).

A politikai vezetők és követőik közti közvetlen kapcsolat megerősödésével párhuzamosan a média átpolitizálódása is megfigyelhető, igaz, a két ország tekintetében eltérő mértékben. Szlovákiában nemcsak Mečiar, de Fico is komoly lépéseket tett a médiaszabadság korlátozásának irányába, amely az utóbbi években a Kuciak-féle gyilkosságot követően némileg ismét felerősödött (Fico a „médiaterror" megfékezésének szükségességét hirdette), ám a jelenlegi szlovák politikai nyilvánosság alapvetően szabadnak és sokszínűnek tekinthető. Ezzel szemben a lengyel esetben a fékek és ellensúlyok rendszerének leépítését a nyilvánosság és a kulturális szféra pluralizmusa elleni kormányzati harc egészítette ki Kaczyński és a PiS vezetésével a „repolonizáció" jelszavával. Ennek nyomán 2015-től kezdve a lengyel médiaszabadság mértéke jelentős mértékben csökkent, különösen a kormány által közvetlenül

uralt közmédia, valamint az általa közvetetten felvásárolt regionális újságok és az azokhoz tartozó online portálok tekintetében (Bertelsmann 2020; Coppedge et al. 2021). Emellett az öncenzúrára való hajlandóságot a kormány a szabályozási és adózási keretek megváltoztatása révén a tőle független médiumok esetében is növelni tudta (Riporterek Határok Nélkül 2021). A média erőteljes átpolitizáltsága így a politikai valóság közösen osztott percepciójának gyengülésével és a polarizáció erősödésével járt Lengyelországban.

Variációk PVD-re: Jarosław Kaczyński és Robert Fico

Lengyelország és Szlovákia politikai kontextusának és legfontosabb trendjeinek felvázolását követően a továbbiakban a két vezető legfőbb jellemzőit fogom megvizsgálni és összehasonlítani. A PVD releváns aspektusait három csomópont köré szervezve fogom elemezni. Előbb a politikai helyzet, a karizma és a vezetők által használt diskurzus dimenzióira fókuszálok, ahol a válság természete lesz a kiindulási pont, amely meghatározó mind a karizma, mind a populista diskurzusok konkrét tartalmi vonatkozásai szempontjából. Ezt követően a vezetők és a követőik közötti viszony kerül előtérbe a képviselet, az elszámoltathatóság és az állampolgárokkal való kapcsolat témái nyomán. Végezetül a hatalomgyakorlás módját igyekszem röviden megragadni a két vezető esetében a politika *politics, polity* és *policy* (politikai cselekvés és küzdelem, intézményrendszer, közpolitika) szintjein, külön hangsúlyt fektetve az informális tényezőkre.

Politikai helyzet, karizma és diskurzus

Jarosław Kaczyński és a PiS a 2000-es években a „törvény és rend" mellett elsősorban a dekommunizáció jelszavával lépett fel, utóbbi az 1997-es lusztrációs törvény után került újra előtérbe. Kaczyński volt egyúttal a kisikl(at)ott rendszerváltás tézisének legnagyobb hirdetője. Szerinte a valódi hatalom a reformkommunisták és a Szolidaritás liberális szereplői

hálózatának *(układ)* kezében van, akik az átmenetet a saját érdekeik mentén tárgyalták és vezényelték le egymással összejátszva, és kizárva minden más alternatívát az államigazgatás, a média és a piac szférájából (Stanley 2013, 183.). Ennek köszönhetően a 2005-ös választások a lengyel demokrácia jövőjéről szóló csataként lettek prezentálva a populista és az establishment pártjai, valamint az „átmenet győztesei és vesztesei" között (Stanley–Cześnik 2019, 72.). A 2000-es évek közepén a kormányfői és elnöki széket is megszerző Kaczyński-fivérek az „elitek hálózatával" szemben az „átlagemberek és átlag lengyelek" érdekeinek megvédését hangoztatták. Idővel a populizmus tekintetében a koalíciós partnereit is túlszárnyaló és azok legfőbb üzeneteit magába integráló PiS a sokasodó kritikák hatására tovább finomította az ellenségképét, amelynek központjában a liberálisok alkotta „hazug elit", a liberális jogászok mint „bűnözők védelmezői", valamint az előbbiek szövetségesei a médiában és az akadémiai életben, azaz az „álértelmiségiek" álltak (Szczerbiak 2008, 27.; Stanley 2013, 188.). A szmolenszki tragédiát követő 2010-es elnökválasztás elvesztéséből az életben maradt Jarosław Kaczyński azt szűrte le, hogy a tragédia nyomán előállt konszenzuálisabb politikai hangulatot újra egy durvább hangnemmel kell felváltania. Ennek nyomán bojkottálta a győztes Komorowski elnöki beiktatását, őt és Tuskot vádolva morális felelősséggel a Szmolenszkben történtekért, amely „valódi történetének feltárására" építette Kaczyński a következő másfél évét (Stanley–Markowski–Cześnik 2021, 55.). Időközben a Tusk-féle kis lépések reformjait egyre radikálisabban kritizáló PiS-ből a mérsékeltebbek ki is váltak.

A 2015-ös parlamenti és elnökválasztások megnyerésekor már nem a frontvonalból, hanem a PiS pártelnöki székéből irányító Kaczyński sikeresen alakította ki magáról az egymással versengő hálózatokat uraló „erős ember" (Sata–Karolewski 2020) és a „nemzet mindenható és bölcs atyjának" (Żuk 2020) karizmáját. Már Lech Kaczyński 2005-ös elnökválasztási kampányplakátján is az „erős elnök, igazságos Lengyelország" üzenete szerepelt, amelyet, ahogyan a néhai elnök erre épülő karizmáját is, ikertestvére halála után Jarosław Kaczyński sikeresen tudott a maga számára

átörökíteni. Összességében tehát elmondható, hogy a Kaczyński fivérek vezette PiS a populista diskurzusát a politikai (korrupció, az állam foglyul ejtése, a posztkommunista elit befolyása), a gazdasági (egyenlőtlenségek) és a kulturális (autentikus lengyel identitás és az azt veszélyeztető kozmopolitizmus és migráció, valamint az őket támogató EU és különösen az Európai Bizottság) szférában jelentkező komplex válságra építi (Stanley–Cześnik 2019; Sata–Karolewski 2020). Az átfogó válságnarratíva egy rendszerszintű patológiára, a „kisiklatott rendszerváltás" tézisére épül, amellyel szemben a PiS azt a percepciót igyekszik kelteni az állampolgárokban, hogy a politikai csatákat a párt inkább elveszíti, és a nehezen elért eredményeket mindegyre felborítják az ellenfelek (Stanley–Cześnik 2019), ezáltal folyamatosan egzisztenciális fenyegetettség alatt áll a politikai közösség.

Az 1. táblázatban olvasható összefoglalóból is jól látható, hogy az eddigiektől eltérően Fico karizmája és alkalmazott diskurzusa egy mérsékeltebb politikai helyzethez, a politikai közösség endogén jellegű krízisehez, elsősorban a korrupció jelenségéhez kapcsolódik, amellyel a követői szemében rendkívülinek ható egyéni képességeivel száll harcba. A Dzurinda-kormány idejében népszerűvé váló Fico karizmája már Mečiartól eltérően nem Szlovákia önálló nemzetállami létezésére épült, hanem az országot átható korrupciós és szociális krízis megoldására. Míg Mečiar – Kaczyńskihoz hasonlóan – még a szlovák „nemzet atyjaként" definiálta magát (Spáč 2012, 241.),[2] aki képes Szlovákiát megvédeni a nemzet ellenségeitől egzisztenciális küzdelme során (Deegan-Krause 2013, 270.), addig Fico karizmája az összes korábbi önző és korrupt elitet egyszerre elítélő, illetve a hatalomhoz korábban nem hozzáférő és

2 „Nemzetalapító" karizmájához nagyban hozzájárult az is, hogy 1993. január elsején ő jelentette be az önálló szlovák nemzetállam megalakulását. A csehszlovák föderáció „bársonyos válásakor" Mečiar hamarosan az önálló Szlovákia legharcosabb hívévé válva előbb „a cseh elit", majd az „antiszlovák elit" elleni (Albert 2007; Just 2007) magyar- és romaellenes üzenetekkel tarkított szuverenista-populista diskurzust használva (Mudde 2000, 49.) a nép érdekeinek egyedüli valódi képviselőjeként tüntette fel magát (Skolkay 2000).

mindaddig ignorált egyszerű polgárokat egyesítő népvezér figurájára épült (Deegan-Krause 2012, 197.).

Vezetők/ Vizsgált dimenziók	Jarosław Kaczyński	Robert Fico
Politikai helyzet	*rendkívüli válság* alapjaiban „félresiklott rendszerváltás"	*endogén krízis* átható korrupció és szociális válság
Karizma	*a nemzet mindenható és bölcs atyja*	*egyszerű polgárokat egyesítő népvezér*
Diskurzus	*populista* „az átlagemberek és átlag lengyelek védelmezője" fő ellenségkép: a máig tovább élő posztkommunista elitek és belföldi és külföldi (EU) szövetségeseik	*populista* „néptömegek érdekeinek védelmezője" fő ellenségkép: idegen és önző érdekeket kiszolgáló összes addigi korrupt elit és a jelenlegi ellenzék
Képviselet	*plebiszciter* extrém fokú polarizáció és identitáspolitika	*plebiszciter* magas fokú polarizáció és identitáspolitika
Elszámoltathatóság	*személynek szóló és kötetlen felhatalmazás* közvetítő elemek leértékelése és korlátozása (részben közvetett, gazdasági módszerekkel)	*személynek szóló és kötetlen felhatalmazás* közvetítő elemek leértékelése és korlátozása (főként közvetett, jellemzően gazdasági és adminisztratív módszerekkel)
Kapcsolat az állampolgárokkal	*közvetlen* hagyományos formák jellemzően (tévébeszédek)	*közvetlen* hagyományos és modern formák

Vezetők/ Vizsgált dimenziók	Jarosław Kaczyński	Robert Fico
Hatalomgyakorlás módja	*politics: transzformatív (populista)* *polity: magas fokú politikai mozgástér* formális keretek kihasználása, tágítása és informális dimenziókkal való kiegészítése (klientelizmus, prebendalizmus) *policy: radikális*	*politics: transzformatív (populista)* *polity: kisebb politikai mozgástér és rekonstrukciós szándék* formális keretek enyhe feszegetése, informális dimenziókkal való kiegészítése (klientelizmus, patrimonializmus) *policy: ambivalens*

1. táblázat: A két vezető a PVD modelljében
Forrás: a szerző szerkesztése

A 2000-es években Fico fő establishmentellenes üzenete szerint „ahogyan loptak Mečiar alatt, ugyanúgy lopnak Dzurinda alatt" (Spáč 2012, 243.). Ebből a helyzetből kívánt kiutat mutatni erős korrupcióellenes és szociális intézkedésekkel, ami már a nevében (SMER-SD – Irány-Szociáldemokrácia) is megjelent. Fico szerint a bonyolult és igazságtalan világban csak az biztosítja az ország túlélését, ha „ragaszkodunk a szlovák nemzetállam érdekeihez, és összefogunk akár jobboldalon, akár a baloldalon, vagy középen állunk" (Meseznikov 2008, 14.). Fico vezetésével a SMER-SD „szociális retorikája" igyekezett a pártot a néptömegek érdekeinek védelmezőiként, míg az ellenzéket a gazdag emberek képviselőiként bemutatni, előbbihez a „szlovák" és „nemzeti", utóbbihoz a „nem nemzeti" és „idegen" kategóriákat társítani (Mesežnikov et al. 2008, 113., 115.). Utóbbiakkal idézi a „populista demagóg figurájának kvintesszenciájaként" (Mudde 2000, 49.) emlegetett Mečiart, akinek populista diskurzusában nem csupán a kisebbségek voltak a(z idegenellenes) támadások célpontjai, hanem Ficóhoz hasonlóan a korábbi kormányok és elitek is, valamint a „kifinomult, túlképzett és urbánus" értelmiségiek (Mesežnikov et al. 2008, 108.).

Fico korrupcióellenes és népvezéri karizmája egészen a 2018-as Kuciak-féle gyilkosságokig alapjaiban töretlen maradt, ám azt követően, hogy a korrupciós szálak a kormányzat legmagasabb szintjéig is elértek, rövid idő alatt összeomlott (Nemčok–Spáč 2020, 261.). Olyannyira, hogy a 2020-as szlovák parlamenti választásokon már a korrupció- és elitellenes üzeneteiben Ficót is erőteljesen támadó Igor Matovič – aki a moffitti (2016) értelemben vett populista stílus, a mainstream által tabudöntögető „rossz modorként" értelmezett magatartás egyik eklatáns példája[3] – és a 2011-ben alapított pártja (OĽaNO) lett a legnépszerűbb (a szavazatok 25%-át megszerezve). Matovič és az OĽaNO komoly kritikákat fogalmazott meg a szlovák demokrácia gyakorlati működésével kapcsolatban, amelyet szerintük az önző és korrupt elitek sajátítanak ki (Gyárfášová 2018, 121.), és amelyben Fico felelőssége elsődleges, hiszen „tolvajokat véd" (állt parlamenti meghallgatásakor Matovič pólóján), miközben miatta „omladoznak az utak, a kórházak és az iskolák" (Kohutova–Horvat 2018; Sekerák 2019).

A fentiek alapján megállapítható, hogy Kaczyński inkább a PVD radikális típusához, míg Fico inkább a mérsékelt típusához sorolható. Ugyanis előbbi egy átfogó patológiára és permanens rendkívüli válságra, azaz az alapjaiban „félresiklott rendszerváltás" megoldására építi rendkívüli karizmáját megcélozva az egzisztenciális fenyegetettség alatt álló politikai közösség értékrendszerének átalakítását, ezzel szemben Fico esetében egy endogén módon kezelhető korrupciós és szociális krízisnek a személyes kvalitásai nyomán történő megoldása, majd a politika normál állapotának megteremtése a cél.

3 Matovič korrupcióellenes aktivistaként és radikális showmanként fellépve (Hloušek et al. 2020) sokszor tudatosan vulgáris módon (Kazharski–Makarychev 2020) mutat rá arra, hogy a szlovák társadalom számára a demokrácia absztrakt formája önmagában nem kielégítő. Karizmája egy olyan outsider szerepéből fakad, aki egy olyan gátlástalan politikai performanszot kínál, amelyben politikai fenegyerekként *(enfant terrible)* rántja le a leplet a szlovák politika valóságáról, és aki rossz modorával rendszeresen megzavarja a politikai élet normális menetét (Kazharski–Makarychev 2020, 181–182.; Hloušek et al. 2020, 101.). A pártjában is komoly fluktuációt okozó magatartása nyomán a vezetéknevéből és a szlovák *blazon* (őrült, bolond) szó kombinációjából eredő Blaznovic becenévvel is gyakran illetik.

Képviselet, elszámoltathatóság és állampolgári kapcsolatok

A vezetők és a követőik közötti viszony kapcsán elmondható, hogy Jarosław Kaczyńskit az állampolgárokkal való közvetlen kapcsolatok kialakítására való törekvés jellemzi, többek között rendszeres tévébeszédek keretében. Ezek hatását Kaczyński a pártja centralizációjával is igyekszik növelni. A PiS-t, amelynek Kaczyński 2003 óta elnöke, és amelyet már a kezdetek óta erős prezidencializálódás jellemez (Hloušek 2015, 286.), rendkívüli mértékben volt képes uralma alá hajtani (Jasiewicz 2008). A politikai nyilvánosság ellenőrzését Kaczyński a közmédia és annak felügyeleti szervei „megtisztítása" mellett az „újralengyelesítés" jelszavával a magánmédiumok feletti kontroll megszerzésével igyekszik biztosítani, aminek köszönhetően jelentősen csökkent a sajtószabadság mértéke Lengyelországban az elmúlt években (Riporterek Határok Nélkül 2021). A mind inkább ellenőrzött politikai nyilvánosságban a független igazságszolgáltatás gyengítése érdekében 2017-ben egy széles körű hadjárat indult a bírók ellen, amely mind a felsőbb, mind az alsóbb bíróságok tekintetében meglehetősen sikeresnek bizonyult (Bertelsmann 2020). Az ellenőrzés alá vont és a PiS legfőbb üzeneteit továbbító közmédia jelentős szerepet játszik az ellenzéki kritikák delegitimálásában és a nyugodt és hozzáértő kormány imázsának kialakításában (Stanley–Cześnik 2019, 81.), egyúttal csökkentve a demokratikus elszámoltathatóság mértékét.

Hasonlóképpen, Kaczyński a független civil társadalom szerepét csökkenti az állami támogatások megvonásával és rendszeres, őket támadó rágalmazó kampányokkal, miközben a kormányhoz közel álló szervezetek számtalan formában kapnak támogatást (Stanley 2020b). Ez pedig visszahat a populista diskurzus sikerére, ugyanis a PiS a lefojtott és saját használatra kalibrált civil társadalom és politikai nyilvánosság segítségével sikeresen dominálja a politikai diskurzusokat, és terjeszti kizáró identitásalapú politikai üzeneteit (Sata–Karolewski 2020). Utóbbiakkal nem csupán szélsőségesen polarizálja a társadalmat (a belföldi ellenzéket összekötve a nemzetközi ellenfelekkel, kizárva őket egyúttal

a legitim módon politizálók köréből), de jelentős mértékű állampolgári támogatottságot is biztosít magának. Ezzel pedig a perszonalizáció és prezidencializálódás erősödő trendjeivel párhuzamosan a képviselet logikája is elmozdult egy személynek szóló, morális és exkluzív irányba.

A Fico uralta SMER-SD esetében már a 2006 és 2010 közötti ciklusban is, de 2012 után különösen jellemző volt a prezidencializálódás (Hloušek 2015, 293.), amely a 2010-es években már bizonyos mértékig a Mečiar-féle HZDS-t (Mesežnikov et al. 2008, 118.) idéző „egyszemélyes pártnak" tekinthető. Az 1999 végén alapított párt első néhány évében még sokkal lazább szervezeti struktúra volt jelen, amely megkönnyítette Fico számára a választókkal való közvetlen kapcsolat kialakítását (Spáč–Havlík 2015). A 2010-es években Fico a hagyományos kommunikációs formák mellett a *social media,* azon belül is a Facebook segítségével igyekezett fenntartani a közvetítéstől mentes kapcsolatot a követőivel (Heckova–Veselý 2018). Ekkorra Fico személye a szlovák közvélemény polarizációjának egyik kulcstényezője lett (Hloušek 2015, 285.), igaz, ez sem állította meg a választói részvétel csökkenő tendenciáját (Deegan-Krause 2012). A parlament Mečiarra jellemző (Haughton 2001) leértékelésével szemben Ficót inkább (ebben viszont követve elődjét) a közvetítő intézmények gyengítése jellemezte, ugyanis kevés tiszteletet mutatott a sajtószabadság és a civil társadalom iránt is (Bertelsmann 2020). Előbbi már az első ciklusában is megfigyelhető volt a sokat vitatott 2008-as sajtótörvénye nyomán, amelyet többek között a „bulvársajtó hazugságainak" megfékezésével indokolt a kormányfő. A 2018-as tüntetések kapcsán Fico már politikusellenes „médiaterrorról" beszélt a Kuciak-gyilkosságot övező médiafigyelem kapcsán, amely miatt újfent egy sajtótörvényt kezdeményezett. Ezzel együtt is, a 2010-es években mind a civil társadalom, mind a politikai nyilvánosság alapvetően szabadnak tekinthető Szlovákiában (Coppedge et al. 2021; Riporterek Határok Nélkül 2021), és Fico populizmusa (Mečiartól eltérően) nem járt a demokrácia jelentős mértékű eróziójával (Deegan-Krause 2012, 197.). Kaczyńskitól eltérően Ficót kevésbé jellemzi az a fajta

extrém mértékű polarizáció, amely az 1990-es években Szlovákiában még sokkal inkább jelen volt.

Összességében elmondható, hogy a politikai képviselet plebiszciter jellegű, illetve a személynek szóló és kötetlen felhatalmazás irányába mutat mind Kaczyński, mind Fico esetében, valamint mindkét vezetőre jellemző, hogy az állampolgárokkal való közvetlen kapcsolatok kialakítására törekednek. Utóbbihoz kapcsolódóan a közvetítő csatornák, különösen a pártok, a civil társadalom és a politikai nyilvánosság szerepét és autonómiáját leértékelik, korlátozzák. Ugyanakkor a képviselet, az elszámoltathatóság és az állampolgárokkal való kapcsolat terén Kaczyński valamennyivel közelebb áll a PVD radikális típusához, mint Fico, aki inkább a mérsékelt típushoz sorolható. Ennek oka, hogy az előbb említett hasonlóságokon túl Kaczyński nagyobb mértékben korlátozta a közvetítő intézményeket, amivel jelentősebb mértékben csökkentette az elszámoltathatóságát, miközben jobban jellemzi az is, hogy a politikai ellenfeleit a közösség egzisztenciális veszélyeként láttatja, ezáltal kifejezetten extrém mértékű polarizáció kapcsolható hozzá és pártjához.

A hatalomgyakorlás módja

Az eddigiek alapján kijelenthető, hogy mind Kaczyński, mind Fico leírható a weberi karizmatikus és legális-racionális legitimációs források kombinációjára támaszkodó PVD modelljével. A formális demokratikus intézményeken és más csatornákon történő plebiszciter visszacsatolás mindkettejük esetében kiemelt jelentőségű, hiszen Kaczyński és Fico is a népakarat többé-kevésbé kizárólagos képviselőiként prezentálja magát, jelentős választási sikereket felmutatva, többek között a transzformatív-populista vezetési stílusuknak köszönhetően. Fontos megjegyezni, hogy a PVD-t jellemző karizmatikus legitimáció eredendően autoriter tartalma (Weber 1987, 271–273.; Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 38–41.) a hatalomgyakorlás módjára is kihatással van: formális szempontból az adott keretek feszegetése és bizonyos mértékű rekonstrukciója, informális

szempontból pedig azok megkerülése a jellemző a vizsgált vezetők esetében. Ugyan az elmúlt évtizedekben többnyire meglehetősen fragmentált és fluid a pártrendszer Szlovákiában, illetve az alapvetően arányosnak tekinthető választási rendszer mindkét esetben inkább szűkebb politikai mozgásteret indukálna a mindenkori vezetők számára, azonban ezt a vizsgált vezetők jelentősen növelni tudták. Annak ellenére, hogy egyikőjük pártja sem rendelkezett egyedül alkotmányos többséggel a kormányzati ciklusaik során, sőt csupán Fico 2012–2016-os ciklusában és a Kaczyński-féle PiS 2015 óta eltelt időszakában beszélhetünk arról, hogy a pártjaik egyedül megszerezték a törvényhozás többségét. A mozgástér formális kereteit növelő Kaczyński a hatalmát nem csupán az olyan közvetítő csatornák, mint a saját pártja, a civil társadalom vagy a politikai nyilvánosság korlátozásával, hanem a hatalomgyakorlás informális csatornáinak felhasználásával is tovább növelte.

A 2015-től a lengyel politikai életet dominálló PiS a politikai aréna olyan mértékű átalakításába kezdett, amely nyomán az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet által még szabadnak és tisztességesnek értékelt 2015-öst már olyan választások követték 2019-ben (parlamenti) és 2020-ban (elnöki), amelyekkel kapcsolatban komoly aggályokról írt a szervezet (OSCE 2020). A nemzetközi kritikák elsősorban a PiS felé lejtő politikai nyilvánosság és az állami erőforrásokkal visszaélő kormánypárti politikusok jelenségének szólnak. Formálisan ugyan létezik a hatalommegosztás intézménye, azonban az egyoldalú politikai helyzet – ugyanis az immáron sokkal kevésbé fair 2019-es parlamenti és 2020-as elnökválasztásokon továbbra is a PiS győzött Mateusz Morawiecki kormányfő és Duda elnök személyében – következtében ez a napi gyakorlatban csupán korlátozott intézményes elszámoltathatóságot jelent Lengyelországban (Bertelsmann 2020). A Kaczyńskihoz köthető „cezarisztikus politika" az állam és a közigazgatás foglyul ejtésével, illetve patronális hatalomgyakorlással jár, az ehhez kapcsolódó informális hálózat befolyása pedig a magánmédia ellenőrző szerveit érő nyomásgyakorlásban is megjelenik,

így a politikai nyilvánosságban nemcsak közvetlenül, hanem közvetetten is tetten érhető (Sata–Karolewski 2020, 211.).

Ugyanakkor a magyar esettől eltérően Lengyelországban ez nem vezetett különféle oligarchák gyors felemelkedéséhez, ugyanis a politikai lojalitást nem vagyonnal, hanem a PVD radikálisabb formáját jellemző prebendális logika mentén akár vissza is vonható tisztséggel jutalmazza a PiS pártelnöki székéből irányító Kaczyński (Magyar–Madlovics 2020). A lengyel politikai patronális viszonyok nem egy fentről irányított, „egységes piramisként" értelmezhető rezsimként, hanem egymással versengő patronális piramisok hálózataként működnek, például a miniszterelnök Morawiecki hálózata rivalizál az igazságügyi miniszter Ziobro hálózatával, ami akár csökkentheti is Kaczyński patronális befolyását (Sata–Karolewski 2020, 212.). Ez a szélesre tágított politikai mozgástér pedig lehetővé teszi a radikális közpolitika-alkotást is, legyen szó igazságügyi reformokról vagy dekommunizációs (lusztrációs), anti-LMBTQ és abortuszellenes intézkedésekről (Sata–Karolewski 2020).

Fico ugyan Kaczyńskihez képest szolidabb, de ugyancsak érdemi lépéseket tett a hatalommegosztás rendszerének gyengítése irányába, valamint kevés tiszteletet mutatott a bíróságok függetlensége, a magyar kisebbségek jogai vagy a jogállamiság iránt (Bertelsmann 2020), ugyanakkor bizonyos közpolitikák terén meglehetősen mérsékelt maradt (Kneuer et al. 2018). Szemben Mečiarral, Fico populizmusa nem járt jelentősen negatív hatásokkal a demokrácia alapintézményeire nézve, amit az is magyarázhat, hogy időközben megnövekedett a szlovák demokrácia rezilienciája (Deegan-Krause 2012, 197.). A formális intézmények tekintetében már az első Fico-kormány esetében megfigyelhető volt, hogy kifejezetten pártkatonákkal töltötték fel a legfontosabb állami intézmények vezető posztjait, valamint megszüntették a közigazgatási tisztségek betöltésekor a nyilvános pályázati rendszert. Ez bizonyos mértékig Mečiart idézte a Nyugat szemében (Fico mint „Mečiar-light"), ugyanakkor nem beszélhetünk a

politikai intézményrendszer teljes megszállásáról vagy a titkosszolgálatok pártérdekek mentén történő felhasználásáról, mint Mečiar esetében.[4]

A szlovák politikát az 1990-es évek óta meghatározó informális hatalomgyakorlási csatornák használata Ficót is jellemzi, bár kisebb mértékben, mint Kaczyńskit. Ugyan Fico kifejezetten antikorrupciós üzenetekkel került hatalomra, ez irányú intézkedései mögött álló tényleges elkötelezettsége erősen megkérdőjelezhető volt, és újra nyíltabbá vált klientelisztikus működésmódja (Bertelsmann 2020). Ez utóbbi a mečiarizmus bukása után is a szlovák politikai-gazdasági folyamatok szerves része maradt, amelyet a Mečiart követő elitek legfeljebb csak „finomhangoltak" (Bőtös 2021). Ennek nyomán pedig az 1990-es éveket jellemző klientelisztikus gyakorlatok Fico időszakában ismét megerősödtek, amely során a kinevezések terén a politikai lojalitás és a kormánybarát üzleti körökhöz fűződő esetleges személyes kapcsolatok megléte vált a döntő tényezővé (Mesežnikov et al. 2008, 121.). Ugyanakkor a mečiari patrónus-kliens viszonyrendszer, amely mind a HZDS (Hloušek 2015, 284.), mind a közigazgatásban (Mesežnikov et al. 2008, 120.) jellemző volt, nem vált rendszerszintűvé Fico esetében. Sőt az intézményes mozgástér és rekonstrukciós szándék sem olyan mértékű, mint Kaczyński esetében, valamint az informális hatalomgyakorlási módok közül (részben éppen a mozgástér szűkössége okán) sem a prebendális, hanem a patrimoniális viszonyok a jellemzőek, amelyek inkább a PVD mérsékelt típusával kapcsolhatók össze.

4 Mečiar az 1994-es választási sikerét követően egyetlen rohammal vette be a közélet fontos pozícióit, amelyet egy 23 órás parlamenti üléssel vezényeltek le. Az ügyészségtől, a rendőrségtől és a bíróságoktól kezdve a számvevőszéken át a titkosszolgálatokig minden fontos helyre a miniszterelnök emberei kerültek, miközben szisztematikusan marginalizálta hatalma ellensúlyának lehetséges szereplőit (Deegan-Krause 2012, 194.). Az alkotmánybíróság egyes határozatait nyíltan figyelmen kívül hagyta, valamint a ciklus végén a választási szabályokba és eljárásokba is megpróbált beavatkozni. Mečiar kormánya éles konfliktusban állt az ellenzékkel, a független médiával, a civil szervezetekkel, a nemzeti kisebbségekkel, az egyházzal és az államfővel is (Bertelsmann 2020). Az utóbbi posztot betöltő, egyébként szintén kormánypárti Michal Kováč és Mečiar között egy ötéves „közjogi háború" is zajlott, amelyhez kapcsolódóan Ivan Lexa, a titkosszolgálatok vezetője az elnök fiát el is raboltatta.

Összefoglalás

Jelen tanulmány során a plebiszciter vezérdemokrácia (PVD) elméletének alkalmazhatóságát vizsgáltam az 1989 és 2021 közötti Lengyelország és Szlovákia, konkrétabban pedig Jarosław Kaczyński (Lengyelország) és Robert Fico (Szlovákia) eseteire fókuszálva. Az első részben a két ország kontextusba helyezése érdekében a rendszerváltásokat követő legfontosabb politikai folyamatokat vázoltam, különös tekintettel a millenniumi trendekre, amelyek kedveztek a PVD létrejöttének. Láthattuk, hogy mindkét vezető felemelkedését egy alapvetően arányos választási rendszer és egy relatíve fragmentált pártrendszer segítette, ugyanakkor tartós társadalmi törésvonalakról inkább Lengyelország kapcsán lehet beszélni. További közös vonása a két országnak, hogy a korrupció témája központi jelentőségű a politikai életben, amelyet a két vezető is a populista diskurzusuk középpontjába állított. A PVD kialakulásának kedvező trendek kapcsán megemlítendő a politika perszonalizációjának és mediatizációjának, valamint a média átpolitizálódásának jelensége.

A részletesebben is megvizsgált Jarosław Kaczyński és Robert Fico kapcsán arra a megállapításra jutottam, hogy mind a két eset leírható a PVD modelljével, azonban míg Kaczyński a PVD radikális, addig Fico annak mérsékelt típusához sorolható. Ennek elsődleges oka Kaczyński esetében a politikai válság rendkívüli természete és az ezzel összefüggő karizmának a közösség egzisztenciális fenyegetettségéhez való kapcsolódása, valamint a politikai intézményrendszer jelentős mértékű rekonstrukciójának szándéka, illetve Kaczyński radikális hatóereje, amely messze túlmutat a szűken vett politika szféráján. Ehhez képest Fico mérsékeltebb politikai szituációhoz köthető, amelyben a karizmája inkább az egyéni képességeinek elismerésén nyugszik. Míg Kaczyński egy átfogó patológiára és permanens rendkívüli válságra, az alapjaiban „félresiklott rendszerváltás" megoldására építi rendkívüli karizmáját, addig Fico esetében egy endogén módon kezelhető korrupciós és szociális krízisnek a személyes kvalitásai nyomán történő megoldása, majd a politika normál állapotának

megteremtése a cél. Ezek mellett mindkét vezetőt a közvetlen állampolgári kapcsolat, a plebiszciter jellegű képviselet és a közvetítő csatornák leértékelése jellemzi, utóbbi elsősorban a pártok, a civil társadalom és a politikai nyilvánosság ellenében. Ugyanakkor Kaczyński nagyobb mértékben korlátozta ezeket az intézményeket, csökkentve az elszámoltathatóságát, miközben a politikai ellenfeleit egzisztenciális veszélyként láttatja a közösségre nézve, polarizálva a társadalmat. Ezek a különbségek megerősítik azt az állítást, miszerint Kaczyński a PVD radikálisabb, míg Fico a mérsékeltebb pólusához áll közelebb. Ez a hatalomgyakorlás módjai kapcsán is visszaköszön, ugyanis Kaczyński esetében némileg nagyobb politikai mozgástérről és intézményes rekonstrukciós szándékról beszélhetünk, amelyek során a formális keretek teljes kihasználása, tágítása és jelentős mértékű rekonstrukciója figyelhető meg. Ehhez képest Fico évtizedes kormányfői uralma az intézményes keretek enyhe feszegetésével jellemezhető. Hasonlóképpen, ugyan az informális hatalomgyakorlás mindkettejükre jellemző, de Fico esetében a klientelizmus kapcsán inkább a patrimoniális viszonyok, míg az egymással rivalizáló informális hálózatokat domináló és a főbb politikai folyamatokat a PiS pártelnöki székéből irányító Kaczyński esetében a visszavonható tisztségek kontrollálásán keresztül inkább prebendális viszonyok a meghatározóak. Emiatt Kaczyński valóban inkább a PVD radikális pólusa felől értelmezhető. Végezetül a politika *policy* szintjét tekintve elmondható, hogy míg Kaczyński gyakran nyúlt radikális közpolitikai megoldásokhoz, addig Fico esetében ambivalensebb a kép.

Zárásképpen elmondható, hogy Kaczyński személyes hatása radikálisabbnak tekinthető a vizsgált országok kapcsán. Habár Fico számára egy ciklus erejéig az egypárti parlamenti többség is rendelkezésre állt, ám rekonstrukciós hatása szűkebb volt. Az uralom természete és a politikai folyamatok mindkettejük esetében alapvetően felülről vezéreltek és a személyükhöz kötöttek. A PVD mérsékelt típusához sorolható Fico esetében ezeknek szintén fontos szerepe van, ám a formális keretek sokkal kevésbé írhatók felül, és ezért sokkal inkább tiszteletben tartottak. Ezek nyomán

pedig az állampolgárok jelentős részének politikai véleményét eltérő mértékben voltak képesek „fentről legyártani" és azt a választások keretében plebiszciter elismerés formájában visszacsatolva „újrahasznosítani".

Hivatkozott irodalom

Albert, Gwendolyn (2007): How Central European Populism Exploits Anti-Roma Sentiment. In Václav Nekvapil – Maria Staszkiewicz eds.: *Populism in Central Europe.* Association for International Affairs (AMO). 143–155.

Bakke, Elizabeth – Nick Sitter (2005): Patterns of Stability. Party Competition and Strategy in Central Europe since 1989. *Party Politics,* 11. 2: 243–263. Online: https://doi.org/10.1177/1354068805049779

Benedek István (2021a): Közép- és Kelet-Európa demokratizálódása (1989–2019) I.: Cseh Köztársaság, Szlovákia, Baltikum. *Politikatudományi tanulmányok,* 7–23.

Benedek István (2021b): Közép- és Kelet-Európa demokratizálódása (1989–2019) II. Lengyelország, Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bulgária, Románia. *Themis,* 2021. 2: 97–152. Online: https://doi.org/10.55052/themis.2021.2.97-152

Bertelsmann Stiftung (2020): *BTI 2020 Country Report.* Gütersloh, Bertelsmann Stiftung. Online: https://www.bti-project.org/en/home.html?&cb=00000

Bőtös Botond (2021): Egy kora-NER utóélete: Mečiar elbukott, a mečiarizmus maradt. *Jelen,* 2021. június 22. Online: https://jelen.media/kozelet/egy-kora-ner-utoelete-meciar-elbukott-a-meciarizmus-maradt-1915

Coppedge et al. (2021): V-Dem [Country–Year/Country–Date] Dataset v11.1. Varieties of Democracy (V-Dem) Project. Online: https://www.v-dem.net/en/data/data/v-dem-dataset-v111/

Deegan-Krause, Kevin (2012): Populism, democracy, and nationalism in Slovakia. In Cas Mudde – Cristóbal Rovira Kaltwasser eds.: *Populism in Europe and the Americas Threat or Corrective for Democracy?* Cambridge, Cambridge University Press. 182–204. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9781139152365.010

Deegan-Krause, Kevin (2013): Slovakia. In Sten Berglund – Kevin Deegan-Krause – Joakim Ekman – Terje Knutsen eds.: *The handbook of political change in Eastern Europe.* Northampton, MA, Edward Elgar Publishing. 255–289. Online: https://doi.org/10.4337/9781782545880.00015

Dobek-Ostrowska, Bogusława (2019): *Polish Media System in a Comparative Perspective. Media in Politics, Politics in Media.* Peter Lang. Online: https://doi.org/10.3726/b15173

Gherghina, Sergiu (2015): *Party Organization and Electoral Volatility in Central and Eastern Europe. Enhancing voter loyalty.* New York, Routledge. Online: https://doi.org/10.4324/9781315752716

Grzymala-Busse, Anna (2001): Formation and the Regime Divide in New Democracies: East Central Europe. *Comparative Politics,* 34. 1: 85–104. Online: https://doi.org/10.2307/422416

Gyárfášová, Olga (2018): The Fourth Generation: From Anti-Establishment to Anti-System Parties in Slovakia. *New Perspectives,* 26. 1: 109–133. Online: https://doi.org/10.1177/2336825X1802600111

Hartliński, Maciej (2019): Twins in Power. Jarosław Kaczyński and Lech Kaczyński as Leaders of Law and Justice. *Polish Political Science Review,* 7. 1: 96–106. Online: https://doi.org/10.2478/ppsr-2019-0006

Haughton, Tim (2001): HZDS: The Ideology, Organisation and Support Base of Slovakia's Most Successful Party. *Europe-Asia Studies,* 53. 5: 745–769. Online: https://doi.org/10.1080/09668130120060251

Heckova, Andrea Chlebcova – Matúš Veselý (2015): *New Forms of the Political Show in Online Media and Social Networks.* Conference: Megatrends and Media: Reality and Bubbles At: Smolenice.

Hloušek, Vít – Lubomir Kopeček – Petra Vodová (2020): *The Rise of Entrepreneurial Parties in European Politics.* Cham, Springer International Publishing. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-41916-5

Hloušek, Vít (2015): Two Types of Presidentialization in the Party Politics of Central Eastern Europe. *Italian Political Science Review,* 45. 3: 277–299. Online: https://doi.org/10.1017/ipo.2015.17

Jasiewicz, Krzysztof (2008): The New Populism in Poland: The Usual Suspects? *Problems of Post-Communism,* 55. 3: 7–25. Online: https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216550302

Jasiewicz, Krzysztof (2010): Poland – Party System by Default. In Paul Webb – Stephen White eds.: *Party Politics in New Democracies.* Oxford, Oxford University Press. 85–117. Online: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199289653.003.0004

Jaskiernia, Jerzy (2017): The Development of the Polish Party System. *Polish Political Science Yearbook,* 46. 2: 227–246. Online: https://doi.org/10.15804/ppsy2017214

Just, Petr (2007): Populism in Slovak Politics: Case Study of Rudolf Schuster and his Party of Civic Understanding. In Václav Nekvapil – Maria Staszkiewicz eds.: *Populism in Central Europe.* Association for International Affairs (AMO). 174–188.

Kazharski, Aliaksei – Andrey Makarychev (2020): Populism in Estonia and Slovakia: Performances, Transgressions, and Communicative Styles. *Populism,* 3. 2: 165–185. Online: https://doi.org/10.1163/25888072-BJA10005

Kneuer, Marianne – Darina Malová – Frank Bönker (2018): *Slovakia Report. Sustainable Governance Indicators.* Bertelsmann Stiftung. Online: https://www.sgi-network.org/docs/2018/country/SGI2018_Slovakia.pdf

Kohutova, Marija – Mateja Horvat (2018): Populism in Old and New Democracies: Comparative Analysis of True Finns, Sweden Democrats, ANO and OĽaNO. *Mali Levijatan: studentski časopis za politologiju,* 5. 1: 3–33.

Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2020): *Az Orbán-rezsim. A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata.* Budapest, Osiris Kiadó.

Magyar, Bálint – Bálint Madlovics (2020): *The Anatomy of Post-Communist Regimes. A Conceptual Framework.* Budapest – New York, Central European University Press. Online: https://doi.org/10.7829/9789633863701

Mair, Peter (2013): *Ruling the Void: the Hollowing of Western Democracy.* London – New York, Verso.

Marušiak, Juraj (2017): Political Entrepreneurs as a Challenge for the Party System in Slovakia. *Politologický Časopis, Czech Journal of Political Science,* 24: 179–200. Online: https://doi.org/10.5817/PC2017-2-179

Mesežnikov, Grigorij – Oľga Gyárfášová – Martin Bútora – Miroslav Kollár (2008): Slovakia. In Grigorij Mesežnikov – Oľga Gyárfášová – Daniel Smilov eds.: *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe.* Bratislava, Expresprint, Partizánske. 99–130.

Mihalikova, Silvia (2006): Slovakia. Pathways to a democratic community. In Hans-Dieter Klingemann – Dieter Fuchs – Jan Zielonka eds.: *Democracy and Political Culture in Eastern Europe.* Abingdon – New York, Routledge. 172–202.

Moffitt, Benjamin (2016): *The Global Rise of Populism. Performance, Political Style, and Representation.* Stanford, Stanford University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9780804799331

Mudde, Cas (2000): In the Name of the Peasantry, the Proletariat, and the People: Populisms in Eastern Europe. *East European Politics and Societies,* 15. 1: 33–53. Online: https://doi.org/10.1177/0888325401015001004

Nemčok, Miroslav – Peter Spáč (2020): The Rise and Sustainability of Party Leaders in Slovakia: Robert Fico and Mikuláš Dzurinda. In Sergiu Gherghina ed.: *Party Leaders in Eastern Europe. Personality, Behavior and Consequences.* Cham, Springer International Publishing. 241–264. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-32025-6_11

OSCE (2020): Elections. https://www.osce.org/elections

Poguntke, Thomas – Paul Webb eds. (2005): *The Presidentialisation of Politics in Democratic Societies.* Oxford, Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/0199252017.003.0001

Redžić, Ena – Judas Everett (2020): Cleavages in the Post-Communist Countries of Europe: A Review. *Politics in Central Europe,* 16. 1: 231–258. Online: https://doi.org/10.2478/pce-2020-0011

Riporterek Határok Nélkül (2021): *2021 World Press Freedom Index.* Online: https://rsf.org/en/ranking

Sata, Robert – Ireneusz Pawel Karolewski (2020): Caesarean politics in Hungary and Poland. *East European Politics,* 36. 2: 206–225. Online: https://doi.org/10.1080/21599165.2019.1703694

Sekerák, Marián (2019): Towards conservatism? Party politics in Slovakia at the end of the 2010s. *European View,* 18. 2: 233–241. Online: https://doi.org/10.1177/1781685819883965

Siemienska, Renata (2006): Poland: citizens and democratic politics. In Hans-Dieter Klingemann – Dieter Fuchs – Jan Zielonka eds.: *Democracy and Political Culture in Eastern Europe.* Abingdon – New York, Routledge. 203–234.

Skolkay, Andrej (2000): Populism in Central Eastern Europe. *Thinking Fundamentals,* 9. 10: 77–103.

Spáč, Peter – Vlastimil Havlík (2015): *Overcoming the Danger of Incumbency: The Case of Smer Party in Slovakia.* Prepared for the ECPR General Conference, Montréal, 26–29 August, 2015.

Spáč, Peter (2012): Slovakia. In Vlastimil Havlík – Aneta Pinková et al. (eds). *Populist Political Parties in East Central Europe.* Brno, Munipress. 227–258.

Stanley, Ben – Cześnik, Mikołaj (2019): Populism on Poland. In Daniel Stockemer ed.: *Populism around the World. A Comparative Perspective.* Cham, Springer. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-319-96758-5_5

Stanley, Ben – Markowski, Radosław – Cześnik, Mikołaj (2021): Marginalization, not mainstreaming: Explaining the failure of fringe parties in Poland. *Party Politics.* 27(1): 46–57. Online: https://doi.org/10.1177/1354068819863616

Stanley, Ben (2013): Poland. In Sten Berglund – Kevin Deegan-Krause – Joakim Ekman – Terje Knutsen eds.: *The handbook of political change in Eastern Europe.* Northampton, MA, Edward Elgar Publishing. 167–216. Online: https://doi.org/10.4337/9781782545880.00013

Stanley, Ben (2020a): A Comparison of Two Polish Party Leaders: Jarosław Kaczyński and Donald Tusk. In Sergiu Gherghina ed.: *Party Leaders in Eastern Europe. Personality, Behavior and Consequences.* Cham, Springer International Publishing. 171–195. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-32025-6_8

Stanley, Bill (2020b): Counter-Elite Populism and Civil Society in Poland: PiS's Strategies of Elite Replacement. *East European Politics and Societies,* 20. 10: 1–23. Online: https://doi.org/10.1177/0888325420950800

Szczerbiak, Aleks (2008): The birth of a bi-polar party system or a referendum on a polarizing government? The October 2007 Polish parliamentary election. *SEI Working Paper,* No 100. University of Sussex, Sussex European Institute. Online: https://doi.org/10.1080/13523270802267955

Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* Ford. Erdélyi Ágnes, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Žúborová, Viera (2015): Get Americanized? The presidential election in Slovakia. *Studia Medioznawcze,* 63. 4: 21–31. Online: https://doi.org/10.33077/uw.24511617.ms.2015.63.507

Żuk, Piotr (2020): One Leader, One Party, One Truth: Public Television under the Rule of the Populist Right in Poland in the Pre-Election Period in 2019. *Javnost – The Public,* 27. 3: 287–307. Online: https://doi.org/10.1080/13183222.2020.1794413

13. fejezet

Galambos László

SZOCIALISTA PLEBISZCITER REZSIM BOLÍVIÁBAN – EVO MORALES ELNÖKSÉGE[1]

Bevezetés

A második világháborút követően számos olyan (millenniumi) politikai trend uralkodott, amelyek elősegíthették azt, hogy az egyes országokban lehetővé váljon a PVD-típusú rezsim kialakulása. A fejezet Evo Morales elnöksége vonatkozásában tárgyalja a plebiszciter vezérdemokrácia (PVD) kérdéskörét, illetve sorra veszi, jelen voltak-e Bolíviában azok a feltételek és vonások, amelyek a PVD jelenségét igazolják. Morales megválasztása azért is tekinthető mérföldkőnek az ország történetében, mert elődeivel szemben őslakos aymara származású és nyíltan szocialista volt, politikai, társadalmi, gazdasági reformjait is felülről irányítva, állami szerepvállalás által valósította meg (Lehoczki 2009). Moralesre a szakirodalom jellemzően populista vezetőként hivatkozik, ezt nem vitatva azonban a tanulmányban azt a tézist fogalmazom meg, hogy elnöksége idején a plebiszciter rezsimek radikális változata alakult ki. Írásom

1 Írásom első változatához fűzött értékes kritikai megjegyzéseiért szeretnék köszönetet mondani Szente-Varga Mónikának és Lehoczki Bernadettnek.

a kötet módszertani bevezetőjében tárgyalt kedvező feltételrendszer és PVD-keretrendszer struktúráját követi.

Kedvező feltételek

Pártrendszer. Bolíviában a mozgósítás és a tiltakozás kultúrája uralta a történelmet, a 20. század közepétől pedig regionális, gazdasági és etnikai megosztottság jellemezte az ország társadalmát. Ez a megosztottság minden andokbéli államra jellemző (általában tengerpart, hegyvidék, síkvidék), ilyen adottságok mellett váltak független államokká, Bolíviában a tengerpart elvesztése után (19. század vége) pedig két nagy régió maradt. Négy nagy mobilizációs esemény detektálható a 20. századi Bolíviában: a nemzeti forradalom (1952), a demokráciába való visszatérés (1982–1985), az őslakos és populista pártok születése (1990–1994) és a katasztrofális holtpont (2002–2005) korszaka. Mindegyik esemény új választóközönséget hozott létre, ami a status quót védő pártokat is cselekvésre késztette. 1952, 1985 és 1994 után az uralkodó politikai elit az elfogadás, a kizárás és a kooptáció stratégiáját választotta, ami által semlegesítette a mobilizációs hajlandóságot, a 2005-ös választáskor viszont már Evo Morales Mozgalom a Szocializmusért *(MAS – Movimiento al Socialismo)* nevű pártjával találták magukat szemben. A politikai átrendeződés tehát 2005-ben történt meg, amikor a pártok effektív száma is drámaian csökkent (Cyr 2014, 8–18.).

A feszültség azonban már az ezredforduló óta éleződött, 2000 és 2003 között komoly tüntetési hullámok és politikai zűrzavar következtében összeomlott az uralkodó neoliberális gazdasági modell, és két antagonisztikus koalíció radikálisan különböző gazdasági és politikai projektje osztotta ketté a társadalmat (De la Torre 2013, 34.). Ezek a koalíciók etnikai és kulturális jellemzők (őslakos/fehér), osztályalapú törésvonal (munkások/üzletemberek) és regionális megosztottság (az Andok északi része/amazóniai félhold) mentén polarizálódtak (García Linera 2006, 83.).

Különféle konfliktusos események zajlottak ebben az időszakban. A cochabambai vízháborúban kezdetben az alsóbb osztályok harcoltak a víz privatizációja ellen, és idővel a középosztálybeliek is csatlakoztak hozzájuk, az őslakos szervezetek, a kokatermesztő szakszervezetek a kokatermés irtása ellen küzdöttek, a gázkonfliktus pedig a gáztartalék multinacionális kézbe történő privatizációjáról szólt – az állam ezért folyamatos represszióhoz folyamadott, ami egyúttal radikalizálta az ellenállást is (De la Torre 2013, 34.). A társadalmi megosztottság és a Bolíviában tradicionális kokatermesztés kriminalizálása segítette tehát a populista Morales, a kokatermesztők vezéralakjának felemelkedését 2005-ben.

Morales pártja, a MAS őslakosgyökerű, populista és neoliberalizmusellenes volt. A MAS felemelkedése számos olyan területre volt hatással, mint a politikai részvétel, a pártrendszer fragmentációja, a választói volatilitás, a demokráciával való elégedettség és a demokratikus kormányzás. A párt győzelme előtt a pártrendszer fragmentáltsága és a szavazói magatartás volatilitása volt jellemző Bolíviában, különösen az őslakosok által lakott területeken, ami komoly problémát okozott a kormányzás hatékonyságát illetően. A MAS megjelenése viszont jelentősen csökkentette a fragmentációt és a szavazói volatilitást, fokozta a választási részvételt, ami jelentősebben növekedett az őslakos régiókban, mint az ország más térségeiben. Az etnikai alapú szavazási mintázat stabilabb, mint ami a gazdasági teljesítményen nyugszik, a MAS támogatottsága pedig identitásalapú gyökerei okán stabilabb volt, mint bármelyik más párté, és ez így is maradt választásról választásra (Larson et al. 2008, 2–4.).

A hagyományos pártrendszer összeomlásával a MAS domináns, rendszerellenes párttá vált, mely széles választói bázison alapult, és aminek egyik alkotóeleme az előző kormányok neoliberális intézkedéseivel szembeni protestmagatartás volt, míg a másik oldalon a PODEMOS volt a hagyományos jobboldal zászlóvivője, amely a neoliberális status quót védelmezte (Centellas 2008, 2.). Azért, hogy a korábbi uralkodó elithez tartozó politikai erők relevánsak tudjanak maradni, átvették a MAS regionalista diskurzusát, és saját regionális ügyeket karoltak fel, vagyis

segítették a pártrendszer átrendeződését (Cyr 2014, 18.) azáltal, hogy egy létező duális pozíciót erősítettek meg új törésvonalként, az őslakosok lakta andoki és a jómódú félhold *(Media Luna)* tartományok között. Morales megválasztása tehát nem etnikai vagy osztályalapú (Cyr 2014, 1.), hanem regionális konfliktusalapú átrendeződését eredményezte a pártrendszernek (Rice 2011, 10.), a MAS dominánssá válása pedig mintegy másfél évtizedig stabil kormányzást eredményezett.

Mobilizáció – A MAS mozgalmi háttere. Morales pártja az erős társadalmi mozgalmakra épült. Bolíviában a politikai részvétel mindig a közösségi tradíciókon alapult, a részvételnek és a deliberatív hagyományoknak komoly szerepük volt a döntéshozatalban, és a vezetők minden szinten elszámoltathatók voltak a saját közösségükön belül, Morales alatt a részvétel és a döntéshozatal így szintén alulról szerveződő jelleget mutatott, és az alárendelt szervezeteknek is megvolt a lehetőségük arra, hogy meghátrálásra késztessék a kormányzatot egy adott intézkedés meghozatalakor (De la Torre 2013, 39–40.). A társadalmi szervezeteknek, melyek az őslakos népességet képviselték, komoly alkupozíciójuk volt a MAS-kormány alatt, és egyre nagyobb befolyáshoz juttatták ezeket a csoportokat, amelyek korábban nem tudták hallatni a hangjukat (Larson et al. 2008, 4.). Bolívia ezáltal az egyik legeklatánsabb példájává vált a populizmus reneszánszának az Andok térségében, ahol a MAS duális természete (amennyiben egyszerre társadalmi mozgalom és politikai párt), konfliktusos jellege (ami a mozgalmiságban gyökerezik) csak súlyosbította a belpolitikai válság elsődleges okait: a polarizációt és a regionális patthelyzetet (Larson et al. 2008, 2–5.).

A MAS politikai mozgalomként került tehát hatalomra a mozgósítás és a részvétel növelésének stratégiája által, a régió populista tendenciáinak kontextusában pedig a bolíviai kormány egyfajta laboratóriuma lett a társadalmi mozgalmak és a politikai pártok együttműködésének, illetve azoknak a konfliktusoknak, amelyek abból erednek, hogy egy sikeres társadalmi mozgalom kormányzó politikai mozgalommá válik. A MAS kormányzó párttá történő átalakulása egy szándékolatlan

folyamatát idézte elő a társadalmi mozgalom és a pártszervezet megkülönböztetésének. Ez a folyamat megfordította a mozgalom és a párt viszonyát, bottom-up felállásból top-down-jellegű viszony alakult ki (Larson et al. 2008, 5.).

A plebiszciter vezérdemokráciák létrejöttét a személyközpontú politikai környezet is elősegíti. Morales felemelkedésével a politika is perszonalizálttá vált Bolíviában az elnök megkérdőjelezhetetlen vezető szerepének köszönhetően, hátterét és legitimációját azonban pártja mozgalmi jellege és erős társadalmi bázisa adta. A plebiszciter vezetők sajátja még, hogy perszonalizált politikájuk erőteljes médiajelenléttel is párosul. Morales viszont kimondottan ellenséges médiával találta magát szemben. A bolíviai nyomtatott sajtó magánvállalatok és oligarchikus csoportok kezében volt, melyek nem tanúsítottak túl nagy szimpátiát a MAS és Morales iránt, cikkeik jellemzően kormányellenes felhangúak voltak, és a televíziót illetően is hasonló volt elmondható a 7-es Csatorna és a TV Boliviana kivételével, amelyek a mindenkori kormány érdekeit képviselték (Howard 2010, 11.).

Társadalmi konfliktusok. Moralest főleg az ország nyugati, hegyvidéki, főként őslakosok *(collák)* által lakott része támogatta, a tehetősebb keleti, jellemzően európai gyökerű, fehérek vagy meszticek *(cambák)* lakta fele kevésbé (Szente-Varga 2019, 29–30.). Latin-Amerikát tekintve Bolíviában a legerősebb a faji diszkrimináció, és ezt csak erősíti az ország két felének szembenállása. Miután a keleti régióban nem támogatták az elnök főleg őket sújtó, a nyugati országrészt preferáló redisztribúciós politikáját, megerősödtek a szeparatista mozgalmak, mint például a – néhai Eduardo Rózsa Florest is a soraiban tudó – Santa Cruz megye függetlenségéért küzdő *Movimento Nación Camba de Liberación* (Szente-Varga 2019, 30.). A magyar származású férfi és társainak rajtaütésszerű meggyilkolása bolíviai kommandósok által 2009-ben egyébként komoly belpolitikai vihart okozott, a hatalom ugyanis azt állította, hogy merényletet terveztek az államfő ellen, és csupán megelőző csapást mértek, az ellenzék azonban megtervezett politikai show-műsornak tekintette, és az incidens az ellenzéki érzelmű politikai-gazdasági elit egyes tagjaiban csak erősítette a

meggyőződést a központi kormányzattal szembeni „fegyveres önvédelem" szükségességéről (Lehoczki 2009, 9.).

Plebiszciter jellemvonások

Karizmatikus vezetés és legitimáció. Morales a cocalerók egyik vezéralakja volt, és 1989-ben került előtérbe, amikor beszédet tartott a Ley 1008 (a kokatermesztés és a kábítószer ellenőrzéséről szóló törvény) elleni demonstráció egyéves évfordulóján, ahol a kormány ügynökei úgy megverték, hogy majdnem belehalt a sérüléseibe, ez pedig fontos eseménnyé vált későbbi politikai karrierjét illetően, hiszen olyan karizmatikus vezetővé nőtte ki magát, aki az életét kockáztatta a cocalerókért (Filuś 2021). Morales a kokatermesztésért folytatott küzdelem mellett az antiglobalista harc élvonalába pozicionálta magát (Larson et al. 2008, 9.).

Kormánya legitimitása azonban nemcsak a vezető karizmáján, hanem a MAS széles társadalmi bázisán alapult, vagyis az őslakos alsóosztályon (Larson et al. 2008, 9.). Moralest általában karizmatikus vezérként írták le, de karizmája regnálása idején rutinizálódott, ami egy tekintélyelvű bürokráciában és jogrendben öltött testet (Filuś 2021).

Plebiszciter kapcsolat és képviselet. Bolíviában a MAS több választókörért és a választói regisztráció könnyítéséért lobbizott, és erős kampányt folytatott az őslakosok lakta területeken (Larson et al. 2008, 3.). Plebiszciter tendenciaként foghatjuk fel, hogy két alkotmányos referendumot tartottak Morales regnálása alatt, 2009-ben és 2016-ban, és mindkettő célja az volt, hogy lehetővé tegye az elnök újraválasztását egy következő ciklusra.

Válság. A plebiszciter vezetők felemelkedésének és a PVD-rezsimek létrejöttének jellemzően valamilyen – például gazdasági – válság ágyazott meg. Morales felemelkedését a neoliberális szisztéma sikertelensége okozta. Bolíviában 1985 és 2003 között a neoliberális reform és stabilitás modelljét alkalmazták. Sikerült megállítani a hiperinflációt, ami

1984–85-ben 20 ezer százalékos magasságba repült, a neoliberális reformok a hiperinfláció megállításán túl azonban nem voltak képesek elérni a foglalkoztatottság növekedését, a gazdaság reaktiválását és a szegénység csökkentését. A politikai rendszer klientelista és korrupt volt, az is maradt, ezért megújulásra szorult. A privatizációnak visszás hatása mutatkozott, ugyanis növelte a költségvetési deficitet. A bolíviai kormányok számára külső segélyek tették lehetővé, hogy fedezzék a közalkalmazottak fizetését, bevételeket pedig a vízkészlet privatizációja, az adók növelése és a chilei gázexport által reméltek (De la Torre 2013, 33.).

Az úgynevezett gázkonfliktusban – amikor 2003 és 2005 között a gázkészletek kizsákmányolása ellen tüntettek – a fegyveres erők több mint 60 embert öltek meg, ez pedig a hatóságok – amelyek élén az európai származású elitek álltak, mint már évszázadok óta Bolíviában – teljes diszkreditálódásához vezetett (Blair 2019). Ez a konfliktus is hozzájárult tehát az – őslakos – származásalapú retorika és politika megerősödéséhez és a morális válság eszkalálódásához.

Diskurzus, stílus, értelmezési keret. A plebiszciter vezetők általában sajátos retorikát alkalmaznak, illetve sajátos értelmezési keretbe helyezik tevékenységüket. A Morales-féle diskurzus a populizmuson alapult, a populizmus pedig általában egyfajta manicheus retorikán nyugszik, ami a népet az elitek vagy az oligarchia ellen uszítja (De la Torre 2013, 40.). Morales újfajta innovatív politikát valósított meg, amelynek ideológiai alapjai az antikapitalizmus, a neoliberalizmusellenesség, az őslakos identitás és a kirekesztettek politikai identitása voltak (Filuś 2021). A MAS ideológiai alapelvei is az osztályalapú baloldali (a rasszizmus, a szexizmus, az analfabetizmus és a kizsákmányolás elleni) és az őslakos (az európai származású elittel szembeni) diskurzuson nyugodtak, Morales pedig az állam, a neoliberalizmus és az imperializmus áldozataként, illetve Washington legrosszabb rémálmaként hivatkozott önmagára (Dunkerley 2007, 134.; Filuś 2021). Beiktatási beszédében ekképp szólt: „A világon vannak nagy és kis országok, gazdag országok és szegény országok, de egy dologban mind egyenlők vagyunk, ez a méltósághoz és a szuverenitáshoz

való jogunk" (Evo Morales beiktatási beszéde, 2006. január 22., idézi Dunkerley 2007, 133.). A MAS emellett általában meglehetősen agresszív retorikát alkalmazott, García Linera alelnök például, amikor elutazott az Aymara hegyvidékre, arra figyelmeztette a helyi lakosságot, hogy „puskáikat tartsák készen arra, hogy megvédjék a forradalmat" (Larson et al. 2008, 4.). Morales határozottan őslakosként definiálta politikai profilját, és saját magát az őslakos szervezetek elszánt szövetségeseként aposztrofálta (Howard 2009, 583.). Elnökként rengeteg andoki, ősi inka eredetű rituális ceremónián vett részt – az andoki vallásra nagy hatást tett az inka vallás, ami a természeti entitások tiszteletén alapult, mint a Nap, mennydörgés vagy a Föld –, Morales pedig igyekezett kapcsolatot teremteni az ősi vallás és saját politikai arculata között (Filuś 2021). Ezen hagyomány okán mindig két beiktatása volt, az első a bennszülött, Tiahuanacóban, a második pedig a hivatalos állami ceremónia volt.

Radikális közpolitika. Moralesre hatalomra kerülve egy sor teljesítendő ígéret várt, ezek közül pedig mindegyik sértette a jómódú félhold tartományok érdekeit, ahol a legtöbb természeti erőforrás lelhető fel, illetve ahol a nagybirtokosok egész agráripari birodalmat hoztak létre (Fabricant 2009, 769.). Komoly földreformot kezdett végrehajtani a földbirtokszerkezet kiegyensúlyozottabbá tétele érdekében, a földkérdés Latin-Amerika más országaihoz hasonlóan ugyanis összefüggött az őslakos kérdéssel, mert a földprobléma még a gyarmati múltra, a nagybirtokrendszer kiépülésére vezethető vissza, amely az indián földek kisajátítása nyomán jöhetett létre (Lehoczki 2009, 7.). Morales kormánya emellett megállította a kokaültetvények felszámolását, és államosította a szénhidrogénipart, a gázszektor államosítását ráadásul katonai műveletként folytatták le hatalmas médiaszenzáció kíséretében (Dunkerley 2007, 134.). A gázipar államosítása azonban nem volt valódi államosítás, csupán egy mérsékelt reformkísérlet az adóbevételek növelése céljából, illetve az exportárak emelése által a bolíviai gázt importáló országok számára (Larson et al. 2008, 4.).

Patrimoniális/prebendális hatalomgyakorlás. Bolíviában a MAS a főként őslakos szerveződések laza és heterogén koalíciója volt (apartheidellenes retorikával), a párt vezetése pedig vonakodott valódi politikai pártot építeni, noha a MAS akaratlanul is a kormányzat építéséért felelős szervezetté vált (Larson et al. 2008, 5.). A hagyományosan domináns pártok az országban nem delegáltak őslakos származású személyeket a főbb vezető tisztségekbe, ezzel szemben a MAS sok őslakost indított jelöltként is, valamint felkarolta az őslakosokat érintő ügyeket és az őslakosok csoportosulásait, ami ezt követően szoros köteléket jelentett velük (Larson et al. 2008, 3.). Morales tapasztalatlan kabinetjében őslakos aktivisták, hatvanas életkorú baloldali mozgalmárok és negyvenes életkorú radikális értelmiségiek kaptak helyet (Dunkerley 2007, 134.). A 2005-ös választási győzelem után a MAS lazább szervezettségű vidéki pártból elkezdett urbánusabbá válni (Zuazo 2010; idézi Farthing 2019). Ez növelte a klientelizmust a párton belül, és növelte Morales közvetítői és döntnöki szerepét a társutas társadalmi mozgalmakon, a pártválasztmányon, a parlamenti frakción és a párt városi szárnyán belül, de gyakran a középosztálybeli bürokraták körében is az államapparátusban (Zuazo 2010; idézi Farthing 2019, 219.). Morales megkísérelte bizonyos mértékig konszolidálni hatalmát, aminek azonban autoriter felhangja lett. Drámaian csökkentette a kormánytisztviselők fizetését, ám sokan úgy értékelték ezt az intézkedést, hogy a lemondásukat akarta általa előidézni, ami pedig új, hozzá lojális hivatalnokok kinevezését tette volna lehetővé számára (Larson et al. 2008, 4–5.).

Bukás. Moralest 2009-ben újraválasztották, harmadik nekifutását a 2014-es elnökválasztáson azzal indokolta, hogy csak az új, 2009-es alkotmány érvénybe lépésétől kell számolni az elnöki ciklusokat, így nem szegi meg annak azon cikkelyét, hogy csak egyszer választható újra (Szente-Varga 2019, 31.). Ehhez képest azonban 2016-ban népszavazást tartottak az alkotmány ezen rendelkezéséről, hogy az államfő 2019-ben újra indulhasson (Szente-Varga 2019, 31.), a voksolás viszont szoros eredményt hozott az ellenző szavazatok irányában. A legfelsőbb bíróság

ugyanakkor felülírta az alkotmányt, és úgy döntött, hogy Morales negyedjére is elindulhat a tisztségért (Blair 2017). A választást követően gyanús körülmények között zajlott a szavazatszámlálás, amely az elnököt hozta ki győztesként, ezt követően azonban halálos áldozatokat is követelő tüntetési hullám indult meg ellene, ezért a hazai és a nemzetközi nyomás okán végül lemondott, és az országból Mexikóba menekült.

Következtetések

Morales hátországa a szervezett társadalmi támogatottságon nyugodott, erős pártszervezet és mozgalom állt mögötte, ami az elnökválasztáson hatalomba segítette. Személyével, a mélyről felemelkedő őslakos politikus karakterével legitimálni tudta a rendszert, ám karizmáját az adta, hogy egy meglévő sokaság élére tudott állni, és abból mozgalmat szervezni. Ezt a karizmát nyilvános megjelenései során a rá jellemző – őslakos – stílusjegyekkel, viselettel is erősíteni igyekezett, növelve ezáltal hitelességét és tekintélyét. A karizma azonban – ahogy utaltam rá a neoliberális vezetőket tárgyaló fejezetben is – ennél magasabb absztrakciós szinten értelmezhető. Morales karizmáját is a rendkívüliség percepciója adta, azonban hangsúlyozta, hogy ő maga egy a néppel, egyszerre volt tehát rendkívüli és mindennapi. Neki sem csak hatásos politikai antréja volt, hanem olyan távlati elképzelése, amely által át kívánta alakítani az establishmentet. Sikeresen maga köré tudta szervezni a népet, és radikális változásokat akart véghez vinni a társadalomban, a gazdaságban és a politikában az őslakos közösség érdekében. Morales szocialista antikapitalizmusa erőteljesen a belső, természeti erőforrásokra és a hazai iparra épülő gazdasági modellt preferálta szemben a korábban uralkodó washingtoni konszenzuson alapuló neoliberális modellre építő kormányzati gyakorlattal (Rousseau 2010). A sokáig meglévő erős társadalmi támogatottsága annak is köszönhető volt, hogy politikája az – alsóbb osztályokat érintő – széles körű jólét megteremtését és a társadalmi mobilitás növelését célozta.

Bár Morales demokratikus választás útján került hatalomra, regnálása idején – annak ellenére, hogy karizmája rutinizálódott – egyre tekintélyelvűbb kormányzást igyekezett meghonosítani, és a pluralizmus gyengítése zajlott azáltal, hogy saját táborának mozgósítását és többszöri újraválasztását segítette elő adminisztratív – újraválaszthatósága érdekében megkérdőjelezhető jogi – eszközökkel és támogatással, emellett pedig egy létező regionális törésvonalat erősített meg a bolíviai társadalomban. Kormánya sok esetben csupán retorikájában mutatkozott szélsőségesnek és fenyegetőnek, adminisztratív úton azonban – az említett módokon – hátrányba hozta politikai ellenfeleit. Morales nem volt tehát kimondottan demokratikus érzelmű, és ennek kiteljesedését talán csak bukása előzte meg. Regnálását egyértelműen radikális plebiszciter rezsimként aposztrofálhatjuk.

Hivatkozott irodalom

Blair, Laurence (2017): Evo for ever? Bolivia scraps term limits as critics blast 'coup' to keep Morales in power. *The Guardian,* 2017. december 3. Online: https://www.theguardian.com/world/2017/dec/03/evo-morales-bolivia-president-election-limits

Blair, Laurence (2019): Evo Morales: indigenous leader who changed Bolivia but stayed too long. *The Guardian,* 2019. november 15. Online: https://www.theguardian.com/world/2019/nov/15/evo-morales-indigenous-leader-who-changed-bolivia-but-stayed-too-long

Centellas, Miguel (2008): Bolivia's Party System after October 2003: Where Did all the Politicians Go? *Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston, August 28-31, 2008.* 1–20.

Cyr, Jennifer (2014): Making or Breaking Politics: Social Conflicts and Party-System Change in Democratic Bolivia. *Studies in Comparative International Development,* 50. 283–303. Online: https://doi.org/10.1007/s12116-014-9161-3

De la Torre, Carlos (2013): In the Name of the People: Democratization, Popular Organizations, and Populism in Venezuela, Bolivia, and Ecuador. *European Review of Latin American and Caribbean Studies,* 95. 27–48. Online: https://doi.org/10.18352/erlacs.9229

Dunkerley, James (2007): Evo Morales, the 'Two Bolivias' and the Third Bolivian Revolution. *Journal of Latin American Studies,* 39. 1: 133–166. Online: https://doi.org/10.1017/S0022216X06002069

Fabricant, Nicole (2009): Performative politics: the Camba countermovement in eastern Bolivia. *American Ethnologist,* 36. 4: 768–783. Online: https://doi.org/10.1111/j.1548-1425.2009.01209.x

Farthing, Linda (2019): An Opportunity Squandered? Elites, Social Movements, and the Government of Evo Morales. *Latin American Perspectives,* 46. 1: 212–229. Online: https://doi.org/10.1177/0094582X18798797

Filuś, Aleksandra (2021): *Evo Morales, a charismatic leader.* Kézirat. Online: https://www.academia.edu/37789033/Evo_Morales_a_charismatic_leader

García Linera, Alvaro (2006): State Crisis and Popular Power. *New Left Review,* 37. Online: https://newleftreview.org/issues/ii37/articles/alvaro-garcia-linera-state-crisis-and-popular-power

Howard, Rosaleen (2010): Language, Signs, and the Performance of Power. The Discursive Struggle over Decolonization in the Bolivia of Evo Morales. *Latin American Perspectives,* 1–19. Online: https://doi.org/10.1177/0094582X10366537

Larson, Brooke – Raúl Madrid – René Antonio Mayorga – Jessica Varat (2008): Bolivia: Social Movements, Populism, and Democracy. *Democratic Governance and the 'New Left',* 2. 1–12.

Lehoczki Bernadett (2009): Bolívia: bel- és külpolitikai változások Evo Morales elnöksége alatt. *Nemzet és Biztonság,* 2. 5: 3–13.

Rice, Roberta (2011): Regional Autonomy and Municipal Politics in Post-Neoliberal Bolivia. *Annual Meeting of American Political Science Association. Seattle, WA, 1–4 September 2011.*

Rousseau, Stéphanie (2010): Populism from above, Populism from below: Gender politics under Alberto Fujimori and Evo Morales. In Karen Kampwirth ed.: *Gender and Populism in Latin America: Passionate Politics.* University Park, Penn State University Press.

Szente-Varga Mónika (2019): Bolívia. In Szente-Varga Mónika – Bács Zoltán György szerk.: *Dél-Amerika a 21. században – társadalmi, gazdasági és politikai konfliktusok.* Budapest, Dialóg Campus.

14. FEJEZET

Egeresi Zoltán

RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÉS A TÖRÖK VEZÉRDEMOKRÁCIA

Recep Tayyip Erdoğan több évtizede a török politikai élet szereplője; már fiatal korában különböző ifjúsági politikai szervezetekhez csatlakozott, majd az egymás után betiltott iszlamista pártok tagjaként ifjúsági tagozati, majd Isztambul Beyoğlu kerületének vezetője lett (felesége, Emine Erdoğan is a pártban politizált), de országos hírnévre az 1994-es isztambuli főpolgármester-választáson tett szert, amikor néhány százalékponttal megnyerte a rendkívül kiélezett versenyt, s négy évre ő lett a város vezetője. Később börtönbe került, azonban 2001-ben létrehozta az Igazság és Fejlődés Pártját (Adalet ve Kalkınma Partisi – AKP), majd pedig 2003-ban az ország miniszterelnöke, 2014-ben pedig az államfője lett. Így az ország vezetését már közel húsz éve magáénak tudhatja; a Török Köztársaság kikiáltása (1923) óta eltelt közel száz év ötödének politikai fejlődése egyértelműen hozzá kapcsolódik.

Előzmények: a török pártrendszer kialakulása

Törökországban 1950-ben tartották az első fairnek mondható többpárti parlamenti választást, amely az addig hatalmon lévő Köztársasági

Néppárt (Cumhuriyet Halk Partisi – CHP) súlyos vereségével és a pár évvel korábban létrehozott Demokrata Párt (Demokrat Partisi – DP) győzelmével ért véget. Az egypártrendszer vége azonban nem jelentette, hogy erős demokratikus intézményépítés is lezajlott volna. Ezt alátámasztja, hogy az 1960-as puccsra többek között azért került sor, mert a kormányzó Demokrata Párt arra törekedett, hogy felszámolja az ellenzéki pártokat. A katonai hatalomátvételt követően a hasonló tendenciák megakadályozása miatt az ország legliberálisabb alkotmányát fogadták el, létrehozták az alkotmánybíróságot, nagyobb szabadságot adtak a pártalapításhoz, ami megnyitotta az utat a következő években újabb pártok megjelenésének, illetve parlamentbe jutásának (Eroglu 1987, 129–131.). Azonban az 1960-as évek végétől egyre elmélyült a (szélső)jobb-bal ellentét, ami az 1970-es években egyre súlyosabbá váló utcai összecsapásokhoz vezetett a különböző szélsőjobboldali és szélsőbaloldali szervezetek között (Aksin 2017). A belpolitikai instabilitás végül a hadsereg kétszeri beavatkozását hívta életre 1971-ben és 1980-ban, amelyek közül az utóbbi komoly cezúrának számított: ezután fogadták el a jelenlegi alkotmányt, illetve betiltották az addig létező pártokat. Ez persze nem jelentette azt, hogy ugyanazok a politikai formációk ne szerveződjenek újjá más néven, de a tömeges letartóztatásoknak köszönhetően véget értek a különböző szélsőséges csoportok közötti harcok, amelyek pár évre, a Kurdisztáni Munkáspárt (Partiya Karkeren Kurdistan – PKK) terrorszervezet fegyveres akcióinak kezdetéig tartottak (1984).

Lényegében az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején szerveződő pártok vagy azok örökösei adják a jelenlegi parlamenti pártokat (kivételt a kurdok képezik, akik az 1990-es évektől kezdték létrehozni a jellemzően rövid életű, baloldali pártjaikat). A politikai hatalomért való versengésük fölött azonban úgynevezett vétóhatalomnak tekintett szervezetek, elsősorban a török fegyveres erők és az alkotmánybíróság álltak, amelyek többször is beavatkoztak az ország politikai viszonyaiba, ezzel a többpártrendszer és a demokratikusnak tekinthető választások megléte ellenére autoriter vonásokkal rendelkező rezsimet hozva létre. Míg az

előbbi szerepe a civil-katonai viszonyokban *praetorianus* jellegként fogható fel, azaz bizonyos elvek mentén beavatkozik, majd a stabilitás vagy az államérdek helyreállítása/megvédése után visszaadja a hatalmat a civil kormányoknak, gyámkodó szerepének megőrzése mellett (ezt majd lényegében az AKP fogja felszámolni az utóbbi bő egy évtizedben) (Sarigil, 2011), addig az utóbbi főleg a rendszerre veszélyes pártok feloszlatásában játszott szerepet, amelyek elsősorban a különböző kurd/baloldali és iszlamista pártokat jelentették az utóbbi évtizedekben. A vétóhatalmak mellett meg kell említeni a különböző kemalista civil szervezetek és a média szerepét – a jelenlegi rendszert érintő bírálatok mellett meg kell említeni, hogy a 2002 előtti török média sem számított teljesen szabadnak, igaz, az utóbbi pár évben erőteljes romlás tapasztalható.

A török pártrendszert az alábbi, hagyományosnak tekinthető törésvonalak jellemzik, mint a vidék vs. város és vallásos vs. szekuláris, és szunnita török vs. kurd-alevi.[1] Az elmúlt hetven évet jellemzően azok a jobbközép pártok dominálták, amelyek a vidéki konzervatív rétegek szavazatait voltak képesek megnyerni, s elsősorban a szunnita iszlám bizonyos képviseletét tették programpontjukká. A nagy időszakok a DP (1950–1960), az Igazságpárt (Adalet Partisi – AP (1960-as évek és az 1970-es évek vége), a Szülőföld Pártja (Anavatan Partisi – AP), 1983–1991, az Igaz Út Pártja (Doğru Yol Partisi – DYP) az 1990-es évek folyamán (igaz, kormánykoalíciókban és rendszeres belpolitikai válságokban) és végül 2002-től az Igazság és Fejlődés Pártja (Adalet ve Kalkınam Partisi – AKP[2]) kormányzásai voltak (Egeresi 2010).

Ezek mellett az Atatürk által alapított, az 1960-as évektől Bülent Ecevit révén lassan balközépre húzódó CHP jelentette a második erőt, amelynek

1 Az alevik egy, az iszlám síita ágába tartozó vallási irányzat; Törökországban a lakosság 10–15%-ára szokás tenni az arányukat.

2 A főleg a vallásos, konzervatív, közép-anatóliai és Fekete-tenger melléki (kevésbé képzett) lakosság, a vallásos kurdok és a feltörekvő muszlim középosztály szavazataira támaszkodó párt 2002 óta minden választást megnyert, vagy legalábbis a legtöbb szavazatot szerezte: 2007-ben, 2011-ben, 2015-ben, 2018-ban parlamenti választást, 2004-ben, 2009-ben, 2014-ben, 2019-ben a helyhatósági választásokat, 2007-ben, 2014-ben és 2018-ban az államfői választásokon nyert a jelöltje.

néhányszor sikerült kormányra kerülnie (1970-es évek). Noha a CHP eredetileg az egypártrendszer pártja volt, lényegében sikerült a legerősebb baloldali párttá válnia – noha az 1990-es években más baloldali pártok képesek voltak egy időre komolyabb parlamenti jelenlétre szert tenni –, s az utóbbi két évtizedben egyértelműen a fő ellenzéki erőt adja. Ecevitnek az 1970-es években sikerült (a vidékről felköltözők, gyorsan növekedő, illegálisan felépített negyedek, a *gecekonduk* lakóit megnyernie, azonban az ő szavazatuk az 1990-es évektől már inkább az iszlamista pártokhoz és később az AKP-hoz vándorolt. A CHP szavazói táborának jelentős részét képezik a törökországi alevik, akik el nem ismert vallási kisebbséget alkotnak, és akiket történelmileg üldözött az oszmán állam. Maga a párt vezetője, Kemal Kılıçdaroğlu is egy alevi kurd, a keleti Tunceli megyéből (Bilecen 2016).

Az etnikai törésvonal az utóbbi évtizedekben egyre komolyabb politikai törésvonallá vált. Az ország jellemzően keleti részein élő (bár napjainkra jelentős tömegeik élnek Isztambulban, Izmirben vagy Ankarában), a törökökkel ellentétben indoeurópai nyelvet beszélő kurdok nemzeti, szekuláris és jellemzően baloldali része megszervezte az 1990-es évektől a saját pártjait, amelyek olykor parlamenti képviselethez is jutottak (ezeket viszonylag gyorsan meg is szüntette az alkotmánybíróság az állam területi integritásának megkérdőjelezésére hivatkozva). A kurd pártok 2007 után stabilizálták jelenlétüket a parlamentben; a 2015-ös választás után pedig a Népek Demokratikus Pártja (HDP) képes volt átlépni a 10%-os parlamenti küszöböt – nem elhanyagolható módon liberális és baloldali törökök szavazatainak is köszönhetően (Günes 2020).

A már említett formációk mellett az 1969-ben Nemzeti Mozgalom Pártja (Milliyetci Hareket Partisi – MHP) nevet felvevő szélsőjobboldali, majd nemzeti radikális párt nyert stabil parlamenti jelenlétet, s néhányszor sikerült kormányra is kerülnie. A párt megerősödése a szélsőjobb-szélsőbal ellentét felfutásának köszönhető az 1960-as évek végétől, s a közelmúltig a nacionalista török szavazók legfontosabb pártja. 2017-ben pártszakadás következett be részben azért, mert a vezető, Devlet Bahçeli szövetségre

lépett az AKP-vel. A Bahçelit leváltani kívánó, azonban vereséget szenvedő Meral Ak□ener (korábbi belügyminiszter) új pártot alapított Jó Párt (İYİ Parti) néven, ami lényegében azon jobboldali (nemzeti radikális) szavazókat igyekszik összeszedni, akik elégedetlenek Erdoğan politikájával.

A nacionalistának mondható, ugyanakkor a vallásos rétegek felé politizáló iszlamista pártok jelentették a további, állandónak mondható szereplőket a török parlamentben. Ez utóbbi csoport nagy pillanata 1996–97-ben jött el, amikor az egyik jobbközép párttal kormánykoalíciót sikerült alakítania, így Milli Görü□ néven iszlamista politikai mozgalmat létrehozó Necmettin Erbakan miniszterelnök lehetett. Nem sokáig – 1997 februárja után a hadsereg olyan programot kényszerített rá, ami rövid időn belül a lemondásához, majd pedig pártjának alkotmánybíróság általi feloszlatásához vezetett. Ugyan hamarosan újabb iszlamista párt alakult a vezetésével, ennek 2001-es betiltása törést okozott az addig homogénnek tűnő mozgalomban.

Erdoğan és az AKP

Ez a törés az úgynevezett újítók (Yenilikçiler) csoportjának kiválásával realizálódott. Ebbe a körbe tartozott a korábbi isztambuli főpolgármester, az ekkorra már néhány hónap erejéig a börtönt is megjárt Recep Tayyip Erdoğan vagy a szintén népszerű politikusnak számító Abdullah Gül is. Ez a csoport hozta létre 2001 augusztusában az AKP-t (Sentürk 2011). Az időzítés kiválóan sikerült: az ország gazdasági és politikai válságban volt, miközben egy átfogó gazdasági reformprogramot igyekezett a kormánykoalíció megvalósítani. A mélyülő gazdasági válság miatt 2002 novemberében előrehozott választást is tartottak, amely az 1990-es évek elejétől tartó többpárti kormányzás és rövid életű koalíciók, állandó válságok időszakát zárta le: az AKP a szavazatok 34%-ával a parlamenti helyek közel kétharmadát tudta megszerezni, s csak egy nagyobb párt, a CHP tudta átlépni a parlamenti küszöböt, miközben az előző kormánykoalíció

tagjai parlamenten kívül maradtak. A 10%-os parlamenti küszöbnek köszönhetően ekkor a szavazatok mintegy 45%-a veszett el. Az AKP jelentős, de semmiképp nem domináns támogatottsága ellenére ebben a helyzetben stabil kormányt tudott alakítani. Mivel maga a pártvezető, Recep Tayyip Erdoğan nem indulhatott a választáson eltiltása miatt, csak 2003-ban egy időközi választáson jutott be a parlamentbe, majd vette át a miniszterelnökséget Abdullah Gültől.

Az eltelt közel húsz évben Erdoğan irányította az országot, illetve egy rövid időt leszámítva (2014 és 2017 között) az AKP elnöki pozícióját is ő töltötte be. Ugyan az AKP-t több, komolyabb népszerűségnek vagy nagyobb ismertségnek örvendő társával alapította, ő rendelkezett a legnagyobb ismertséggel és vezetési tapasztalattal. Ráadásul ő egész életét a politikában töltötte: a Fekete-tenger keleti részéről, Rizéből Isztambulba vándorló szülei a város egyik szegénynegyedében telepedtek le, Kasimpasában, ahol a későbbiekben Recep Tayyip Erdoğan *imam-hatip* iskolába ment. Viszonylag korán, az 1960-as évek végétől, még tizenévesen belépett a politikába, egy antikommunista-iszlamista szervezet tagjává vált, majd az 1970-es évektől megszerveződő iszlamista pártokban politizált. Egy rövid, 1980-as intermezzo után az egyik párt beyoğlui ifjúsági szervezetének vezetője lett, majd az 1994-es helyhatósági választást hajszállal megnyerve[3] Isztambul főpolgármesteri posztját szerezte meg. Noha hivatali ideje alatt sikerült növelnie népszerűségét, lemondatták, s egy vers elszavalása miatt, mivel ezzel megsértette az állam szekuláris jellegét, több hónapra börtönbe is zárták (Yeni Safak 2019). Ugyan ezután visszatért a politikába, a büntetés, illetve pártjának hamarosan, 1999-ben bekövetkező betiltása komoly konzekvenciák levonására késztette: az adott helyzetben a vétóhatalomként funkcionáló hadsereg és alkotmánybíróság a szekularizmus védelmében továbbra is meg fogja akadályozni az

3 Az eset jól rávilágít az iszlamista párt felemelkedésére: a korábban jobbközepet domináló ANAP meggyengülésével és egy új, jobbközép kihívó párt feltűnésével a tábor megoszlott, miközben az iszlamista Refah Partisi is képes volt növelni szavazatai arányát, így Erdogan a szavazatok 25,19%-át szerezte meg, míg a második 22,15%-ot, a harmadik 20,3%-ot.

iszlamista pártok számára a hatalom megszerzését vagy huzamosabb ideig történő megtartását.

A kiutat egy új profil felvétele jelentette, amelyet az AKP-val meg is tettek: az új pártot nem iszlamistának, hanem konzervatív pártnak állították be, amely ugyan fontosnak tartja a vallás képviseletét, de nem kérdőjelezi meg az állam szekularizmusát. Egyúttal jelentős fordulatként szakítottak az EU-ellenességgel, s kihasználva az 1999-ben[4] induló uniós csatlakozást elősegítő reformok által keltett társadalmi lelkesedést a tagság egyik fő támogatójává váltak. Egyúttal nagy hangsúly került a párt antiestablishment jellegére: a szervezet logója, a narancs alapon fehéren világító villanykörte modernsége mellett a „tisztaságot" igyekezett kifejezni (az AKP-t a szimpatizánsok jellemzően AK Partinak, azaz „fehér" vagy „tiszta" pártnak nevezik), azaz korrupcióellenességet igyekezett kifejezni szembehelyezve magát az 1990-es évek korrupt kormánypártjaival.

Ennek és a már említett, az egész országot megrázó gazdasági válságnak köszönhetően a 2002-es választás megnyerése, majd 2003-ban a miniszterelnöki pozíció megszerzése után Erdoğannak a vétóhatalmak beavatkozásának, azaz a hadsereg újabb puccsának vagy egy pártfeloszlatásról szóló alkotmánybírósági döntés elkerülése lett a legfőbb célja a saját politikai túlélése érdekében. Az uniós csatlakozási reformok ebben a 2000-es évek elején kulcsszerepet játszottak; számos alkotmánymódosítási és jogharmonizációs törvénycsomagot fogadtak el (ezeket ekkor még a szekuláris CHP támogatásával), amelyek részben az uniós tagság előtt egyengették az utat, részben pedig a hadsereg hatalmának lassú visszaszorításával jártak. Erdoğan „nyugatos iszlamista" imázsának és a reformoknak köszönhetően 2005 októberében elkezdődhettek a csatlakozási tárgyalások.

Az uniós és amerikai védőernyőnek köszönhetően az AKP ambíciói is megerősödtek a szekuláris vagy legalábbis a kemalistának nyilvánított politikai opponensek által uralt intézmények elfoglalására vagy

4 A helsinki csúcson ekkor kapta meg Törökország a tagjelölt státuszt.

megregulázására. Ez a folyamat egyrészt a fegyveres erők szerepének korlátozását, az igazságszolgáltatás csúcsbíróságainak átalakítását és a kormányhoz lojális bírákkal történő felöltését, illetve bizonyos esetekben új intézmények létrehozását jelentette. Az első kísérlet a 2007-es elnökválasztás volt: ekkor járt le Ahmet Necet Sezer államfő megbízatása, s az AKP mindenképp saját politikust akart a helyébe (egyes pletykák szerint maga Erdoğan akart indulni). Mindez a hadsereg aggodalmát váltotta ki, amely az év áprilisában egy memorandumot tett közzé a honlapján, amelyben lényegében figyelmeztette a kormánypártot, amennyiben saját jelöltet választ meg, akkor katonai nyomásgyakorlásra számíthat. A lépés politikai válságot, s hamarosan előrehozott választást eredményezett, amelyet az AKP – javítván az öt évvel korábbi eredményét – megnyert, s ismét egyedül alakíthatott kormányt. A választás után a parlamentbe jutott a MHP és a kurd DTP képviselőcsoportja is (ők egyéniben indultak, majd megalakították a frakciót). A parlamenti többségével az AKP képviselői megválasztották az AKP jelöltjét, Abdullah Gült – ezúttal már nem érkezett fenyegetés a hadsereg részéről.

A következő évben, 2008-ban újabb súlyos válságra került sor, ugyanis a főügyész a kormánypárt betiltását kérte az alkotmánybíróságtól hivatkozván arra, hogy a párt szembemegy az állam szekuláris jellegével. Az alkotmánybíróság végül nem tiltotta be a pártot, így az AKP túlélte a felszámolására tett legkomolyabb közjogi kísérletet.

Nagyjából ebben az időszakban vette kezdetét az úgynevezett Ergenekon-ügy, amely egy ultranacionalista csoport (mély állam) felszámolását tűzte ki célul. A több évig húzódó, több száz ember elítélésével záruló ügyben számos kormánykritikus újságírót, akadémikust, volt tábornokot idéztek a bíróság elé, ami érezhetően csökkentette a kormánykritikus hangokat (Gareth 2009). Az Ergenekon mellett 2010-ben megindult az úgynevezett Balyoz-ügy, amely célpontjai kifejezetten katonák voltak. Ennek eredményeképp 2012-ben lemondott az akkori vezérkari főnök, s őt már egy sokkal „kompromisszumkészebb" vezető követte.

A következő, ezúttal az AKP-éra egyre komolyabb autoriter fordulata a Gezi parki zavargásokkal vette kezdetét 2013 közepén (Erdoğan *çapulcu*nak, azaz rendbontóknak nevezte a résztvevőket) (Türk 2018). Az Isztambul szívében található, fontos baloldali *lieu de mémoire*-ként szolgáló Taksim tér melletti park átépítése ellen induló tüntetések a kemény rendőri fellépésnek köszönhetően pár nap alatt országos, kormányellenes zavargásokká nőtték ki magukat, amit ráadásul nagy nemzetközi figyelem is kísért, s ezek leverése jelentős mértékben rontotta Erdoğan nemzetközi megítélését, még akkor is, ha ezek a zavargások résztvevőinek döntő többsége baloldali fiatalok közül került ki.

Még ugyanennek az évnek a végén kirobbant korrupciós botrány azonban már komoly intézményi változásokat indított el. Három ügyben, 2013. december 17-én zajló tömeges letartóztatások nemcsak három miniszternek a gyerekeit érintették, de Erdoğan egyik fia is belekeveredett. A kormányzati narratíva viszonylag gyorsan megérkezett: az összehangolt akció mögött a Gülen-mozgalom akciója áll. Ez már csak azért is volt érdekes – noha az előző hónapokban már érlelődött a kormánypárt és a mozgalom közötti konfliktus –, mert az iszlamistának, de mindenképp szunnita vallásos-konzervatív közösségen belül indult meg egy politikai küzdelem, ami nagyon gyorsan a retorikai szintről aktív politikai lépésekhez vezetett. A következő évek belpolitikailag a két fél összecsapásáról szóltak. A kormányzati válasz 2014 elejétől az ügyeken dolgozó ügyészek, rendőrök elbocsátása, áthelyezése volt, illetve az igazságügyi miniszter hatalmának megerősítése: az elhúzódó küzdelem, melyet egyéb, a kormánypárt népszerűségét kikezdő, de választási sikereit nem megakadályozó botrányok kísértek, végül az AKP hatalmának megerősítését váltotta ki, amely egyúttal autoriterebbé tette a rendszert. Ennek a folyamatnak a középpontjában pedig maga Recep Tayyip Erdoğan állt, akinek hatalmát végül – legalábbis egyelőre mindenképp – a 2018-tól bevezetett elnöki rendszer biztosította be.

Ebben a helyzetben zajlott 2014 nyarán az első, közvetlen államfőválasztás, amelyen már Erdoğan indult (az addig hivatalban lévő, régi

harcostárs, Abdullah Gül pedig nem kapott pozíciót a kormányban), s a szavazatok 51%-ával az első fordulóban győzött. Az egy évvel később tartott parlamenti választáson azonban hiába kapta az AKP a legtöbb szavazatot, csak a parlamenti helyek kevesebb mint felét tudta megszerezni, így nem volt képes önállóan kormányt alakítani. A koalíciós kormányzás viszont azt irányozta volna elő, hogy a miniszterelnökhöz képest közjogilag korlátozott hatalommal rendelkező Erdoğan valóban elszigetelődik, s az eddig informális hatalma megszűnik vagy legalábbis jelentősen lecsökken. Ebből kifolyólag nem engedte, hogy kormánykoalíció jöjjön létre (Egeresi 2015).

A politikai zsákutcából végül a terrorellenes háború megindítása és az ország biztonsági helyzetének átalakulása jelentett kiutat: a 2015. november 1-jén tartott parlamenti választáson az AKP magabiztosan 49%-ot szerzett. A PKK ellen folyó háború – Délkelet-Törökország számos városában, városnegyedében városi harcot kellett folytatni a terrorszervezet csapatainak kiszorítása érdekében, több százezer ember kényszerült elhagyni lakóhelyét, s több ezer ember veszítette életét (Pénzváltó 2016) – árnyékában az Iszlám Állam által elkövetett terrorcselekmények, majd pedig 2015 novemberében a török légteret megsértő orosz Szu–24-es lelövése után kivetett orosz szankciók rombolták a gazdaság amúgy sem túl jó állapotát, egyúttal komoly aggodalmat is jelentettek a társadalomban.

A Gülen-mozgalommal való leszámolás folytatódott ezekben a hónapokban is; ennek eklatáns példája volt, amikor 2016 tavaszán fegyveres erővel foglalták el (megostromolták) a Zaman, az ország legnagyobb napilapjának épületét. Ezt követően nem sokkal, július 15-én került sor a puccskísérletre, amelynek keretében a Gülen-mozgalommal összefüggésbe hozott puccsisták több mint 250 embert öltek meg, bombázták a parlamentet, és majdnem magát Erdoğant is elfogták. A városi mobilizációnak köszönhetően azonban a kormány képes volt ellenállni, a hadsereg, a rendvédelmi erők a vezérkarral az élen kitartottak mellette. Így lényegében egy nap alatt leverték az akciót.

A puccskísérlet megrázta a török társadalmat, amit a vezetés ügyesen kihasznált a saját maga népszerűsége növelése érdekében. A hatalmas, összpárti (kivéve a kurdok) demokrácia melletti tüntetések árnyékában 2016 őszén megegyezés született a MHP és az AKP között: az ellenzéki párt hajlandó volt támogatni az AKP alkotmánymódosítását, ami lehetővé tette az elnöki rendszer bevezetését.

Az alkotmánymódosításra végül 2017 tavaszán került sor, miután az azt szentesítő népszavazáson 51%-kal – súlyos visszaélések mellett – győztek az igenek. Ugyan a legtöbb változás majd csak 2018 nyara, az előrehozott választások után lépett életbe, Erdoğan már ekkor élt azzal a jogával, hogy visszavegye a pártvezetést (Egeresi–Pénzváltó 2017).

Karizmatikus vezető

A fentebb vázolt politikatörténeti áttekintésből is látszik, hogy az elmúlt bő két-három évtized alatt Erdoğan imázsa több színeváltozáson ment keresztül az iszlamista polgármestertől kezdve a nyugatos vallásos, de szekuláris miniszterelnökön át az ország belső és külső ellenségeivel rendíthetetlenül harcoló államfőig. Élettörténete – különösen az utóbbi években épített imázsnak megfelelően – az alulról jövő, karizmatikus politikai vezető élettörténete, aki a vallásos, konzervatív tömegek érdekeit képviselte a mindenkori elnyomó katonai, kemalista hatalommal vagy éppen egyéb külső és belső ellenségekkel szemben. Ehhez járult hozzá valóban meglévő szónoki tehetsége, illetve az a körülmény, hogy Erdoğan mindent megtett, hogy ő uralja a médiaagendát: napi rendszeres megnyilvánulásaival, a választások alkalmával akár egy napon belül több helyen tartott beszédeivel mindenkor komoly mobilizációs tevékenységet fejtett ki (a régióban egyedül Aleksandar Vučić szerb elnök teljesítménye mérhető hozzá).

A török média szabadsága az utóbbi tizenöt évben látványosan csökkent: a Freedom House jelentései alapján X-ről Y-ra csökkent a helyezése.

A közmédiából a fegyveres erők gyámkodásának felszámolása után a fontosabb orgánumokat vagy némi nyomással kooptálták (lásd a *Hürriyet* újság esetét, amikor a kritikai éle miatt adóhatósági eljárás indult a médiacsoport ellen), vagy megvásárolták, esetleg megszüntették (gülenista tévécsatornák és napilapok 2014-től, de a 2016-os puccskísérlet után mindenképp), illetve rendszeressé vált a kritikus újságírók elbocsátása vagy nyomásgyakorlás (Yesil 2016). A török média kb. 10%-a számít a kormányzattól függetlennek. Ilyen helyzetben Erdoğan üzenetei lényegében gond nélkül eljutnak a lakossághoz; ráadásul az államfőre jellemző, hogy ő maga igyekszik az agenda lenni, ami rendszeres, akár napi többszöri médiamegjelenést von maga után. Az interjúknak, megnyitókon elhangzó beszédeknek, a párttagság bizonyos részéhez intézett beszédeknek köszönhetően maga a napi közbeszéd alakítója, az ellenzék jellemzően reflexív szerepben van. Az államfő kifejezetten szereti a „néppel" való találkozókat különböző intézmények látogatása során, amivel a szoros kapcsolatot igyekszik demonstrálni. Különösen jól mediatizáltak a választások idején rendezett nagy kampánygyűlések, amelyek kulcsembere mindig az elég szuggesztív módon előadó Erdoğan (*imam-hatip* iskolában végzett tanulmányainak köszönhetően jó szónok, illetve ügyesen használja a vallási utalásokat); ezekre akár több ezer vagy tízezer embert is odabuszoztatnak, vagy éppen ingyenessé teszik a tömegközlekedést az adott városban aznap.

Erdoğan a közösségi médiában is aktív; a Törökországban népszerűnek számító Twitteren 2022 nyarán több mint 19 millió követője volt. Ugyanakkor ez a kapcsolat inkább egyirányú: a bírálatokat és a kritikákat igen érzékenyen kezeli. Az országban hatályos törvények szerint az államfő az ellene tett sértések ügyében eljárást kezdeményezhet. Ugyan ezzel a lehetőséggel korábbi elnökök is éltek, Abdullah Gül hétéves ciklusa alatt kevesebb mint ezer ilyen eset volt, Erdoğan 2014-es megválasztása után ezek száma robbanásszerűen megnőtt: 2014 és 2020 között több mint 160 ezer ügyet vizsgáltak meg az ügyészek, ebből összesen 35 507-ből lett per, s több mint 38 ezer ember került bíróság elé, közülük több mint

3600 embert szabadságvesztésre, több mint ezer embert pénzbírságra ítéltek (Topuz 2021).

Párt és vezető viszonya

Erdoğan sikerének egyik kulcsa a pártjában megőrzött vezető szerepe – nemcsak amíg formálisan vezette, hanem a 2014–2017 közötti időszakban is. Az AKP statútuma alapján rendkívül nehéz elmozdítani a vezetőt – ez alapvetően igaz a többi török pártra is. Jellemzően egy-egy karizmatikus vezető körül szerveződtek a pártok, s még a puccsokat követő pártbetiltások után is ugyanazok hozták létre az újabb formációkat (ez pedig különösen igaz az iszlamista pártokra, ahol több évtizedig Necmettin Erbakan volt a legfontosabb vezető és pártalapító). Az utóbbi húsz évben csak egyetlen vezető mondott le (a CHP éléről egy szexbotrány miatt), s inkább került sor pártszakadásra, mint hogy le tudtak volna váltani egy vezetőt (kivételt a kurd pártok képeznek, ott a pártelnököket jellemzően letartóztatják a hatóságok, illetve ott jellemzően eleve két vezető van, egy férfi és egy nő).

Recep Tayyip Erdoğan szerepe az AKP sikerében megkérdőjelezhetetlen; lényegében a párt elképzelhetetlen nélküle. A statútum által garantált jogköröket gyakorolva Erdoğan gyakran cseréli az alacsonyabb szintű vezetőket. A 2017-es népszavazás után, a végül 2018 nyarán tartott előrehozott választás előtt számos kormánypárti polgármestert mondatott le arra hivatkozva, hogy a párttagság megfáradt, szükség van a frissítésre. Akaratát különösebb ellenállás nélkül képes volt keresztülvinni, még az ankarai főpolgármester is búcsúzott székétől. Egyúttal Erdoğan nem hagyta, hogy az elmúlt két évtizedben vetélytársa akadjon a párton belül; a nagyobb népszerűségre szert tett párttársakat egy idő után marginalizálta. Így például a szintén pártalapító Abdullah Gül, miután 2014-ben nem lehetett miniszterelnök államfői megbízatásának lejárta után, gyakorlatilag belső politikai száműzetésbe vonult. Ahmet Davutoğlu, ugyan 2016-os

lemondatása után egy ideig megtartotta párttagságát, azonban 2019-ben új pártot hozott létre Gelecek Parti (Jövő Pártja) néven, azonban ennek támogatottságát csak pár százalékpontra mérik. Ali Babacan, korábbi külügy- és később gazdasági miniszter 2020 elején új pártot hozott létre DEVA néven, azonban az is marginális maradt. A miniszterek rendszeres cserélésével Erdoğan megakadályozza, hogy egy új kihívója legyen a kormányban, a „jól kipróbált" megmaradók lojalitása viszont lényegében megkérdőjelezhetetlen felé. Az erdoğani vezetés másik jellegzetessége, a családjához kötődők hatalomba emelése: így lett pénzügyminiszter Berat Albayrak, az egyik lánya férje. Igaz, 2020-ban ő is távozott a pozícióból (Cumhuriyet 2020), de továbbra is jelen van a politikában, miközben testvére az egyik legnagyobb török médiacsoport élén a közhangulat befolyásolásáért felelős.

Ideológia

Az elmúlt bő húsz év alatt az AKP jelentős változáson ment keresztül; a kezdeti, európéer és soft szekularizmust hangoztató jobbközép pártból napjainkra egy, a Nyugatot erősen bíráló (noha az uniós csatlakozást hivatalosan továbbra is külpolitikai prioritásként kezelő), a nemzeti érzelmekre erősen építő konzervatív párttá vált. Az eredendően neoliberális gazdaságpolitikában jelentős változás nem történt, de megerősödött az AKP-hoz kötődő gazdasági holdingok szerepe (klientelizmus) és az állami patronázs a kiszolgáltatottabb helyzetben lévő választók megnyerésére (ételosztás, szénosztás stb.), amivel úgymond a szegények helyzetén igyekeznek javítani (Somer 2016). Az állam paternalista jellegének erősítése és a néppel való közvetlen kapcsolat fenntartásának eszköze az infláció elleni harc, az ételosztások és egyéb, kézzelfogható népjóléti akciók révén az AKP-időszak integráns része maradt, s ez a jelenleg fokozódó gazdasági nehézségek tükrében nem is fog változni.

Az intézményi változásoknak köszönhetően a korábban inkább a vétóhatalmak korlátozására irányuló úgynevezett demokratizálódási folyamat (Insel 2013) egy autoriter, az AKP-vezetés hatalmának biztosítására irányuló folyamattá vált. Ez a rezsimépítés és a különböző, de időben eltussolt korrupciós botrányok azonban számos kritikát váltottak ki még iszlamista körökben is, ami az AKP kezdeti, antikorrupciós, „tiszta" jellegét kérdőjelezi meg.

Erdoğan világlátására szintén nagy hatással volt az általa és más AKP-s politikusok által is többször idézett Necip Fazıl Kısakürek, 20. században élt iszlamista költő, gondolkodó, aki kiemelkedett Nyugat-kritikusságával, az erős vezető iránti elköteleződésével (Cornell 2018). Ebből a szempontból az államfőt övező személyi kultusz és a néppel való kommunikáció minden csatornája fölötti kontroll és aktivitás – hagyományos sajtóorgánumok, Twitter, a párt maga – a kısakürek vezetőkép megvalósítása (Türk 2018).

A vezetői imázsépítésbe az utóbbi években egyre nagyobb teret nyert az oszmán múlt, ezzel együtt a török–iszlám szintézis *(Türk-İslam Sentezi)* hangoztatása, egyfajta neooszmán kultúrpolitika megvalósítása, még akkor is, ha ez már az AKP alatt elkezdődött. Ebbe beletartozik a hivatalos állami (szekuláris) ünnepségek mellett a régi oszmán vagy éppen preoszmán időszak nagy pillanatainak megünneplése (Konstantinápoly elfoglalásának vagy a kis-ázsiai hódításokat megnyitó 1071-es manzikerti csatának az évfordulója), a régi birodalmi jelképek használata az állami ünnepségeken, az oszmán kori emlékek felújítására helyezett nagy hangsúly – országhatárokon kívül is, amire a Balkán kínál kiváló példákat (Koyuncu 2014). Ezzel együtt kisebb léptékkel, de a közelmúltban is folytatódik egy *Kulturkampf* az országban, amely az atatürki örökség részbeni felülírását jelenti. Ilyen volt 2020 nyarán az Aya Sofya (Hagia Szophia) múzeumból mecsetté történő visszaalakítása; a rendezvényen ráadásul maga Erdoğan recitálta a Koránt. Ezzel a lépéssel iszlamista csoportok több évtizedes kérése teljesült.

Ezzel együtt a külpolitikai törekvések, illetve az országot körülvevő geopolitikai változásokra adott válaszok is alakították a kormánypárt ideológiáját (Kirdis 2015). A muszlimok egyfajta protektorának szerepében feltűnő Erdoğan az arab tavasz nyomán kirobbanó szíriai háborút is igyekezett kihasználni: a szíriai menekültek millióinak befogadásával (legalábbis a válság elején) a humanitárius bajnok szerepét igyekezett megszerezni. Az idővel növekvő menekültellenességet zárójelbe téve 2016-ban bejelentette, hogy 300 ezer szíriainak adná meg az állampolgárságot – azonban ez a közvélemény, de még a saját pártjának ellenállása miatt gyorsan lekerült a napirendről (Milliyet 2016). Lényegében ez volt az utóbbi évek egyik leglátványosabb visszakozása.

Intézményi változások és politikai harc

Erdoğan közel húszéves időszaka alatt a török politikai intézményrendszer jelentős változáson ment keresztül. Ezek a változások (1) a vétóhatalmak megregulázását, majd (2) a hatalmi ágak autonómiájának visszavágását és végül (3) az elnöki rendszer bevezetését jelentették – az elnök közvetlen választásával a jelenlegi rendszer plebiszciter jellegének bebetonozását.

Az AKP-időszak elején elsősorban a már említett vétóhatalmak, így legfőképp a török fegyveres erők és az alkotmánybíróság jelentették a legnagyobb veszélyt a kormányzásra. Ugyan egyes kérdésekben (politikusok feleségeinek fejkendőben való megjelenése állami ünnepségeken) már az első években jelentkezett feszültség a kormány és a fegyveres erők vezetői között, de az első komolyabb válságra 2007-ben került sor. Mint láttuk, a 2007-ben előrehozott választások Erdoğan pártjának győzelmét hozták, s az ugyanebben az évben hozott alkotmánymódosítás, illetve Abdullah Gül államfővé választása az AKP megerősödését jelentette.

Miután 2008-ban a kormánypártnak sikerült elkerülnie, hogy az alkotmánybíróság feloszlassa, s a meginduló, a már említett Ergenekon- majd

Balyoz-ügyek árnyékában az igazságügy reformja jelentette a következő évek meghatározó változásait. A 2010-es, népszavazással megtámogatott alkotmánymódosítással sikerült megnehezíteni a pártok feloszlatásának lehetőségét. Kibővítették az alkotmánybíróság tagjainak számát 12-ről 17-re (az akkor már AKP-s elnök pedig lojális bírákat nevezett ki az új helyekre), illetve 7-ről 22 főre emelték a bírák és ügyészek karrierjéért felelős Bírák és Főügyészek Legfelsőbb Tanácsának tagságát, egyúttal korlátozták az igazságügyi miniszter a szervezet működésére terjedő befolyását is (ezt azonban 2014 elején, az eszkalálódó korrupciós botrány miatt megint megerősítették, egyúttal megindultak a tisztogatások a hatalmi ágban). További fontos eredményként szintén korlátozták a katonai bíróságok hatáskörét (majd az elnöki rendszer bevezetésével el is törölték őket, ezzel kiiktatva a fegyveres erők gyámszerepének egyik oszlopát) (Egeresi–Pénzváltó 2017, 9.).

A 2013 közepi Gezi parki tüntetések, majd pedig év végétől a korrupciós botrányok és a Gülen-mozgalom elleni harc jelentette válságok is Erdoğan megerősödését hozták. A válságokat kiválóan alkalmazta a közhangulat befolyásolására és a választások megnyerésére. A 2015-ös és 2016-os év volt ebből a szempontból a legemlékezetesebb (Pénzváltó 2018): a júniusi választás után megindult terrorellenes hadjáratnak köszönhetően Délkelet-Törökországban újra a harci cselekményeké lett a főszerep, s megindultak a rendszeres terrortámadások a PKK és az Iszlám Állam részéről. Ebben az erősen biztonsági kihívásokkal küszködő közegben Erdoğan a stabilitást ígérte – ez szerepet is játszott a 2015. novemberi parlamenti választási győzelemben. A 2016-os puccskísérlet idején az államfő személye szintén kulcsfontosságú volt: ő volt az, aki képes volt egy televízióban a FaceTime program segítségével az utcára hívni a támogatóit, illetve nyaralóhelyéről, Marmarisból Isztambulba repülni a puccs éjszakáján. A vezetői helytállása nagy szerepet játszott abban, hogy végül a hatalomátvételi kísérlet kudarcba fulladt.

A puccskísérletet aztán igyekezett a török demokrácia ünnepévé változtatni és a saját hatalmának megerősítésére felhasználni. A júliusi akció

utáni hetekben az AKP az ellenzéki pártok – kivéve a kurd HDP – részvételével számos tömeggyűlést tartott, amelyek főszereplője az államfő volt.

A puccs után felgyorsuló (és mai napig, igaz, jóval kisebb lendülettel zajló) tisztogatások, amelyek több tízezer ember letartóztatásával vagy őrizetbe vételével (például két alkotmánybírót is elfogtak), egyúttal több százezer ember elbocsátásával jártak, jelentős mértékben csökkentették a kormányzati kritikákat, illetve visszavágták a rendvédelmi erők, az igazságszolgáltatás és a fegyveres erők önállóságát, a vezetés esetleges megbuktatásának lehetőségét. Ezt pedig a puccs után elrendelt rendkívüli helyzetben elfogadott 2017-es alkotmánymódosítások tovább csökkentették – az igazságszolgáltatás átpolitizáltságát és akár külpolitikai célokra való használásának esetét jól mutatja Brunson amerikai lelkipásztor vagy a szaúdi főkonzulátuson meggyilkolt Hasogdzsi esete: ezeket az ügyeket nagyon gyorsan ejtették, amikor rendezni kellett az amerikai és a szaúdi bilaterális kapcsolatokat.

A belpolitikai – Gülen-mozgalom, PKK/HDP – mellett a külső ellenfelek elleni harc is a retorika részét képezi. Idetartozik a „kamatlobbi" vagy a különböző külső hatalmak, amelyben a török vezetés kihasználja a török lakosság ellenérzéseit az Egyesült Államokkal vagy az egész Nyugattal szemben. De az elmúlt több mint két évtizedes kormányzás alatt számos alkalommal vált külpolitikai ügy kampánytémává. Így például 2009-ben, amikor a helyhatósági választás előtt Erdoğan a davosi csúcson kiosztotta Simon Perez izraeli államfőt a 2008 végi gázai katonai beavatkozás miatt; vagy a különböző katonai csapásmérések a szomszédos országokban, főleg 2015-ben. A külhoni kampány megtiltásának és az államfő szókimondó stílusának köszönhetően a 2017-es alkotmánymódosítási kampány során Hollandiával és Németországgal sikerült kisebb külpolitikai válságot generálni, ami viszont segített a saját és az ekkor már őt támogató MHP szavazóinak mobilizálásában (Egeresi 2017).

A 2017-es alkotmánymódosítással bevezetett elnöki rendszer a már korábban felvázolt, egyre inkább lojalitásra épülő hatalomkoncentrációt jelent, amelyben Erdoğan központi, karizmatikus szerepe

megkérdőjelezhetetlen, s az intézmények fölötti kontrollja – az épp aktuális kihívásoktól függően – rugalmasan fokozható, amit különösen jól példáz 2018 óta a török jegybankelnökök gyakori cseréje, amely a monetáris politikába történő beleszólás eklatáns példája. Az igazságszolgáltatás és a média függetlenségének korlátozása mellett az egyetemi autonómiát is visszavágták azzal, hogy a korábbiakkal szemben az egyetemi javaslatokat semmibe véve, pusztán politikai alapon kerültek a rektorok az intézmények élére. Ez az egyik legjobb és legkormánykritikusabb törökországi egyetem, a Boğazıcı esetében komoly tüntetésekhez vezetett.

Az új rendszer megtartotta a 2007-es módosítással bevezetett közvetlen elnökválasztást, azonban az elnök szerepének további növelése mellett egyidejűvé tette a parlamenti választással, egyúttal össze is kötötte a kettőt (az elnök lemondása esetén automatikusan új választásokat kell kiírni), ami a gyakorlatban Erdoğanról szóló népszavazássá változtatta a választási eseményeket. Megszűnt a korábban létező bizalmatlansági indítvány intézménye, az államfőt *impeachment* eljárás keretében lehet leváltani (de a legerősebb párt élén nincs reális esély, hogy el tudja mozdítani a parlament). Az államfő nevezi ki a minisztereket és az alelnököket, ezek számáról és a vezető személyéről a parlament nem dönt. Az elnök szerepe a törvényhozás fölött is megerősödött, mivel elnöki rendeleteket fogadhat el, noha törvényeket továbbra is a parlament alkothat (Egeresi–Pénzváltó 2017).

Konklúzió

A török vezérdemokrácia jellegzetességeinek áttekintése alapján több megállapítást tehetünk. Egyrészt az utóbbi húsz évben a kormánypártnak meglehetősen hosszú idő állt rendelkezésére a különböző intézmények irányításának átvételére, amely egyrészt ezek folyamatos átalakításával, jogköreiknek szűkítésével vagy éppen az aktuális érdekeknek megfelelően bővítésével zajlott, másrészt elég időt jelentett a személycserékhez.

Ez utóbbi esetben legfőképp a hatalomhoz lojális szereplők kiválasztását jelentette, ami az államigazgatás alsóbb szintjeit is érinti. Az AKP első ciklusai alatt folyó hatalmi harcok a hadsereg-alkotmánybíróság és a kormány között az előbbi intézmények vereségével (átalakításával, személycserékkel, „megregulázásával") jártak, amit a 2016-os puccsot követő reformok zártak le. Egyúttal megindult az államfőhöz mindenképp lojális nemzetbiztonsági szolgálat megerősítése, súlyának növelése az állami intézmények között.

A fentebbi folyamatokkal párhuzamosan a kormányformaváltással járó prezidenciális rendszer bevezetése erősen megnövelte a végrehajtó hatalom súlyát; az államfő közvetlen választása ráadásul növeli is legitimitását. Az új rendszer Recep Tayyip Erdoğanra lett szabva, aki válság idején akár képes újabb jogköröket magához rendelni. Ennek megfelelően 2018, az új rendszer bevezetése után a parlament súlya jelentősen csökkent, noha az AKP–MHP jelentette kormánykoalíció szilárd többséggel rendelkezik. A rendszerépítés tehát nem ért véget, az aktuális kihívásokhoz mindig alkalmazkodik, de a központi szerepet vitathatatlanul Recep Tayyip Erdoğan játssza.

A törökországi vezérdemokrácia autoriter jellegének növekedése mellett kiemelendő a más államokban is alkalmazott ellenségképzés és biztonságiasítás. Azonban más közép-európai vagy balkáni államokhoz képest a török kontextusban ezek a veszélyek és kihívások valódiságát könnyű indokolni, és jellemzően gyors állami (katonai-politikai) fellépést és beavatkozást váltanak ki. A lassan négy évtizede, az ország határain belül és kívül folyó PKK-ellenes háború, a katonai hatalomátvételek, a külső hatalmak iránti bizalmatlanság nemcsak egyszerű indokot jelent a hatalom ellenfeleivel való leszámolásra, de legitimitást is ad a török politikában a restriktív intézkedések és az erőszak alkalmazására is.

Az autoriter jelleg növekedése ellenére azonban a török vezérdemokrácia még mindig pártok versengő rendszereként írható le, még akkor is, ha a kormánypárt sokkal nagyobb kapacitásokkal rendelkezik. A 2019-es helyhatósági választások megmutatták az AKP korlátait: a megfelelő

ellenzéki összefogással sikerült mind Ankarában, mind Isztambulban leváltani a kormánypárti vezetést. A 2019-es megismételt isztambuli választáson ráadásul az ellenzéki összefogás élén álló İmamoğlu még nagyobb eredménnyel győzte le ellenfelét, a korábbi miniszterelnököt, Binali Yıldırımet.

Befejezésül visszatérünk a kötet fő kérdéséhez, hogy mennyiben tekinthetjük PVD-nek az Erdoğan-rezsimet. A fejezet néhány fontos megállapítását kiemelve megállapíthatjuk, hogy Erdoğan rezsimje plebiszciter rezsimnek tekinthető, és sok tekintetben a PVD radikális változatának jegyeit mutatja:

(1) Erdoğan karizmatikus vezető, két évtized óta a török politikai élet középpontjában áll, folyamatosan a végrehajtó hatalom feje;
(2) hatalmának legitimitása a versengő, de plebiszciter jellegű választásokon nyugszik (amelyek végső soron hatalmának megerősítéséről vagy megbuktatásáról szólnak);
(3) egymást követő súlyos politikai, gazdasági vagy/és biztonságpolitikai válsághelyzetekben kormányoz;
(4) amellett, hogy szigorúan kontrollálja pártját, amely hatalmának fontos erőforrása, rendszeres nagygyűlésekkel (és a közösségi média segítségével) közvetlen kapcsolatot épített ki a választókkal;
(5) az intézményrendszer radikális átalakítása révén nagymértékű hatalomkoncentrációt hajtott végre, az elnöki rendszer bevezetése megerősítette a képviselet plebiszciter jellegét;
(6) a kormányzati rendszerben, a gazdaság állami szektorában és a médiában klientelisztikus uralmi rendszert épített ki.

Összefoglalva: az Erdoğan-rezsim sok tekintetben a PVD radikális változatának jegyeit mutatja. Erdoğan ugyanis nemcsak a politikai retorika és stílus területén hozott újat, de új normarendszert és újfajta legitimitásigényt vezetett be, az alkotmányos intézményeket is átformálta. Politikai kontrollja alá vonta a hatalommegosztás intézményeit, illetve sikeresen

semlegesítette és gyengítette meg a megelőző évtizedekben a török politika felett gyámkodó hadsereget és az alkotmánybíróságot. A versengő pártrendszer és választások erős politikai korlátot jelentettek az Erdoğan-rezsim számára, amelyek hozzájárultak a rezsim versengő és demokratikus elemeinek a fennmaradásához. Ugyanakkor a növekvő hatalomkoncentráció, az igazságszolgáltatás és a média feletti növekvő politikai kontroll, az államigazgatásban, a médiában és az egyetemeken végrehajtott tisztogatások, a kritikusok és politikai ellenfelek bebörtönzése Erdoğan plebiszciter rezsimjét autokratikus jegyekkel ruházzák fel.

Hivatkozott irodalom

Akarca, Ali T. (2019): Economic voting in Turkey: single- vs. multi-party governments. *Southeast European and Black Sea Studies,* 19. 4: 523–539. Online: https://doi.org/10.1080/14683857.2019.1702621

Aksin, Sina (2017): *Kisa Türkiye tarihi.* Isztambul, Kültür.

Bilecen, Halil (2016): Understanding voting behavior in Turkey: ethnicity vs. religion. *Akademik Bakiş Dergisi,* 56.

Cornell, Svante (2018): Erdogan's Turkey: the Role of a Little Known Islamist Poet. *Silk Road Studies Program,* 2018. január 2. Online: https://silkroadstudies.org/publications/joint-center-publications/item/13269-erdogans-turkey-the-role-of-a-little-known-islamist-poet.html

Cumhuriyet. (2020): Berat Albayrak, istifa etti. *Cumhuriyet,* 2020. november 8. Online: https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/son-dakika--berat-albayrak-istifa-etti-1789514

Egeresi Zoltán (2010): A török pártrendszer 60 éve. *Grotius.* Online: https://www.academia.edu/13276125/A_t%C3%B6r%C3%B6k_p%C3%A1rtrendszer

Egeresi Zoltán (2015): Vissza a kormánykerékhez: előrehozott választás Törökországban. *KKI Elemzések,* 1–9.

Egeresi Zoltán (2017): Merre tovább? A német–török kapcsolatok a 2017-es német választás után. *Stratégiai Védelmi Kutatóközpont Elemzések,* 24. 1–11. Online: https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/svkk-elemzesek-2017-24-merre-tovabb-a-nemet-torok-kapcsolatok-a-2017-es-nemet-valasztas-utan-egeresi-z.original.pdf

Egeresi Zoltán – Pénzváltó Nikolett (2017): Az AKP útja az elnöki rendszerről szóló népszavazásig: rezsimépítés Törökországban (2002–2017). *Stratégiai Védelmi Kutatóközpont Elemzések,* 10. 1–25. Online: https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/svkk-elemzesek-2017-10-az-akp-utja-az-elnoki-rendszerrol-szolo-nepszavazasig-egeresi-z-penzvalto-n.original.pdf

Eroglu, Cem (1987): The Establishment of Multiparty Rule: 1945–71. In Irvin C. Schick – Ertuğrul A. Tonak eds.: *Turkey in Transition: New Perspectives.* Oxford University Press. 101–143.

Günes, Cengiz (2020): Kurdish Political Representation in Turkey: The Changing Context and New Trends. In Mehmet Gürses ed.: *The Kurds in the Middle East.* Lexington Books. 3–20.

Insel, Ahmet (2013): The AKP and Normalizing Democracy in Turkey. *South Atlantic Quarterly,* 2. 3: 293–308. Online: https://doi.org/10.1215/00382876-102-2-3-293

Jenkins, Gareth, H. (2009): Between Fact and Fantasy: Turkey's Ergenekon Investigation. *Silk Road Paper,* 1–86. Online: https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/2009_08_SRP_Jenkins_Turkey-Ergenekon.pdf

Kalaycioglu, Ersin (2022): Party identification and vote choice in Turkey. In Ali Carkoglu – Ersin Kalaycioglu eds.: *Elections and Public Opinion in Turkey.* New York, Routledge. Online: https://doi.org/10.4324/9781003166047-10

Kirdis, Esen (2015): The Role of Foreign Policy in Constructing the the Party Identity of the Turkish Justice and Development Party (AKP). *Turkish Studies,* 16. 2: 178–194. Online: https://doi.org/10.1080/14683849.2015.1044444

Koyuncu, Buke (2014): *"Benim Milletim..." AK Parti İktidarı, Din ve Ulusal Kimlik.* Isztambul, Iletisim.

Milliyet: 300 bin Suriyeli vatanda olacak. *Milliyet,* 2016. július 9. Online: https://www.milliyet.com.tr/gundem/300-bin-suriyeli-vatandas-olacak-2275093

Pénzváltó Nikolett (2016): Délkelet-Törökország újra lángol. *Nemzet és Biztonság,* 9. 2: 17–39.

Pénzváltó Nikolett (2018): *Törökország belső és külső válságai.* Budapest, Dialóg Campus Kiadó.

Sarigil, Zeki (2011): Civil-Military Relations Beyond Dichotomy: With Special Reference to Turkey. *Turkish Studies,* 12. 2: 265–278. Online: https://doi.org/10.1080/14683849.2011.572633

Sentürk, Hulusi (2011): *Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset İslamcılık.* Isztambul, Cira.

Somer, Murat (2016): Understanding Turkey's democratic breakdown: old vs. new and indigenous vs. global authoritarianism. *Southeast European and Black Sea Studies,* 481–503. Online: https://doi.org/10.1080/14683857.2016.1246548

Topuz, Eren (2021): Cumhurba kanına hakaret bilançosu: Yedi yılda 160 bin 169 soru turma, 3 bin 625 hapis cezası. *Gazeteduvar,* 2021. szeptember 28. Online: https://www.gazeteduvar.com.tr/cumhurbaskanina-hakaret-yedi-yilda-160-bin-169-sorusturma-3-bin-625-hapis-cezasi-haber-1536555

Türk, H. Bahadir (2018): *Muktedir Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan.* Isztambul, Iletisim.

Yeni Safak. (2019): Demokrasinin irle imtihanı. *Yeni Safak,* 2019. május 3. Online: https://www.yenisafak.com/hayat/demokrasinin-siirle-imtihani-3469304

Yesil, Bilge (2016): *Media in New Turkey. The Origins of an Authoritarian Neoliberlal State.* Chicago, University of Ilinois Press. Online: https://doi.org/10.5406/illinois/9780252040177.001.0001

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 7.

15. FEJEZET

Körösényi András

INVERZ BONAPARTIZMUS: HUGO CHÁVEZ PLEBISZCITER REZSIMJE

Hugo Chávez 1998-as elnökválasztási győzelme politikai rezsimváltáshoz vezetett Venezuelában. A négy évtizede stabil parlamentáris demokráciát és pártrendszert egy olyan rezsim váltotta fel, amely megfelel a plebiszciter rezsim főbb jellemzőinek. A Chávez-rezsim (1998–2013) néhány fontos vonása szinte egységesen megjelenik a róla szóló szakirodalomban, így például Chávez karizmatikus karaktere, populista stílusa, a hatalomra kerülését megelőző válsághelyzet, a radikális-transzformatív közpolitikája vagy a klientelizmus. A Chávez-rezsim egészének politikatudományi megítélésében azonban nem alakult ki konszenzus (Hetland 2022). A demokrácia procedurális definíciójára támaszkodva a szakirodalom nagyobb része autoriter vagy specifikusan versengő autoriter rezsimnek, illetve autoriter populista rezsimnek tekinti (Alvarez 2011; Mainwairing 2012; Kestler–Latouche 2022; Trematia 2022),[1] míg az irodalom egy másik része, amely a demokráciának egy baloldali szubsztantív definíciót ad, radikális, participatív demokráciának tartja (Ellner 2003; Ellner–Salas

1 Coppedge (2002) delegatív demokráciaként azonosította a Chávez-rezsimet annak első éveit követően.

2007; Gott 2008).[2] Az első álláspont szerint a populista vezetőnek tekintett Chávez alatt Venezuelában demokratikus visszacsúszás történt mind a liberális demokrácia, mind a képviseleti kormányzás tekintetében, míg a második ezzel szemben a társadalmi és participatív demokrácia kiépülését hangsúlyozza. De a Chávez-elnökség közpolitikai rekordjának megítélésében sincsen konszenzus. Míg a szimpatizálók[3] a sikeres oktatási és egészségügyi programokat emelik ki, a foglalkoztatás növekedését és a szegénységi ráta mintegy 20 százalékpontos csökkentését, kritikusai a közbiztonság romlását, az emberöléssel végződő bűncselekmények megduplázódását, a magas csecsemőhalandóságot, az alapvető élelmiszerek hiányát és a hiperinflációt hangsúlyozzák (Britannica).[4]

Néhány olyan szerző van a szakirodalomban, aki – kutatásunk elméleti-fogalmi keretével megegyezően – plebiszciter demokráciának (illetve képviseletnek) tekinti Chávez rezsimjét, illetve plebiszciter legitimitást tulajdonít Chávez vezetésének (Mayaga 2006; Tanaka 2006; Michelutti 2016). Jelen fejezet e munkákhoz képest szisztematikusan alkalmazza a kutatás Weber által inspirált megközelítését a Chávez-rezsim elemzésében.

A fejezet struktúrája a következő. Az első rész felvázolja a Chávez-rezsim kontextusát: a megelőző liberális demokrata *Puntofijismo* rezsim fontosabb jellemzőit, Chávez karrierútját az elnökség elnyeréséig, végül az 1998–2013 közötti Chávez-rezsim három szakaszát. Rátérve a kutatásnak

2 A kutatás nem terjedt ki arra, hogy a Chávez halálát követően hatalomra került Maduro-rezsim diktatúra irányába történő elmozdulása árnyalta-e vagy megváltoztatta-e ezt a baloldali értékelést.

3 Hollander (2016) szerint ők a nyugati baloldali-idealista értelmiségből kerültek ki.

4 A „Chavez egy autokrata" tézis mellett lándzsát törő szerzők két fő érve, hogy 1992-ben puccsot kísérelt meg a legitim képviseleti demokratikus rendszer ellen, a másik pedig az, hogy már az 1999-es új alkotmánnyal megkezdte a hatalommegosztás felszámolását, az elnöki hatalomkoncentráció kialakítását és ezen keresztül egy versengő autoriter rezsim kialakítását (Hetland 2022). A Chávezt a vád alól felmentők érvei szerint viszont (1) az 1992-es puccs egy, a liberális demokrácia formájában működő korrupt, elnyomó, oligarchikus rezsim ellen történt (amely ráadásul a hadsereget alkotmányellenesen vetette be a szegénynegyedekben kitört zavargások letörésére), míg (2) az 1999-i alkotmányozás jogszerűségét pedig még a (Chávez-lojalistákkal történő „megszállás" előtti) legfelsőbb bíróság is elismerte.

a bevezető fejezetben megfogalmazott kérdéseire, a második rész áttekinti, hogy mennyiben jelentek meg a millenniumi trendek és a perszonalizáció a 20. század végi venezuelai politikában; a harmadik pedig a bevezető fejezetben felvázolt kritériumok segítségével elemzi a Chávez-érát, és válaszolni próbál a kutatás fő kérdésére, hogy plebiszciter rezsim jött-e létre az ezredfordulón és az azt követő években Venezuelában.

Politikai kontextus és Chávez elnökségének áttekintése

Az előzmények: a Puntofijismo és annak válsága (1958–1998)

Míg Latin-Amerika más országaiban az 1960–70-es évek során a katonai diktatúrák keretében „bürokratikus autoriter" rezsimek jöttek létre, Venezuelát egyfajta „kivételesség" *(exceptionalism)* jellemezte (Ellner–Salas 2007; Philip 2007). Itt ugyanis Pérez Jiménez korrupt diktatúráját követően 1958-tól kezdődően a polgári kormányzás évtizedei kezdődtek, és a katonák évtizedekre a kaszárnyákban maradtak. Az ország nagy pártjai – az 1958-as elnökválasztást megelőzően – a *Punto Fijo* egyezmény keretében megegyeztek a demokratikus játékszabályokban és azok betartásában. A következő évtizedekben két nagy, a centrumhoz közeli, mérsékelt párt váltogatta egymást a hatalomban: a szociáldemokrata *Acción Democrática* (AD) és a jobbközép kereszténydemokrata *Partido Socialcristiano* (COPEI). A pártok kartellszerű konszenzussal kormányoztak (a *Puntofijismót* gyakran pártokráciaként írják le), az konszenzusosan osztották el a tisztségeket és az állami erőforrásokat (Tanaka 2006; Mayorga 2006). „Szubvencionált demokráciának" is nevezték ezt a rendszert, amelyben az állam mindig biztosított annyi javadalmat és erőforrást, amennyi szükséges volt a demokrácia körüli

konszenzus fenntartásához (Sylvia–Danopoulos 2003, 65.; Lecuna 2021, 53.).[5] Az 1960–70-es években az olajból származó állami bevételek biztosították a társadalmi és politikai stabilitást. Az instabilitás lehetőségét hordozta azonban, hogy az olajbevételek erősen függtek a nemzetközi piacoktól. A társadalmi instabilitást a falvakból a nagyvárosokba áramló, és ott szegénynegyedekben élő társadalmi réteg jelentette, politikailag pedig a radikális baloldali, illetve kommunista fegyveres gerillacsoportok tevékenysége, továbbá a marxista és más ultrabalos ideológiák jelenléte.

Az 1988-as választásokat követő évtizedben megrendült a *Puntofijismo:* a képviseleti demokrácia legitimációs válságba került Venezuelában (Di John 2005; Tanaka 2006; Mayorga 2006). Míg 1958–1988 között hagyományosan a két nagy párt, az AD és a COPEI dominálta a pártrendszert, a törvényhozást, és jelöltjeik egyike nyerte az elnökválasztást, az 1990-es évektől dominanciájuk megszűnt, 1993-tól kezdődően már nem nyertek elnökválasztást, és az 1998-as választásokra összeomlottak. A pártrendszer legitimitásának a megrendülését mutatta a választási részvétel erőteljes csökkenése is. A válság a politikai rendszer egészére kiterjedt. Carlos Andrés Pérez elnök 1988-as megválasztását követően váratlanul neoliberális gazdasági reformcsomagot vezetett be, megszegve kampányígéreteit és szakítva a három évtizedes konszenzusos-neokorporatív kormányzási stílussal. A reformok elleni tiltakozásként 1989-ben Caracas szegénynegyedeiben zavargások törtek ki *(Caracazo),* 1992-ben egymást követően két (sikertelen) katonai puccskísérlet is történt Pérez elnök neoliberális kormányának megbuktatására, amely nem tudott megbirkózni növekvő eladósodással és inflációval, és az ezek nyomán megjelenő társadalmi elégedetlenséggel (Sylvia–Danopoulos 2003). Pérezt 1994-ben végül *impeachment*tel buktatták meg. 1995-ben az évtizedek

5 A status quo-őrző, konszenzusépítő kartellpárti uralom az európai politikában is egyike azoknak a tendenciáknak, amelyekkel szemben a populista, karizmatikus vezérek megjelentek, hogy megkérdőjelezzék a status quót, az uralmon levő elitek legitimitását, és új tartalmat adjanak a kiüresedett képviseleti demokráciának. Ez a logika legerősebben a *bottom-up* demokrata perspektívában gondolkodó Peter Mair munkáiban manifesztálódott (Katz–Mair 1995; Mair 2013).

óta domináns két nagy párt jelöltjeivel szemben Rafael Calderát, egy új politikai tömörülés jelöltjét választják meg elnöknek, aki azonban a gazdasági és politikai válságon nem tudott úrrá lenni (Sylvia–Danopoulos 2003; Di John 2005). A neoliberális reformok (például kereskedelem liberalizálása, privatizáció, dereguláció, adóreform) nem hozták el a kívánt hatást. Az állam működésének hatékonysága és elszámoltathatósága nem nőtt, a korrupciót nem sikerült visszaszorítani, a várt gazdasági fellendülés nem következett be, viszont a beruházások visszaestek, az infláció és a jövedelmi egyenlőtlenségek drasztikusan nőttek, illetve erősödött a politikai polarizáció – mindez súlyos és elhúzódó politikai válsághoz vezetett (Di John 2005). A válság kedvező talajt teremtett egy karizmatikus vezér kiemelkedésének. 1998-ban az elnökválasztást a politikai életbe sikertelen puccskísérletével 1992-ben berobbanó és a neoliberális reformok kritikusaként fellépő a Hugo Chávez nyerte.

Chávez karrierje és útja az elnökségig[6]

Hugo Chávez 1954-ben született egy kisvárosi, alsóközéposztálybeli, sokgyerekes tanító házaspár gyermekeként. Később a politikai képviselet szempontjából fontossá vált, hogy Chávez mesztic, azaz felmenői között európaiak, őslakók és afrikaiak egyaránt voltak. Középiskolás korában hatással voltak rá a kormány ellen harcoló kommunista gerillamozgalmak és Marx tanai is. 1971 és 1975 között a caracasi katonai akadémia hallgatója, majd egy, a baloldali gerillák ellen harcoló egységbe vezényelik. Chávez egyre inkább a gerillákkal kezd szimpatizálni, miközben az is kiderül számára, hogy titokban az egyik testvére is a felkelőkkel tart. Eklektikus, de határozottan radikális baloldali és forradalmi hatások érik, Marx mellett Lenin és Mao Ce-tung munkáit is olvassa, nagy hatással van rá a nagy latin-amerikai szabadságharcos, Simón Bolívar történeti példája, de a felszabadítás teológiája is. Kapcsolatot talál a kormány ellen harcoló

6 Ebben a pontban a következő életrajzra támaszkodtam: https://www.britannica.com/biography/Hugo-Chávez

marxista *Partido Bandera Roja*hoz (Vörös Zászló Párt) és vezető venezuelai marxista értelmiségiekhez is. Először 1977-ben, majd 1982-ben tiszttársaival titkos politikai szervezetet alapít, utóbbit *Movimiento Bolivariano Revolucionario 200* (MBR-200), azaz a Bolivárista Forradalmi Mozgalom 200 néven.

1981-től már kapitány és a caracasi katonai akadémia tanára, de innen gyanús felforgató nézetei miatt eltávolították, és egy, a fővárostól távoli katonai egységhez vezényelték. 1988-ban őrnaggyá léptették elő, és egy magas rangú tábornok beosztottjaként visszakerült Caracasba. Politikai tevékenysége felerősödött, és a MBR-200 élén 1992 februárjában sikertelen katonai puccsot szervezett az 1989-ben megválasztott centrista Pérez elnök kormánya ellen, aki IMF-ellenes programmal kampányolt, de megválasztása után 180 fokos fordulatot végrehajtva az IMF kívánalmainak eleget tevő neoliberális gazdaságpolitikát folytatott. A baloldali Chávezt és társait az is motiválta a puccsra, hogy a neoliberális fordulat ellen a szegénynegyedekben kitört 1989-es zavargások letörésére az elnök a hadsereget vetette be, ami súlyosan sértette igazságérzetüket (Sylvia–Danopoulos 2003). Chávezt társaival együtt letartóztatták és bebörtönözték, de a puccs és letartóztatása előtt tartott rövid televíziós beszéde országos ismertséget teremtett számára. Elsősorban a szegény venezuelaiak szemében tett szert népszerűségre, mert szembeszállt a „korrupt" és „kleptokrata" politikai elittel. Bebörtönzése Chávez-párti tüntetéseket generált. A válságos politikai helyzetet jellemzi, hogy még ugyanazon év novemberében egy újabb (sikertelen) puccskísérlet történt Pérez elnök kormányának eltávolítására, aki végül egy évvel később egy *impeachment* eljárásba bukott bele. A hivatalba lépő új elnök, Rafael Caldera Rodríguez, növekvő népszerűsége miatt elengedte Chávez hátralevő börtönbüntetését. Innentől kezdve Chávez politikai karrierje felfelé ível. Caldera elnök neolibrális politikájának éles kritikusává válik, 1997-ben megalapítja az *Movimiento de la Quinta Repúblicát*, azaz az Ötödik Köztársaság Mozgalmat (MVR), amely a következő évi elnökválasztási kampányban a mozgósítás egyik eszköze lesz. A népszerűtlen adminisztráció elleni

puccsban betöltött vezető szerepének és bebörtönzésének is köszönhető, hogy az 1990-es években kialakul egy bizonyos nimbusz Chávez személye körül a lakosság szegényebb rétegei körében: már ekkor erős és karizmatikus vezetőnek tekintik. 1998-ban elindul az elnökválasztáson, amelyet a hagyományos pártokkal szembeni elégedetlenség és személyes nimbusza következtében – nagy meglepetésre – meggyőző fölénnyel megnyer. Ami nem sikerült fegyveres puccsal, azt demokratikus választásokon szavazatokkal sikerült elérnie. Chávez népszerűsége személyes karizmája mellett politikai programjának köszönhető. Ennek középpontjában a neoliberális reformok elutasítása, a korrupció megfékezése, a szociális programokra fordított kiadások növelése és az olajjövedelmek újraelosztása állt.

Chávez elnöksége

Chávez 1998-tól 2013-ban bekövetkezett halálig tartó uralma – többékevésbé az elnöki ciklusoknak megfelelően – három szakaszra osztható. Az elsőt a rezsimalapítás, a másodikat az ellenzék kiszorításáért (Corrales–Penfold 2007) és a rezsim politikai stabilizálásáért folytatott harc, a harmadikat a hatalmi „konszolidáció" jellemezte.

Az első szakaszt (1998–2000-es elnöki ciklus) a radikális rezsimváltás jellemezte, középpontjában az új alkotmány megalkotásával és elfogad(tat)ásával. Az alkotmányreform ugyan nem determinálta a későbbi folyamatokat, de utat nyitott egy plebiszciter rezsim kialakulásának és egy autoriter irányba forduló rezsimfejlődésnek. Az új alkotmány megalkotása nem az 1961-es alkotmány alapján, hanem „forradalmi" módon történt. Azaz nem a nemzetgyűlésben, a közjogi szabályok betartásával, hanem egy, az alkotmányozás szükségességéről lefolytatott népszavazás után összehívott és Chávez hívei által dominált alkotmányozó nemzetgyűlésben (Hetland 2022). Az alkotmányozó nemzetgyűlés „forradalmi" módon – az ellenzék tiltakozása közepette – feloszlatta a törvényhozást, és a törvényhozási funkciókat az új alkotmány alapján megválasztásra kerülő következő nemzetgyűlés megválasztásáig egy úgynevezett „kis

kongresszusra" bízta, amelynek tagjai az alkotmányozó nemzetgyűlés tagjai közül kerültek ki (Hetland 2022). Az új alkotmány, majd a 2001-es választásokat követően elfogadott felhatalmazási törvény növelte a végrehajtó hatalom, de különösen az elnök hatalmát, és csökkentette a horizontális ellenőrzés intézményeinek a súlyát. Lehetőséget teremtett az elnök számára mindhárom hatalmi ág ellenőrzésére. Mindez a két hagyományos nagy venezuelai párt politikai meggyengülésével párhuzamosan történt.[7] Mivel az új alkotmány minden tisztségviselő újraválasztását előírta, 2001-ben elnök-, nemzetgyűlési és helyi választásokat is tartottak. Chávezt nagy fölénnyel újraválasztották, pártja a nemzetgyűlésben is többséget szerzett, noha az abszolút kontrollhoz szükséges kétharmados többséget nem érte el. Az elért többség azonban elegendő volt egy felhatalmazási törvény elfogadtatásához, amely egy meghatározott tárgykörben lehetőséget adott az elnök számára a rendeleti kormányzásra. Az igazságszolgáltatás politikai kontrollját Chávez azzal biztosította, hogy hozzá hű lojalistákat nevezett ki a legfelsőbb bíróság tagjaivá.[8]

A második szakaszt (amelynek kezdete egybeesik Chávez 2001-ben induló elnöki ciklusa kezdetével) a felfokozott politikai-hatalmi harc jellemezte. Chávez radikális reformjai, rendeleti kormányzása, kinevezési politikája, a sajtó megrendszabályozására tett lépései, továbbá a kubai, iraki, iráni, líbiai rezsimmel ápolt baráti kapcsolatai és radikális Amerika-ellenessége a középosztályt, a vagyonos rétegeket, az üzleti életet, de az egyházat és a szakszervezeti munkásság jelentős részét is szembefordította a rezsimmel (Mayorga 2006).[9] Erősödő társadalmi és politikai tiltakozás alakult ki: az ellenzék megpróbálta megbuktatni Chávezt, a hadsereg egy

7 Ez már az 1990-es évek során megkezdődött, de Chávez 1999-es elnökválasztási győzelmét követően felerősödött. Súlyosbította az ellenzéki pártok helyzetét a törvényhozásnak az alkotmányozó nemzetgyűlés általi 1999-es feloszlatása, majd a 2001-es felhatalmazási törvény, amely leértékelte a törvényhozás pártjait.

8 A legfelsőbb bíróság pedig kontrollálta a rendes bírói kinevezéseket, ami különösen nagy hatalmat jelentett, mivel a bírók csak kb. egyötöde rendelkezett határozatlan idejű mandátummal, míg a többiek kinevezését felülvizsgálták (Rigging the Rule of Law 2004).

9 A legnagyobb szakszervezeti konföderáció támogatta az 1990-es évek neoliberális reformpolitikáját, és nem vált Chávez támogatójává (Fuentes–Janicke 2008).

része pedig puccsot kísérelt meg ellene. Az ellenállás kiterjedését növelte a Chávez-rezsim katasztrofális gazdasági mérlege: a gazdasági teljesítmény visszaesése, az infláció, az áruhiány és az árkontroll (Mayorga 2006, 152.).

A Chávez-ellenes politikai mozgalmak és ellenállás néhány csúcspontja:

- az egymilliós Chávez-ellenes tiltakozó menet 2001-ben, amelyet lojalista fegyveresek támadtak meg;
- a Chávez-ellenes katonai puccskísérlet 2002 áprilisában, amely három nap alatt összeomlott;
- a menedzsment vezette olajipari sztrájk 2002–2003-ban, amely országos sztrájkká szélesedett (Chávez válasza közel 20 ezer alkalmazott elbocsátása az állami olajipari cégtől);
- a (sikertelen) 2004-es referendum Chávez visszahívására (lásd a 2. táblázatot);
- a nemzetgyűlési választások bojkottja[10] 2005-ben (a nemzetgyűlésbe csak Chávez-párti képviselők kerültek).

A Chávez-uralom második szakaszának az elnök visszahívásáért az ellenzék által kezdeményezett 2004-es referendum kudarca vetett véget. A politikai tiltakozás lendületét vesztette, ezzel elkezdődött egy harmadik szakasz, a Chávez-rezsim „konszolidációja". Chávez úrrá lett az ellene irányuló puccson és a kiterjedt politikai ellenálláson, s noha népszerűsége hullámvölgybe kerül, végül is megőrizte széles választói támogatottságát: az ellenzék összeomlását követően nagy fölénnyel nyerte a 2005-ös nemzetgyűlési, majd a 2006-os elnökválasztást (az ellenzéki pártok bojkottálták a 2005-ös nemzetgyűlési választásokat). Chávez harmadik (2007–2012) és negyedik (2012–2013) elnöki ciklusát hatalmának további kiterjesztésére használta, ami azonban továbbra sem minden ellenállás nélkül történt, hanem fokozódó autoriter, majd autokratikus hatalomgyakorlási módszerek alkalmazásával. Betiltották a kormánykritikus

10 A bojkott fő oka, hogy az országos választási bizottságot Chávez híveivel töltötték fel.

rádióállomásokat és televíziós csatornát, a tömeges tiltakozáshullám ellenére (a tüntetéseken tízezrek vettek részt, köztük egyetemi hallgatók). Rendszeressé vált Chávez kritikusainak, politikai ellenfeleinek, de akár a neki nem tetsző ítéletet hozó bíróknak a letartóztatása vagy internálása is (Mayorga 2006; Romero 2010; Tremaria 2022). A 2004-es visszahívási referendum kudarcát követően Chávez ellenzéke egy fél évtizedig, mintegy „taktikát váltva", a törvényhozási pártpolitikai ellenállás helyett civil mozgalmak szervezésével próbálkozott, és csak az évtizedfordulótól váltak ismét a pártok az ellenzéki tevékenység főszereplőivé.

Noha a növekvő politikai represszió és az egyre gyakrabban diktatórikus eszközöket alkalmazó rezsim (Venezuela: Concentration and Abuse of Power 2012) körülményei között az ellenzéknek nem sikerült megingatnia Chávez politikai hatalmát, 2007-ben az elnök támogatottsága mégis megbicsaklott. Nem sikerült híveit kellőképpen mobilizálnia, elveszítette az általa kezdeményezett 2007. decemberi alkotmánymódosító népszavazást, így transzformációs politikája megtorpant (44%-os távolmaradás mellett az érvényes szavazatok 51%-a elutasította az alkotmánymódosítást).[11] 2009-ben azonban egy következő népszavazás már jóváhagyta azt az alkotmánymódosítást, amely lehetővé tette az elnök korlátlan újraválaszthatóságát.

A venezuelai kontextus fenti rövid felvázolását követően alább a kötet bevezető fejezetében kifejtett analitikus szempontjait követem: a második részben a plebiszciter rezsimek kontextuális előzményeiről és feltételeiről, a harmadikban pedig fő karaktervonásainak a megjelenéséről (vagy azok hiányáról) lesz szó.

11 Chávez a szocializmus bevezetését ígérte az alkotmánymódosítással, míg a kritikusok az elnöki hatalom kiterjesztésétől tartottak. Valójában különböző intézkedések kerültek egy csomagba. Az első csoportba tartoztak a jóléti intézkedések és a munkavállalók jogait védő szabályok megalkotása (például heti kötelező munkaidő csökkentése 44-ről 36 órára). A másodikba az elnök korlátlan újraválaszthatósága, mandátumának hét évre növelése, a jegybanki autonómia megszüntetése, a tartományi kormányzók feletti elnöki kontroll megteremtése, illetve a szükségállapot kihirdetésére vonatkozó elnöki jogkör korlátlanná tétele.

A millenniumi trendek és a pártdemokrácia vége

Az 1958–1998 közti *Puntofijismo* az elnöki rendszer alkotmányos keretei között is igazi pártdemokráciát jelent, amelyet annak első két-három évtizedében egyfajta mintademokráciának is tekintettek Latin-Amerikában. Az olajjövedelmekből „szubvencionált demokrácia" biztosította a politikai konszenzust. A pártdemokrácia stabilitása az 1980-as évek végétől rendül meg (gazdasági válság, *Caracazo* zavargások 1989-ben, katonai puccsok 1992-ben): a pártok elveszítik legitimitásukat, a választási részvétel hanyatlik, és a képviselet nélkül maradtak frusztrációja politikai elégedetlenségbe csap át. A kartellpárti rendszer két nagy pártja egyaránt centrista. A bal- és jobbközép párt a konvencionális osztálytagoltságot fejezte ki, miközben politikai képviselet nélkül maradtak a nagyvárosok szegénynegyedeinek lakói, az őslakosok és más *underclass* vagy *underpriviliged* rétegek. Az 1989-ben az IMF által támogatott neoliberális gazdasági reformok ellen és azok katasztrofális következményei miatt kitört zavargások e politikai képviselet hiányát is jelezték (Sylvia–Danopoulos 2003).

Az AD és a COPEI választási versenye egy korruptnak tartott és oligarchisztikus vonásokkal is rendelkező rezsimet takart el.[12] A kartellpárti rendszer aláásta az elszámoltatást mint a demokratikus váltógazdaságban elvileg benne rejlő lehetőséget. A képviseleti demokráciának ezek a belső feszültségei az európaihoz képest egyenlőtlenebb vagyon- és jövedelemeloszlás (https://data.worldbank.org/) következtében látványosabbak, és politikai következményei is szélsőségesebbek, mint az európai „jóléti demokráciákban".[13] A képviseleti demokrácia *bottom-up* folyamatai erősen korlátozottak a *Puntofijismo* rendszer idején.

12 Weyland (2002) például oligarchikus pártklikkek uralmáról, Mayorga (2006) a pártokrácia uralmáról írt.

13 Venezuelában és Latin-Amerikában általában is a képviseleti demokrácia retrospektív modellje mintha kevésbé mentené meg a demokrácia normatív elméletét, mint ahogy a Bevezető fejezet feltételezte. Az oligarchikus hatalmi struktúrák erősebben kiütköznek a procedurális keretek mögül.

Venezuela kormányzati rendszere elnöki rendszer, amely a parlamentáris kormányzati rendszerhez képest nagyobb szerepet ad a politikai vezetőknek és a személyiségeknek, azaz erős, a perszonalizációt segítő intézményi feltételek állnak fenn. Az 1958–1998 közötti időszakban azonban nem emelkedett ki egyetlen erős ember sem, ezért a pártok játszották a legfontosabb szerepet a politikában. Chávez volt az a személyiség, aki erős, karizmatikus vezetőként jelent meg a politikai színtéren. Chávez és párta (MVR) a kezdetektől fogva kihívást jelentett az intézményes pártrendszer és a politikai rezsim számára. A pártrendszer meggyengülése érthetővé teszi, hogy Chávez mélyreható politikai változásokat tudott véghez vinni hatalomra jutását követően (Ellner 2003, 154.).

A Chávez-rezsim plebiszciter jegyei

Karizmatikus vezetés

A politikai sajtóban és a politikatudományi irodalomban egyaránt konszenzus alakult ki arról, hogy Chávez karizmatikus politikai vezető, uralmához karizmatikus legitimáció járul (Ellner 2003, 140.; Gott 2008; Michelutti 2016; Hellinger–Spanakos 2016), amit empirikus *survey* kutatások is megerősítettek (Merolla et al. 2011). Chávez vezetése valóban messze túlmutat a perszonalizmuson vagy a populizmus stiláris jegyein. Esetében a weberi karizmatikus vezetés vonásai, a vízió, a hősiesség és a személyes felelősségvállalás is megjelentek. Chávez határozott politikai vízióval rendelkezett, középpontjában a Bolivári Köztársaság megteremtésének szándékával, amely az imperialista (egykor kolonialista) uralom alól történő felszabadítás mellett magában foglalta a nép politikai részvételét, a társadalmi igazságosságot és a vagyon újraelosztását. Chávez víziója a kollektív értékrendszer átalakítására irányult. A politikai vízió megteremtéséért hősies küzdelmet folytatott Venezuelán belül, de még látványosabbat a nemzetközi színtéren. Az utóbbi középpontjában az

imperialista nagyhatalommal, az Egyesült Államokkal szemben folytatott harc állt, amely rendszeresen Chávez retorikai kirohanásainak célpontja volt. A személyes felelősségvállalás nem kizárólag retorikai elem: az 1999-es chávezi alkotmány intézményesíti az elnök referendum révén történő visszahívásának lehetőségét is, amellyel az ellenzék élt is 2004-ben (de kudarcot vallott, lásd a 2. táblázatot).

Chávez karizmájának fontos eleme volt a hívei részéről személyébe „mint megmentőbe vetett hit" (Sylvia–Danopoulos 2003, 74.). A *chavista* mozgalmat a marginalizált osztályokból sokan tekintették magukénak, „azonosultak annak céljaival és vízióival" (Ellner 2003, 160.). A perszonalizáció és karizma jele az is, hogy miközben az évek múlásával a kormány népszerűsége csökkent, Chávez megőrizte rendkívüli népszerűségét (Gott 2008, 487.), amint azt az elnökválasztások eredményei is mutatták (lásd 1. táblázat). Személyét már életében sajátos kultusz vette körül, amely halála után is tovább élt. Hősnek (halála után mártírnak), szentnek, második Bolívárnak, egyfajta istenségnek vagy megtestesült szellemnek tekintették hívei (Michelutti 2016). Michelutti szerint Chávez karizmája azt jelenti, hogy ő nem egyszerűen a népnek vagy híveinek az arra a feladatra megválasztott képviselője, hogy az érdekeiket kifejezze és cselekedjen értük; hanem szubsztantív rokoni kapcsolatban áll a támogatóival, és azok vele. A karizma „a tömegek és a vezér közvetlen azonosulását hozza létre" (Michelutti 2016, 3.). Michelutti (2016) a chávezi karizmát Weber alapján a vezér és hívei közti „karizmatikus kapcsolatnak", „isteni rokonságnak" tartja.

Év	Eredmény	Szavazatok %-ban
1998	sikeres	56,2
2000	sikeres	59,5
2006	sikeres	62,8
2012	sikeres	55,1

1. táblázat: Hugo Chávez elnökválasztási eredményei
Forrás: Tanaka 2006, 50., illetve a szerző gyűjtése

Vezér és állampolgár közti közvetlen kapcsolat

Chávez felemelkedése nagyban köszönhető a képviseleti rendszer és a hagyományos pártok legitimitásvesztésének. Ellner (2003) szerint a Chávez-rezsim inkább személyes patronázs és klientúra, mintsem párturalommal jellemezhető rezsim. Több politikatudományi munka is a pártok képviseletben elfoglalt közvetítő szerepe megrendülésének és legitimitásvesztésének tulajdonítja a politikai eliten kívülről jött, *outsider* Chávez felemelkedését (Tanaka 2006; Mayorga 2006). Chávez ugyan maga is pártot alapít – *Movimiento V [Quinta] República* (Ötödik Köztársaság Mozgalom – MVR) néven – az 1998-as elnökválasztási kampány előtt, de ez a személyes irányítása alatt áll. A tradicionális nagy pártok által magára hagyott „marginalizált osztályok" (az *underclass,* és nem a szakszervezeti munkásság[14]), továbbá az őslakosok képviselőjeként lépett fel (Ellner 2003, 141–142.). Elsősorban ezekből a társadalmi csoportokból kerültek ki a hívei, akik a nép megmentőjét látták benne. Azt ígérte nekik, hogy megvédi őket az elit, azaz a felsőbb osztályok, valamint a hazai és nemzetközi neoliberális politikát folytató gazdasági szereplők részéről történő kizsákmányolástól.

Sylvia és Danopoulos (2003, 75.) értékelése szerint Chávez a politika szimbolikus használatának a mestere. Nagygyűlései és heti rendszerességgel sugárzott többórás élő televíziós és rádiós műsora révén közvetlen kapcsolatot épített ki híveivel. Az *Aló Presidente* („Halló, Elnök úr!") című betelefonálós tv-showja 1999 és 2011 között 378 adást élt meg, és manifesztálta az elnök és az egyszerű emberek közti közvetlen kapcsolatot. Noha a közvetlenség és a spontaneitás látszatát keltette, ahol az egyszerű

14 A szakszervezetek az 1980–1990-es években támogatták a neoliberális reformokat végrehajtó kormányokat, és sosem váltak a *chavismo* egyértelmű vagy egységes támogatóivá. Inkább a szervezett munkásság bérhelyzete, mintsem a chavista szocializmus megteremtése foglalkoztatta őket. „Munkásarisztokráciaként" viselkedtek, ahogy egy marxista értelmiségi megfogalmazta (idézi: Fuentes–Janicke 2008). A venezuelai társadalomban éles társadalmi törésvonal húzódott az ipari munkásság és az informális szektorban foglalkoztatottak, valamint szegénynegyedek lakói között, és Chávez tábora elsősorban az utóbbiakból rekrutálódott.

emberek elmondhatták panaszaikat a „közülük való" vezetőjüknek, az elnök elleni 2002-es puccsot követően ez egyre inkább Chávez gondosan megtervezett színpadi fellépéseinek a színterévé, a követők mozgósításának az eszközévé, azaz spektákulummá és a rezsim propagandaeszközévé vált (Caroll 2007; Nolan 2012; Frajman 2014). Az *Aló Presidente* arra példa, hogy a közvetlen kapcsolat látszata valójában miként válhat egy, a *top-down* viszonyt erősítő politikai eszközzé.

Chávez népszerűségéhez populista politikai stílusa és performansza (Moffitt 2016) nagyban hozzájárult. Moffitt (2016) populizmusmeghatározásának mindhárom vonása megfigyelhető nála: (1) Az elit és a nép szembeállításának vonásait fentebb bemutattuk. (2) Az *Aló Presidente*ben politikai ellenfeleit közönséges, gyakran dehumanizáló stílusban bélyegezte meg, „gazembernek", „vérszívónak", „ördöginek" vagy „sátáninak" nevezve őket (Frajman 2014), azaz a populisták „rossz modora" jellemzi. George W. Busht egyszerűen „szamárnak" nevezte az egyik 2006-os adásban (Nolan 2012). (3) A moffitti válságperformansz a chávezi retorikában a háborús metaforák gyakori alkalmazásában jelenik meg. A Chávez-beszédek metaforahasználatát elemző Negro Alousque (2015) szerint a háborús metafora a leggyakrabban használt metaforatípus a beszédeiben. Chávez folyamatosan harcol valami vagy valaki ellen.[15] Beszédeiben a politika folyamatos harcot jelent, veszélyhelyzetet, az ellenség fenyegetését, az ellene vívott csatákat, permanens háborút, a győzelemért folytatott küzdelmet (Negro Alousque 2015).

Chávez „népbarátsága" azonban korántsem merült ki a közvetlenségben, a retorikai ígéretekben és a populista nyelvezetben, stílusban. A radikális baloldali demokrácia és a participáció híveként nagyvonalú kormányzati támogatási és segélyprogramok segítségével *grassroot* közösségeket, kommunális tanácsokat és önsegélyező bizottságokat hozott létre: egyfajta helyi önkormányzatokat, amelyek e segélyek szétosztásával foglalkoztak (Gott 2008; Sylvia–Danopoulos 2003, 67.). Kísérletezett

15 2010-ben például „gazdasági háborút" hirdetett az áruhiány felszámolására.

a munkahelyi demokrácia egyes elemeinek a bevezetésével (Fuentes–Janicke 2008). A radikális baloldali szimpatizáló irodalom ezekben a pártdemokráciát korrigáló, kiegészítő (Ellner 2003) vagy egyenesen azt felváltó participatív demokrácia megteremtését látta (Corrales–Penfold 2007), míg a kritikusabb „liberális" politikatudományi irodalom szerint a tanácsok és bizottságok egy klientelista politikai függési rendszer kiépüléséhez járultak hozzá.

Chávez populista diskurzusát az elitellenesség és az ellenségképzés jellemezte. A populista mítosz (Casullo 2020) narratív keretében Chávez *outsider* hősként jelent meg a politikában, aki a politikai eliten kívülről jött – mint láthattuk, ez valóban így is volt –; egy ember a népből, egy átlagember (Ellner 2003, 146.). A nép megmentőjeként prezentálta magát, aki felveszi a harcot az ellenséggel. A történetben a gonosz szerepét az Egyesült Államok,[16] a neoliberalizmus hívei és intézményei, valamint hazai kiszolgálói, a vagyonos elit és a felsőbb osztályok kapták. Sikeresen épített a venezuelai társadalom alsóbb rétegeinek a politikaellenességére és pártellenes érzületére (Hellinger–Spanakos 2016, 3.).

Chávez a határozott balos, neoliberalizmus- és Amerika-ellenes kirohanásai és politikai retorikája – amit *chavismó*nak is neveztek – ellenére sem rendelkezett világos és szisztematikus ideológiával. A gyakori hivatkozások Bolívárra, Marxra, Trockijra vagy magára Jézus Krisztusra eklektikus elegyet alkottak, és nem álltak össze koherens ideológiává. A Casullo által leírt populista mítosz – a hős és gonosz harcát bemutató, de mindig a napi politikai célokhoz igazító történetmesélés – jól alakítható, rugalmas keretet biztosít a plebiszciter politika számára. Chávez inkább performatív, mint ideológiai vezető, és ezzel is jól megfelel a populista stílusú politikus bevezető fejezetben kifejtett moffitt-i fogalmának.

16 George W. Busht egy ismert venezuelai regény gonosz szereplője nyomán Chávez rendszeresen csak „Mr. Danger"-ként emlegette (Nolan 2012; Negro Alousque 2015).

Plebiszciter képviselet

A Chávez-rezsimben megjelennek a plebiszciter képviselet fő elemei. Az előző pontban láthattuk a vezér és a választók közti közvetlen kapcsolat kialakulását. Az elnökválasztások biankó felhatalmazást adtak Chávez számára egy *top-down* politikai képviselet és közpolitika megvalósítására: a kiszélesített elnöki jogkör, a horizontális elszámoltatás meggyengítése, az elnök számára törvényhozási jogkört biztosító 2001-es felhatalmazási törvény, és a tradicionális pártok kiszorítása a politikából (először az alkotmányozó nemzetgyűlésből majd a képviseletből általában) mind hozzájárultak ehhez a folyamathoz. Ezt követően a választásokon és referendumokon történt az elnöki politika elfogadása vagy elutasítása – azaz a képviselet plebiszciterré vált. Emellett az elnökválasztások és nemzetgyűlési választások is plebiszcitummá váltak, azaz az elnöki politika utólagos elfogadására vagy elutasítására (igen/nem választás) adtak lehetőséget.

Chávez karizmája mellett a közjogi megalapozás is hozzájárult a plebiszciter képviselet radikális módon történő megvalósulásához. Az 1999-es alkotmányozás kapcsán az irodalomban hatalomcentralizációról és „hiperprezidencializmus", illetve „delegatív demokrácia" kialakításáról írnak (Ellner 2003). Az új alkotmány néhány konkrét eleme e változás illusztrálására:

- az elnök visszahívhatóságának a bevezetése;
- az újraválaszthatóság korlátozása (két egymást követő ciklusban lehet valaki elnök), de egyben az elnöki mandátum időtartamának kibővítése;
- a szenátus megszüntetése és a képviselőház meggyengítése;
- elnöki jogkörök kibővítése: az elnök jogot kapott arra, hogy akár a nemzetgyűlés támogatása nélkül is törvényeket alkosson, és referendumot írjon ki (Ellner 2003; Corrales–Penfold 2007; Sylvia–Danopoulos 2003).

Chávez új alkotmánya gyengítette az intézményeket, beleértve az igazságszolgáltatást, a politikai pártokat, a civil társadalom szervezeteit (Ellner 2003). A 2001-es felhatalmazási törvény megerősítette az elnöki hatalmat, megszüntette a szenátust, és meggyengítette a képviselőházat. Összességében a hatásköröknek a végrehajtó hatalom javára történő átrendezésével gyengítette annak a horizontális elszámoltathatóságát is. Mindez azonban, ha nem is egyenletes,[17] de széles körű választói támogatással ment végbe. Az új alkotmány szükségességéről kiírt 1999-es népszavazást 88%-os szavazataránnyal, ezt követően az új alkotmány szövegének elfogadásáról tartott népszavazást pedig 71%-os szavazattöbbséggel nyerte meg (Sylvia–Danopoulos 2003, 68.) (lásd a 2. táblázatot).

Az erős választói támogatás általában is jellemezte a Chávez-rezsimet, ami széles körű – de, mint a történeti áttekintésben láthattuk, korántsem általános – demokratikus legitimitást biztosított számára. 1998 és 2013 között Chávez megnyerte mind a négy elnökválasztást (1. táblázat). Megnyerte továbbá a nemzetgyűlési választásokat is, és meggyengítette az ellenzéki pártokat, a 2000-es évek közepétől már – egyebek mellett – represszív, autokratikus eszközök alkalmazásával (Corrales–Penfold 2007). Egyetlen választási vereségét a 2007-es alkotmánymódosító népszavazás kudarca jelentette (2. táblázat). A Chávez-rezsim demokratikus legitimitását azonban a „polgári" politikát folytató tradicionális pártok, a közép- és felsőbb osztályok (a „puccsszerű" alkotmányozás, a hatalommegosztás meggyengítése és az autokratikus eszközök alkalmazása miatt) nem ismerték el, és a nyugati demokráciák nemzetközi közvéleménye is kétkedéssel tekintett rá.

17 A választási eredményekről lásd az 1. és 2. táblázatot; a részvételi arányról lásd: https://www.electionguide.org/countries/id/231/

Év	Referendum tárgya	Eredmény	Támogatási arány*	Megjegyzés
1999	az új alkotmány szükségességéről	sikeres	88	–
1999	az új alkotmány szövegéről	sikeres	72	–
2004	az elnök visszahívásáról	kudarc (Cháveznek siker)	59	41% a visszahívásra, 59% ellene szavazott
2007	az alkotmány módosításáról	kudarc	49	51% elutasította a reformot. Magas volt (44%) a távolmaradók aránya
2009	az elnök és más választott tisztségviselők korlátlan újraválaszthatóságáról	sikeres	55	Az elnök mellett a tartományi kormányzók, polgármesterek, parlamenti képviselők tartoztak a hatálya alá Részvételi arány: 70 %.

2. táblázat: A Chávez-éra referendumai
Forrás: a szerző gyűjtése
** Chávez mellett*

Gazdasági és politikai válsághelyzet: rezsimváltás és közpolitikai radikalizmus

Az 1980-as években estek az olajárak, infláció alakult ki, a külső államadósság az egekbe szökött, és masszív tőkekivonás történt az országból (Mayorga 2006; Alvarez 2011). Ezen előzmények, majd az erre reagáló 1989-es neoliberális reformok nyomán az 1990-es évekre Venezuelában súlyos gazdasági, társadalmi és politikai válság alakult ki. E válság nyomán jutott hatalomra Chávez (például Merolla–Zechmeister 2011), és elnökségét is szinte folyamatos válságkormányzás, radikális intézményi átalakítás és közpolitika jellemezte. Miként Corrales és Penfold megjegyezte, „Chávez úgy kormányzott, mintha Venezuela valamiféle szükségállapotban lenne" (2007, 99.). Különleges válságintézkedéseket vezetett be, amelyek egy része rezsimváltást és reformokat, másik része

pedig válságmenedzselést jelentett részben éppen a kormányzati közpolitika által generált feszültségek és válságjelek elhárítására. A rezsimváltást és közpolitikai radikalizmust négy példával illusztrálom.

(1) Chávez a korábbi válságba került rezsimmel szemben újat kívánt teremteni. A rezsimváltást egy új, a korábbival radikálisan szakító alkotmány megalkotásával próbálta megalapozni szimbolikus és közjogi értelemben egyaránt. (Az intézményi átalakítás részleteiről fentebb már volt szó.)

(2) Chávez radikális társadalmi reformokat indított el, amelyek részét képezte a tulajdonviszonyok, a jövedelemelosztás, továbbá a munkahelyi kapcsolatok és helyi közigazgatás átalakítása. Államosítottak több nagyvállalatot, földreformot vezettek be. Társadalompolitikai intézkedéseket hoztak a szegénység és az írástudatlanság csökkentésére, emelték a minimálbéreket. A 2000-es évek során fokozatosan a közvetlen demokrácia különböző intézményeit is bevezették, köztük az üzemi és a helyi demokrácia egyes elemeit (például 2006-os törvény a helyi tanácsokról) (Fuentes–Janicke 2008; Hellinger–Spanakos 2016, 8.).

(3) Külön pontot érdemel az ország stratégiai ágazatának átalakítása. Venezuela gazdasága a nyersolajra épült: az ezredforduló idején a kivitel mintegy 85%-a nyersolaj volt. Chávez államosította az olajipar jelentős részét, és növelte az állami kontrollt az olajipar egésze felett, csökkentve ezzel az amerikai olajcégek befolyását az iparágra. Egy nagy állami olajvállalatot hozott létre, a PDVSA-t, amelynek vezetésébe politikailag lojális személyeket ültetett. Az olajipar nemcsak gazdaságilag, de a chávezi társadalompolitika számára is fontos volt, mert közvetlenül a PDVSA-bevételeiből finanszírozott több szociális és társadalompolitikai programot.

(4) Chávez elnöksége alatt külpolitikájában mindvégig a neoliberális gazdaságpolitika és annak képviselői ellen lépett fel (Gott 2008). Egy nemzetközi antiimperialista és Amerika-ellenes koalíciót szervezett Kuba, Irán, Líbia és más országok részvételével (Philip 2007). Ebben a koalícióban mások mellett Putyin és Fidel Castro szövetségése. Például

kedvezményes áron szállított olajat a Fidel Castro vezette Kubának (cserébe a Kuba által küldött húszezer egészségügyi és oktatási szakemberért).

Összegezve: Chávez az 1990-es évek válságára radikális rezsimváltással reagált. A politikai intézményrendszer radikális átalakítását társadalmi-gazdasági reformok egészítették ki, amelyek fontos területeken élesen szembefordultak az addig uralkodó közpolitikai paradigmával.

Hatalomgyakorlás

Chávez vezérdemokráciája egy autoriter irányú rezsimfejlődésnek nyitott utat. Először is, kezdetektől az államhatalomnak a végrehajtó hatalomba, és azon belül is az elnök kezébe koncentrálása, az államhatalmi ágak közti hatalommegosztás és a horizontális elszámoltatás meggyengítése jellemezte. Utóbbi például a bíróságok politikai kontroll alá vonása, lojalista bírókkal való feltöltése révén történt.[18] Másodszor, Chávez hatalomgyakorlását a kezdetektől a széles körű politikai patronázs, az ezen túlnyúló klientelizmus[19] és a „haveri kapitalizmus" jellemezte (Ellner 2003, 153.). A hatalomgyakorlás autoriter (tekintélyelvű) vonásai az állami működés bürokratikus-racionális jellegének a háttérbe szorításában is megnyilvánultak. A társadalompolitikai intézkedések végrehajtása jellemzően nem semleges-bürokratikus módon történt, hanem összefonódott a politikai lojalitás jutalmazásával és az illojalitás büntetésével (Hetland 2022). Corrales és Penfold szerint „az állami költések politikai, illetve diszkriminatív célúak", azaz „a lojalisták jutalmazását és a disszidensek megbüntetését célozták" (2007, 100., 104–106.). Fontos emellett, hogy sok ilyen program nem az állami költségvetésen és a kormányzati bürokrácián keresztül történt, hanem elnöki rendeletekkel hoztak létre új intézményeket, és az állami költségvetés megfelelő kialakítása

18 Így vált lehetségessé, hogy gyakran a kedvezményezett klienskörben levők bűnvádi eljárás alóli mentességet élveztek, és a korrupció büntetlen maradt.

19 A rendelkezésre álló forrásokban nem találtam választ arra, hogy a klientelista hatalomgyakorlás patrimoniális vagy prebendális módon történt-e.

vagy módosítása helyett az állami tulajdonú olajvállalat (PDVSA) erőforrásainak az „átirányításával", azaz önkényes módon (Hetland 2022). Például a kommunális tanácsok 2006-os bevezetése is Chávez hatalmi körének céljait szolgálta: ezek segítségével Chávez nagymértékben képes volt a helyi választásokat politikai céljai érdekében manipulálni. A tanácsok finanszírozása szintén az olajvállalat erőforrásaiból, azaz mintegy az államon kívül történt: itt az állami bürokráciához képest egy „párhuzamos" intézményrendszer kiépítése történt, amely szintén kívül esett az állami bürokrácia jogszerűségén és a horizontális elszámoltathatóság körén. Harmadszor, már Chávez elnökségének első éveiben is megjelent a politikai ellenfelek megfélemlítése, kiszorítása, ellehetetlenítése (Hsieh et al. 2011).[20] Később, a 2000-es évek közepétől gyakoribbá vált a hatalomgyakorlás diktatórikus eszközeinek alkalmazása: politikai ellenfelek letartóztatása (Rigging the Rule of Law 2004; Venezuela 2012). A chávezi hatalmi önkény ezen autokratikus vagy diktatórikus eszközei már túlmutatnak a plebiszciter vezérdemokrácián, amely autoriter, de nem autokratikus vagy diktatórikus rezsim.

Összefoglalás és néhány konklúzió

A millenniumi trendek egy része a venezuelai politikában is érvényesült. Különösen a hagyományos pártrendszer legitimitásának megrendülése, továbbá a képviselet *bottom-up* folyamatainak és a klasszikus politikai participációnak a hanyatlása emelhető ki. Chávez plebiszciter rezsimje a megelőző konszenzusos pártdemokrácia gazdasági és politikai válsága és a pártrendszer összeomlása nyomán jött létre. Karizmatikus vezetése és transzformatív politikája gazdasági és politikai válságban emelkedett ki, és e válság nyomán nyert az 1998-as választásokon földcsuszamlásszerű támogatással. Ez a választás a politikai preferenciák tartós átrendeződését

20 Példa erre a *chavista* paramilitáris egységek felállítása, amely közvetlenül Chávez első elnökké választása után megkezdődött.

hozta, ezért „kritikus választásnak" bizonyult. Elnöksége idején Chávez egy – a kutatás elméleti-fogalmi keretében megfogalmazottaknak megfelelő – plebiszciter rezsimet hozott létre.

Chávez karizmájának fontos vonása híveinek jövőbe vetett – és bő egy évtizeden keresztül töretlen – optimista hite, amelynek a következménye a haláláig fennmaradó magas politikai támogatottsága (lásd az 1. és 2. táblázatot).[21] Chávez transzformatív vezetése és radikális, a korábbi konvenciókat semmibe vevő politikája (alkotmányozás, közpolitika) politikai rezsimváltást hozott: minden jellemzőjében egy – a kötet bevezető fejezetében vázolt kritériumoknak megfelelő – plebiszciter rezsim jött létre, mégpedig (a legtöbb jellemzője szerint) annak a radikális variánsa. A radikális variáns létrejöttét a következő vonások mutatták:

- a karizmatikus, a kollektív értékrendszer átalakítására irányuló vízióval és transzformatív célokkal rendelkező politikai vezér megjelenése;
- a vezér populista diskurzusa, amelyet a politikai polarizáció, a határozott elitellenesség és az antagonisztikus ellenségképzés jellemez;

21 Merolla et al. (2011) kutatása megállapította, hogy rövid és középtávon a karizmatikus vezetők védettek a közpolitikai kudarcok és a negatív kormányzati teljesítmény szavazatmegvonásban megjelenített szankcionálásától, de nem örökre. A negatív retrospektív teljesítménymegítélés fokozatosan csökkenti a karizma vonzerejét. Ez Chávez esetére fokozottan érvényes: a 2000-es évek közpolitikai kudarcai Chávez nimbuszát és támogatottságát alig-alig törték meg (lásd 1. és 2. táblázat).
A racionális, gazdasági szavazás érvényesülését az 1998-as venezuelai elnökválasztás kontextusában kutató Weyland (2003) szerint az egyéneknek a kognitív pszichológiai kutatások által feltárt kockázatkerülő attitűdje válsághelyzetben megváltozik, és kockázatvállalóvá válhat. Ez összekapcsolódik azzal a megfigyeléssel, hogy hosszú válsághelyzetet követően az egyéneknek pszichológiai szükségletükké válhat a jövőbe vetetett optimista hit (még akkor is, ha ezt tények nem alapozzák meg). Ez magyarázza a Chávez iránti feltétlen és rajongó odaadást, ami a venezuelaiak jelentős részében az 1990-es évek végétől kialakult. A magyarázatunk Chávez vízójának és a válságban kialakult messiásvárásnak az összekapcsolódása, hiszen Chávez korábbi teljesítménye (alkotmányos rend elleni puccskísérlet, teljes politikai és kormányzati tapasztalatlanság) aligha alapozhatta meg az optimizmust, hogy „jó" és hatékony vezetővé válhat. Weyland kutatása kimutatta a jövőbe vetett optimista hit és a Chávezre leadott szavazatok közti erős korrelációt.

- az alkotmányos és intézményi reformokat gátló vétópontok[22] sikeres semlegesítése, és a karakteresen plebiszciter képviselet megteremtése;
- a mély és permanensen fennmaradó gazdasági és politikai válsághelyzet;
- közpolitikai radikalizmus.[23]

Befejezésül a Chávez-rezsim néhány fontos következményét és tanulságát szeretném kiemelni, amelyek némelyike a 2013-ban bekövetkezett halálát követően, a Maduro-érában még kontúrosabbá vált. (1) Az első, hogy Chávez radikális transzformatív politikája ellenállást váltott ki a középosztály és a társadalmi elit körében, így erősítette a venezuelai népesség erős politikai megosztottságát: növelte a politikai polarizációt, aminek eredményeként Venezuela a polgárháború szélére sodródott (Hellinger–Spanakos 2016; Sánchez-Urribari – Garcia-Soto 2019). (2) A második, hogy a kialakított társadalmi-politikai modell pénzügyileg-gazdaságilag még a magas olajjövedelmek mellett sem bizonyult fenntarthatónak, hosszabb távon gazdasági összeomláshoz vezetett. Ez a Chávez halálát követően a Maduro-érában következett be, de a gazdasági válság markáns tünetei és társadalmi következményei (például a bűnözési ráta hirtelen megemelkedése) már a 2000-es években is jelentkeztek. (3) A harmadik, hogy Chávez elnöksége idején egy olyan plebiszciter rezsim jött létre, amely egyre inkább autokratikus jelleget öltött, és önkényuralomhoz vezetett. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a plebiszciter rezsim (vezérdemokrácia) egy *inverz bonpartizmusba torkollott.* Míg III. Napóleon előbb puccsal ragadta magához a politikai hatalmat, majd azt utólag népszavazással legitimálta, addig Chávez plebiszciter

22 Említésre érdemes ebben az összefüggésben, hogy az ellene irányuló puccskísérletet követően Cháveznek sikerült megszereznie a hadsereg tisztikarának a tartós támogatását vagy/és semlegességét. Ennek fő módja a tisztikarnak az elnöki patronázsba és kliensrendszerbe való integrálása volt.

23 Noha a Chávez-rezsim egyértelműen autoriter-klientelista hatalomgyakorlást valósít meg, annak patrimoniális vagy prebendális jellegéről – megfelelő források hiányában – nem tudok ítéletet alkotni.

rezsimje demokratikus választásokkal jött létre, majd az ezt követő radikális rezsimtranszformációhoz (és a fokozatos autokratizálódáshoz) próbált választási legitimációt teremteni. (4) A rezsim elméleti szempontból érdekes sajátossága egyfajta paradox „participatív plebiszcitarizmus", amely a lokális és munkahelyi participáció megteremtését tűzte célul, és makroszinten is mobilizációs jegyekkel rendelkezett. (5) Végül a venezuelai példa azt is mutatta, hogy a közjogi (elnöki) rendszer ráerősít a vezérdemokrácia plebiszciter jellegére: a karizmatikus vezér elnökválasztáson történő (biankó) felhatalmazása, a felhatalmazási törvényekkel közjogilag is megszilárdított, több vonatkozásban is nem pusztán autoriter, de autokratikus kormányzása, amelyet utólagosan a választók – újra és újra – vagy elfogadnak, vagy elutasítanak (igen/nem szavazás). A rezsimet a Maduro-érában éri utol a végzete, amely az elnöki rendszereket erős politikai polarizáció esetén érheti (Sánchez-Urribari – Garcia-Soto 2019), amikor egy kohabitációs helyzet alkotmányos, kormányozhatatlansági és politikai válságot idéz elő – ez egészen közel hozza a polgárháború lehetőségét. Amikor egy karizmatikus vezér hívei és ellenfelei között patthelyzet alakul ki, ami kohabitációs helyzetben fejeződik ki, arra az elnöki rendszer közjogi struktúrája nem kínál megoldást.[24]

Hivatkozott irodalom

Ali, Syed Sajjad (2021): A Comparative Analysis of Dominance and Resistance in the Rhetoric of Ahmadinejad and Hugo Chávez: A CDA Perspective. *University of Chitral Journal of Linguistics & Literature,* 5. 2: 335–358. Online: https://doi.org/10.33195/jll.v5iII.272

24 A 2015–2022 közti venezuelai politikai válság jól illusztrálja Juan Linz 1989-es tézisét a prezidencializmus veszélyeiről (a kohabitációs helyzetek politikai instabilitást teremthetnek). Noha Linz tézisét Marsteintredet és Berntzen (2008) kutatásai erősen árnyalták, esetünk mutatja az eredeti tézis relevanciáját.

Alvarez, Angel (2011): *Countries at the Crossroad: Venezuela.* Freedom House. Online: https://freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/VENEZUELA.pdf

Bolivarian Republic of Venezuela. ElectionGuide. Online: https://www.electionguide.org/countries/id/231/

Britannica. Online: https://www.britannica.com/biography/Hugo-Chávez

Carroll, Rory (2007): Government by TV: Chávez sets 8-hour record. *The Guardian,* 2007. szeptember 25. Online: https://www.theguardian.com/media/2007/sep/25/venezuela.television

Casullo, María Esperanza (2020): Populism and Myth. In Emmy Eklundh – Andy Knott eds.: *The Populist Manifesto.* London – New York, Rowman & Littlefield. 25–38.

Chávez, Hugo – Wikipedia: https://en.wikipedia.org/wiki/Hugo_Ch%C3%A1vez

Coppedge, Michael J. (2002): Venezuela: Popular sovereignty versus Liberal Democracy. Working Paper # 294, The Helen Kellog Institute for International Studies. Online: https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/294_0.pdf

Corrales, Javier – Michael Penfold (2007): Venezuela: Corwding out the opposition. *Journal of Democracy,* 18. 2: 99–113. Online: https://doi.org/10.1353/jod.2007.0020

Di John, Jonathan (2005): Economic Liberalization, Political Instability, and State Capacity in Venezuela. *International Political Science Review,* 26. 1: 107–124. Online: https://doi.org/10.1177/0192512105047899

Ellner, Stephen – Miguel Tinker Salas eds. (2007): *Venezuela. Hugo Chávez and the Decline of 'Exceptional democracy'.* Lanham, MD, Rowan and Littlefield.

Ellner, Steve (2003): The Contrasting Variants of the Populism of Hugo Cházez and Alberto Fujimori. *Journal of Latin American Studies,* 35. 139–162. Online: https://doi.org/10.1017/S0022216X02006685

Frajman, Eduardo (2014): Broadcasting Populist Leadership: Hugo Chávez and Aló Presidente. *Journal of Latin American Studies,* 46. 3: 501–526. Online: https://doi.org/10.1017/S0022216X14000716

Fuentes, Federico – Kiraz Janicke (2008): Venezuela's Labor Movement at the Crossroads. *CETRI,* 2008. április 30. Online: https://www.cetri.be/Venezuela-s-Labor-Movement-at-the?lang=fr

Gott, Richard (2008): Venezuela under Hugo Chávez: The originality of the 'Bolivarian' Project. *New Political Economy,* 13. 4: 475–490. Online: https://doi.org/10.1080/13563460802436624

Hellinger, Daniel – Anthony Petros Spanakos (2017): The Legacy of Hugo Chávez. *Latin American Perspectives,* 44. 1: 4–16. Online: https://doi.org/10.1177/0094582X16647082

Hetland, Gabriel (2022): Hugo Chávez: was he an autocrat? (1954–2013) In Klaus Larres ed.: *Dictators and Autocrats: Securing Power across Global Politics.* Routledge. Chapter 8.

Hollander, Paul (2016): *From Benito Mussolini to Hugo Chavez. Intellectuals and the Century of Political Hero Worship.* Cambridge, Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/9781107741966

Hsieh, Chang-Tai – Edward Miguel – Daniel Ortega – Francisco Rodriguez (2011): The Price of Political Opposition: Evidence from Venezuela's 'Maisanta'. *American Economic Journal: Applied Economics,* 3. 2: 196–214. Online: https://doi.org/10.1257/app.3.2.196

Katz, Richard – Peter Mair (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics,* 1. 1: 5–28. Online: https://doi.org/10.1177/1354068895001001001

Kestler, Thomas – Miguel Latouche (2022): Venezuela: The Institutionalization of Authoritarian Populism. In M. Oswald ed.: *The Palgrave Handbook of Populism.* Cham, Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-80803-7_32

Latouche, Miguel Ángel R. (2019): Venezuela and its Lavyrinth: Institutional Change and Authoritarianism. *Middle Atlantic Review of Latin American Studies,* 3. 2: 1–26. Online: http://doi.org/10.23870/marlas.229

Lecuna, Antonio (2021): Populism in Venezuela: the Nature of Chavismo. *Telos,* 195. 53–64. Online: https://doi.org/10.3817/0621195053

Mainwaring, Scott (2012): From Representative Democracy to Participatory Competitive Authoritarianism: Hugo Chávez and Venezuelan Politics. *Perspectives on Politics,* 10. 4: 955–967. Online: https://doi.org/10.1017/S1537592712002629

Mair, Peter (2013): *Ruling the Void: the Hollowing of Western Democracy.* London – New York, Verso.

Mallen, Ana L. – María Pilar García-Guadilla (2022): *Venezuelas Polarized Politics: The Paradox of Direct Democracy under Chávez.* Boulder, Lynne Rienner Publishers. Online: https://doi.org/10.1515/9781626377165

Marsteintredet, Leiv – Einar Berntzen (2008): Reducing the Perils of Presidentialism in Latin America through Presidential Interrupts. *Comparative Politics,* October 2008, 83–101.

Mayorga, René Antonio (2006): Outsiders and Neopopulism: The Road to Plebiscitary Democracy. In Scott Mainwaring – Ana María Bejarano – Eduardo Pizarro Leongómez eds.: *The Crisis of Democratic Representation in the Andes.* Stanford, CA, Stanford University Press. 132–170.

Merolla, Jennifer L. – Elizabeth J. Zechmeister (2011): The Nature, Determinants, and Consequences of Chávez's Charisma: Evidence from a Study of Venezuelan Public Opinion. *Comparative Political Studies,* 44. 1: 28–54. Online: https://doi.org/10.1177/0010414010381076

Michelutti, Lucia (2017): "We Are All Chávez": Charisma as an Embodied Experience. *Latin American Perspectives,* 44. 1: 232–250. Online: https://doi.org/10.1177/0094582X16666023

Moffitt, Benjamin (2016): *The Global Rise of Populism.* Stanford, CA, Stanford University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9780804799331

Negro Alousque, Isabel (2015): Hugo Chávez and the building of his self-image through metaphor. *Ibérica,* 29. 83–103. Online: http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=287038716005

Nolan, Rachel (2012): The Realest Reality Show in the World. *New York Times Magazine,* 2012. május 6. Online: https://www.nytimes.com/2012/05/06/magazine/hugo-chavezs-totally-bizarre-talk-show.html

Philip, George (2007): Review on Ellner, Stephen és Miguel Tinker Salas eds. (2007): Venezuela. Hugo Chávez and the Decline of 'Exceptional democracy'. (Lanham, MD: Rowan and Littlefield). *Journal of Latin-American Studies,* 39. 894–895. Online: https://doi.org/10.1017/S0022216X07003331

Rigging the Rule of Law: Judicial Independence Under Siege in Venezuela. Human Rights Watch Report, 2004. Online: https://www.hrw.org/report/2004/06/16/rigging-rule-law/judicial-independence-under-siege-venezuela

Romero, Simon (2010): Criticism of Chávez Stifled by Arrests. *New York Times,* 2010. április 3. Online: https://www.nytimes.com/2010/04/04/world/americas/04venez.html

Sánchez-Urribari, Raul – Carlos García-Soto (2019): A Primer to Venezuela's Constitutional Crisis. *IACL–AIDC BLOG.* Online: https://blog-iacl-aidc.org/2019-posts/2019/4/29/a-primer-to-venezuelas-constitutional-crisis-yk3hp

Sylvia, Ronald – Constantine Danopoulos (2003): The Chávez phenomenon: political change in Venezuela. *Third World Quarterly,* 24. 1: 63–76. Online: https://doi.org/10.1080/713701367

Tanaka, Martín (2006): From Crisis to Collapse: Peru and Venezuela. In Scott Mainwaring – Ana María Bejarano – Eduardo Pizarro Leongómez eds.: *The Crisis of Democratic Representation in the Andes.* Stanford, CA, Stanford University Press. 47–77. Online: https://doi.org/10.11126/stanford/9780804752787.003.0002

Tremaria, Stiven (2022): Policing and Autocratisation in Bolivarian Venezuela. *Bulletin of Latin American Research,* 41. 1: 159–174. Online: https://doi.org/10.1111/blar.13298

Venezuela: Concentration and Abuse of Power under Chávez: Critics Targeted by Government. *Human Rights Watch Report,* 2012. július 17. Online: https://www.hrw.org/news/2012/07/17/venezuela-concentration-and-abuse-power-under-chavez

Weyland, Kurt (2003): Economic Voting Reconsidered: Crisis and Charisma in the Election of Hugo Chávez. *Comparative Political Studies,* 36. 7: 822–848. Online: https://doi.org/10.1177/0010414003255106

A PLEBISZCITER REZSIMEKEN TÚL

16. FEJEZET

Metz Rudolf

A LÁTSZAT-VEZÉRDEMOKRÁCIA: A PUTYINI POLITIKAI REZSIM ANATÓMIÁJA

Putyin az „orosz rendszer terméke".

(Az Oroszországi Demokrata Párt [Jabloko] elnökét,
Grigorij Javlinszkijt idézi Sakwa 2020, 29.)

„[N]incs Oroszország, ha Putyin nem lenne"

(A Duma elnökét, Vjacseszlav Vologyint idézi
a *The Moscow Times* 2014)

Vlagyimir Putyin neve mára teljesen egybeforrt az orosz politikával, de a vezető központi szerepe csak látszólag teremt tökéletes példát a plebiszciter vezérdemokráciákra (PVD), hiszen a rezsimtípus demokratikus elemei nem, vagy csak részlegesen kaptak teret a putyini vezetés alatt. Ettől függetlenül a látszat, hogy a vezető az orosz nép kegyelméből

uralkodik, továbbra is fontos, noha a demokratikus politikai verseny és a hozzá kapcsolódó intézmények (például törvényhozás, pártok, civil szerveződések, választások) üres porhüvelyként jelennek meg az orosz politikában.

A jelen tanulmányban az orosz politikai rezsimet vetem össze a PVD ideáltípusával. Amellett érvelek, hogy a történelmileg és kulturálisan beágyazott rezsim az autokráciákhoz áll közelebb, és a PVD elemei nem, vagy csak hatalmi, legitimációs eszközként jelennek meg az orosz politikában. A tanulmány sorra veszi a putyini rezsim jellegzetességeit az elméleti keret dimenziói (karizmatikus vezetés, vezető-állampolgár kapcsolat, képviselet, politikai helyzet, közpolitika, hatalomgyakorlás) mentén. Mielőtt ebbe belekezdenék, tisztázom az orosz politikai környezetet, amelyet Putyin örökölt és stabilizált.

A politikai kontextus

A mindenkori orosz politika dinamikája leírható a rend és a káosz közötti, a politikai cselekvést ösztönző és korlátozó feszültséggel (Sakwa 2020, 2021). A putyini rezsim a Szovjetunió hatalmi struktúrájának felbomlása utáni káoszból nőtt ki. A politikai válság újfent előhívta az orosz politikai kultúrában mély hagyományokra visszatekintő vezérkultuszt, amelybe azon elvárások sűrűsödnek, miszerint vissza kell állítani az ország belpolitikai stabilitását és a külpolitikai nagyhatalmi státuszát. Az orosz vezetők politikai célrendszere az úgynevezett stabilokrácia vagy Vlagyiszlav Szurkov, Putyin tanácsadója és ideológusa szóhasználatával élve „szuverén demokrácia" megteremtésére irányul (Sakwa 2020, 21.). Ennek értelmében az ország ahhoz, hogy autonóm és szuverén módon tudjon fellépni a külső kihívásokkal szemben, nem engedheti meg magának, hogy belpolitikai értelemben destabilizálódjon, azaz a valódi politikai verseny nemkívánatos, sőt káros.

Putyin nemcsak a káoszt, de a rezsimet, vagy ahogy oroszul hívják, a „rendszert" *(szisztema)* is örökölte. Az orosz politikát meghatározó normák, gyakorlatok és intézmények összefonódó hálózatát nem ő hozta létre, bár hatalomra kerülése óta kétségtelenül magára szabta. A rezsim alapjait Borisz Jelcin rakta le, de nem tudta uralni a hatalmi struktúrákat és betölteni a gyámkodó vezető szerepét. Az 1991 decemberében a Szovjetunió romjain függetlenné váló országon hamar megmutatkoztak a válságtünetek: nemzetiségi szeparatista mozgalmak, neoliberális gazdasági sokkterápia, elszegényedés. Ennek eredményeként 1992-re az addig együttműködő orosz államfő és a törvényhozás kapcsolata végérvényesen megromlott, ami politikai állóháborúhoz vezetett. Az 1993. április 25-én tartott népszavazással próbálták a kialakult helyzetet megtörni, amely lényegében egy Jelcin személyéről és politikájáról szóló bizalmi szavazás volt. Ebben a tekintetben sikeres volt, de új törvényhozási és elnöki választás kiírása kapcsán eredménytelen volt (ehhez a választó korú lakosság és nem a résztvevők többsége kellett volna). A bénultságon egy alkotmányozó gyűlés összehívása sem tudott segíteni. Végül Jelcin egy alkotmányos puccsal oldotta fel a konfliktust. 1993. szeptember 21-én rendelettel megpróbálta feloszlatni a törvényhozást, és bevezette az elnöki kormányzást. A lépés október elején fegyveres konfliktust eredményezett több száz sérülttel és sebesülttel. Jelcin győzelmével és az ősszel benyújtott alkotmány népszavazással való elfogadásával ért véget a konfliktus.

A jelcini alkotmány olyan liberális és demokratikus normákat tükröz vissza, mint a polgári és emberi jogok, jóléti jogosultságok. Ennek ellenére az alkotmány az elnöki hatalom megerősítését és kitágítását szolgálta, amely egy látszólag félelnöki, de ténylegesen egy „szuperelnöki" rendszert hozott létre. Mindez viszont csak papíron létezett, hiszen az a jelcini időszakban csak nehezen érvényesült. Jelcin nem tudta uralni a formális struktúrát, nem úgy, mint később Putyin.

A kialakult rendszer ötvözi a birodalmi és szovjet Oroszország hatalmi struktúráit (Sakwa 2020): erősen koncentrálja a hatalmat, hiányzik az intézmények közötti egyensúly, gyenge a társadalomtól érkező visszacsatolás,

a törvényhozás nem képes kontrollálni a végrehajtó hatalmat. Kulcskérdés volt azonban az, hogy elkerüljék a felügyelet nélküli jelentős hatalmi koncentrációt. Ennek érdekében menedzselik a média- és társadalmi erőforrásokat, illetőleg a választásokat. S bár a cári és szovjet időszak erőskezű vezetőinek mítosza pozitív konnotációkat hordoz az orosz politikai közösségben, a jelenleg is működő rezsim komplexebb annál, hogy egyszemélyes diktatúraként írjuk le. Ámbár kétségtelen: a posztkommunista Oroszország elnökét kevésbé korlátozzák a fékek és egyensúlyok, mint a Sztálin utáni autokrata vezetőket, mégis a rezsim hatalmi struktúrái informális korlátokat görgetnek elé (Sakwa 2020, 24.).

Richard Sakwa (2020) a „kettős állam" elméletét használja a mindenkori orosz rezsim leírására. Walter Bagehot 19. századi politikai közíró elméletére építkezik, aki a brit alkotmányossággal kapcsolatban különböztetett meg hatékony *(efficient)* és szimbolikus *(dignified)* intézményeket. Amíg az előbbiek köre irányítja valójában az országot, addig az utóbbira pusztán ceremoniális szerep hárul. Sakwa szerint ezt a kettősséget Oroszország esetében az adminisztratív és az alkotmányos rezsim adja. Az alkotmányos rezsim magában foglalja a formális szabályrendszereket és az intézményeket (elnökség, kormányzat, minisztérium, pártok, választások, reprezentatív rendszer). Ezek nem, vagy csak részlegesen keretezik az orosz politikát, azaz szerepük főként szimbolikussá vált. Ennek legfontosabb okai az alkotmányos és demokratikus politikai gondolkodás hiánya és a szabályozás homályossága. A bizonytalanság viszont lehetőséget adott, hogy fennmaradjanak olyan informális hatalmi hálózatok, amelyek vertikálisan és horizontálisan is átszelik az orosz politikát. Az adminisztratív állam alatt olyan alkotmányon túli, de a bürokráciát átszövő politikát értünk, amely lehetőséget ad az orosz politikai közösséget meghatározó frakciók és érdekek közötti egyensúlyozásra.

A két rendszer párhuzamosan működik, hiszen az adminisztratív rezsim az alkotmányos környezetbe ágyazódik. A törvényhozás nem ütközik az alkotmányos keretekbe, de nem is a joguralom, a jogállam és az alkotmányosság eszméjét táplálja, hanem a hatalmi struktúrák

menedzselését. Másképpen fogalmazva a jogrendszer teljesen alá van rendelve a politikai hatalomnak. Az alkotmányos keret nem formálja és nem is korlátozza az adminisztratív rezsimet, amely az intézmények felett álló informális személyes és frakcionális hálózatok összessége. Az adminisztratív rezsim áthatja és befolyást gyakorol a politikai és társadalmi folyamatok és intézmények (például pártok és választások) felett. A hatalmi mechanizmusnak egyetlen állandó elve van: a rezsimautonómia cselekvőképességének és szuverenitásának a biztosítása a külső és belső politikai szereplőkkel és kihívásokkal szemben.

A rezsim uralásához tehát nem elegendő az alkotmányos értelemben kiemelkedő hatalmi pozíció betöltése, de az adminisztratív erőközpontokat is meg kell hódítani és ki kell békíteni. Ez olyan hatékony vezetést vagy pontosabban Machiavelli fejedelméhez méltó modern udvari politikát igényel, amelyben a demokratikus politikai felhatalmazás másodlagos, de nem alábecsülendő elem (Sakwa 2020). Sokat árul el a rendszer jellegéről az elnöki utódlás kérdése is, hiszen maga Jelcin emelte ki és jelölte ki utódjául az akkor még alig ismert Putyint. Ez a tradicionális és depolitizált utódlás erős eltérést mutat a PVD ideáltípusához képest. Putyin kezdeti választási sikerei nem támasztották alá személyes vezetésének elfogadását, viszont később a perszonalizáció és egyes országspecifikus plebiszciter eszközök fontos elemévé váltak a politikájának. Természetesen a demokratikus felhatalmazás rituáléját vagy a „virtuális" politikát *(dramaturgija)* (Sakwa 2020, 47.) nem szabad lebecsülni: a vezető imázsának, a választásoknak és a közvéleménynek a manipulálása fontos a stabilitás szempontjából, de aligha lenne elégséges. Ellenben egy jól működő udvari politika már annál inkább kritikus lehet. Az elnökség intézménye képes összekötni a formális és informális politikát és a vertikális és horizontális hatalmi pályákat. Ebből az is következik, hogy bár a rezsimet nem Putyin hozta létre, mégiscsak ő volt az, aki képes volt megszilárdítani a hatalmi struktúrákat és egyfajta modern fejedelemként rendet teremteni a kilencvenes évek káoszából. Ebben sokáig (ahogy Jelcin is) a Nyugat támogatását is élvezte, de a vezetését illetően jól ötvözte a látszatot (karizmatikus vezetést) és az erőszak alkalmazását (ellenzékiek represszióját).

Plebiszciter vezérdemokrácia Putyin Oroszországában

A putyini vezetés kettőssége: a látszat és a valóság

Ahogy a rezsimet, úgy Putyin vezetését is egyfajta kettősség jellemzi: amíg az alkotmányos rezsim biztosítja a rendszerben a valódi hatalmat, addig az adminisztratív rezsim megteremti számára a normatív tekintélyt. Ez azt is jelenti, hogy vezetése más képet mutat a nyilvánosság előtt és a színfalak mögött.

A felszínen Putyin egyértelműen karizmatikus vezetőként mutatkozik (Sakwa 2008, 882.; Gill 2016, 62–64.; Sperling 2016; Petersson 2017; 2021). Számára a megkonstruált vagy legyártott karizma két mítoszból táplálkozik: a nemzeti egység és stabilitás, valamint a nemzetközi nagyhatalmi státusz (Petersson 2017). Másik oldalról megközelítve: ő vált a zálogává a stabilokráciának. A karizma adományozása azon múlik, hogy a vezető képes-e olyan erőt és potenciált sugározni, amellyel elérhetővé válnak ezek a célok. Putyin körül valóban kialakult ez a bizalom és személyi kultusz (Sperling 2016): ő lett a nemzet védelmezője, az áldozatkész és tettre kész államférfi, a gazdasági jólét megteremtője, háborús hős és nem mellesleg igazi férfi, akiért egyenesen rajonganak a nők. Túl a hivatalos megjelenésein nagy hangsúlyt kapott a személyes imázsának a kiépítése: katonai repülőt, tengeralattjárót, versenyautót és motort vezet, extrém sportokat próbál ki, sportol, lőfegyvert használ, vadászik, félmeztelenül lovagol és horgászik a tajgán. Sokat elmond a helyzetek megrendezettségéről, hogy búvárként az Azovi-tengerből olyan ősi amforákat hozott a felszínre, amelyeket korábban direkt emiatt helyeztek oda. Egyedül egy dolog számít: mindig demonstrálja erejét és határozottságát. Emellett az egység és a stabilitás szempontjából az is különösen fontos, hogy az elnöki intézmény által megteremtett politikán felülemelkedő, „államegyesítő" karakter ne sérüljön. Erre lehet visszavezetni azt, hogy az orosz politikában az elnökséget övezi a legnagyobb intézményi bizalom (Hutcheson–Petersson 2016).

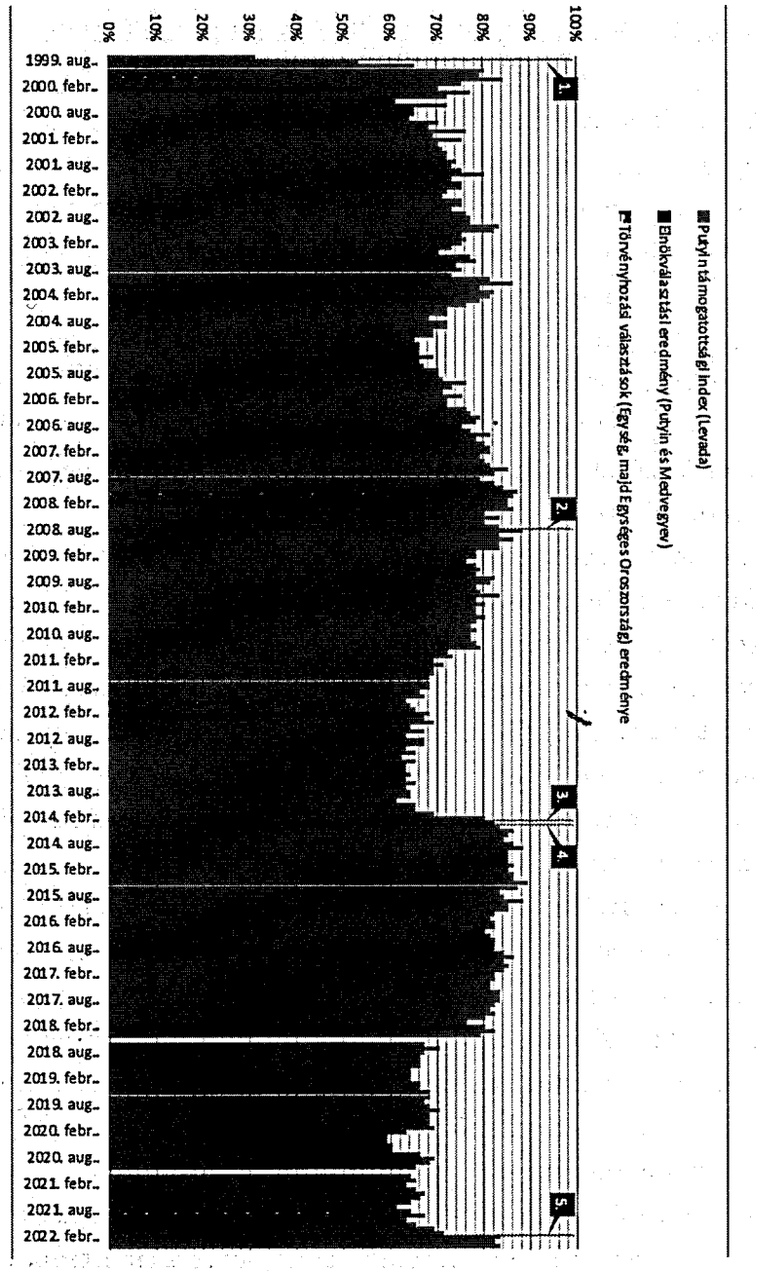

1. ábra: Putyin népszerűsége

Megjegyzés: Háborús események (1.: II. csecsen háború, 2.: orosz–grúz háború, 3.: Krím annektálása, 4.: kelet-ukrajnai háború, 5.: orosz–ukrán háború)

Forrás: a Levada Intézet adatai és saját gyűjtés

A vezetői erényről és érzékről árulkodik az, hogy a kialakított vezetői imázs rezonált az orosz néplélekkel. A 2011 és 2012 közötti belpolitikai válság és a koronavírus-járvány okozta hullámvölgyek ellenére Putyin támogatottsága töretlen, amely a Levada Intézet (1. ábra) adatai alapján 59% alá sohasem esett. Az orosz társadalom túlnyomó része erős vezetőnek tartja az orosz elnököt (Wilson 2021). Putyin legutóbbi 2018-as újraválasztási kampányszlogenje az „Erős elnök – erős Oroszország" is erre apellál. A folyamatos háborús politika mint az eszköz az erődemonstrációhoz és a nagyhatalmi státusz kivívásához is a vezetőbe vetett hitet erősíti bizonyítva hősies magatartását. A putyini vezetés 2012-től kezdve stratégiai céllal használta az úgynevezett nemzetegyesítő hatást, hogy újra lendületbe hozza a népszerűségét.

A Levada Intézet azt is rendszeres időközönként felméri, hogy a megkérdezettek miért vonzódnak az elnök személyéhez. Az adatokból (3. ábra) jól kivehető, hogy a potenciális követői a kezdetektől fogva fogékonyak voltak Putyin karizmájára, ami olyan erények felértékelésén múlt, mint az energikusság, a határozottság és az erős akarat. Ezen tulajdonságok továbbra is jelentősek, de csökkenést mutatnak. Jelenleg a karizmája még olyan tulajdonságokon alapul, mint a látnoki és a vezetői képessége, valamint a nemzet és a stabilitás védelme. A legfontosabb mégis a politikai tapasztalata, amelyet követői évről évre egyre többen értékelnek. A hosszú időtáv lehetőséget ad arra, hogy lássuk, miként változtak a percepciók a vezető személyéről, valamint miként változott karizmájának a tartalma. Követői egyre kevésbé látják fontos jellemzőjének, hogy képes-e konszenzust teremteni, elvhűnek maradni vagy az integritását megőriznie, de úgy tűnik, hogy a hétköznapi emberek életét és szükségleteit is kevésbé érti meg.

Sokat elmond, hogy a népszerűségben megmutatkozó hullámvölgyek megváltoztatták a vezetőről alkotott percepciókat, azaz a támogatás és érzelmi kapcsolat racionalizálásának a mintázatát. Ami viszont ennél is fontosabb, hogy hullámvölgyek alatt sokan úgy magyarázták meg Putyin népszerűségét, hogy nincsen egyéb releváns választási lehetőségük (2. ábra).

Az adatok azt is sugalljak, hogy a vezető képességeibe vetett meggyőződés 2011 és 2012-es belpolitikai válság időszakában gyengült, de a remény továbbra is erős volt. Ezzel szemben a 2018-as választások után, de leginkább a koronavírus-járvány során mindkettő csökkenést mutatott.

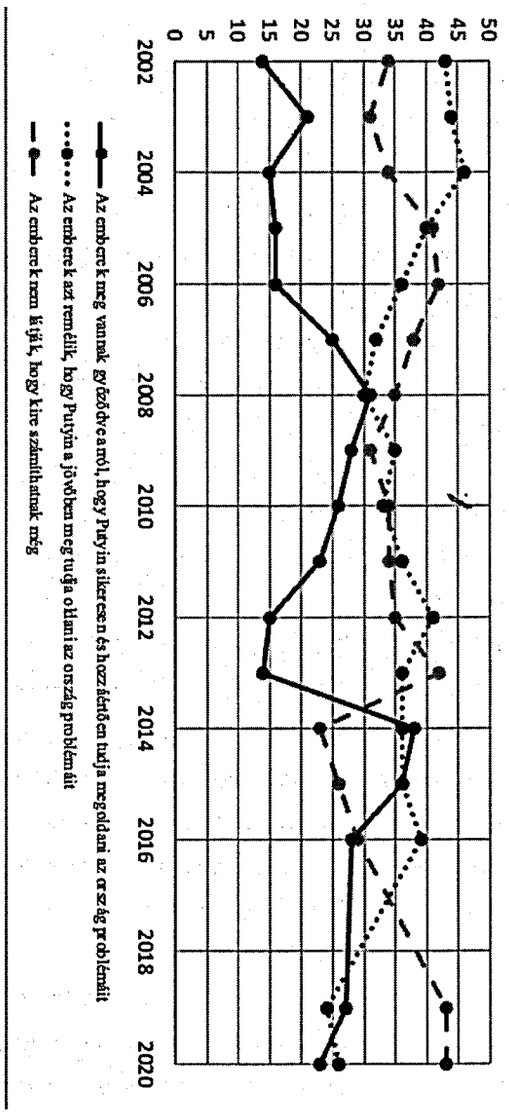
Az emberek meg vannak győződve arról, hogy Putyin sikeresen és hozzáértően tudja megoldani az ország problémáit
Az emberek azt remélik, hogy Putyin a jövőben meg tudja oldani az ország problémáit
Az emberek nem látják, hogy kire számíthatnak még
0 5 10 15 20 25 30 35 40 45 50
2002 2004 2006 2008 2010 2012 2014 2016 2018 2020

2. ábra: Putyin népszerűségének magyarázatai a megkérdezettek szerint
Forrás: a Levada Intézet adatai alapján a szerző szerkesztése

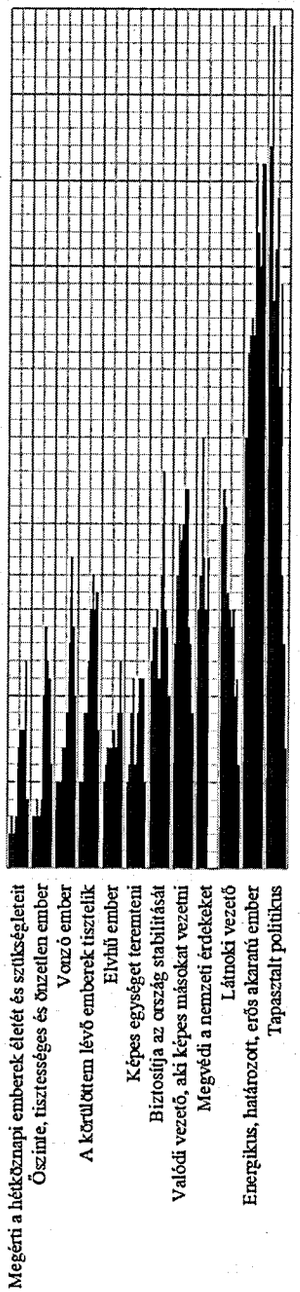

	Tapasztalt politikus	Energikus, határozott, erős akaratú ember	Látnoki vezető	Megvédi a nemzeti érdekeket	Valódi vezető, aki képes másokat vezetni	Biztosítja az ország stabilitását	Képes egységet teremteni	Elvhű ember	A körülöttem lévő emberek tisztelik	Vonzó ember	Őszinte, tisztességes és önzetlen ember	Megérti a hétköznapi emberek életét és szükségleteit
■2020	42%	25%	20%	15%	13%	12%	5%	5%	5%	5%	3%	2%
■2018	49%	30%	22%	17%	17%	14%	6%	6%	5%	5%	3%	3%
■2016	33%	31%	21%	25%	20%	14%	9%	7%	9%	5%	4%	2%
■2014	36%	32%	16%	18%	19%	15%	11%	7%	9%	7%	3%	3%
■2011	39%	31%	15%	15%	20%	11%	6%	7%	12%	7%	4%	7%
■2009	28%	41%	14%	18%	22%	17%	9%	8%	15%	9%	10%	8%
■2007	34%	37%	15%	0%	22%	23%	11%	7%	17%	13%	14%	8%
■2005	17%	35%	10%	0%	14%	15%	11%	9%	15%	18%	12%	8%
■2002	13%	41%	11%	0%	13%	14%	11%	12%	16%	14%	11%	12%
■1999	7%	41%	6%	0%	9%	10%	5%	9%	8%	10%	6%	4%

3. ábra: Putyin vonzó jellemvonásai
Forrás: a Levada Intézet adatai alapján a szerző szerkesztése

Putyin népszerűségét és legitimitását elsősorban a gazdasági fejlődés elősegítésére, a rend és stabilitás kialakítására és a nemzeti nagyság és büszkeség visszaállítására vezetik vissza (Hutcheson–Petersson 2016). Kenneth Wilson (2021) azonban megkérdőjelezi ennek a valóságalapját. Tanulmányában összeveti a posztszovjet országok társadalmi-gazdasági mutatóit, és rámutat, hogy Oroszország fejlődése nem a vezetésnek (ágenciának), hanem a konjunktúrának (struktúra) köszönhető. A külpolitika területén kevésbé meggyőző Wilson, bár elismeri Putyin tevékenységét, mégis a „nemzeti nagyság" kivívásáért folytatott küzdelem negatív gazdasági hatását emeli ki. Azonban a látszat szempontjából lényegtelen, hogy van-e valóságalapja Putyin karizmatikus vezetésének, amíg a követői elhiszik azt.

A putyini vezetés felszín alatt megbúvó, „valódi" arcát két politikai fordulópont hozta igazán a felszínre. Az adatok alapján a 2011–2012-es és a 2018–2021-es mélypontjai az adatok alapján nem tűnnek jelentősnek, de komoly legitimációs válságot eredményeztek, és változást indikáltak a politikai vezetésben. Az orosz rezsimben tapasztalt közelmúltbeli változásokról írt tanulmányukban Matthew Blackburn és Bo Petersson (2021) szerint ezek a válságok normál esetben orvosolhatók az írott és íratlan szabályok betartásával, a bel- és külpolitikai hiedelmekhez és mítoszokhoz való ragaszkodással, a vezetői cselekvőképesség felmutatásával és a politikai tekintély tömeges támogatottságának demonstrálásával. Ez a korábban tárgyalt karizmatikus vezetés látszata megőrzésének jelentőségére mutat rá. A szerzők azonban egyéb „sötét" eszközök alkalmazásával is számolnak, amelyektől nem retten vissza az orosz vezetés, ha érdekei úgy kívánják. Ez viszont már kivezet a vezérdemokrácia elméleti keretéből. Ilyen a szelektív elnyomás, erőszak, az ellenzéki kihívók félreállítása és a választási manipuláció.

Az első legitimációs válság a 2011–2012-es választási csalások által gerjesztett több mint százezer embert megmozgató Bolotnaja téri tüntetéssorozat során alakult ki, amelyet az elevenen élő színes forradalmak emléke miatt az orosz vezetés nem vehetett félvállról. A választási csalások

csak egyik oldalát jelentették a frusztrációnak, a Medvegyev és Putyin közötti paktum a helycseréről is kiüresítette a demokratikus választások és felhatalmazás látszatát. Pontosabban megrendült az a hit, hogy a vezér a nép kegyelméből uralkodik.

Az orosz vezetés igyekezett demobilizálni az ellenzéket: a tüntetéshullám ellen a rendőrök kemény eszközökkel léptek fel, aktivistákat és politikusokat kriminalizáltak, vagy lehetetlenítették el az indulásukat a választásokon. Az orosz vezetés új stratégiát alkalmazott a választások kontrollálására. A nyílt csalás kockázatát elkerülve az adminisztratív rezsim vette kezébe az irányítást, és így már a választási regisztrációnál kiszűrik a jelölteket. Az orosz választási rendszerre korábban is jellemző volt, hogy úgy alakították ki, hogy az épp a (regnáló) hatalom aktuális érdekeit szolgálja. 2003-ban a vegyes választási rendszert teljesen arányosra változtatták emelve a bejutási küszöböt 5%-ról 7%-ra. 2013-ban viszont visszatértek a régi rendszerhez. 2004-ben eltörölték a kormányzók közvetlen választását, ami a helyi autonóm törekvéseket és erőközpontokat kívánta megtörni. Ezt követően Putyintól függött, hogy ki lehet kormányzó. 2012-ben visszatértek a közvetlen választáshoz, de az elnök előzetes engedélyével lehet elindulni. Ugyancsak a stabilitást szolgálta, hogy 2011-től az Állami Duma képviselőinek mandátuma négy évről öt évre módosult. Míg 2012-től kezdődően négy évről hat évre emelték az elnök hivatali idejét. A választás kontrollálása kapcsán még megemlítendő, hogy a külföldi civil szervezeteket eltiltották a választások monitorozásától 2005-ben, és növelték a pártok kötelező taglétszámát 10 ezer tagról 50 ezer főre 2006-ban. Összesen 2002 és 2012 között hatvan változtatást hajtott végre a kormányzat a választási törvényeken (Lynch 2021, 165–166.).

Másfelől a putyini vezetés ellenmobilizációval próbálta visszanyerni a rezsim stabilitását. Erre az időszakra tehető Putyin nacionalista és Nyugat-ellenes fordulata is, amely éles kontrasztot mutat a 2000-es évek gazdasági fejlődést szem előtt tartó, modernizáló, „felvilágosult" vezetőképéhez képest. A kormányzat által finanszírozott és támogatott mozgalmak (például az Ifjúsági Demokrata Antifasiszta Mozgalom, „Miénk" azaz

Nashi) nyílt erőszaktól sem elzárkózó akciói az ellenzékiek ellen nem vezettek komolyabb sikerre (Atwal 2009; Lassila 2011; Atwal–Bacon 2012; Lee 2013). Az áttörést a Krím félsziget annektálása és a kelet-ukrajnai háború jelentette, amely tekinthető az úgynevezett nemzetegyesítő hatás (ld. erről: Metz–Árpási 2020) tudatos generálásaként is. Bár korábban is fontos szerepet kaptak a külpolitikai sikerek (második csecsen háború és az orosz–grúz háború), most először fordult elő, hogy azt tudatosan belpolitikai okok mentén is kiprovokálják.

A második legitimációs válság a 2018-as választások után gyűrűzött be állandósítva a magas szintű ellenzéki mobilizációt. A válság három szinten érintette az elnököt. Először is megingott a bizalom azt illetően, hogy Putyin képes-e valóban biztosítani az ország jólétét. A népszerűségének bezuhanását elsősorban a nyugdíjkorhatárok megemelése váltotta ki – noha a rossz hír hozója Medvegyev volt. A reformot tüntetéshullám követte, amely már potenciális Putyin-támogatókat is megmozgatott, és országos szintűvé vált. Hasonló hullámokat gerjeszthet a koronavírus-járvány kezelése és az azt követő gazdasági visszaesés is.

Másodszor megsérült Putyin vezetői integritása és feddhetetlensége is. A Medvegyevet érintő korrupciós gyanú háttérbe kényszerítette a miniszterelnököt (bár továbbra is megtartotta hatalmát a Biztonsági Tanács élén), míg a vád Putyint személyesen is érintette a luxuskastélya kapcsán. Minderre különösen rossz fényt vet a volt elnökök érinthetetlenségéről szóló törvény elfogadása és a korrupciós vád leghangosabb képviselője, Putyin karizmatikus és populista kihívója, Alekszej Navalnij megmérgezése és bebörtönzése. A rezsim mártírt csinált az ellenzéki politikusból. Megerősítette azt, hogy bár Putyin nem hajlandó nyilvánosan tudomásul venni kihívóját és akár kimondani a nevét, mégis komoly veszélyt lát benne.

A 2018-as elnökválasztási versenyből kizárták az ellenzéki vezért, de Putyin a kampány során veszélyforrásként utalt rá, és egyben jól meg is fogalmazza vezetői hitvallását: „Igen, a kritikák, az érvek, a viták szükségesek, de nem szabad helyet adnunk felelőtlen populizmusnak" (idézi:

Petersson 2021, 116.). Az orosz elnök értelmezésében a populizmus és a pártpolitikai ellentétek nem férnek össze a nemzeti érdekkel és egységgel. Mind a 2019-es törvényhozási választást, mind a Navalnij elleni fellépést is ellenzéki mobilizáció követte. Ugyancsak rosszul érintették az orosz vezetést az Orosz Távol-Keleten tapasztalt politikai megmozdulások 2020–2021 között, amelyeket Habarovszk városában népszerű liberális Szergej Furgal letartóztatása generált.

Harmadszor Putyin erős, határozott vezető imázsa is megkérdőjeleződött (Blackburn–Petersson 2021): a koronavírus-járvány kezeléséből látványosan kivonta magát szimbolikus és közpolitikai értelemben is. A járványkezelést alsóbb szintekre delegálta, és vonakodott maszkot hordani vagy felvenni az oltást. Erős válságkezelő elnökből lett a „kis ember a bunkerben". Viszont 2020 végére, úgy tűnik, Putyin ezen a téren visszatalált régi önmagához, és a Szputnyik oltóanyag kifejlesztését is a nemzet nagyságaként állította be.

A legitimációs válságra Putyin alkotmánymódosítással (Halász 2020) reagált, ami eddig nem látott méretű, de nem kiterjedt változást eredményezett. Eddig a pontig Putyin nem látta szükségesnek hatalmának közjogi megerősítését, azonban ez az elhúzódó legitimációs válság kikényszerítette. A legitimáció megerősítésére tett erőfeszítések a reál- és a szimbolikus politika szintjén is fontosnak bizonyultak. A reálpolitika szempontjából kritikus, mivel az utódlást nem tudta megoldani, és a bizonytalan politikai helyzet is elnapolta ezt. Az alkotmánymódosítás értelmében Putyin további két ciklust tölthet még ki. A szöveg bár pontosítja a korábbi szabályokat, hiszen most már nem az egymást követő két ciklusra vonatkozik a tilalom, hanem egy államfő ténylegesen csak két cikluson keresztül maradhat a pozíciójában. Egy módosítás miatt viszont a jelenlegi elnökre ez nem vonatkozik. Ugyancsak szembetűnő két korábbi létező parakonstitucionalista Államtanács és a Biztonsági Tanács 2020-ban alkotmányos státuszt nyert. Ezek a hatalomkoncentráció újabb jelei, hiszen az előbbi a területi alapon szerveződő Szenátussal, az utóbbi pedig a kormánnyal konkurál, de a kazah példát követve az

utódlás vagy hatalmi átmenet problémáját is hivatottak orvosolni (Schulmann–Galeotti 2021). A politbüróhoz hasonló intézmények (Bacon 2021) papíron tanácsadó, konzultatív testületekként funkcionálnak, de különböző súllyal részt vesznek informálisan a törvényhozásban és a napirendformálásban is.

Talán ennél is fontosabb a módosítás népszavazással való elfogadtatása. Ebben a kérdésben nem szükséges népszavazást tartani, ahogy az a számtalan (bár kisebb horderejű) módosítást követően fel sem merült. 2020 márciusában nemleges szavazat nélkül fogadta el a Duma. Azonban a politikai konszenzuson túl Putyin erősebb legitimitást kívánt kialakítani. A népszavazás kampánya revitalizálta a rendszer ideológiai alapjait, a történeti hagyományokat és örökséget, valamint a tradicionális értékeket, mint a család, amelyeket a módosítás az alkotmányba is beemelt. Végül a választók 77,92%-a támogatásáról biztosította az elnököt 2020. június 25. és július 1. között.

A felszín alatt Putyin sokkal inkább tűnik egy technokrata, pragmatikus, tranzaktív vezetőnek vagy uralkodónak/autokratának (Sakwa 2020, 77.; Worth 2009). Sakwa (2008, 882.; 2020, 46.) amellett érvel, hogy Putyin valójában nem karizmatikus, sőt a rezsim működtetése szempontjából a karizmatikus vezetésre nem is lenne szüksége. Ez megmutatkozik a különböző kormányzati célok elérésében és kihívások leküzdésében, amelyek technikai problémaként merülnek fel. Putyin tudatosan depolitizál, hiszen kizárja a kérdések nyilvános megvitatásának a lehetőségét, a politikai versenyt és pragmatista módon közelíti meg a kormányzást és a kihívásokat. Mondván: nem szükséges érdemben bevonni a népet, hiszen „jól tudja", mi a közösség érdeke, és „képes" is azt megvalósítani, bár az is igaz, hogy erről a tudásról meg kell győznie követőit. Ezért fontos Putyin számára a felszínen megjelenő karizmatikus felhatalmazás.

A közvetlen kapcsolat illúziója

A vezér és az állampolgárok közötti viszony fontos szerepet játszik a putyini vezetés komplex legitimációs mechanizmusában. Ennek a viszonynak három fontos jellemzője van: a perszonalizáció, a depolitizáció és a populizmus. Viszont amíg a perszonalizáció és a populizmus egy top-down politikai termék, addig a depolitizáció sokkal mélyebben gyökerezik Putyin személyiségében és magában a rezsimben.

A perszonalizáció (McAllister 2014, 109.) csak részben vezethető vissza arra, hogy a közjogi struktúra kiemeli a mindenkori elnököt a hatalmi jogkörökkel és a közvetlen választással. Ehhez hozzájárul a férfias (macsó) és karizmatikus imázs megalkotása is (Sperling 2016). Mindez egy generált és megkonstruált személyi kultuszban csúcsosodott ki, ami nem idegen az orosz politikától. A rezsim stabilitása és legitimációjának (demokratikus felhatalmazás látszata) a megőrzése szempontjából a korábbi gyakorlatokkal szemben most már ezt nem lehet erőszakkal kikényszeríteni. Azaz, amíg az ellenzékiekkel szemben minden eszköz megengedett, a vezetői és követői dinamika valódi politikai teljesítményt takar, ahol persze az alternatívák ellehetetlenítése, a propaganda és a manipuláció szükséges eszközök. E mögött az a politikai felismerés húzódik, hogy abban a pillanatban, amikor a mindenkori orosz vezető nyílt kényszert alkalmaz, akkor az elnöki intézményt is aláássa.

A rendszer stabilitása szempontjából látszólag az volt a legfontosabb, hogy az elnök közjogilag kiemelkedjen, és a legerősebb szereplővé váljon. Azonban, ami ennél is kritikusabb volt, az a pozíció pártpolitikán felülemelkedő és depolitizált jellegének megteremtése és megőrzése. Az elnöknek az etnikai és vallási értelemben sokszínű országot meg kell testesítenie. Ez passzolt Putyin technokrata, menedzseri és depolitizált vezetői stílusához, amely a politikai küzdelmeket és szélsőségeket nem engedi a felszínre törni és csak a célt (stabilitást, rendet, globális presztízst) tartja szem előtt.

Ennek megfelelően a populizmus is csak korlátozott stratégiaként jelent meg. A legtöbb populista vezetővel szemben Putyin a rezsim természetével összhangban nagyobb hangsúlyt fektet az állampolgárok demobilizációjára és depolitizálására, hiszen a permanens kampány ellenmobilizációt generál, amely destabilizáló hatással lehet. Épp ezért megoszlanak viszont a vélemények a szakirodalomban, hogy menynyire tekinthető populistának Putyin. Egyes szerzők (Robinson–Milne 2017; Petersson 2021, 69–73.) a populizmust látják Putyin 2012-es konzervatív, nacionalista és tradicionalista fordulatában és a demonstrált értékválasztásokban (LMBTQ+, multikulturalizmus, liberalizmusellenes megszólalások, intézkedések és törvények). Ilyen értelemben a populizmus pusztán negatív bélyeg.

Ennél mélyebbre ásott Richard Sakwa (2020), és arra a következtetésre jutott, hogy az orosz elnök nem populista, legalábbis a szó klasszikus értelmében. Putyin elítél és delegitimál minden felforgató demagóg és populista erőt, amely a választási küzdelem révén a politikai és társadalmi rendet veszélyezteti. Putyin esetében a karizma sokkal inkább egy politikai termék. Ő nem a választási csatatér uralásával, hanem jogi, adminisztratív és állami kontrollálásával kívánja pozícióját megőrizni. Így valójában nincs is szüksége a populizmusra. A depolitizált státusz megőrzéséhez viszont szükséges az, hogy az állam és élén az elnök képes legyen megtestesíteni a nép akaratát (Sakwa 2020, 22.). Eszerint az állam képes a nép nevében hitelesen fellépni és megszólalni, sőt a nacionalista fordulatot követően már az igazi Európát is megtestesíti. A putyini vezetés erősen összekapcsolja az állam, a nemzet és a nép kifejezéseket, ami nem áll messze az orosz politikától a történeti hagyományok fényében. Ennek ellenére az egységes nép koncepciójának kialakítása hiányzik. Jussi Lassila (2018) tartalomelemzéséből kiderül, hogy Putyin esetében a populista identifikáció jórészt hiányzik.

Ezt a képet pontosítja Tina Burrett (2020), aki szerint Putyin retorikájában populista, de a kormányzás tekintetében ez nem jelenik meg. Hasonló konklúzióra jutott Robinson és Milne (2017) is, akik úgy

fogalmaztak, hogy a populizmus mint egy „üres tál" jelenik meg a közpolitika-alkotás szintjén. A populista ellenségképzés és válságnarratíva a legszembetűnőbb populista elem Putyin retorikájában. Amíg a 2012 előtti időszakban a fókusz befelé irányult, és a be nem hódolt oligarchákat vette célba, addig a fordulat után a „Nyugat" került a célkeresztbe. Azonban a kormányzás szintjén mégis megjelenik valahogy a populizmus, de nem úgy, ahogy azt más országoknál tapasztalhattuk. Sakwa (2020) rámutatott, hogy az Oroszországban tapasztaltakat nevezhetjük „állami vagy jogi populizmusnak" is, hiszen a vezetés a populizmus nevében használ bizonyos állami eszközöket, hogy fellépjen a nép vélt ellenségei ellen. Gondoljunk csak a Yukos vállalat vezetője, Mihail Hodorkovszkij elleni koncepciós perre, politikai ellenfelek kriminalizációjára vagy a konfrontatív diplomáciára.

(L)imitált képviselet és plebiszciter politika

Tanulva Jelcin hibáiból, Putyin kezdetektől fogva komoly hangsúlyt helyezett a képviseleti pályák, úgymint a pártrendszer és civil társadalom dominálására, ami a politikai verseny teljes hiányát jelentette. A kilencvenes évek országos és személyes szentpétervári tapasztalatai nyomán Putyin komoly ellenérzéseket táplál a választásokon alapuló politikai versennyel szemben, amelyhez a rendszer destabilizációját és a káosz elhatalmasodásának veszélyét kötötte (Sakwa 2020). A hegemón politikai pozíció kialakítására tett törekvése mindkét említett alrendszert érintette, amit igyekezett plebiszciter stratégiákkal és médiadominanciával elfedni.

Giovanni Sartori tipológiája szerint hegemón pártrendszer alakult ki, amely látványosan korlátozza formális és informális eszközökkel a politikai versenyt (Gray 2016; vö. Sartori 2005). Ennek egyik eszköze a pártverseny játékszabályainak egyoldalú alakítása, amely a korábban említett választási rendszer igény szerinti formálását és a politikai pártok és civil szervezetek korlátozását és kriminalizálását takarja (lásd például

a 2004-es párttörvényt, a 2006-os szélsőségesek elleni törvényt, a 2012-es „külföldi ügynökök" elleni törvényt).

A hegemónia másik eszköze a törvényhozás teljes politikai palettájának a megszállása. Ennek központjában az állampárt vagy az orosz kifejezést használva a „hatalom pártja" áll, amely képes megteremteni a választói többség támogatását, a törvényhozási többséget és képes kontrollálni a törvényhozási folyamatokat. A Kreml többször kísérelt meg ilyen pártot létrehozni a kilencvenes években (1995–1999 között a Hazánk Oroszország; 1999-ben az Egységpárt). A legsikeresebb ilyen politikai kreatúra a pragmatista, ideológiai él nélküli Egységes Oroszország. Richard Katz és Peter Mair (1995) klasszikus kartellpárti tézise fordítva érvényesül: nem a pártok szállják meg az államot az erőforrásokért, hanem az erős állam kolonizálja a hatalom pártját (Hutcheson 2013, 919.), hogy legitimálja tevékenységét, és létrehozza a kapcsolatot a választók és a „döntéshozók" között.

Az elit együttműködése még így is fontos maradt. Az Egységes Oroszországot több szatellitpárt is támogatja, úgymint a szociáldemokrata Igazságos Oroszország, a jobboldali, populista Oroszországi Liberális Demokrata Párt, valamint több kispárt (például a jobbközép Új Nép Párt, Növekedés Pártja, Polgári Platform és a szélsőjobboldali Rodina). A többé vagy kevésbé anyagilag is támogatott szatellitpártok fő célja kiszorítani a rendszerellenzéki pártokat. Például az Igazságos Oroszország párt, amely leginkább összefonódott az államhatalommal, az egyetlen független parlamenti mandátummal rendelkező pártot, az Orosz Föderáció Kommunista Pártját gyengíti hasonló baloldali üzeneteivel. Több korábban releváns liberális ellenzéki párt (például a balközép Jabloko) már ki is szorult a törvényhozásból, és csak regionális szinten képviselteti magát. Ami árnyalja a szatellit pártok szerepét, az az, hogy gyakran kilépnek az ellenzéki szerepből, és nyíltan támogatják Putyint az elnökválasztásokon. 2011-ben Putyin vezetésével létrejött az Orosz Népfront, amelynek célja az elnök pártok felett átnyúló választási és törvényhozási támogatottságának

megteremtése. Jelenleg a Polgári Platformon és a Kommunista Párton kívül az összes parlamenti párt tagja ennek a szövetségnek.

Az erős kontroll ellenére a pártrendszer és a hegemón párt csak másodlagos politikai tényező. Ezt jelzi, hogy közjogi és reálpolitikai értelemben elnökként Putyin határozza meg az ország főbb politikai irányvonalait, aki viszont a depolitizált státuszát őrizve nem rendelkezik párttagsággal. Ennek ellenére az őt támogató Egyesült Oroszország elnöki pozícióját formálisan is betöltötte a miniszterelnöksége alatt 2008 és 2012 között. Sakwa úgy fogalmazott, hogy a „hatalom pártja (party of power) valóban nincs hatalomban, [hiszen] azzal a céllal hozták létre top-down módon, hogy bizonyos funkciók ellátásával, úgymint a regionális és országos választási mobilizációval és rezsimpárti többség kialakításával a törvényhozásban támogassa a rezsimet" (Sakwa 2012, 318.). Mindennél fogva a parlamenti pártok nem töltik be definíció szerinti főbb funkcióikat, úgymint a kormányalakítás vagy a közpolitika formálása. Sakwa (2012) szerint Oroszországban vannak ugyan pártok, de valódi pártrendszer nincs. Viszont a funkciók betöltése nélkül valódi pártokról sem beszélhetünk. Ezt támasztja alá a pártok társadalmi beágyazottsága is, amely az alacsony bizalmi szintben, pártosságban és párttagságban mutatkozik meg (White 2006).

A civil társadalom megszállására két módot talált a rezsim vezetése. Egyrészt megszervezték a rezsimbarát civil társadalmat a már említett, rezsimtől független civil szervezeteket ellehetetlenítő törvények és az úgynevezett Civil Kamara 2005-ös létrehozása révén. A Civil Kamara egy ugyanolyan „parakonstitucionális" intézmény, mint a korábban tárgyalt Biztonsági Tanács és Államtanács volt a legutóbbi alkotmánymódosítás előtt. Noha 2017-ben a második összehívott Civil Kamara nyitó ülésén úgy fogalmazott Putyin a testület szerepéről, hogy az „nem helyettesítheti a kormányt vagy a parlamentet", hanem meg kell találnia saját magának azt a rést, amit betölthet (idézi: Sakwa 2020, 48.), mégis a rezsim lényegében ebbe az intézménybe szervezi ki egyes funkcióit és feladatait, amivel a Dumának állít konkurenciát. Az intézmény egyfajta „kollektív

ombudsmanként" kifejezetten konzultatív feladatokat lát el (Sakwa 2020, 48.). Feladatai közé tartozik a jogszabálytervezetek véleményezése és a parlament munkájának felügyelete, valamint a szövetségi és regionális közigazgatás ellenőrzése.

Másrészt a rezsim igyekszik kontrollálni és dominálni a kollektív cselekvést és politikai aktivitást a társadalomban. A színes forradalmakat követően egyre nagyobb hangsúly helyeződött a felülről kezdeményezett rendszerhű civil szerveződésekre (például Nashi), a nagy tömegrendezvényekre (például választási eredmények megünneplése, győzelmi parádék Moszkvában).

A top-down módon történő mobilizáció mellett két innovatív plebiszciter stratégiát is alkalmaz a rezsim. Egyfelől, ahogy Greg Yudin (2019) is rámutatott, a putyini vezetés a közvélemény-kutatásokat a népakarat reprezentációjaként használja fel demonstrálva azt, hogy az állampolgárok többsége támogatja politikájukat. Másképp fogalmazva a közvélemény-kutatások legitimációs eszközzé válnak, és lényegében helyettesítik a depolitizált társadalomban a valódi politikai részvétel miatt költségesebb és amúgy is kétes kimenetelű népszavazásokat. Putyin többször hivatkozik arra, hogy a kormánypolitika „a népakarat következetes megvalósítása. A választások ezt minden alkalommal megerősítették. A választások között pedig a közvélemény-kutatások is megerősítették" (idézi: Yudin 2019, 2.). Nép hangja tehát meghallgattatik.

Másrészt ugyanezt az illúziót szolgálja az *Egyenes vonal Vlagyimir Putyinnal* címet viselő rendszeres, minden évben megrendezett televíziós műsor, amelynek keretében az orosz elnök (és miniszterelnök) 2001 óta évente beszélget a „néppel" előzetesen vagy élőben feltett kérdések megválaszolásával négy-öt órán keresztül. A hivatalos tájékoztatás alapján több ezer telefonhívást és SMS-t kaptak. A műsor látszólag lehetőséget biztosít arra, hogy az állampolgárok megfogalmazzák a kormányzat irányába személyes szükségleteiket, aggodalmaikat és véleményüket. A beszélgetések gyakran eredményeznek konkrét közpolitikai ajánlásokat és ígéreteket. Egy friss kérdőíves kísérlet (Chapman 2021) alátámasztotta az eszköz

pozitív legitimációs hatását. Pusztán a véleménynyilvánítás lehetőségének tudata (tehát nem maga a tényleges részvétel) növeli az elnök támogatottságát, még akkor is, ha a felvetett problémát nem orvosolja a vezető. Sőt ezen túlmenően ennek az eszköznek polarizációs hatása is van: akik előzetesen támogatták a kormányzatot, azokat pozitívan befolyásolja a műsor, míg akik nem támogatták, azok kevésbé reagálnak rá pozitívan.

Válsággenerálás, forradalmi és látnoki kormányzás helyett stabilokrácia és adhokrácia

A putyini kormányzás és válságkezelés természetét tekintve reaktív. Az öncélú belpolitikai válsággenerálás szembemegy a rendszerszintű stabilitási törekvésekkel. Ezzel összhangban az említett háborús politika célja sem az opportunista haszonszerzés, hiszen a rendszer működése szempontjából nem lenne rászorulva a vezető, hanem a nagyhatalmi státusz, dominancia és erő demonstrálása. Egy másik jellemző is alátámasztja a vezetés reaktív jellegét.

A putyini kormányzásból hiányzik a hosszú távú stratégiai gondolkodás és a koherencia, ami miatt Mark Galeotti (2019) „adhokráciaként" hivatkozik rá. Az elterjedt kifejezés, a „putyinizmus" nem egy koherens ideológia vagy konkrét vízió, hanem politikai gyakorlatok összessége, amely a stabilokrácia fenntartására és „kézi" irányítására koncentrálódik. Sakwa (2020, 221.) úgy írja le a putyinizmust, mint „a tekintélyelvű vezetői gyakorlat és a demokratikus proceduralizmus, a neoliberális társadalmi politika és a neoszovjet paternalizmus, dekommunizáció és tétovázó desztálinizáció, valamint az Egyesült Államok által vezetett liberális nemzetközi rendhez való alkalmazkodás és ellenállás kombinációja". Azonban a szerző aláhúzza, hogy ezek a politikai gyakorlatok nem jelentenek egy eredeti programot a gazdaság és a társadalom átalakítására, de a külpolitikát illetően követi Oroszország több évszázados politikáját. Itt nincs helye és tere a karizmatikus hevületnek vagy populista megváltás ígéretének, hiszen nincsenek hívek. „A putyinizmus

racionális (bár nem feltétlenül az optimális) válasz az azonnali kihívásokra, és ebben a tekintetben támogatást nyer, ha nem is híveket, de hiányzik belőle az a transzcendens tulajdonság, amely egy jobb jövő ígéretét kínálná, vagy amely szubsztantív módon követendő lenne más országok számára" (Sakwa 2020, 221.).

Nem véletlen az erős ideológiai megnyilvánulások hiánya, hiszen a rezsimnek féken kell tartania a nacionalista és kommunista szélsőségeket. A putyini politika támaszkodik bizonyos neoliberális és neotradicionalista ideákra, de azokat pragmatikus módon használja fel. Az sem véletlen, hogy Putyin tudatosan kerüli a reform és a modernizáció kifejezéseket, hiszen Gorbacsov „reformjait" katasztrofálisnak írja le a putyini narratíva, és a Medvegyev-évek modernizációs törekvéseit is szkepszissel figyelte. Putyin mindig is próbálta kerülni az extrém közpolitikai döntéseket, és igyekezett reszponzív módon reagálni a választók preferenciáinak negatív változásaira. A 2004-es szociális reformterv és a 2018-as nyugdíjreform is heves ellenállást váltottak ki, amelyeket végül Putyin felvizezett (Burrett 2020, 193.).

Hatalomgyakorlás: intézményesült udvari politika

Az orosz politikai rendszer nem írható le egyszerűen felülről lefelé irányuló, vertikális hatalomgyakorlásként, hiszen azt a horizontálisan elhelyezkedő erőközpontok, különböző érdekcsoportok és frakciók korlátozzák. Putyin kétségtelenül a legerősebb játékos a rezsimben, de ügyelnie kell arra is, hogy a különféle horizontális hatalmi pályák kiegyensúlyozottak legyenek, és az alkotmányos keretek látszólagosan megmaradjanak. Amennyiben megsértené az íratlan szabályokat, a rendszer instabillá válna, és saját hatalmát ásná alá. Sakwa (2020, 46., 55.) értelmezése szerint ez a weberi karizmatikus uralom antitézise is lehetne, hiszen a vezető nem törheti meg teljesen és gyűrheti maga alá az önállósuló bürokráciát, de szükséges azt megszelídítenie, kontrollálnia ahhoz, hogy hatékonyan kormányozzon.

Ezt szolgálta az a törekvés, amely nyomán a putyini kormányzás udvara intézményesült. A 2020-as alkotmánymódosítás kiemelte a korántsem új Államtanács és Biztonsági Tanács intézményét. Amíg az Államtanács tagsága a száz főt is meghaladja, és havonta egyszer ülésezik, addig a Biztonsági Tanács állandó tagsága 13 fő, és a tanácskozási joggal rendelkező tagok száma 7–18 fő között ingadozik, és 35–36-szor találkoznak évente. A testületek élén a mindenkori elnök áll. Ezeket az intézményeket Putyin elnöki rendeletek nyomán már jóval korábban (az előbbit 2011-ben, az utóbbit 2000-ben) létrehozta, de a Biztonsági Tanács – bár némiképp eltérő formában – már a kilencvenes években is működött. Bár már birodalmi és szovjet időszakban is létezett, Jelcin alatt az Államtanács csak egyfajta kezdeményként jött létre, így tényleges tevékenységet és hatást nem gyakorolt a politikára. Az alkotmánymódosításig ezek az intézmények a közjogi szürkezónában helyezkedtek el. Azaz nem voltak alkotmányellenesek, de nem is nevesítették őket, noha a politikai súlyuk mindig is nagy volt. Lényegében a korábban említett adminisztratív rezsim csúcsán helyezkednek el ezek a testületek, és lehetőséget adnak arra, hogy a vezetés a felmerülő horizontális és vertikális hatalmi struktúrában megjelenő konfliktusokat és érdekellentéteket elsimítsa. Az Államtanács komoly szerepet játszott abban, hogy az amúgy is Putyin személyétől függő regionális kormányzók tevékenységét összehangolja, és visszaszorítsa a föderalizációs törekvéseket. Mivel a két testület a kormányzás minden szféráját lefedi, megkerülhetetlenek, és konkurálnak más alkotmányos intézményekkel.

A formális és intézményes hatalomkoncentráción túl a rendszer hatalomgyakorlási dinamikái korántsem ilyen egyértelműek. Putyin a bürokráciát, az elnöki és kormányzati apparátust, és a politikai pártokat a gazdaságot és társadalmat átszövő patronázshálózatokon keresztül kormányozza. Erre utalt a korábban említett adminisztratív rezsim kifejezés is: a kormányzásnak van ugyan egy intézményes kerete, amely nem feltétlenül illeszkedik pontosan az alkotmányos keretek közé, de a hatalomgyakorlás személyes kapcsolatokon keresztül történik. Putyin nem

véletlenül fordított a kezdetektől fogva nagy energiát arra, hogy saját személyes hálózatát kiépítse a korábbi szentpétervári *(Pitertsy)* és titkosszolgálati kollégáira *(siloviki)* támaszkodva (Gill 2016, 56.). Ez ugyancsak szembetűnő volt a regionális kormányzók kinevezésénél is, hiszen a kijelölt személyek sokszor nem kötődtek az adott területhez.

A szakirodalom sokszor kizárólag a vertikális hatalmi elrendeződést vizsgálja: mindenki a központtól vagy a vezetőtől függ. Ezeket a patronális hálózatokat gyakran piramisként írják le (Hale 2017). A patrimonializmus definíció szerint azt jelöli, hogy a politikai elit saját tulajdonaként kezeli az állami gépezetet és erőforrásokat. Oroszországban valóban kirajzolódik egy hierarchia, amely mintha egy pontba összpontosulna, hiszen az elnök rendelkezik az állami hatalmi monopóliummal. Neil Robinson (2017) kicsit árnyaltabb, és a rendszer specifikumaira érzékenyebb módon írja le a hatalomgyakorlást. A neopatrimonializmust használja, és egy olyan rendszert tár fel, amelyben a politikai hatalom kívül áll az alkotmányos kereteken, de annak jogi, kényszerítő erőforrásaira támaszkodik. Másképpen fogalmazva a neopatrimonializmus ötvözi a patrimoniális hatalomgyakorlást és a jogi-racionális bürokráciát. A személyes igények és kapcsolatok átszövik a személytelen intézményeket. A személyes hatalomgyakorlás és utasítások felülírják a gyenge bürokratikus normákat, de Putyin igyekszik megtartani a szabályok kényes egyensúlyát (Gill 2016). Mások a plebiszciter képviselet látszatát is fontosnak tartják a patrimoniális kormányzás stabilitása szempontjából (Hanson 2011). Mondván a patrimoniális hálózat addig tud működni zavartalanul, míg a népakarat hiteles módon tud megjelenni a politikában.

A gazdasági szektorra szorítkozva könyvükben Szelényi Iván és Mihályi Péter (2020) amellett érvelnek, hogy az orosz rezsim sokkal inkább leírható egy másik weberi fogalommal, a prebendalizmussal. A legfontosabb különbség a szerzők szerint az, hogy amíg a patrimoniális uralomban a lojális személyek az uralkodó kegyelme nyomán rendelkeznek vagyonukkal, de tulajdonjoguk nem kérdőjeleződik meg, addig a prebendális kapcsolatban a tulajdon a követők szolgáltatásaiért jár, amit bármikor

visszavonhatnak. Leegyszerűsítve a két hatalomgyakorlási mód között a különbség a lojalitás kikényszerítésének módjában van.

Mind a patrimonializmus és a prebendalizmus megközelítése a hatalmi koncentrációt hangsúlyozza. Azonban a vertikális hatalmi struktúrát erősen csillapítják az azt keresztbemetsző horizontális hatalmi pályák. Ahogy gyakran hangoztatják: a „Kremlnek sok tornya van", és az országban is sok helyi, regionális kis Kreml működik. Sakwa (2021) ezt heterarchiának nevezi. Az elmélet szerint az orosz rezsim elemei nem szükségszerűen rendeződnek hierarchikus viszonyba. A rendszer három szintjét azonosítja Sakwa tanulmánya. Makroszinten az orosz rendszer négy fő ideológiai érdekcsoportja: a gazdasági, alkotmányos és radikális liberálisok, az ország és az állam védelmezőiként fellépő nemzetbiztonsági csoportok, a neotradicionalisták (monarchisták, imperialisták, sztálinisták) és a Nyugat-ellenes Eurázsia-pártiak. Középszinten helyezkednek el a különböző vállalati, regionális, társadalmi és intézményi szereplők. A legalacsonyabb szinten állnak a konkrét elitet adó egyének, akik cselekvése a neokremlinológiai folyamatokkal írható le.

Összegzés

Az orosz rezsim az államhatalom erőssége miatt és a világpolitikai súlyánál fogva önálló gravitációs mezővel rendelkezik, ami lehetővé tette, hogy nagyobb külső hatásoktól mentesen fejlődjön. Az országban még mindig erősek az öröklött politikai és kulturális hagyományok, amelyek a mai napig meghatározzák az orosz politikát. A kötet más eseteihez képest itt a vezér nem demokratikus környezetben emelkedett ki, hanem a meglévő formális alkotmányos és informális adminisztratív hatalmi pozícióját használta arra, hogy megteremtse a stabilizációhoz szükséges, de imitált demokratikus felhatalmazást. Az ilyen jellegű erőfeszítések gyengeségéből jól kivehető, hogy a látszaton túl nincs igény valamilyen szubsztantívabb demokratikus legitimációs folyamatra. Ez a látszat- vagy

legitimitásmenedzsment a rezsim fontos elemévé vált, ahogy a vezér személyét és karizmáját kiemelték, ahogy a populista és plebiszciter stratégiákat alkalmazták. A rendszer nem egy klasszikus vezér köré épül: nem volt szükség az állami bürokratikus gépezet megzabolázására vagy a hagyományos tekintélyek megkérdőjelezésére. A látszat elég volt, hiszen az autokratikus rendszer sokkal inkább a Weber által leírt hagyományos és legális-racionális legitimációra épül. Ezért a PVD-vel nem feltétlenül írható le Putyin politikája.

Ellenben jól látható, hogy az ellenzékből kiemelkedő vezetők, mint Navalnij, személyes fellépésükkel és populista politikájukkal szubsztantív értelemben közelebb állnak a weberi karizmatikus vezetéshez. Ezen a ponton még messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, de ha lesz külső kihívója a putyini vezetésnek, az valószínűleg egy karizmatikus vezető lesz. Hiszen számára a politikai lehetőségstruktúra megegyezik azzal, amit Weber kemény deszkákként írt le. Azaz a megkövült struktúrákat kellene felforgatni a mozgástér megteremtéséhez. Erre a veszélyre azonban, úgy tűnik, jelenleg a putyini vezetés fel van készülve. A kihívó megerősödését eredményezheti az is, ha az utódlás vagy hatalomátruházás kérdését a rezsim nem tudja zökkenőmentesen végrehajtani. Feltételezhetően a leendő utódnak Putyinhoz hasonlóan már korán meg kell teremtenie a demokratikus felhatalmazás látszatát, ami további elmozdulást jelenthet a vezérdemokrácia felé, bár a meglévő hatalmi struktúrák és berögződött viselkedések (válságok kezelése, közpolitika-alkotás) nem valószínű, hogy változni fognak endogén módon. Itt azonban túl sok lett a feltételezés, amely további kutatásért kiált a jövőben.

Hivatkozott irodalom

Atwal, Maya (2009): Evaluating Nashi's Sustainability: Autonomy, Agency and Activism. *Europe-Asia Studies*, 61. 5: 743–58. Online: https://doi.org/10.1080/09668130902904878

Atwal, Maya – Edwin Bacon (2012): The youth movement Nashi: Contentious politics, civil society, and party politics. *East European Politics,* 28. 3: 256–66. Online: https://doi.org/10.1080/21599165.2012.691424

Bacon, Edwin (2021): The Security Council and Security Decision-Making. In Roger E. Kanet ed.: *Routledge handbook of Russian security, Routledge handbooks.* London – New York, Routledge, Taylor & Francis Group. 119–130. Online: https://doi.org/10.4324/9781351181242-12

Blackburn, Matthew – Bo Petersson. (2021): Parade, Plebiscite, Pandemic: Legitimation Efforts in Putin's Fourth Term. *Post-Soviet Affairs,* 1–19. Online: https://doi.org/10.1080/1060586X.2021.2020575

Burrett, Tina (2020): Charting Putin's Shifting Populism in the Russian Media from 2000 to 2020. *Politics and Governance,* 8. 1: 193. Online: https://doi.org/10.17645/pag.v8i1.2565

Chapman, Hannah S. (2021): Shoring Up Autocracy: Participatory Technologies and Regime Support in Putin's Russia. *Comparative Political Studies,* 54. 8: 1459–1489. Online: https://doi.org/10.1177/0010414021989759

Galeotti, Mark (2019): *We Need to Talk About Putin: How the West Gets Him Wrong.* London, Ebury Press.

Gill, Graeme (2016): The Basis of Putin's Power. *Russian Politics,* 1. 1: 46–69. Online: https://doi.org/10.1163/24518921-00101003

Gray, Joshua (2016): The Role of Political Parties in Putin's Hybrid-Regime. *E-International Relations,* 2016. február 13. Online: https://www.e-ir.info/2016/02/13/the-role-of-political-parties-in-putins-hybrid-regime/

Halász Iván (2020): A 2020. évi orosz alkotmánymódosítás: új egyensúly vagy a régi egyensúlytalanság? *Közjogi Szemle,* 4: 1–11.

Hale, Henry E. (2017): Russian Patronal Politics Beyond Putin. *Daedalus,* 146. 2: 30–40. Online: https://doi.org/10.1162/DAED_a_00432

Hanson, Stephen E. (2011): Plebiscitarian Patrimonialism in Putin's Russia: Legitimating Authoritarianism in a Postideological Era. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science,* 636. 1: 32–48. Online: https://doi.org/10.1177/0002716211398210

Hutcheson, Derek S. (2013): Party Cartels beyond Western Europe: Evidence from Russia. *Party Politics,* 19. 6: 907–924. Online: https://doi.org/10.1177/1354068811436033

Hutcheson, Derek S. – Bo Petersson. (2016): Shortcut to Legitimacy: Popularity in Putin's Russia. *Europe-Asia Studies,* 68. 7: 1107–1126. Online: https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1216949

Katz, Richard S. – Peter Mair (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics,* 1. 1: 5–28. Online: https://doi.org/10.1177/1354068895001001001

Lassila, Jussi (2011): Making Sense of Nashi's Political Style. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization,* 19. 3: 233–252.

Lassila, Jussi (2018): Putin as a Non-Populist Autocrat. *Russian Politics,* 3. 2: 175–195. Online: https://doi.org/10.1163/2451-8921-00302002

Lee, Angela (2013): *Putin's Youth: Nashi and the Pro-Regime Youth Movement in Russia, 2000-2012.* Honors Thesis Collection (101).

Lynch, Allen C. (2021): Vladimir Putin: Russia's Neo-Patrimonial Façade Democracy. In Klaus Larres ed.: *Dictators and Autocrats: Securing Power across Global Politics.* New York, Routledge. 157–173. Online: https://doi.org/10.4324/9781003100508-13

McAllister, Ian (2014): Voting Behavior. In Stephen White – Richard Sakwa – Henry E. Hale eds.: *Developments in Russian Politics 8.* London, Macmillan Education UK. 59–114.

Metz Rudolf – Árpási Botond (2020): Miért sereglünk a vezetők köré, ha baj van? A koronavírus-járvány nemzetegyesítő hatása. In Böcskei Balázs – Körösényi András – Szabó Andrea szerk.: *Vírusba oltott politika. Világjárvány és politikatudomány.* Budapest, TK Politikatudományi Intézet – Napvilág Kiadó. 31–43.

Petersson, Bo (2017): Putin and the Russian Mythscape: Dilemmas of Charismatic Legitimacy. *Demokratizatsiya,* 25. 3: 235–255.

Petersson, Bo (2021): *The Putin predicament: problems of legitimacy and succession in Russia.* Stuttgart, Ibidem.

Robinson, Neil (2017): Russian Neo-Patrimonialism and Putin's 'Cultural Turn'. *Europe-Asia Studies,* 69. 2: 348–366. Online: https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1265916

Robinson, Neil – Sarah Milne (2017): Populism and Political Development in Hybrid Regimes: Russia and the Development of Official Populism. *International Political Science Review,* 38. 4: 412–25. Online: https://doi.org/10.1177/0192512117697705

Sakwa, Richard (2008): Putin's Leadership: Character and Consequences. *Europe-Asia Studies,* 60. 6: 879–897. Online: https://doi.org/10.1080/09668130802161132

Sakwa, Richard (2012): Party and Power: Between Representation and Mobilisation in Contemporary Russia. *East European Politics,* 28. 3: 310–327. Online: https://doi.org/10.1080/21599165.2012.683784

Sakwa, Richard (2020): *The Putin Paradox.* London – New York – Oxford New – Delhi – Sydney, I.B. Tauris. Online: https://doi.org/10.5040/9781838603700

Sartori, Giovanni (2005): *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis.* Colchester, ECPR Press.

Schulmann, Ekaterina – Mark Galeotti (2021): A Tale of Two Councils: The Changing Roles of the Security and State Councils during the Transformation Period of Modern Russian Politics. *Post-Soviet Affairs,* 37. 5: 453–469. Online: https://doi.org/10.1080/1060586X.2021.1967644

Sperling, Valerie (2016): Putin's Macho Personality Cult. *Communist and Post-Communist Studies,* 49. 1: 13–23. Online: https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2015.12.001

White, Stephen (2006): Russians and Their Party System. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization,* 14. 1: 7–22. Online: https://doi.org/10.3200/DEMO.14.1.7-22

Wilson, Kenneth (2021): Is Vladimir Putin a Strong Leader? *Post-Soviet Affairs,* 37. 1: 80–97. Online: https://doi.org/10.1080/1060586X.2020.1808395

Worth, Owen (2009): Unravelling the Putin Myth: Strong or Weak Caesar? *Politics,* 29. 1: 53–61. Online: https://doi.org/10.1111/j.1467-9256.2008.01338.x

Yudin, Greg (2019): Governing through Polls: Politics of Representation and Presidential Support in Putin's Russia. *Javnost – The Public,* 1–15. Online: https://doi.org/10.1080/13183222.2020.1675434

17. FEJEZET

Kováts Eszter

ANGELA MERKEL: A PLEBISZCITER VEZETŐ ANTITÉZISE

Angela Merkel az NDK-ban nőtt fel lelkészgyerekként, fizikusként doktorált, a berlini fal leomlása után lett csak politikailag aktív. 1990-ben, 36 évesen lépett be a *Demokratischer Aufbruch* (Demokratikus Nekiindulás) pártba, és lett a párt adminisztrátora, majd szóvivőhelyettese nemcsak a pártnak, de aztán a rövid életű demokratikusan megválasztott ötpárti keletnémet koalíciónak is az újraegyesítés előtt. Az újraegyesítés után a szövetségi parlament sajtóosztályára került, majd kapott egy egyéni választókörzetet Mecklenburg–Elő-Pomerániában, amit a választásokon meg is nyert, immár CDU-sként. Helmut Kohllal 1990 októberében ismerkedett meg, aki ki akarta egyensúlyozni a kormányát, és így akinek köszönhetően hármas „kvótán" lett belőle szövetségi nőügyi és ifjúságügyi miniszter: nő, keletnémet és fiatal. Nem járta tehát végig a szamárlétrát, hanem Kohl emelte fel (ez az úgynevezett „lifthatás"), egyúttal az ő támogatása óvta is őt párton belül (Mushaben 2022). 1994–1998-ig szövetségi környezetvédelmi miniszter. 1998-ban Wolfgang Schäuble pártelnök főtitkárrá nevezte ki. 2000-ben lett pártelnök. 2002-ben nem indult el a kancellárjelöltségért, a CSU-s Edmund Stoiber indult a CDU/CSU pártszövetség színeiben, és veszítette el a választásokat. Merkel 2002-től a pártelnökség mellett a CDU/CSU frakcióvezetője a Bundestagban. 2005-ben a Merkel

kancellárjelöltségével induló CDU/CSU megnyeri a választásokat, így lesz 51 évesen Németország addig legfiatalabb kancellárja, valamint az első, aki a második világháború után született, az első keletnémet és az első nő. Ezt követően háromszor újraválasztják. A 2021-es választásokon már nem indult el.

Az alábbiakban először a német pártrendszer sajátosságait és az abban bekövetkezett változásokat tekintem át a PVD-nek kedvező trendek tükrében, majd Merkel vezetői karakterét elemzem a kormányzása időszaka alatt, és a tényezőket, amelyek ezt befolyásolhatták.

Állításom az, hogy bár személye az évek során népszerűbbé vált a pártjánál, és a válságokból is profitált, Merkel a technokrata és konszenzusorientált vezető mintapéldánya. A politikai rezsim átalakítására sem tett kísérletet, sőt minden nagyobb léptékű változásnak ellenállt. Ezek alapján, a növekvő perszonalizáció ellenére a PVD ellenpólusának tekinthető. Ezért a tanulmány elméleti hozadéka, hogy segít meghúzni a PVD határait.

A millenniumi trendek a Merkel-érában

A német pártrendszer és annak változásai az utóbbi két évtizedben

A német szövetségi választási rendszer a magyarhoz hasonló, a többségi és az arányos elvet kombináló vegyes választási rendszer.[1] A második világháború után két nagy párt dominált: a kereszténydemokrata CDU és a bajor keresztényszocialista CSU állandó pártszövetsége, az „uniópártok", valamint a szociáldemokrata SPD. A 2000-es évek elejéig ez a két formáció szerezte meg rendre a szavazatok legalább 75–80%-át a szövetségi parlamentben, a Bundestagban. A nyugat-európai trendeknek

1 Annál valójában arányosabb, mert az egyéni körzetben szerzett mandátumokat levonják a listáról, azaz nem lehet nagyon sokkal több mandátumot szerezni a végén, mint amit a listás arány is kiadna.

megfelelően a két párt, illetve pártszövetség szavazata az utóbbi két évtizedben folyamatosan csökkent, 2021-ben már csak az 50%-át tette ki a két párt(szövetség) együttes szavazati aránya (Deutscher Bundestag é. n.). Előbb az SPD zuhant be, az első nagykoalíciós kormányzás (2005–2009) után;[2] a CDU/CSU-t először 2017-ben érte el ez a helyzet,[3] majd 2021-ben történelme legalacsonyabb eredményét szerezte: mindössze 24%-ot. A kisebb pártok az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb százalékos arányt értek el, ezzel megtörve a középjobb-középbal pártok kettős hegemóniáját. A hagyományosan koalíciós kormányzáson alapuló német politikai rendszerben 2005 óta (egy ciklust, a 2009–2013-as FDP-vel való koalíciót leszámítva) nem volt elegendő a CDU/CSU szavazati aránya sem, hogy egyetlen kisebb párttal többséget alkossanak a Bundestagban, így a tizenhat évből tizenkettőt az SPD-vel nagykoalícióban töltöttek (úgynevezett *GroKo, große Koalition*).[4] A nagykoalíciós kényszer egyrészt moderálta a 2005-ben még neoliberálisként induló Merkelt, másrészt az SPD elosztási kérdésekkel kapcsolatos sikereit is (például a minimálbér bevezetését) Merkelnek tulajdonította a közvélemény, míg az SPD hagyományos szavazói szemében a párt elveszítette a szociáldemokrata profilját – ezzel is magyarázzák az SPD 2009 óta tartó rossz eredményeit (például Faas–Klingelhöfer 2019).

Merkel 2018-ban bejelentett 2021-es visszavonulása újra versenyt jelentett a kancellári posztért, egyúttal a 2021-es kiemelkedő szavazói volatilitás (Streeck 2021) katalizátora is volt. Az SPD a 2017–2021-es ciklus pénzügyminiszterét, a párt jobboldali szárnyához tartozó alkancellár Olaf Scholzot jelölte, és a számítás be is jött: a választás utolsó

2 34-ről 23%-ra.

3 A 2013-as 41,5% után 2017-ben 32,9%-ot értek el.

4 Ehhez 2017-ben az kellett, hogy a liberális FDP kitáncoljon a koalíciós tárgyalásokból, meghiúsítva ezzel az úgynevezett Jamaica-koalíció (CDU/CSU, Zöldek és FDP) tervét, valamint nyomás alá helyezve az SPD-t, és hogy így az SPD feladja a választások éjszakáján ígért vállalását, hogy nem megy ismét nagykoalícióba. A 2017-es szövetségi parlamenti választások utáni koalíciós tárgyalások tartottak a legtovább a második világháború utáni Németország történetében: csaknem hat hónapig húzódtak, Merkelt 2018 márciusában iktatták be (Bräuninger et al. 2019; Streeck 2021; Wiliarty 2018; Faas–Klingelhöfer 2019).

heteiben „Merkel-árvákat" is bevonzva egyre erősödött a pártja, amelyet pedig az évek óta tartó stagnálás miatt nyár elejéig leírtak. Scholz azzal is kampányolt, hogy (szemben a CDU-s jelölttel, Armin Laschettal) ő, Scholz, Merkel folytatója, a biztonság és kiszámíthatóság megtestesítője.[5] A választási kampány elején, 2021 áprilisában megrendülni látszott az az állandója a német szövetségi politikának, hogy vagy az SPD vagy a CDU/CSU adja a kancellárt, ugyanis a Zöldek Annalena Baerbock vezetésével néhány hétig 30% körüli értékkel vezettek. Ezt az előnyüket utóbb elveszítették, és végül harmadikként végeztek. Ha 2021-ben is Merkel indult volna kancellárjelöltként a szövetségi választásokon a CDU/CSU színeiben, a közvélemény-kutatások szerint nyertesen kerültek volna ki. Így viszont a pártszövetség a második helyen végzett, 16 év után először ellenzékbe került, és ismét egy SPD-s vezeti az országot.

Az első empirikus kutatások elsősorban a gazdasági kérdésekkel magyarázzák a 2021-es kiugró volatilitást és az SPD sikerét (Angelucci et al. 2021) szemben a 2017-es választásokkal, amikor nem a gazdasági kérdések játszották a döntő szerepet (Franzmann et al. 2019). Összességében elmondható a legutóbbi, 2017–2021-es ciklusról, hogy míg a CDU/CSU és az SPD nagykoalíciója miatt ez a 2013–2017-es időszak folytatásának és stabilitásnak tűnt, addig a pártversennyel, a választói magatartással és az új politikai törésvonalak megjelenésével kapcsolatos mélyreható változások jellemezték (Faas–Klingelhöfer 2019; Mader–Schoen 2018; Hutter–Weisskircher 2022).[6]

2021-ben került először sor hárompárti szövetségre az úgynevezett jelzőlámpa *(Ampel-)* koalíció keretében (SPD, FDP, Zöldek). A Zöldek – bár 2021. tavaszi vezető helyükhöz képest visszaesve – történelmük eddigi legjobb eredményét érték el, csaknem 15%-ot, 6 százalékpontot javítva

5 Bár sem nem nő, sem nem CDU-s, de a három jelölt közül ő hasonlított legjobban Merkelre: a szövetségi kormányban szerzett kiterjedt tapasztalatával, a pragmatikus közpolitika-alkotásával és a kifejezetten karizmát nélkülöző személyiségével (Helms 2021, 18.).

6 A migráció, a klímaváltozás, valamint a régi-új (újraéledő) gazdasági küzdelmek törésvonalképzőnek bizonyultak, hozzájárultak a német társadalom polarizációjához, és ez a választói magatartást is befolyásolta.

2017 óta. A 2002–2005-ös piros-zöld Schröder-kormányzás után 16 év után ismét kormányzó pozícióba kerültek. A liberális FDP, amely 2009 és 2013 között Merkel második kormányzása idején a kisebbik koalíciós partner volt, 2013-ban kiesett a szövetségi parlamentből a szavazatok 4,8%-ával, 2017-ben 10,7%-kal visszakerültek, 2021-ben pedig 11,5%-kal a harmadik koalíciós partnert és (többek között) a pénzügyminisztert adják a pártelnök, Christian Lindner személyében. A 2013-ban euroszkeptikus-neoliberális pártként alakult, majd szélsőjobboldalivá vált *Alternative für Deutschland* (AfD) 2017-ben került be először a szövetségi parlamentbe 12,6%-kal, 2021-ben 10,3%-ra esett vissza; a keleti tartományokban azonban 20% feletti eredményt hozva. Az AfD-vel szemben a *cordon sanitaire* stratégiát igyekeznek alkalmazni a demokratikus pártok, ami tagállami szinten – különösen azokban, ahol az AfD erős – változatos koalíciós felállásokat eredményez (Bräuninger et al. 2018). Amikor 2020 februárjában Türingiában a tartományi választásokat követően az FDP-s miniszterelnököt a parlamentben a CDU és az AfD voksaival szavazták meg, Merkel közbeavatkozására, aki „megbocsáthatatlannak" nevezte a türingiai CDU AfD-vel való együttszavazását, érvénytelenítették a voksot, és végül ismét a Die Linke-tag Bodo Ramelow lett a tartományi miniszterelnök. Merkelnek ez a lépése egyúttal az akkori pártelnök, Annegret Kramp-Karrenbauer (AKK) autoritását is aláásta, aki le is mondott az eset után.[7] Az eset jól illusztrálja mind az AfD státuszát a német pártrendszerben, mind azt, hogy Merkel milyen esetekben avatkozott be autoritásával a tartományi politikába – akár olyan áron is, hogy egy baloldali miniszterelnök marad hatalmon szemben egy, a CDU-hoz ideológiailag jóval közelebb álló FDP-ssel.

7 Mások szerint ez csak az ürügy volt Merkelnek arra, hogy lemondathassa AKK-t, a valós ok inkább az lévén, hogy AKK a választásokra készülve igyekezett a pártot eltávolítani Merkel menekültpolitikájától, ami Merkelnek nem tetszett (Streeck 2021).

A formális intézményi kontextus: a perszonalizált politika korlátja

Miközben a kancellár pozíciója jellemzően erős Németországban (többek között meghatározhatja a különböző közpolitikák irányait, ez az úgynevezett *Richtlinienkompetenz*),[8] és ez utat nyithatna plebiszciter trendeknek, de erős a politikai kultúra és az intézményi garanciák, amelyek ezt a hatalmat korlátozzák. A második világháború utáni német köztársaságot eleve úgy építették fel intézményesen, hogy elejét vegyék egy újabb Hitler felemelkedésének[9] – ez az impulzus egyébként a mai napig áthatja a németországi demokratikus politikai kultúrát, és egyben tabusítólag is hat az aktuálisan demokratikus konszenzusnak tekintett politikai szereplők és közpolitikai hangsúlyok megjelenésére. Az ettől a konszenzustól való eltérés nagyon gyorsan többletjelentéssel és veszélyérzettel lesz felruházva.

Ami pedig az intézményi korlátokat illeti, intézményes pluralizmus és alkotmányos garanciák gátjai egy autoriterebb kormányzás potenciális kifejlődésének. Ezenkívül nagy a kancellárt adó párt kontrollja, a szövetségi rendszerből fakadóan pedig a tartományi miniszterelnökök hatalma[10] (Helms 2021, 16–17.; Mushaben 2022, 34.). Az alkotmányt csak két egymást követő ciklus felhatalmazása alapján lehet változtatni. Sok a Bundestagban hozott törvényt meg kell erősítenie a (különféle koalíciókban működő) tartományi parlamenteknek is, hogy jogerőre emelkedhessenek. A hat-nyolc párt versengésére épülő pártrendszer és benne a két nagy tömb gyengülése a koalíciókényszer miatt fékjei lehetnek annak, hogy a politika plebiszciterré váljon. A merkeli 16 évből 12 nagykoalícióban telt, vagyis számos kompromisszumot igényelt, és az

8 Utána viszont a Ressortprinzip érvényesül, vagyis hogy a különböző minisztereknek szabad keze van a politika véghezvitelére; és a minisztert felmentheti a kancellár, de a pozíció betöltésében különböző informális, regionális és pártszárnyak közötti kvótáknak kell megfelelni (Mushaben 2022, 34.).

9 Beszédes a PVD német neve, egyben magyarázhatja a német ódzkodást: *plebiszitäre Führerdemokratie.*

10 Ráadásul számos kormányzati terület a tartományi parlamentek hatáskörében van, ilyen például az egészségügy is, ami a Covid-válság idején átfogó koordinációt igényelt.

1990-es és 2000-es évek konszenzusos politikájának folytatását. Merkel is elfogadta a hatalmának korlátait: a független intézmények döntéseit, a média autonómiáját, az ellenzék jogait, a tartományok hatásköreit. Bár a párt sikere – ahogy a 2017-es masszív szavazatvesztés és a 2021-es választási vereség is megmutatta – összefonódott Merkel személyével, és a 2021-es kampányban mindhárom kancellárjelölt a korábbiaknál jobban kampányolt a saját személyével,[11] a kampány közpolitikai orientációja és programalapúsága megmaradt: a gazdasági és szociális kérdések, a klímaválság miatti átállás és a digitalizáció domináltak, sőt ezek a közpolitikai témák jelentősrészt magyarázták a választói volatilitást is (Angelucci et al. 2021).

Bár Merkel pártszövetsége csökkenő népszerűsége mellett is kiemelkedően népszerű maradt, a képviselet jellege megmaradt tehát bottom-upnak. A választási kampányok a politikai programokról szólnak, a koalíciós szerződések pedig rendre a koalíciót kötő pártok programjainak kompromisszumait jelentik. Ezenkívül nem gyengült sem a CDU/CSU pártszövetség, sem a Bundestag vagy a tartományi parlamentek szerepe, és Merkel nem is törekedett erre. 16 éves koalíciós kormányzásának állandói voltak az SPD-vel, illetve az FDP-vel kötött alkuk. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a német politikát továbbra is a nyugati liberális demokráciákban a 2000-es évekig megszokott legális-racionális uralomtípus jellemzi, beleértve az érdekaggregáció hagyományos formáit és a választók előzetes, exogén preferenciáiból kiinduló, programalapú pártversenyt (Angelucci et al. 2021; Engler et al. 2018).

11 Sőt személyes szereplésük a párt szereplésére is döntő hatással bírt: Baerbock júniusi plágiumügye, illetve hogy kiderült, hogy megszépítette az önéletrajzát; Laschet esetében pedig a júliusi tragikus árvízkatasztrófa után bejárták a sajtót azok a fotók, amikor az államfő együttérző beszéde alatt, mögötte állva nevetgélt valamin egy kollégájával. Mindkét eset mind a Zöldek, mind a CDU/CSU beesésére is hatással bírt a kampányban.

Politika és média viszonya

A médiát az utóbbi évtizedekben ugyanazok a kihívások érték Németországban, mint Európa más országaiban: a piaci logika kiemelkedő és torzító hatása, a fogyasztói szemlélet elterjedése a hírfogyasztásban, az online média kihívása a hagyományos tévével, rádióval és nyomtatott formátumokkal szemben,[12] a politikusok és a piaci finanszírozók direkt befolyásolási kísérleteinek való kitettség és végül a közösségi média szerepe az elitmédia kapuőreinek kiiktatásában, valamint a polarizációban és a véleménybuborékok kialakulásában, és az ezeken a csatornákon történő direkt kommunikáció a választókkal.

Merkel közösségimédia-használata, számos kollégájával vagy ellenfelével ellentétben, nem követte le ez utóbbi változásokat. A 82 millió lakosú Németországban a legelterjedtebb közösségimédia-csatornák a Facebook (32 millió felhasználó), az Instagram (27,8 millió) és a Twitter (5,8 millió). Merkelnek nem volt Twitter-oldala. Facebookján és Instagramján a fotók vagy szöveg nélkül jelentek meg, vagy ha volt is szöveg, az sem első személyben, hanem leírta az oldal kezelője, milyen alkalmon fényképezték le a kancellárt. A hatalomátadás után 2021 decemberében 2,5 millió követős Facebook-oldala törölve, 1,8 milliós Instagram-felülete archiválva lett.[13]

Kormányzásának első időszakában Merkel nem törekedett médiareprezentációja tudatos alakítására, később ezen változtatott (Kurbjuweit 2011). A hagyományos médiával kiegyensúlyozott volt a viszonya: barátságosan bánt az újságírókkal akkor is, ha rosszat írtak róla, és sosem mutatott dühöt. Professzionális távolságtartás jellemezte. A *Der Spiegel* újságírója szerint a bulvár *Bild* főszerkesztője volt az egyetlen, akivel ebben kivételt tett, vele igen szeretetreméltó volt. Az újságíró szerint azért, mert a *Bild*nek

12 Bár a két közszolgálati tévécsatorna, a ZDF és az ARD jelentősége megmaradt.

13 A tanulmány írásakor a politikusi népszerűségi listákat vezető Robert Habeck zöld társelnök és szövetségi gazdasági miniszternek pedig soha nem is volt közösségimédia-felülete.

a reprezentációjára adott, illetve attól tartott (Kurbjuweit 2011). Ez valamelyest alátámasztja a bulvár szerepének a fontosságát a mediatizált politika időszakában, azonban mára a *Bild* befolyása már messze nem akkora.

Összességében elmondható, hogy a kötet bevezetőjében kifejtett millenniumi trendek nagyrészt Németországban is megfigyelhetők, azonban a politikai rezsim szintjén eddig nem jártak következményekkel. Ugyan akkor Merkel kormányzása alatt és arra válaszul született és erősödött meg az AfD párt, amely szüntelen kihívást intéz a liberális demokráciának az ezredforduló előtti/utáni, Merkel és most Scholz által követett technokrata modelljére. A 2021-es szövetségi választásokon az AfD 2017-nél rosszabbul szerepelt, az azóta lezajlott nyugatnémet tartományi választásokon sem tudott megerősödni, ugyanakkor a keletnémet tartományokban töretlenül 20% fölötti eredményeket hoz. Így a jövőre nézve még kérdés, hogy – az Orbán-rezsimmel egyébként nyíltan szimpatizáló AfD (és értelmiségi köre) (Kováts 2022) – a jövőben a PVD felé mozdíthatja-e Németországot.

Vezetői stílus: A plebiszciter jellemzők (hiánya)

Karizmatikus vezetés

Merkel 1998-ban lett a CDU főtitkára, 2000-ben az elnöke. 2002-ben átadta a CSU-s Edmund Stoibernek a kancellárjelöltséget, mert akkoriban a pártjában még nem volt elég támogatottsága, így lehet, hogy amúgy is elveszítette volna a kancellárjelöltségről szóló szavazást, ez pedig gyengítette volna a pozícióját a CDU-ban.[14] Stoiberrel megegyezve és a mit sem sejtő (azóta is legnagyobb ellenlábasa) Friedrich Merzet félreállítva Merkel lett a CDU frakcióvezetője, és így az ellenzék parlamenti vezetője 2005-ben megnyerte a választást az SPD-s Gerhard Schröderrel szemben

14 A másik jellemző értelmezés, hogy előzékenysége inkább a választási kilátásoknak szólt, vagyis annak, hogy Stoibernek adta át a választás elveszítésének lehetőségét – ezzel növelve saját kancellárjelölti esélyeit a következő választásokra (például Thompson-Lennartz 2006).

(1998–2005), aki a választás estéjén – bár a CDU nyert – egy híresség-hírhedtté vált tévéműsorban rendkívül fennhéjázó és macsó stílusban zárta ki egy Merkel vezette nagykoalíció lehetőségét. Merkelnek ez után az indítás után sikerült tető alá hoznia egy CDU/CSU–SPD nagykoalíciós egyezséget, Schröder nélkül. 2009-ben Frank-Walter Steinmeierrel, 2013-ban Peer Steinbrückkel és 2017-ben Martin Schulzcal szemben nyerte meg a CDU/CSU-nak a választásokat. A 2009–2013-as második ciklusát kivéve az SPD-vel kormányzott nagykoalícióban 12 éven át.

A 2013-as 41,5% után 2017-ben a CDU/CSU csak 32,9%-ot kapott, és bekerült az AfD a Bundestagba 12,6%-kal. Mindkettő összefüggött Merkel 2015-ös, a saját pártjának és a CSU-nak az álláspontjával is szembemenő migrációs politikájával[15] (Wiliarty 2018; Streeck 2021; Faas–Klingelhöfer 2019; Laubenthal 2019). 2018-ban a CDU számai rosszul álltak, elveszítettek több tartományi választást is. A frakció pedig leváltotta Merkel emberét, a 2005 óta frakcióvezető Volker Kaudert (aki többször védte Merkel menekültpolitikáját), ami egyértelmű jelzés volt. Ezek Merkelt komoly nyomás alá helyezték. Feltehetőleg ezekre válaszul jelentette be, hogy lemond a pártelnökségről, és hogy 2021-ben nem indul újra a választásokon: ezzel előre menekülve mentve meg akkori pozícióját és a 2017–2021-es kancellári ciklusát (például Streeck 2021; Helms 2021; Faas–Klingelhöfer 2019).

A szó köznapi értelmében Merkel nem tekinthető karizmatikus vezetőnek, ehelyett pragmatikus, tárgyilagos, kompromisszumkereső, aki hatalmi harcokban elért sikereinél sem triumfál, válságkezeléseihez is alázatosan áll. Érzelmeket ritkán fejez ki, illetve az érzelmekre is ritkán próbál hatni[16] (Kurbjuweit 2011; Masch–Gabriel 2020; Glaesner 2009; Faas–Klingelhöfer 2019). Alapvetően unalmas rétornak tartják, de stabilitást, higgadtságot és szakértői bizalmat sugároz. Nem véletlen, hogy Scholz is ezekben igyekezett utánozni a 2021-es kampányban.

15 A CSU vezetőjével, Horst Seehoferrel való konfliktusa a menekültügy témájában odáig fajult, hogy a CDU/CSU pártszövetség is veszélybe került. Az AfD-hez vándorolt a CDU/CSU egymillió 2013-as szavazata (Wiliarty 2018).

16 Ilyen ritka alkalom volt például a 2020. decemberi beszéde a karácsonyi vásárok elmaradása kapcsán a Covid miatt, illetve a híres 2015-ös *Wir schaffen das*.

A kötet bevezető tanulmánya a feltétlen uralmi igény kinyilvánításához és Jeffrey Green nyomán a rendkívüli képességek (hősiesség, vízió és felelősségvállalás) követők részéről való elismeréséhez köti a karizmát (Körösényi et al. 2022). Míg a forradalmi radikalizmustól és a vízióadástól Merkel híresen elzárkózott – Helmut Schmidt kancellár (1974–1982) mondását ő is használta: „Akinek víziói vannak, menjen orvoshoz." –, a többi attribútum valamilyen szempontból jellemző volt a vezetői habitusára: Kormányzásának 2021-es értékelőiben, de már az évek során korábban is rendre visszaköszön az, hogy Merkel nemcsak ügyes hatalomtechnikus lett, de szerette is a hatalmat és a hatalmi játszmákat. A hatalmi kihívásokat és a válságokat is megoldandó érdekes feladatnak tekintette (Kurbjuweit 2011). A válságok kezelése talán tekinthető hősiesnek, és személyesen volt felelős a döntéseiért – a párt veszteségeiért a migrációügyi álláspontja miatt éppúgy, mint amikor az ő népszerűségét rendre a pártjáé fölé mérték. Ugyanakkor nem mutatott feltétlen uralmi igényt, illetve a stabilitás képviselete és a kormányzását végigkísérő válságok higgadt, megfontolt, technokrata kezelése sem tekinthető karizmatikus vonásoknak.

Ezt az ambivalenciát talán a perszonalizmus (személyközpontúság) és a karizma közti különbségtétellel lehet feloldani Christopher K. Ansell és M. Steven Fish fogalmai mentén. A szerzők szerint a weberi hármas vezetői tipológia kihagy egy fontos típust, ami nézetük szerint már Weber korában is létezett, és a jelenben is megfigyelhető, és amivel ők többek között Helmut Kohlt írják le[17] (Ansell–Fish 1999). Ez a nem karizmatikus perszonalizált politikai párt típusa *(non-charismatic personalist political party)*,[18] amivel a perszonalizmus *(personalism)* szubtilisebb formája is megragadható – és amivel Merkel és az általa képviselt vezetés is jellemezhető (Helms 2016; Helms 2021). Perszonalizmus alatt azt értik, hogy

17 Helmut Kohl (kancellár 1982–1998) híres vonása volt, hogy nagy „integrátor" és „mediátor" (Ansell–Fish 1999, 294.) a párt különböző regionális szárnyai között (ez a willy brandt-i *Ostpolitik*hoz való viszonyulást, illetve utóbb a német újraegyesítést is jelentette), illetve a katolikus-protestáns és munkáltató-munkavállalói törésvonalakat is (Ansell–Fish 1999, 295.).

18 A szerzők a fogalmat pártokra és vezetőkre használják, nem ambíciójuk egy rezsimtípus leírása.

a lojalitás személyekhez kötődik, nem pedig személytelen ideológiákhoz, intézményekhez vagy szabályokhoz (Ansell–Fish 1999, 286.).[19]

A tradicionális vezetőhöz ez az uralmi típus abban hasonlít, hogy a szervezet tagjai vele azonosulnak mint személlyel (és nemcsak mint a hivatal betöltőjével), ugyanakkor nem a szokásjog vagy történelmi megalapozottság okán – ebben tér el legitimációja a tradicionálistól (Ansell–Fish 1999, 285.). A karizmatikushoz és a racionális-legálishoz pedig a következőképpen viszonyul. Míg a karizmatikus vezető transzcendentális *célokat* képvisel, addig a racionális-legális vezető olyan (procedurális) *eszközöket,* amelyek túlmutatnak a tartalmi célokon. Vagyis utóbbi esetében a lojalitás áthelyeződik a célokról az eszközökre; a szervezet *céljaiért* való elköteleződésről a szervezetre magára. A nem karizmatikus személyközpontúságban *(non-charismatic personalism)* és a racionális-legális autoritásban az a közös, hogy a transzcendentális eszközök helyettesítik a transzcendentális célokat. A nem karizmatikus perszonalizált vezető reprezentálja a pártot. Abban viszont a karizmatikus vezetőhöz hasonlít, hogy a vezető legitimitása személyes (Ansell–Fish 1999, 284.). Ezt a megkülönböztetést az alábbi, 1. táblázat szemlélteti.

		A tagság lojalitása	
		Személytelen	*Személyes*
A vezetési autoritás ennek a képviseletén alapszik	*Transzcendentális célok*	karizmatikus személytelenség[20]	karizmatikus/ tradicionális
	Transzcendentális eszközök	racionális-legális autoritás	**nem karizmatikus személyközpontúság**

1. táblázat: Vezetői autoritások típusai Ansell és Fish szerint (1999, 285.)
Forrás: a szerző szerkesztése

19 A perszonalista pártokon belül megkülönböztetnek négy típust: a patronázs, a karizmatikus, a kvázi karizmatikus és a nem karizmatikus perszonalista pártokat (Ansell–Fish 1999, 287.).

20 Intézményesített karizma, amire Weber hivatali karizmaként vagy klánkarizmaként utalt, a szerzők például Ken Jowittra hivatkoznak, aki a leninista pártokat sorolta az általa karizmatikus személytelenségnek *(charismatic impersonalism)* keresztelt típus alá.

A nem karizmatikus személyközpontú vezető jellemzője, hogy szervezeten belül igyekszik nélkülözhetetlenné tenni magát a párton belüli konfliktusok menedzselése tekintetében; a szervezeti kohéziót és hatékonyságot a politikai elvek fölé helyezi, stílusa nem karizmatikus (Ansell–Fish 1999, 288.). A szerzők azt is hangsúlyozzák, hogy személyközpontú szervezetek kialakulásához nincs szükség válságokra, gyakran nagyon is normális körülmények között jelennek meg; ahogy az alkotmányos (például prezidenciális) keretek vagy a politika mediatizálódása sem szükséges előfeltételei (Ansell–Fish 1999, 289.). Ők egy párton belüli frakciók közötti belső konfliktusokból vezetik le a megjelenését, mégpedig ha mind ideológiai, mind területi frakciók szabdalják a pártot (Ansell–Fish 1999, 290.). Ez a típusú vezető autoritását a frakciókfelettiségéből (Ansell–Fish 1999, 292.) és „stratégikus flexibilitásából" (Ansell–Fish 1999, 296.) nyeri.

Merkel valóban nem számít ideológiailag elkötelezett vezetőnek: nagy fokú (már-már opportunista) pragmatizmusáról volt híres, ami segítette a párton belüli pozícióját is. Vezetői válsága akkor jelentkezett, amikor a törékeny egyensúlyt egy a párt tagjainak, vezetőinek és választóinak is fontos kérdésben, a menekültügy kérdésében maga döntötte el, mégpedig egyik kisebb frakció javára, a saját meggyőződése szerint. Tény az is, hogy Merkel pártvezetői posztról való távozása vezetői válságot okozott a CDU-n belül, ami AKK idő előtti lemondásához, és a 2021-es kancellárjelölt-állítási problémákhoz is vezetett Armin Laschet és a bajor miniszterelnök, a CSU-s Markus Söder közötti rivalizálásban 2021 áprilisában és a kampány során (Helms 2021). Egyelőre úgy tűnik, hogy Friedrich Merz pártelnökké választása sem oldotta fel ezeket, illetve pótolta volna Merkel személyét.

Ludger Helms amellett érvel, hogy a karizma több német kancellár esetében nem volt fontos jellemző. Sőt az újraegyesítés utáni Németországban a sikeres vezetés inkább szólt a moderálásról, mediálásról, mint az irányításról, és az „erős vezetés" gesztusai inkább gyengeséget és sérülékenységet bizonyítottak, mintsem erőt (Helms 2016; Helms 2021, 20.)

– gondolhatunk itt Schröder önleleplező gesztusaira a 2005-ös választási éjszakán, amikor nem ismerte el a választási vereségét.

A karizmával kapcsolatos ambivalenciák mellett más sajátosságai is voltak Merkel vezetői stílusának, amelyek elkülönítik a PVD-vezetőtől. A polarizálás, az állampolgári preferenciák formálása és az érzelmek felkorbácsolása is távol állt tőle. Ezt hibájaként is róták fel neki, nevezetesen, hogy nem tudja megszólítani a választókat, nemhogy személyes, direkt, érzelmi kapcsolatot kialakítani velük. Sőt választási kampányban kimondottan konfliktuskerülő stílust képviselt, elaltatandó az ellenoldal szavazóit. Ezért az „aszimmetrikus demobilizációs stratégiájáért" demokráciadeficittel támadták (például Kurbjuweit 2011, híresen Martin Schulz a 2017-es választási kampányban). Ennyiben Merkel stílusa a populista ellentéte. Ez a stílusa tekinthető a centrum neoliberális konszenzusa nyelvi megjelenítésének is: a fáradságos kompromisszumokban és a szakmai megoldásokban hitt, amelyeknek viszont nincs alternatívája (TINA). De sokan ezt pont a női hatalomgyakorlással hozták összefüggésbe – egy olyan aspektussal, amit a PVD (illetve annak hiánya) szempontjából is érdemes végiggondolni.

Az első női kancellár

Készek vagyunk egy férfi kancellárnőre? – ezzel a címlappal jelent meg 2020-ban a bulvár *Bild* egyik lapszáma (Ahrens et al. 2022, 13.) viccesen utalva nemcsak arra, hogy 16 év alatt milyen mértékben lett normalitás, hogy női kancellárja van az országnak, de a Merkel 2005-ös választási győzelmét kísérő vitákra is. Bár akkor egyértelműen a CDU/CSU szerezte a legtöbb szavazatot, mégpedig Merkellel mint kancellárjelölttel, akkoriban teljesen komolyan arról cikkezett hetekig a sajtó, hogy készen áll-e már Németország egy női kancellárra. 2021-es kampányukban Laschet és Scholz is rájátszottak a kancellár nemével kapcsolatos vitákra a feminista *EMMA* magazinban megjelent választási hirdetéseikkel: míg Laschet szlogenje az volt, hogy „egy olyan országért, ahol egy férfi is

lehet szövetségi kancellár", néhány oldallal később Scholz hirdetésén ez állt: „Er kann Kanzlerin." Ő is tud kancellárnő[ként helytállni].

Hatalomra kerülésekor Merkel kevés női mintából építkezhetett, illetve a hatalomhoz való asszertív viszony a nők esetében – legalábbis kancellársága kezdetén – még mindig tabu volt. Sem egyfajta „férfias" stílus, sem az anyaszerepet a politikára kiterjesztő gyengéd női szerep nem volt jellemző rá. Egy új, nem hiú, szakmai, higgadt, emberileg tiszteletteljes stílust vezetett be a német politikába – ami egyúttal szenvtelen és problémaorientált. Kollégái és ellenlábasai, például Tony Blair vagy Jean-Claude Juncker is elismerték: igyekszik a másik szempontjait is tekintetbe venni.

A női vezetéssel kapcsolatos irodalom egyik kiindulópontja az az ellentmondás, amivel női vezetők gyakran szembesülnek, hogy a nőkkel szemben továbbra is uralkodó társadalmi elvárások sok szempontból ellentmondásban állnak a vezetőkkel szemben támasztott elvárásokkal (például Eagly – Johannesen-Schmidt 2001). Ebből egyrészt az adódik, hogy nőket ritkábban és kevésbé tartanak alkalmasnak vezetésre; amikor pedig vezetői pozícióban vannak, akkor vagy a női mivoltukat kérdőjelezik meg, vagy a vezetői képességeiket. Ugyanazok a vezetői kvalitások (például önbizalom, kontroll, ambiciózusság, kezdeményezőkészség vagy dominancia) egy nő esetében gyakran visszásnak (például agresszívnek, nyomulósnak, főnökösködőnek) hatnak. És a tipikusan nőinek sorolt tulajdonságok (például segítőkészség, empátia, alázat) vezetői gyengeséget sugallnak. Így a nőkkel *és* a vezetőkkel szembeni elvárások és ezek ellentmondásai befolyásolják a női vezetők vezetői habitusát is: erre a feladványra kell valamiféle megoldást, saját vezetési stílust kialakítaniuk (Eagly – Johannesen-Schmidt 2001, 783–786.).

Merkelnek már saját pártjában is meg kellett küzdenie az autoritásáért, még jóval azelőtt, hogy kancellárjelöltként szóba jött volna. Kohl protezsáltja lévén a média „Kohl lánykájaként" *(Kohls Mädchen)* tartotta számon, saját ágencia nélkül, annak ellenére, hogy 1990–1994 és 1994–1998 között két szövetségi miniszteri portfóliót is vitt. Kohl az 1998-as elveszített választás után saját emberét, Wolfgang Schäublét ültette a

pártelnöki pozícióba, aki pedig másik saját emberét, Merkelt a főtitkáriba. Amikor kitört 1999-ben a CDU eddigi legnagyobb botránya, az adócsalási-adományozási botrány, amiben Kohl is saras volt, akkor Merkel Schäublét és mentorát is megkerülve a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban közzétett egy írást, amivel lényegében a párt megújulása és Kohltól való elszakadása mellett tört lándzsát.[21] Sokan ezt „apagyilkosságnak" értékelték párton belül, még többen pedig egy szükséges intervencióként. Schäublénak le kellett mondania, és új vezetőre volt szükség, aki ki tudja vezetni a válságból a pártot. 2000-ben tehát Merkelt megválasztották a párt elnökének. Így lényegében az történt vele, ami gyakran dokumentált a női vezetők (első) színrelépésével: nőket válság idején „engednek" a kormányrúdhoz, hogy takarítsák el a romokat (erre van is egy német szó a második világháború utáni időszakból: *Trümmerfrau*) (Thompson–Lennart 2006). Ez a pozíció Merkel esetében nem bizonyult ideiglenesnek: megerősítette a pártot, és magát is elfogadtatta vezetőként. 2002-ben kancellárjelöltségre még nem volt elég, 2005-re már igen. Paradox módon az a tény, hogy 2005-ben Schröder először nem fogadta el a választási vereségét egy nővel szemben, megerősítette Merkelt a pártjában a párt bár nyertes, de viszonylag gyenge választási eredménye ellenére. Azzal, hogy a volt kancellár szemmel láthatólag női mivolta miatt tagadta meg Merkeltől a lehetőséget, hogy – bár megnyerte a választást – egy nagykoalícióban ő legyen a kancellár, összezáráshoz vezetett mögötte a pártban. És végül a nagykoalíciót is meg tudta szervezni, bár Schröder nélkül. Kancellársága alatt összes – mind férfi – kihívóját semlegesítette mind párton belül, mind választásokkor párton kívül.

A nőknek a gondoskodási feladatokkal kapcsolatban továbbra is fennálló nemi egyenlőtlenségek miatt továbbra is a férfiakéhoz nem hasonlítható kihívásokkal kell szembenézniük vezetőként a gazdaság és a politika területén is. Például sok nő a gyerek- vagy idősgondozási

21 Angela Merkel: A Kohl által támogatott folyamatok ártottak a pártnak. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1999. december 22. In *Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern*. Bd. 10. Online: https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/deu/Chapter10_doc_7.pdf

feladatok miatt nem engedheti meg magának az esti és hétvégi munkát és értekezleteket. Joyce Marie Mushaben Merkel, Von der Leyen és AKK politikai vezetői profiljának megrajzolásakor kiemeli, hogy Merkel gyerektelen volt, Ursula von der Leyen bár hétgyerekes, de nagyon gazdag, így voltak erőforrásai bébiszitterre; AKK-nak pedig a férje vette ki a részét a német átlagot meghaladó mértékben a három gyerek gondozásából, hogy segítse felesége tartományi miniszteri, miniszterelnöki, majd pártelnöki karrierjét (Mushaben 2022). Merkel maga is elismerte, hogy ha lett volna gyereke, nem tudott volna politikusi pályára lépni, különösen a kilencvenes években a gyerekgondozási rendszer leépítése után (Mushaben 2022, 26.).

Merkel kancellársága alatt számos tekintetben bővültek a nemek egyenlőségét támogató intézkedések, amelyekbe Merkel nem állt bele aktívan és láthatóan, de amelyeket vagy a háttérből facilitált, vagy legalábbis nem akadályozott (Ahrens et al. 2022). Ami ezeknél is látványosabb, az a női politikusi láthatóság növelése. A legnyilvánvalóbb, hogy 16 évig hatalmon normalizálta a női vezetést. Ezenkívül híres volt a közeli tanácsadói köréről, akik szinte kivétel nélkül mind nők (*Girls' camp;* Ahrens et al. 2022, 7.; Glaesner 2009, 33.; Braun–Roßmann 2018), köztük a kabinetvezetője, Beate Baumann és a sajtófőnöke, Eva Christiansen, mindketten a főtitkári/pártvezetői kezdetektől. A CDU-s női politikusok láthatósága látványosan nőtt a kancellársága alatt. Utolsó ciklusában a hat CDU-s miniszter közül három volt nő, a kancellária négy államtitkárából három nő, és a kancellária nyolc osztályából négyet nők vezettek. Miközben nem tűzte zászlajára hangosan a nemek egyenlősége ügyét, és a kvóta intézményét is elutasította, de nemi szempontból modernizálta a saját pártját. És mivel megváltoztatta a rendszert, így organikusan tudtak a nők hatalomra kerülni (Mushaben 2022; Ahrens et al. 2022; Hoffmann 2018).

Válságok, közpolitika-alkotás és a vízió hiánya

CDU-n belüli hatalomra kerülését Merkel a párt legnagyobb válságának köszönhette. Kormányzása alatt pedig számos exogén válság jelent meg, amelyek kezelése hozzájárult hatalma és az európai német hegemónia megszilárdításához (Saalfeld et al. 2018): a 2008–2009-es pénzügyi és gazdasági válság, az euróválság (Bulmer 2014; Wendler 2019; Naszádos 2021), a menekültválság (Laubenthal 2019; Mader–Schoen 2018), a Krím félsziget orosz annektálása (Daehnhardt–Hardl 2018) és végül a Covid. Nem generálta a válságokat, nem is használta fel őket politikai ellenfeleivel szembeni populista hangulatkeltésre, de politikailag kétségkívül használtak neki, illetve használta őket – saját és Németország pozíciója megerősítésére (Naszádos 2021; Bulmer 2014; Wendler 2019). Bár kormányzása utolsó két-három évében rendre elmondta, hogy a klímaválsággal kapcsolatban többet kellene tenni, Brüsszelben addig a német autóipar fő lobbistájaként működött, amennyiben a CO_2-kibocsátás határértékének mérsékléséért küzdött (Glaesner 2009, 31.). Számos újságíró és kutató kiemeli, hogy a kormányzása alatt történő válságokat is csak kezelni akarta, de híresen elzárkózott attól, hogy azok rendszerszintű okait firtassa, vagy hogy tágabb programatikus vagy stratégiai célokat tűzzön ki kormányzása elé (például Glaesner 2009; Streeck 2021).

Merkel szakpolitikai döntései nem tekinthetők radikálisnak, talán két kivétellel (Faas–Klingelhöfer 2019),[22] ami egy 16 éves kormányzás alatt igen kevésnek mondható. A 2011-es fukusimai atomerőmű-katasztrófa után 180 fokos fordulatot téve Németország kiszállását szorgalmazta a nukleáris energiából. Míg 2010-ben visszacsinálták a 2005–2009-es piros-zöld kormányzat döntését a nukleáris energiából való kiszállásra, 2011 márciusában három nappal a japán katasztrófa után már a döntés felülvizsgálatát és a kurzusváltást jelentette be liberális alkancellárjával,

22 A szerzők harmadikként a Görögországnak odaítélt 2015-ös harmadik mentőcsomagot is idesorolják.

Guido Westerwellével, majd júniusban ezt konkretizálta: Németország 2022 végéig kiszáll az atomenergiából.

A második pedig a 2015-ös menekültválság során, válaszul a magyar kormány politikájára, amit az elhíresült mondata foglal össze: *Wir schaffen das!* „Megoldjuk." Merkel, szembemenve a genfi egyezménnyel 2015. szeptember 4-én megnyitotta a határokat, és Németország befogadott csak 2015-ben csaknem egymillió menekültet. Ez a népszerűségi adatai zuhanásához,[23] valamint a pártján és a pártszövetségén belüli konfliktusokhoz vezetett. Horst Seehoferrel, a CSU elnökével való konfliktusa a pártszövetség szakadásával is fenyegetett utóbb (például Faas–Klingelhöfer 2019; Mader–Schoen 2018; Saalfeld et al. 2018). Mindezek nyomására tető alá hozta a *deal*t Erdoğannal a menekültek törökországbeli megállítására, de az AfD megerősödését és a CDU/CSU gyengülését teljesen nem tudta megakadályozni.

Esetleg még radikálisnak mondható az azonos neműek házasságával kapcsolatos véleményváltozása 2017 júniusában. Ezt egyben arra is példának hozzák a kutatók, amikor a (politikus számára exogén módon adott) állampolgári preferenciák változására változtatott álláspontot a kancellár (Ahrens et al. 2022). A bejegyzett élettársi kapcsolatot 2001 óta biztosította meleg és leszbikus pároknak a német jog. Egy 2017-es adatfelvétel szerint a társadalom 83%-a támogatja az azonos neműek házasságát.[24] 2013 októberében nyújtotta be ez irányú törvényjavaslatát a Die Linke, amiről az év decemberében lezajlott az első plenáris vita. Utána évekig húzódott a kérdés, több ellenzéki törvényjavaslattal, de a koalíciós pártok a jogalkotási bizottságban harminc alkalommal elhalasztották a napirendre vételt (Mangold 2018). A Zöldek 2017 elején alkotmánybírósági panasszal éltek, ezzel akarták kötelezni a nagykoalíciót, hogy

23 2015 szeptembere és novembere között 63%-ról 49%-ra esett le a népszerűsége. Lásd: https://www.welt.de/politik/deutschland/article156891529/Merkels-Beliebtheit-steigt-auf-Zehn-Monats-Hoch.html

24 A német antidiszkriminációs hivatal megbízásából: https://www.handelsblatt.com/english/handelsblatt-explains-why-germany-waited-so-long-to-legalize-gay-marriage/23570440.html

foglalkozzon a törvényjavaslatokkal. Az alkotmánybíróság elutasította a keresetet, de ez a növekvő nyomás is hozzájárulhatott ahhoz, hogy 2017 júniusában, három hónappal a szövetségi választások előtt a Zöldek, az FDP és az SPD a saját pártkongresszusaikon feltételévé tették a potenciális koalíciós tárgyalásoknak a házassági egyenlőséget (Mangold 2018; Ahrens et al. 2022). Angela Merkel egy tévéinterjúban 2017. június 26-án, hétfőn egy nézői kérdésre azt válaszolta, hogy ebben a kérdésben a lelkiismereti szavazásra hajlik (vagyis hogy feloldja a frakciófegyelmet). Ezt az elejtett megjegyzést felkapta a média, a koalíciós partner és fő kihívó SPD, valamint az ellenzéki Zöldek is, hogy még azon a héten, a ciklus utolsó hetében döntés szülessen. Így történt, hogy az évekig tartó halogatás után felgyorsultak az események, szerdán tárgyalta a javaslatot a jogalkotási bizottság és plenárisra bocsátotta, 2017. június 30-án, pénteken pedig a Bundestag megszavazta az azonos neműek közötti házasság lehetőségét (Deutscher Bundestag 2017). Bár egy tévévitán felmerülő nézői kérdésre adott spontán válasznak tűnt Merkel pálfordulása, de mivel ez az SPD egyik fontos kampánytémája volt, így e mögött a döntés mögött állhatott az a szándék is, hogy a CDU kifogja az SPD vitorlájából a szelet a kampányban (Ahrens et al. 2022, 5.). Vagy egy hasonló magyarázat: mivel a melegházasság kérdésében a CDU/CSU hivatalos álláspontja[25] szembement a német társadaloméval, így Merkel ezzel érte el, hogy ne legyen kampánytéma és ezzel potenciálisan káros a pártszövetség szereplésére (Faas–Klingelhöfer 2019, 4–5.). Az SPD, a Die Linke és a Zöldek frakciói egyhangúlag mellette szavaztak, a CDU és a CSU lelkiismereti szavazást tartott; a CDU képviselőinek körülbelül negyede (75 fő) szavazott mellette, háromnegyede pedig ellene, köztük maga Merkel is (Mangold 2018; Deutscher Bundestag 2017).

Merkel 16 éves kormányzásának nagy része válságkezeléssel telt, de összességében nem voltak jellemzők rá sem az egyszemélyi (illetve kifele is a személyéhez köthető) döntések, sem azok közpolitikai radikalitása.

25 Bár a CDU-nak van leszbikus- és melegtagozata *Lesben und Schwule in der Union* néven.

Épp az ellenkezője, egy inkább kompromisszumokra törekvő, mérsékelt közpolitika-alkotás jellemzi. Ez vádként is fel szokott merülni, amire még egy igét is alkotott a német nép: *merkeln*, vagyis hogy nem tud és nem akar nagy horderejű kérdésekben állást foglalni, döntő pillanatokban is döntésképtelen, kivár, és ezzel az elodázással radikális változtatásokat igénylő helyzetekben nagyobb bajt okozott, például a klímaválsággal kapcsolatban.

Patrimoniális, illetve prebendális javadalmazási rendszer nem jellemezte Merkelt, ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a – liberális demokráciákban korántsem szokatlan – összefonódás a gazdasági szereplők és a CDU között politikai gazdasági szempontból. Nemcsak Merkel érvényesítette saját politikai érdekeit a német ipar felé, de a német ipar gazdasági érdekei is befolyásolták Merkel mozgásterét, politikai prioritásait, hazai és nemzetközi hatalomgyakorlását. A klímaválság prioritizálásának elmaradásán túl említhető még paradigmatikus példaként a gazdasági érdekeknek alávetett külpolitikája, például Putyin (lásd Északi Áramlat 2) vagy Orbán esetében, vagy a görög euróválság német gazdasági érdekeknek megfelelő megoldása (Naszádos 2021; Bulmer 2014). Azonban mivel ez alapvetően jellemző a vezér nélküli/liberális demokráciákra, így ez a működésmód inkább tekinthető a politikai-gazdasági peremfeltételek nemzetstratégiai érdekekből történő tehetséges kiaknázásának, mintsem valami autoriter – például PVD felé – történő elmozdulásnak.

Összegzés

Angela Merkel pragmatikusságáról és kompromisszumkészségéről (sőt halogatásáról) volt híres, a populista politikai stílus és a politikai célú polarizáció távol álltak tőle, ahogy az állampolgárokkal való közvetlen kapcsolatkeresés, illetve a képviseleti intézmények kiüresítése vagy ezek szándéka sem jellemezte. Bár a kormányzása alatt jelentkező exogén válságokat használta hatalma stabilizálására, arra nem, hogy a liberális

demokráciával szemben új és a személyes hatalmát bebetonozó rezsimet hozzon létre. Merkel a nyugati pártkormányzás a 20. század végének legitimitásvesztésével létrejött technokrata és neoliberális, egyúttal konszenzusorientált vezető mintapéldánya. Bár a CDU-t sok tekintetben (például a nemek egyenlősége vagy a migráció/integráció kérdéseiben) modernizálta, elmozdította konzervatív álláspontjáról (viselve utóbbinak a politikai költségeit is), a politikai rezsim átalakítására nem tett kísérletet. Sőt még a fennállón belül is ellenállt minden nagyobb léptékű változásnak. Ezek alapján a PVD ellenpólusának tekinthető.

Hivatkozott irodalom

Ahrens, Petra – Philipp B. Ayoub – Sabine Lang (2022): Leading from Behind? Gender Equality in Germany during the Merkel Era. *German Politics,* 31. 1: 1–19. Online: DOI: 10.1080/09644008.2021.1986009

Angelucci, Davide – Lorenzo De Sio – Heiko Giebler – Werner Krause (2021): This time it's the economy: Mapping the issues that produced the German federal election result. A London School of Economics blogja, 2021. október 1. Online: https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/10/01/this-time-its-the-economy-mapping-the-issues-that-produced-the-german-federal-election-result/

Ansell, Christopher K. – M. Steven Fish (1999): The Art of Being Indispensable: Noncharismatic Personalism in Contemporary Political Parties. *Comparative Political Studies,* 32. 3: 283–312. Online: https://doi.org/10.1177/0010414099032003001

Braun, Stefan – Robert Rossmann (2018): Die Gefährten der Kanzlerin. *Süddeutsche Zeitung,* 2018. március 17. Online: https://www.sueddeutsche.de/politik/angela-merkel-die-gefaehrten-der-kanzlerin-1.3910356

Bräuninger, Thomas – Marc Debus – Jochen Müller – Christian Stecker (2019): Party Competition and Government Formation in Germany: Business as Usual or New Patterns? *German Politics,* 28. 1: 80–100. Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2018.1538362

Bulmer, Simon (2014): Germany and the Eurozone Crisis: Between Hegemony and Domestic Politics. *West European Politics,* 37. 6: 1244–1263. Online: https://doi.org/10.1080/01402382.2014.929333

Daehnhardt, Patricia – Vladimír Handl (2018): Germany's Eastern Challenge and the Russia-Ukraine Crisis: A New Ostpolitik in the Making? *German Politics,* 27. 4: 445–459. Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2018.1448385

Deutscher Bundestag (é. n.). Bundestagswahlergebnisse seit 1949 – Zweitstimmen. Online: https://www.bundestag.de/parlament/wahlen/ergebnisse_seit1949-244692

Deutscher Bundestag (2017): Mehrheit im Bundestag für die „Ehe für alle". 2017. június 30. Online: https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2017/kw26-de-ehe-fuer-alle-513682

Eagly, Alice H. – Mary C. Johannesen-Schmidt (2001): The Leadership Styles of Women and Men. *Journal of Social Issues,* 57. 4: 781–797. Online: https://doi.org/10.1111/0022-4537.00241

Engler, Fabian – Svenja Bauer-Blaschkowski – Reimut Zohlnhöfer (2019): Disregarding the Voters? Electoral Competition and the Merkel Government's Public Policies, 2013–17. *German Politics,* 28. 3: 312–331. Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2018.1495709

Faas, Thorsten – Tristan Klingelhöfer (2019): The more things change, the more they stay the same? The German federal election of 2017 and its consequences. *West European Politics,* 42. 4: 914–926. Online: https://doi.org/10.1080/01402382.2018.1561079

Franzmann, Simon T. – Heiko Giebler – Thomas Poguntke (2019): It's no longer the economy, stupid! Issue yield at the 2017 German federal election. *West European Politics,* 43. 3: 610–638. Online: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01402382.2019.1655963

Gerőcs Tamás (2019): „Ha Németország tüsszent, Magyarország megfázik" – gazdasági függésünk története. *Mérce,* 2019. március 2. Online: https://merce.hu/2019/03/02/ha-nemetorszag-tusszent-magyarorszag-megfazik-gazdasagi-fuggesunk-tortenete/

Glaesner, Katja (2009): Angela Merkel – mit 'Soft Skills' zum Erfolg? *Aus Politik und Zeitgeschichte,* 50. 28–34. Online: https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/frauen-in-deutschland/49377/angela-merkel-mit-soft-skills-zum-erfolg/

Helms, Ludger (2016): The Politics of Leadership Capital in Compound Democracies: Inferences from the German Case. *European Political Science Review,* 8. 2: 285–310. Online: https://doi.org/10.1017/S1755773915000016

Helms, Ludger (2021): Chancellor Wanted. The 2021 German Chancellor Candidates in Context. *Austrian Journal of Political Science,* 50. 2: 15–21. Online: https://doi.org/10.15203/ozp.3810.vol50iss2

Helms, Ludger – Femke van Esch – Beverly Crawford (2019): Merkel III: From Committed Pragmatist to 'Conviction Leader'? *German Politics,* 28. 3: 350–370. Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2018.1462340

Hoffmann, Christiane (2018): Feministin wider Willen. *Der Spiegel,* 2018/12. Online: https://www.spiegel.de/politik/deutschland/angela-merkel-feministin-wider-willen-a-c91dbfc3-0002-0001-0000-000178572555

Hutter, Swen – Manès Weisskircher (2022): New Contentious Politics. Civil Society, Social Movements, and the Polarisation of German Politics. *German Politics.* Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2022.2044474

Kováts, Eszter (2022): Die „wahren Konservativen" und kulturelle Hegemonie – Ideologische und diskursstrategische Verbindungen zwischen der Neuen Rechten in Deutschland und dem Orbán-Regime. In Vojin Saša Vukadinović szerk.: *Randgänge der Neuen Rechten – Philosophie, Minderheiten, Transnationalität.* Transcript. 345–369.

Kurbjuweit, Dirk (2011): Die halbe Kanzlerin. *Der Spiegel,* 2011/48. Online: https://www.spiegel.de/politik/die-halbe-kanzlerin-a-91f68abc-0002-0001-0000-000082244893

Laubenthal, Barbara (2019): Refugees Welcome? Reforms of German Asylum Policies Between 2013 and 2017 and Germany's Transformation into an Immigration Country. *German Politics,* 28. 3: 412–425. Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2018.1561872

Lemke, Christiane – Helga Welsh (2018): *Germany Today: Politics and Policies in a Changing World.* London, Rowman & Littlefield.

Mader, Matthias – Harald Schoen (2018): The European refugee crisis, party competition, and voters' responses in Germany. *West European Politics,* 42. 1: 67–90. Online: https://doi.org/10.1080/01402382.2018.1490484

Mangold, Anna Katharina (2018): *Stationen der Ehe für alle in Deutschland.* Bundeszentrale für politische Bildung, 2018. augusztus 9. Online: https://www.bpb.de/gesellschaft/gender/homosexualitaet/274019/stationen-der-ehe-fuer-alle-in-deutschland

Masch, Lena – Oscar W. Gabriel (2020): How Emotional Displays of Political Leaders Shape Citizen Attitudes: The Case of German Chancellor Angela Merkel. *German Politics,* 29. 2: 158–179. Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2019.1657096

Mushaben, Joyce Marie (2018): The Reluctant Feminist. Angela Merkel and the Modernization of Gender Politics in Germany. *Femina politica. Zeitschrift für feministische Politikwissenschaft,* 27. 2: 83–95. Online: https://doi.org/10.3224/feminapolitica.v27i2.07

Mushaben, Joyce Marie (2021): Against All Odds: Angela Merkel, Ursula von der Leyen, Annegret Kramp-Karrenbauer and the German Paradox of Female CDU Leadership. *German Politics,* 2021. november 22. Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2021.2000599

Naszádos Zsófia (2021): *Új német hegemónia Európában. Németország hatalmi pozíciója az Európai Unióban a 2008-as gazdasági válságot követően.* PhD-értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem.

Onken, Holger (2013): *Parteiensysteme im Wandel. Deutschland, Großbritannien, die Niederlande und Österreich im Vergleich.* Springer VS. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-658-02502-1

Saalfeld, Thomas – Matthias Bahr – Olaf Seifert (2019): Contractual Arrangements, Formal Institutions and Personalised Crisis Management: Coalition Governance under Chancellor Merkel (2013–2017). *German Politics,* 28. 3: 371–391. Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2018.1512591

Streeck, Wolfgang (2021): Plus ça change. *New Left Review,* 131. 2021. szeptember–október. Online: https://newleftreview.org/issues/ii131/articles/wolfgang-streeck-plus-ca-change

Street, Alex (2021): Angela Merkel's Record on Immigration and Gender. *German Politics,* 31. 1: 137–156. Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2021.1996563

Thompson, Mark R. – Ludmilla Lennartz (2006): The Making of Chancellor Merkel. *German Politics,* 15. 1: 99–110. Online: https://doi.org/10.1080/09644000500535037

Wendler, Frank (2019): Grand Coalition Policy Meets the EU's Multiple Crises: Stability Discourse versus Party Politics. *German Politics,* 28. 3: 499–519. Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2018.1555243

Wiliarty, Sarah Elise (2018): The State of the CDU. *German Politics,* 27. 1: 113–118. Online: https://doi.org/10.1080/09644008.2018.1437906

KONKLÚZIÓ

18. FEJEZET

Illés Gábor – Gyulai Attila – Körösényi András

A PLEBISZCITER REZSIMEK LÉTREJÖTTÉNEK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI: ÖSSZEGZÉS ÉS NÉHÁNY KONKLÚZIÓ

Kötetünk végén visszatérünk néhány, az 1. fejezetben megfogalmazott felvetéshez, az esettanulmányaink alapján válaszolva rájuk; illetve összegyűjtünk további kérdéseket, amelyeket az empirikus esetelemzések vetettek fel.

MILLENNIUMI TRENDEK ÉS PVD

Kutatásunk abból indult ki, hogy vannak olyan átfogó, szinte minden politikai környezetben jelentkező folyamatok, amelyek alkalmas feltételei lehetnek annak, hogy a plebiszciter vezérdemokrácia vonásai megjelenjenek. Előbbieket neveztük millenniumi trendeknek, és azt feltételeztük, hogy e trendek között mozogva, azokat kihasználva a politikai vezetők törekedhetnek arra, hogy plebiszciter irányba mozduljanak el. Másképpen fogalmazva: a demokratikus politikai rezsimekben olyan trendek

alakultak ki, amelyek bár nem vezetnek szükségszerű módon vezérdemokratikus rezsimek kialakulásához, valószínűbbé teszik a plebiszciter vonások felerősödését.

Az első kérdés ezzel kapcsolatban természetesen az, hogy mi a kapcsolat az 1. fejezetben részletesen sorra vett millenniumi trendek és a plebiszciter vonások megjelenése között. Milyen mértékben beszélhetünk pusztán kedvező környezetről és az alkalom szülte vezetőkről, vagy másképp, lehetséges-e plebiszciter vezérdemokrácia, ha a millenniumi trendek egyike vagy másika nem mutatható ki, vagy csak gyengébben érvényesül egy adott esetben. A PVD-t Magyarországra alkalmazó korábbi könyvünket (Körösényi–Illés–Gyulai 2020) érte olyan kritika, amely a PVD kontextusainak (a modern demokratikus politika általános kontextusa, a millenniumi trendek specifikusabb kontextusa és a konkrét magyar kontextus) egybemosását rótta fel (Szűcs 2021). Kötetünk tanulmányai azonban megerősítették azt a feltételezésünket, hogy a két jelenség (a millenniumi trendek és a plebiszciter vonások megerősödése) között nincsen determinisztikus viszony: a PVD létrejöttében kulcsfontosságú az ágencia, a vezetők fellépése. A millenniumi trendek jelenléte, bár már önmagában a pártdemokráciáktól való elmozdulást jelent, és személyközpontúbbá teszi a demokráciák működését, mégsem vezet szükségképpen a PVD kialakulásához. Másrészt – ahogy Illés Gábor De Gaulle-ról szóló esettanulmánya (9. fejezet) megmutatta – a millenniumi trendeket megelőzően is létrejöttek plebiszciter rezsimek, ami persze a PVD rezsimfogalmának weberi politikaelméleti gyökereiből is következik (lásd erről bővebben Körösényi 2017; Körösényi–Illés–Gyulai 2020). A PVD és a millenniumi trendek között a viszony tehát nem determinisztikus, hanem – weberi kategóriával – sokkal inkább „elektív affinitásról" (*Wahlverwandschaft* – vö. Löwy 2004) beszélhetünk.

A két jelenség közötti viszony azért is komplex, mert más kontextuális tényezők is fontos szerepet játszanak abban, hogy kialakul-e a rezsimként értett PVD. Bizonyos kulturális sajátosságok, mint az Egyesült Államok profetikus tradíciói (Light 2022) vagy a francia heroikus

vezetés hagyománya (Hoffmann 1967) kedveznek a PVD-nek. A politikai kultúra mellett pedig intézményi szempontok is fontos szerepet játszanak abban, hogy kialakul-e plebiszciter rezsim (akár a kulturális tényezőket erősítve, akár azok ellen hatva) és milyen formában. Ahogy például Babiš esetében (Gyulai–Horváth 3. fejezet) láthattuk, a meglévő intézményi ellensúlyok és az azok lebontásához szükséges felhatalmazás hiánya korlátozták a plebiszciter rezsim kiépülését. Trump esetében ugyanez az intézményi korlát a drámai feszültség permanens állapotát hozta létre a robusztus plebiszciter rezsimelemek és a status quót őrző erős intézmények között (Metz–Lakatos 10. fejezet). A német eset perszonalizált, de nem plebiszciter politikája az esettanulmányban látható tényezők mellett (Kováts 17. fejezet) részben a föderális rendszer decentralizáló hatásával is magyarázható. Igaz, bizonyos kontextusokban – lásd De Gaulle 1962-es, alkotmányossági szempontból legalábbis megkérdőjelezhető népszavazását (Illés 9. fejezet) – a vezető képes lehet sikeresen átlépni intézményi korlátokon.

Nem arról van szó tehát, hogy a millenniumi trendek bizonyos elemeihez hasonló folyamatok ne jelentek volna meg már a 20. század korábbi évtizedeiben is, hiszen például a tömegdemokrácia és tömegsajtó olyan tényezők, amelyek az eredeti weberi felvetést is befolyásolták. Az azonban így is látható, hogy a millenniumi trendek maradéktalan és mai értelemben vett érvényesülése nem szükséges előfeltétele a plebiszciter vezérdemokráciának: ismét a francia esettanulmányra utalva mondhatjuk, hogy De Gaulle a törésvonal-politika korában (a választói *dealignment* millenniumi trendje előtt) is képes volt plebiszciter rezsimet kialakítani – igaz, ehhez szükség volt arra, hogy a törésvonalak *(cleavage)* Franciaországban ne determinálják közvetlenül a választói magatartást.

Mindez – további, a két világháború közti időszakból hozható történeti példákkal együtt – megerősíti azt az eggyel absztraktabb elméleti szinten megfogalmazott feltevésünket, hogy a PVD a törésvonal- (és érdek-) alapú Lipset–Rokkan-féle politikakép egy alternatív demokráciaelméleti modellje: a bottom-up, törésvonal-alapú pártrendszerrel, pártdemokráciával

szemben a PVD-t az erősebb szavazói volatilitás, a vezetői ágencia, a top-down politika elemeinek a markáns jelenléte, az emocionális és identitásalapú táborteremtés jellemzi. A millenniumi trendek éppen a törésvonal-alapú, Lipset–Rokkan-i értelemben „befagyott" pártrendszer (Lipset–Rokkan 1967) – korábban mintegy fél évszázadon keresztül érvényesülő – korszakával szemben kapnak jelentőséget, mivel gyengítették a rezsimformáló vezetői politikai ágencia strukturális korlátait.

Másrészt arra is igyekeztünk példákat hozni, hogy egyes esetekben a millenniumi trendek megjelenése mellett is a plebiszciter vonások csak kifejezetten gyengén vagy átmeneti módon jelentkeztek (mint Kurz, Babiš és bizonyos mértékig Johnson esetében);[1] illetve egyenesen a PVD jellemző vonásainak hiányát mutatja Angela Merkel kancellársága (Kováts 17. fejezet). Összességében tehát megfogalmazhatjuk azt a megállapítást, hogy a PVD nem automatikusan és nem is mindig azonos módon alakul ki, mert még a millenniumi trendek mellett is döntő fontosságú marad a politikai vezető személye és a konkrét kulturális-intézményi kontextus.

Mindennapivá válás

Lényeges kérdés, hogy amennyiben a plebiszciter vezérdemokrácia alapja a karizmatikus és a racionális-legális legitimáció összekapcsolódása, de a karizmatikus legitimáció legalább bizonyos mértékig ellenáll a mindennapivá tételnek (mert a rendszeres választások ellenére mégis a rendkívüliségben, a válsághelyzetben igazolódik), akkor ebből következik-e a plebiszciter vezérdemokrácia nem mindennapi, átmeneti jellege is.

Fogalmi értelemben a plebiszciter vezérdemokrácia mint rezsimtípus mindennapivá válása két szempontból merülhet fel. Egyrészt felvethető, hogy a személyközpontú rezsimben a vezető távozása, leváltása után lehetséges-e betölteni a helyét, megőrizve a rezsim addig

1 Lásd Kováts 2. fejezet; Gyulai–Horváth 3. fejezet; Gáspár 6. fejezet.

meglévő sajátosságait. Másképpen fogalmazva, ahogyan Weber a karizma rutinizációjának kérdését vetette fel, kérdésünk most az, hogy rezsimként átörökíthető, továbbadható, tovább rutinizálható-e a plebiszciter vezérdemokrácia.

Másrészt, az a kérdés is megfogalmazható, hogy a rendkívüli helyzetekre, válságokra, politikai polarizációra, olykor radikális közpolitikára, gyakori hatalomtechnikai intézményi átalakításokra épülő, sőt számos esetben azokat generáló rezsim esetében beszélhetünk-e konszolidációról. Konszolidáció alatt itt a felsorolt, rendkívüliség felé mutató tendenciákkal ellentétes irányú mozgásokat, azaz visszakanyarodást, „normalizálódást" értünk: a bürokratikus-technokratikus, illetve racionális-legális elemeknek az újbóli, legalább részleges megerősödését a karizmatikus vezetésből következő kiszámíthatatlanság és destabilizáció rovására.

Időtávját tekintve a rutinizáció kérdése a hosszú időtartamra (egy vezető politikai karrierjén túlmutató időtávra) vonatkozik, a konszolidáció kérdése pedig inkább „középtávra", választási ciklusokon igen, de politikai generációkon nem átnyúló folyamatokra. Alább előbb a konszolidáció, majd a rutinizáció kérdéskörét tárgyaljuk.

Teljes konszolidációról egész biztosan nem beszélhetünk: a plebiszciter vezérdemokráciára jellemző – egyszerre karizmatikus és racionális-legális – legitimációs kettősség, pontosabban az abban meghúzódó feszültség fennmarad és nem felszámolható. Ez azt is jelenti, hogy sem konszolidációról, sem teljes dekonszolidációról nem beszélhetünk. A PVD azért teremt struktúrákat – például új alkotmányos kereteket –, hogy felboríthassa őket, igazolva saját maga szükségességét; és fordítva, ugyanezért dekonszolidál, generál például válságokat a viszonylagosan stabilnak látszó kiindulópontban. Ugyanakkor, ahogy arra már korábbi kutatásainkban utaltunk (Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 127–131.), fokozati különbségek lehetnek a plebiszciter rezsimek között, azaz részleges konszolidáció nagyon is lehetséges. A kötetünkben elemzett esetek közül De Gaulle, bár alkalmi jelleggel hajlandó volt átlépni vagy legalábbis feszegetni a (részben általa kialakított) intézményi korlátokat, mégis voltak

hosszú távú intézményépítési szándékai, szemben például a korábbi kutatásunkban elemzett Orbán-rezsim esetével, amelyet nagymértékben az ad hoc, a pillanatnyi hatalmi-politikai érdeknek alárendelt intézményi változtatások jellemeztek (Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 128–130.).[2]

Egyes pontokon ugyanakkor különbség mutatható ki a konszolidáció és dekonszolidáció kettősségének konkrét megjelenési formáját tekintve. Bizonyos plebiszciter vezetők például nagyban építenek a karizmatikus legitimáció rendkívüliségére, miközben az intézményes kereteket nem módosítják, és/vagy nem vezetnek be radikális közpolitikákat. Berlusconi például olyan plebiszciter vezető volt, akit kevéssé jellemzett a közpolitikai radikalizmus, emellett mérsékelt intézményi reformjai is sikertelenek maradtak a kellő politikai támogatás hiányában (lásd Molnár 5. fejezet; Körösényi–Patkós 2015). Donald Trump karizmatikus vezérsége és plebiszciter képviselete már több radikális közpolitikai újítást hozott, de az intézményalakítási törekvései csak kis részben jártak sikerrel. Másoknál – mint például a már említett Cháveznél, De Gaulle-nál vagy Orbánnál – az intézményi környezet és a közpolitikai *best practice* dekonszolidálása is jellemző.

Összegezve: a PVD és a (radikalizmus és válsággenerálás ellentéteként értett) konszolidáció közötti feszültség *fogalmilag* adott, azaz a PVD mint rezsim teljes mértékű konszolidációja nem lehetséges. A feszültség tényleges mértéke, azaz hogy legalább valamiféle „relatív konszolidációra" sor kerül-e, már empirikus kérdés, és a könyvben elemzett esetekben több lehetséges kifutást is láthatunk.

A mindennapivá válás másik dimenziója a hatalomváltás kérdése, amely a karizma továbbadhatóságával függ össze (ennek időtávja pedig logikus módon az egy politikusgeneráción túlmutató hosszú táv). Weber

2 Igaz, ezek a változások jórészt egy irányba mutattak, miként a kötetünkben is tárgyalt Chávez-rezsimben is (Körösényi 15. fejezet), mégpedig a végrehajtó hatalomnak (és azon belül is annak vezetőjének) megerősítése, de jure és de facto primátusának megteremtése irányába, a vele szemben álló intézményi korlátok felszámolásával vagy politikai semlegesítésével. A PVD orbáni autoriter verziójához képest azonban a chávezi hatalomgyakorlás fokozatosan autokratikussá vált.

a *Gazdaság és társadalom*ban részletesen tárgyalja ezt a problémát (Weber 1987, 252–260.), és analitikusan többféle módját is elkülöníti: (1) egy másik, karizmatikus személyiségjegyekkel rendelkező vezető keresése; (2) utódválasztás legitim eljárással (ez a karizma legalizálódásához vezet); (3) utódkijelölés a karizmatikus vezető által; (4) a karizma vérhez „kapcsolása", és ezáltal örökölhetővé tétele (ez a karizma „tradicionalizálódásához" vezet); illetve (5) a karizma átvihetőségének hite (hivatali karizma). A lehetséges megoldási lehetőségek sokfélesége (amelyekre Weber minden esetben hoz történeti példákat) jól mutatja a jelenség komplexitását.

A probléma megértéséhez a kötet esettanulmányai kétféle értelemben is hozzájárultak. Bemutatták egyrészt azt, hogy a karizma valamilyen formában való megőrzésére tett kísérletek a 20. század közepére, végére és a 21. század elejére ugyanúgy jellemzőek, mint a Weber által tárgyalt történeti korszakokra. Másrészt azt, hogy a politikai vezetők a karizmatikus örökség aktualizálását illetően is meglehetősen kreatívak. Ilyen vonatkozásban említendők egyfelől a francia esettanulmányok. Ahogy Soós Eszter Petronella (4. fejezet) írja: „a mindenkori francia köztársasági elnöktől elvárt egyfajta karizma." Ez leginkább a „hivatali karizma" weberi leírására emlékeztet, és azért különösen érdekes, mert az elvárás egyszerre létezik annak belátásával, hogy – miként már De Gaulle közvetlen utódja, Georges Pompidou felismerte – a Tábornok utódai a rezsim alapítójához képest egyértelműen „karizmahiányban" fognak szenvedni (Gaffney 2010, 101.). Ez a paradox feszültség – a karizma elvárása a francia elnöktől a „dramatizált" (Gaffney 2010) Ötödik Köztársaságban, ugyanakkor az elvárásnak való teljes megfelelés lehetetlensége – vezet olyan, a kivételességet hangsúlyozó imázskonstrukciókhoz, mint Macron „jupiteri elnöksége" (Soós 4. fejezet).

De az esettanulmányok között a karizma rutinizálódásának kevésbé intézményesített verziójára is találunk példát: ilyen a peróni örökségből építkező Menem-rezsim – a vezető itt sem elsődlegesen saját karizmatikus vonásaira építi legitimációját, hanem arra, hogy ő az elismert és igazolt karizmatikus vezető örökségének továbbépítője (lásd Galambos

László elemzését a 8. fejezetben).[3] Hasonló, de még komplexebb példa a rákbetegségben elhunyt Hugo Chávez utódja, Nicolás Maduro venezuelai elnök. A chávezi imázst utánzó Maduro, akit Chávez még életében utódjaként nevezett meg (utódkijelölés a karizmatikus vezető által), egy választási nagygyűlésen kijelentette: „Chávez egyedi volt, megismételhetetlen [...] De én az ő fia vagyok" (Rathbone–Mander 2013). Maduro esetében így egyszerre jelent meg a karizmatikus vezető általi utódkijelölés és legalábbis szimbolikusan a fiktív vérségi kötelékre apelláló „örökölt" karizma.[4] Amint továbbá a lengyel esetet tárgyaló fejezetből is látható, bizonyos mértékig a karizma átörökítésére került sor az elhunyt Lech Kaczyński és testvére, Jarosław Kaczyński között is (Benedek 12. fejezet).

Eseteink alapján általánosíthatóbb eredménynek tekinthető az, hogy a karizmatikus vezető bukásával vagy egyszerű távozásával az általa felépített rezsim más irányt vesz. Elképzelhető visszarendeződés, amikor a plebiszciter vonásokat felmutató vezetés után azzal explicit módon szembeforduló, magát éppen a különbség által elfogadtató politikai vezetés kezd munkálkodni. Tanulmányaink közül erre utal a Babiš (Gyulai–Horváth 3. fejezet) és Kurz (Kováts 2. fejezet) utáni cseh, illetve osztrák politika – igaz, mindkét esetben csak a PVD mérsékelt formájával találkoztunk, markánsabb plebiszciter rezsimépítés nem valósult meg. A karizmatikus és „karizmahiányos" politikai vezetés váltakozására lehet példa néhány közép-európai ország (lásd például Bojko Boriszov bolgár miniszterelnök ciklusait vagy a cseh ügyvezető kormányok sorozatát), de az olasz politika elmúlt évtizedei is. Nyilvánvalóan megfontolandók azok

3 Bár a karizma fogalmának operacionalizálása meglehetősen vitatott, megkockáztatható, hogy az említett argentin eset „örökölt karizmája" sem működőképes az arra – legalább bizonyos mértékig – alkalmas „fogadószemélyiség", az idézett esetben Menem nélkül (Galambos 8. fejezet).

4 Az örökölt karizma példája lehet a Fülöp-szigetekről a Ferdinand Romualdez Marcos Jr. elnökjelölt és Sara Duterte alelnökjelölt páros fölényes választási győzelme a 2022. májusi elnök- és alelnökválasztásokon. Marcos Jr. a néhai diktátor, Ferdinand Marcos fia, Sara Duterte pedig a leköszönő Rodrigo Duterte elnök lánya. Sara Duterte élvezte apja, a leköszönő karizmatikus elnök támogatását (Galvez 2022), így esetében utódkijelölésről is beszélhetünk. A Fülöp-szigeteket a politikai dinasztiák uralma jellemzi, Sara Duterte-t korábban már Davao City polgármesteri székébe is karizmatikus apja polgármestersége után választották meg.

az esetek is, amikor a karizmatikus vezért választások során megfosztják formális pozíciójától, de ez nem jelenti azt, hogy a követők mind elfordulnak tőle, azaz a karizmatikus vezető ideiglenesen „bevitte" karizmáját az általa elnyert közhivatalba, még talán erősítve is azt, de pozíciójából távozva, ellenzékbe vonulásakor is megtartotta karizmáját. Bár utóbbira példa lehet Trump elnöksége utáni szerepe,[5] az egyesült államokbeli, a latin-amerikai, a francia és talán bizonyos mértékig a török esetek kapcsán az is felmerül, hogy a karizma hivatali karizmaként is értelmezhető, vagyis nem a vezető kölcsönzi az elnyert posztnak, hanem az legalább részben a posztból származik rá. A hivatali karizma kategóriájával kapcsolatban a parlamentáris rendszerekkel szemben az Egyesült Államok és számos latin-amerikai állam példája felveti, hogy az elnöki – Franciaország esetében a félelnöki – rendszerek esetében nemcsak a politikai vezető lehet karizmatikus, hanem bizonyos mértékig maga a betölthető és elnyerhető hivatali pozíció is rendelkezik a karizma egy formájával, amely legalább részben „automatikusan" kiterjed a posztot betöltő vezetőre is.

Mérsékelt és radikális plebiszciter rezsim

Mivel a PVD megközelítése, ahogy azt az 1. fejezetben rögzítettük, alapvetően nem klasszifikáló, hanem esetorientált, az eddigi vizsgálatok alapján nem látszanak olyan egyértelmű kritériumok, amelyek minden esetre alkalmazhatók lennének a mérsékelt és radikális plebiszciter rezsimek közti különbségtételhez, noha az egyes esetek szintjén a különbségek a kötet tanulmányai alapján jól láthatók. A radikális PVD minősítéshez a következő „hüvelykujjszabályokat" alkalmaztuk. Ezek valamelyikének érvényesülése esetén beszélhetünk radikális PVD-ről:

5 Erre példa Orbán 2002–2010 közti szerepe is (Körösényi–Illés–Gyulai 2020).

- kevés, de robusztus, radikális PVD-vonás *vagy* minden vonás jelenléte, legalább részben radikális formában;
- politikai rendszer intézményes kereteinek robusztus átalakítása (például jelentős alkotmánymódosítás);
- legitimáció jellegének elmozdulása, különös tekintettel a közvetlen kapcsolat irányába (például valamilyen formájú akklamáció) a rögzített eljárások rovására.

Ezzel ellentétben a mérsékelt plebiszciter rezsimek esetében a PVD jellemzőinek hiányos vagy gyengébb formában való jelenlétéről beszélhetünk (lásd a bevezető fejezet 3. pontját). Jellemző módon ezek az esetek olyan körülményekkel járnak együtt, mint a megosztott verseny (például a plebiszciter kísérletbe kezdő miniszterelnök és konkurens államfő között,) a minősített többség által védett közjogi keretek, vagy a konszenzusos/jogias politikai kultúra.

A fentiek fényében eseteink egy részében radikális plebiszciter rezsimről (De Gaulle, Chávez, Morales, Menem, Fujimori, Kaczyński, Vučić, Bolsonaro, Trump, Erdoğan) beszélhetünk. Míg a radikálisként kategorizált esetek legtöbbjében a radikális plebiszciter vonások szinte az összes, 1. fejezetben megadott dimenzióban megjelentek, Jair Bolsonarót és Donald Trumpot annak ellenére soroltuk ide, hogy az intézményrendszert nem, vagy csak korlátozottan tudták átalakítani.[6] Bár Bolsonaro a közpolitika-alkotásban és a hatalomgyakorlásban sem volt radikális – az általa a politikai diskurzusban végrehajtott változtatások és a kollektív értékrendszer átformálására tett erőteljes kísérletei indokolhatják a radikális besorolást (Drávucz 11. fejezet). Szintén megemlítendő, hogy a radikális PVD-t nem zárja ki az sem, ha egy-egy dimenzióban éppen a PVD ideáltípusa által rögzítettől eltérő irányú mozgás figyelhető meg, amennyiben más dimenziókban a PVD jegyei radikális formában figyelhetők

6 A politikai intézményekre (*polity* dimenzió) fókuszáló liberális demokrácia elméletével szemben ugyanis a PVD-nek az elsődleges dimenziója a politikai folyamat (azaz a *politics* dimenzió) (vö. Körösényi–Illés–Gyulai 2020, 68.).

meg (lásd például a bürokratikus koordináció erősödését a klientelizmus bizonyos formáinak rovására De Gaulle idején).

Érdemes kiemelni a legtisztább, a PVD ideáltípusához legközelebb eső esetet is: Chávez Venezuelájában a 2000-es évek közepéig a plebiszciter vonások nem csupán teljeskörűen érvényesültek, de azok olyan mértékig alakították át a politikai környezetet, hogy teljesen új politikai rezsim alakult ki. Chávez képes volt a „saját képére" formálni a politikai berendezkedést, és a plebiszciter képviselet és legitimáció pilléreire támaszkodva alkotmányos változásokat ért el (amelyek ugyanakkor, mint a venezuelai esetben látható volt, nem jelentenek szükségszerűen „berendezkedett" rezsimet a konszolidáció értelmében). Korábbi munkánkban ilyen esetnek tekintettük a 2010 utáni Orbán-rezsimet is (Körösényi–Illés–Gyulai 2020).

Érdemes még megemlíteni, hogy a PVD logikája mellett több, radikális PVD-ként jellemzett latin-amerikai esetben is megjelent az autokratikus működésmód is, akár kiegészítő logikaként (Menem, Fujimori), akár fokozatosan dominánssá válva (Chávez a 2000-es évek közepétől). Hasonló tendenciára mutat rá Egeresi Zoltán Erdoğanról szóló elemzése is (14. fejezet). A PVD és az autokratizálódás logikája abban az értelemben ugyanakkor el is válhat egymástól, hogy egy mérsékelt PVD is mutathat – egy másik fogalmi dimenzióban – erősödő autokratikus vonásokat, ahogyan ez Vučić szerb elnök esetében is látható (Benedek 7. fejezet). A Putyin-esetet pedig éppen amiatt nem tarthatjuk PVD-nek, mert itt a plebiszciter logika mindvégig csak kiegészít másféle rezsimműködési módokat (például az autokratikus eszközök alkalmazását, illetve az elitcsoportok közötti egyensúlyozást).

A vizsgált esetek egy másik részében viszont legfeljebb mérsékelt plebiszciter rezsim létrejöttéről beszélhetünk (Berlusconi, Macron, Johnson, Fico, Boriszov, Vučić). Más esettanulmányok (Kurz, Babiš) pedig egyenesen a plebiszciter elmozdulás átmenetiségét emelték ki, rámutatva, hogy az említett vezetők nem tudtak tartós hatást gyakorolni országuk

rezsimműködésére. Végül, Angela Merkel esete, mint nem plebiszciter rezsim, elméletünk magyarázóerejének határait mutatja meg.[7]

A PVD és a rezsimműködés alternatív logikái

Úgy véljük, a kötet vizsgálatainak egyik fő hozadéka, hogy alternatív rezsimműködési logikákat azonosítottak és ütköztettek, és ezáltal „megmentették" az elméletet a túlfeszítéstől. A kötet tanulmányai alapján két ilyen alternatív logikáról is beszélhetünk.

Az egyik az autokráciáé. Bár sok irodalom szinonimaként kezeli az autoriter és az autokratikus fogalmakat, etimológiai eredetük alapján különbséget tehetünk közöttük: míg előbbi a tekintély fogalmához kapcsolódik (tekintélyelvűt jelent), utóbbi az önkényességhez (vö. Takács 2017). Előbbi összefér a legitim uralommal, utóbbi azonban már annak korlátai felé mutat. Weber ugyanis az uralom jelentését szűkebben határozza meg, mint a hatalomét: „Uralomról beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak", míg hatalomról akkor beszélhetünk, „ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély" (1987, 77.). Ennek alapján logikusnak tűnik, hogy a PVD-t mint személyközpontú, autoriter jegyekkel is rendelkező (bár a tiszta karizmatikus uralomhoz képest antiautoriter irányba elmozduló) rezsimet elkülönítsük azoktól a berendezkedésektől – az autokráciáktól –, ahol a hatalmi önkény (a konkrét rezsimműködés szintjén például a választási csalások, a politikai ellenfelek megfélemlítése, a széles körű rendőri

7 Megjegyzésre érdemes, hogy Merkel rezsimjének ilyen értékelése nem egyenlő azzal az állítással, hogy Merkelt ne lehetne kiemelkedő vezetőnek tekinteni. A karizmatikus vezetők mellett az ideologikus és a pragmatikus vezetők is lehetnek kiemelkedő, nagy hatású vezetők (vö. Mumford 2006; Kiss 2016) – mindez azonban kívül esik jelen kutatási projekt fókuszán.

erőszak stb.) központi szerepet játszik a rezsim fenntartásában.[8] Másképpen fogalmazva – és ismét Webertől kölcsönözve –, utóbbiakban az erőszak nem pusztán „ultima ratio" (hiszen ez minden politikai szervezetben így van), hanem „szokásos igazgatási eszköz" (1987, 78.), ezzel pedig kívül kerülnek a PVD-n.

Fontosnak tartjuk itt megjegyezni, hogy a PVD/autokrácia elhatárolás egészen eltérő logikára épül, mint az autokráciákat, hibrid rezsimeket és liberális demokráciákat egy tengelyre helyező, alapvetően a Schumpeter által bírált klasszikus demokráciaelméletből kiinduló megközelítések. Az autokráciák nem azért nem PVD-k, mert „már" elhagyva a PVD alapjellegzetességeit „továbbcsúsztak" a nyílt önkényuralom irányába. Másképpen fogalmazva: nem egy tengelyen való határhúzásról van szó, hanem eltérő rezsimműködési logikákról. Az autokráciák működésében a PVD-hez képest a tekintélyelvű – tehát legitimitásra épülő – uralom legfeljebb másodlagos tényező, mert a vezér és a követők között nincs tényleges elismerési viszony. Azaz a PVD-ben a politikai küzdelem és verseny – univerzálisan elfogadott „megfelelőségi" (például „fair" választások) kritériumok hiányában is nélkülözhetetlen, autokráciákban viszont nem egyszerűen mímelt, hanem redundáns az erőszakra és/vagy nyílt csalásra épülő politikai rendszerben. Tehát az autokráciák nem már vagy még nem PVD-k, nem tökéletlen vagy sérült PVD-k, hanem más logikával működtetett rezsimek.

A kötet által elemzett esetek megítélése viszonylag egyszerű: a Putyin-rezsim a politikai riválisaival szembeni erőszak alkalmazása és a választási manipulációk miatt a szemünkben egyértelműen autokrácia, ahol a karizma – ahogy azt Metz Rudolf (16. fejezet) esettanulmánya kimutatta – nem alapvető fontosságú (ellentétben azzal, ahogy azt

8 A kortárs realista politikaelmélet hangsúlyozza (Sleat 2013), hogy a legitimitás érvényessége mindig korlátozott, mindig lesznek személyek és/vagy csoportok, akik a hatalom legitimitásigényét nem fogadják el, és velük szemben a hatalom rákényszerülhet az erőszak alkalmazására. Azonban ez nem valódi ellenvetés érvelésünkkel szemben, hiszen állításunk az, hogy a rezsimeket domináns működésmódjuk alapján érdemes kategorizálni.

gyakran feltételezik), sokkal inkább kiegészítő szerepe van a hatalmi önkény és az elitcsoportok közötti egyensúlyozás mögött.[9] Az elemzett esetek közül még a venezuelai kiemelten érdekes, mivel a Chávez-rezsim működésmódja (Körösényi 15. fejezet) a kétezres évek közepéig jól leírható volt radikális PVD-ként, onnantól kezdődően azonban a represszív eszközök ellenzékkel szembeni szisztematikus alkalmazása miatt fokozatosan egy másik logika, az autokráciáé lett domináns: a Chávez-rezsim diktatúrává vált. Ezért is beszélt a róla szóló fejezet „inverz bonapartizmusról": míg III. Napóleon egy autokratikus tett (egy puccs) után kért és kapott nagyarányú népi felhatalmazást,[10] addig Chávez népi felhatalmazással jutott hatalomra, viszont fokozatosan autokratikus (azaz erőszakos hatalmi) eszközöket kezdett alkalmazni rezsimje fenntartása érdekében.[11]

A másik alternatív működési logika a perszonalizált, de érdemi plebiszciter jegyeket nem mutató rezsimeké. Az esettanulmányok közül Angela Merkel politikájának elemzése (Kováts 17. fejezet) megvilágító e tekintetben. Merkel politikáját, ahogy Kováts Eszter Ansell és Fish nyomán

9 Az autokratikus rezsimek és a PVD ilyen értelmű elhatárolásának fontos következményei vannak például a magyarországi és oroszországi rezsimek egymáshoz való elhelyezésére nézve. Míg egyes megközelítések (Csillag–Szelényi 2015; Magyar–Madlovics 2021) elsősorban a hasonlóságokat hangsúlyozzák, a mi megközelítésünk – nem tagadva, hogy bizonyos hasonlóságok fennállnak – a domináns rezsimműködési logikát illetően a különbségeket állítja fókuszba.

10 Ehhez hasonló pályát mutat a (kötetünkben nem elemzett) 2022-es tunéziai népszavazás a hivatalban lévő elnök uralmát kiszélesítő alkotmányról, amely az arab tavasz időszakát zárja le.

11 A fogalmi tisztázás érdekében fontos megjegyezni: joggal vethető fel, hogy Weber azzal, hogy I. és III. Napóleont a PVD példáiként említi, nem differenciál kellőképpen, „cseppfolyósítja az ideáltípus határait", hiszen mindketten erőszakos eszközökkel ragadták meg a hatalmat (Breuer 1998). Breuer szerint a francia második köztársaság 1848-tól – amikor III. Napóleon legyőzte Cavaignac tábornokot és Ledru-Rollint az elnökválasztási küzdelemben – 1851-ig (Napóleon puccsáig) plebiszciter demokrácia volt, utána azonban „plebiszciter diktatúra". Ezen a helyen nyilván nincs terünk az esetet részletesen elemezni, és dönteni arról, hogy vajon a második császárság választásai és plebiszcitumai szisztematikusan befolyásoltak voltak-e autokratikus eszközök által. Azonban annyit érdemes megjegyezni, hogy ha dinamikusan szemléljük a rezsimek működését, azaz feltételezzük, hogy képesek belső átalakulásokra, akkor az, hogy egy rezsim egy puccsal kezdődött, még nem zárja ki szükségképpen, hogy a későbbiekben népi felhatalmazást kérjen, és PVD-vé váljon (erre utal az „inverz bonapartizmus" elnevezés is).

nevezi, „nem karizmatikus személyközpontúság" jellemezte, és más, a mérsékelt PVD-kre (például Babiš vagy Kurz esetére) jellemző vonások is hiányoztak nála (mint például az állampolgárokkal való közvetlen kapcsolat keresése, a populista stílus vagy a képviseleti intézmények kiüresítésének kísérlete). Összegezve: a perszonalizáció millenniumi trendje nem kapcsolódik szükségképpen össze a plebiszciter politikával.

Módszertani tanulságok

Végezetül az esettanulmányok elkészülte és azok utólagos áttekintése alkalmat ad a módszertani önreflexióra is. Ahogy az 1. fejezetben is említettük, az általunk követett – szándékunk szerint weberi szellemű – fogalomalkotási stratégia nem más, mint „állandó, ide-oda cikázó mozgás valóság (történelem) és elmélet között" (Erdélyi 2003, 82–83.). Ennek az „ingázásnak" a konkrét esetek és az elméleti megfontolások között egyik lehetséges hozadéka fogalmaink történeti és kortárs példák alapján történő pontosítása: ahogy említettük, a PVD más rezsimműködési formáktól való elhatárolását (egyfelől szembeállítását az autokratikus működésmódú rezsimekkel; másfelől az olyanokkal, ahol a perszonalizáció millenniumi trendje ellenére sem jelentkeztek plebiszciter tendenciák) tekintjük az egyik legfontosabb ilyen irányú eredménynek. Ehhez kapcsolódott a millenniumi trendekhez való viszony tisztázása, amely segít a PVD történeti érvényességének meghatározásában. Ebben a De Gaulle-eset, ahogy Illés Gábor a 9. fejezetben említette is, tekinthető kritikus esetnek, amely – mivel a Tábornok tevékenykedése megelőzte a millenniumi trendeket – megmutatja, hogy a PVD fogalma nincs hozzákötve

a kortárs trendekhez.[12] Természetesen az érvényességi horizont tisztázása még folytatható lenne. A Weber által több helyen említett 19. századi példákkal (például William Gladstone, III. Napóleon) nem foglalkozott esettanulmány, de ugyanígy a 20. századi (például Ronald Reagan, Margaret Thatcher) és a kortárs esetek köre is bővíthető lenne (például Andrés Manuel López Obrador és Rodrigo Duterte politikai vezetésének elemzésével). Emellett az alkalmazott fogalmak további pontosítására és a köztük lévő viszonyok feltárására is lenne még tér: például, hogy az érdemi politikai verseny mennyiben konstitutív sajátossága a PVD-nek (azaz például a francia második császárság puccs utáni időszakának valamelyik időszelete tekinthető-e PVD-nek); illetve a karizma körüli értelmezési vitákat (például, hogy mennyiben tágítható a fogalom) sem nyitottuk ki igazán a jelen kötetben.

Túl a központi fogalmak pontosításán, az empirikus vizsgálatoknak egyfajta „terapeutikus" funkciója is lehet. Ez alatt – ismét Erdélyi Ágnes tanulmányára hivatkozva – azt értjük, hogy az empirikus esetelemzés emlékeztetheti a politikatudóst arra, hogy ugyan fogalmaival a valóság gondolati képét alkotja meg, azonban a feltárt gondolati képek közötti összefüggések a fogalomalkotó tudós konstrukciói; nem pusztán a minden esetben meglévő ismétlődések leképeződései, inkább „objektíve lehetségesek" (Erdélyi 2003, 82–83.). Ebből adódóan egy-egy esetben nem kell szükségképpen megjelennie az összes feltételezett kapcsolatnak (ez megmutatkozott az esettanulmányok lazább szerkezetében: több szöveg is elsődlegesen a PVD azon sajátosságaira fókuszált, amelyek

12 Ennyiben jelen kötet megválaszolja Szűcs (2021) egyik, már említett kritikáját korábbi munkánkról, amely voltaképpen a fogalmi tisztázottságot az „ingamozgás" egy olyan, korai fázisában (egyetlen, Magyarországról szóló esettanulmány kapcsán) kérte számon a PVD elméletén, amikor még nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű esettanulmány az érvényességi horizont megállapításához. Másképp fogalmazva: az ideáltípusok alkalmazása az esetelemzésben és az ideáltípus segítségével megragadott alakzatok tényleges összehasonlítása a weberi módszertanban egymást követő lépések, és a kettő közül utóbbi ad lehetőséget a finomabb distinkciók megtételére: „a tárgy finom árnyalatokra is figyelemmel lévő leírása úgy adható meg a legérzékletesebben, hogy hozzá alapvetően igen hasonló más tárgyaktól való finom különbségeit írjuk le" (Takó 2020, 63.).

érdemi szerepet játszottak az adott kontextusban, nem vették azokat sorra, *checklist*szerűen). Viszont egyes pontokon a sajátságos, a kutató elméleti várakozásaival ellentétes összekapcsolódások (például a bürokrácia és a plebiszciter politika egyidejű erősödése és bizonyos mértékű szimbiózisa De Gaulle, illetve Morales idején; vagy a technokratikus és a populista politikai stílus keveredése Babiš esetében) hasznos emlékeztetőkként szolgálhatnak a történeti kontingencia kiiktathatatlanságára a fogalomalkotási tevékenységből. Egyúttal pedig arra is, hogy az elmélet és valóság (történelem) közötti „ingamozgás" soha véget nem érő kutatói tevékenység.

Hivatkozott irodalom

Breuer, Stefan (1998): The Concept of Democracy in Weber's Political Sociology. In Ralph Schroeder ed.: *Max Weber, Democracy and Modernization.* Basingstoke, Macmillan Press Ltd. 1–13. Online: https://doi.org/10.1007/978-1-349-26836-8_1

Csillag, Tamás – Iván Szelényi (2015): Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neoconservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe. *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* 1. 1: 18–48. Online: https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i1.28

Erdélyi Ágnes (2003): Történelem és teória között. In Erdélyi Ágnes: *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése. Tanulmányok.* Budapest, Typotex. 79–106.

Gaffney, John (2010): *Political Leadership in France. From Charles de Gaulle to Nicolas Sarkozy.* Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan.

Galvez, Daphne (2022): Duterte says he is not supporting any candidate except his daughter Sara. *Inquirer.net,* 2022. április 4. Online: https://newsinfo.inquirer.net/1578244/duterte-says-he-is-not-supporting-any-candidate-except-daughter-sara

Hoffmann, Stanley (1967): Heroic Leadership: The Case of Modern France. In Lewis J. Edinger ed.: *Political Leadership in Industrialized Societies.* New York, Wiley & Sons. 108–154.

Kiss Balázs (2016): Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle,* 25. 3: 10–32.

Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2020): *Az Orbán-rezsim. A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata.* Budapest, Osiris Kiadó.

Körösényi András – Patkós Veronika (2015): Liberális és illiberális populizmus: Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle,* 24. 2: 29–56.

Light, Ivan (2022): Trumps's Charisma. *Critical Sociology.* Online: https://doi.org/10.1177/08969205221087425

Lipset, Seymour M. – Stein Rokkan (1967): Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction. In Seymour M. Lipset – Stein Rokkan eds.: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives.* New York – London, The Free Press – Collier-Macmillan Limited. 1–64.

Lipset, Seymour M. – Stein Rokkan (2006): Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignments. In Martin Gallagher – Michael Laver – Peter Mair eds.: *Representative Government in Modern Europe.* New York, McGraw-Hill. 268–269.

Löwy, Michael (2004): The concept of elective affinity in Max Weber. *Archives of Social Sciences of Religions,* 127: 93–103. Online: https://doi.org/10.4000/assr.1055

Magyar Bálint – Madlovics Bálint (2021): *A posztkommunista rendszerek anatómiája. Egy fogalmi keret.* Ford. Boris János, Széky János. Budapest, Noran Libro.

Mumford, Michael D. (2006): *Pathways to Outstanding Leadership: A Comparative Analysis of Charismatic, Ideological, and Pragmatic Leaders.* Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Associates. Online: https://doi.org/10.4324/9780415963633

Rathbone, John Paul – Benedict Mander (2013): Maduro campaigns in shadow of Chávez. *Financial Times,* 2013. április 11. Online: https://www.ft.com/content/a5554b2a-a28b-11e2-9b70-00144feabdc0

Sleat, Matt (2013): *Liberal realism. A realist theory of liberal politics.* Manchester University Press. Online: https://doi.org/10.7228/manchester/9780719088902.001.0001

Szűcs Zoltán Gábor (2021): Két tézissel több a kelleténél (Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila: Az Orbán-rezsim. A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata) *BUKSZ,* 33. 2: 116–124.

Takács Péter (2017): Autokrácia és autoriter rezsim. Észrevételek két osztályozó kategória jelentéséhez és használatához. In *Unitas Multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára.* Budapest–Győr, Gondolat Kiadó – SzE-DFK. 385–410.

Takó Ferenc (2020): *Max Weber Kínája. A protestáns etika és a mandarinátus szelleme.* Budapest, ELTE BTK Filozófiai Intézet – L'Harmattan Kiadó – Magyar Filozófiai Társaság.

Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* Ford. Erdélyi Ágnes, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

A KÖTET SZERZŐI

Benedek István tudományos segédmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Politikatudományi Intézet; óraadó, ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet

Drávucz Renáta Ryoko doktorandusz, Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola, Budapesti Corvinus Egyetem

Egeresi Zoltán tudományos munkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, EJKK Stratégiai Védelmi Kutatóintézet; külső munkatárs, Külügyi és Külgazdasági Intézet

Galambos László junior szakértő, Semmelweis Egyetem Egészségügyi Menedzserképző Központ; doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola

Gáspár Kristóf PhD-hallgató, ELTE Politikatudományi Doktori Iskola; vezető elemző, Paradigma Intézet

Gyulai Attila tudományos főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Politikatudományi Intézet; egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem

Horváth Attila egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem; vezető kutató, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet

Illés Gábor tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Politikatudományi Intézet; egyetemi adjunktus, ELTE ÁJK

Kováts Eszter vendégkutató, Demokrácia Intézet – CEU

Körösényi András kutatóprofesszor, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Politikatudományi Intézet; egyetemi tanár, ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet

Lakatos Júlia tudományos segédmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Politikatudományi Intézet; nemzetközi igazgató, Méltányosság Politikaelemző Központ

Metz Rudolf tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Politikatudományi Intézet; egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem

Molnár Anna tanszékvezető, egyetemi tanár, HHK Nemzetközi Biztonsági Tanulmányok Tanszék, Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Soós Eszter Petronella egyetemi adjunktus, Nemzetközi és Politikatudományi Tanszék, Milton Friedman Egyetem

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 7.
X 342277

A Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének könyvsorozata

Megjelenés előtt

Böcskei Balázs – Szabó Andrea
szerkesztésében
Választáskötet 2022
(2022)

Korábbi kötetekből

Horváth Szilvia – Gyulai Attila
szerkesztésében
Dialógus, vita, diskurzus
Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról
(2019)

Patkós Veronika
Szekértáborharc
Eredmények a politikai megosztottság okairól és következményeiről
(2019)

Böcskei Balázs – Szabó Andrea
szerkesztésében
Hibrid rezsimek
A politikatudomány X-aktái
(2019)

Böcskei Balázs – Szabó Andrea
szerkesztésében
Várakozások és valóságok
Parlamenti választás 2018
(2018)

A liberális demokráciák kortárs válságjelenségei komoly kihívás elé állítják a politikatudományt: realista módon számot kell vetnie a demokratikus folyamat jellegének megváltozásával, egyúttal képessé válnia a kialakuló új rezsimek működésmódjának leírására. Kötetünk állítása, hogy Max Weber vezérdemokrácia-elméletének feleleventése segíthet elvégezni ezeket a feladatokat. A weberi elképzelés rekonstrukcióját követően tizenhat esettanulmány elemzi a vezérdemokráciák mérsékelt és radikális formáit, Macrontól Erdoğanig és Trumpig, Berlusconitól Johnsonig és Bolsonaróig, érintve alternatív rezsimműködésmódokat is. A kötet zárótanulmánya az empirikus vizsgálatok eredményei alapján gondolja tovább a vezérdemokrácia elméletét.

5990 Ft
9 786156 439116

Társadalomtudományi Kutatóközpont
Politikatudományi Intézet

ad Librum